زنجیرەی ساخکردنەوەی مێژوو، ژمارە ٤

ئیسلام و پاشخانی مێژوویی

لێتۆژینەوەیەکی فرە ڕەهەندیە، سەبارەت بە پاشخانی ئیسلام هەر لە کۆنەوە، تا دروستبوونی دەوڵەتی ئیسلام

سەلاح ڕێبوار

ئیسلام و پاشخانی مێژوویی

لێتۆژینەوەیەکی فرە ڕەهەندیە، سەبارەت بە پاشخانی ئیسلام هەر لە کۆنەوە، تا دروستبوونی دەوڵەتی ئیسلام

سەلاح ڕێبوار

ئیسلام و پاشخانی مێژوویی

لێتۆژینەوەیەکی فرە ڕەهەندیە، سەبارەت بە پاشخانی ئیسلام هەر لە کۆنەوە، تا دروستبوونی دەوڵەتی ئیسلام

لێتۆژەرەوە: سەلاح ڕێبوار

ساڵ: ٢٠٢٢

وێنەی بەرگ: بەدەوی ڕەشماڵ نیشین, لەلایەن هونەرمەندی فەرەنسی:

Eugéne Alexis Girardet (1853 – 1907)

ناوەرۆک

ووتەیەکی پێویست...15
بەرکوڵی ئەم باسە...18
سینیسیزم و ڕۆچوونی لە ناخی دینە ئیبراهیمیەکان 36
ژیانی دیۆگێنێس فۆڕمی دایە سینیسیزم 39
ئیمپراتۆری ڕۆم و هەڵسانەوەی سینیسیزم 41
یەسو (عیسا) وەک یەهودیەکی سینیسیست 46
کاریگەری سینیسیزم، لەسەر دینی کریستیانی سەرەتایی..............51
سینیسیزم و ڕەنگدانەوەی لە ئیسلام..............54
لە سۆراخی یەسوی مێژوویدا 60
یەسوی مێژوویی..............65
و مشتومڕی هەبوون و نەبوونی 65
یەسو لە مێژووی ڕۆمان و یۆنانییەکان 69
تالۆس..............69
پلینی بچووک 72
گایوس سوێتۆنیوس 76
کۆرنێلیوس تاسیتوس..............78
مارا بار سێراپیۆن 80
لوسیانی سامۆساتە 82
کۆرنێلیوس سێلسوس 83
یەسو لە دۆکومێنت و سەرچاوەکانی یەهودی..............87
گرووپە یەهودیەکانی سەردەمی کریست 88

١ حەسیدیم 89
٢ کیتابیەکان 89
٣ سامەریەکان 90
٤ سەدوقیەکان 91
٦ زێلۆتیەکان 95
٧ ئەسینیەکان 96
٨ سانهەدرین 96
سەرچاوەکانی یەهودی سەبارەت بە یەسو 97
فلاڤیوس، یوسێفوس 99
هەڵوێستی یەهودی و حاخامەکان بەرامبەر یەسو 100
پەرەسەندنی ئەدەبیاتی یەهودی 105
سەرچاوەکانی دواتری یەهودی 107
تۆلیدۆت یەشو 107
مێژووی ئیسلام 114
سەرەتایەک بۆ بنەڕەتی یەهودی نەساڕی 117
نەساڕیەکان کریستیان نین. 120
بەڵکوو بەرهەمی بۆشایی، دوای یەسوی کریستن 120
دروستبوونی دینی کریستیانی 128
بیانۆی هەردوو لای یەهودی نەساڕی و نێردەکان 130
لەسەر ڕاستی هەڵوێستیان 130
گرووپی یەهودیە نەساڕیەکان 130
گرووپی نێردەکان 132
کۆنفرانسی یەکەمی دینی یەسو لە ئۆڕشەلیم 138
پاولۆس و یەسو دوو ڕووی یەک دراون 142

ناکۆکی لەسەر ڕەچەڵەکی یەسو 142
لەخاچدانی کریست و ناکۆکییەکانی 146
نامەکانی پاولۆس سەرچاوەن بۆ ئینجیلەکان 159
ڕەچەڵەکی یەسو و جیاوازی ئینجیلەکان 161
پوختە 162
قۆناخێکی نوێ لە ژیان و 163
پەیامی یەهودیە نەسارپەکان 163
لەناوبردنی ڕەچەڵەکی داود 164
قۆناخی دووەمی ژیانی یەهودیە نەسارپەکان 165
جیاوازی نێوان یەهودی نەسارپ و کریستیانەکان 168
یەهودیە نەسارپییەکان و مێژووێکی خوێناوی 170
بنەڕەتی شەهادەی ئیسلام 173
نەسارپەکان و خەونی ئازادکردنی ئۆرشەلیم 175
سەرەتای پلانی خەونە گەورەکە 175
هەوڵی یەکەم بۆ ڕزگارکردنی ئۆرشەلیم 177
هەوڵی دووەم بۆ ڕزگارکردنی ئۆرشەلیم 179
یەهودی نەسارپ و بڵاوبوونەوەیان 180
لە ناو هۆزە عەرەبەکانی شام 180
پلانی دروستکردنی ڕەچەڵەکێکی 184
ساختە بۆ عەرەب 184
هاوپەیمانی ساسانی و یەهودیە نەسارپەکان 190
بۆ داگیرکردنی ئۆرشەلیم 190
بنەڕەتی دروستبوونی دینی ئیسلام 195
چەکەرەکردنی نیشانەکانی ئیسلام 196

کۆچ بۆ یەتروب 196
یەتروب دەبێتە مەدینە.. 200
دینی ئیسلام، دوای گرتنی مەککە دروستبووە 202
كتاب المدينة... 209
دەقی كتاب المدينة.. 210
نەرێتە خێلەکیەکانی عەرەبی جاهیلی 215
وەک خۆیان خزانە ناو ئیسلام.. 215
١ نەرێتەکانی حەنیفی بۆ ئیسلام بەجێیانهێشتن 217
٧ عەجەمی 224
٩ شارنیشین و دەشتەکیەکان (العرب و الأعراب) 227
١٠ کشتوکاڵ 232
١١ کۆیلایەتی لە ئیسلام 234
نەرێتە کۆمەڵایەتییەکان.. 238
جادوو بۆ چاکبوونەوەی نەخۆش 238
١ نووشتەوە و جادوو 238
گرنگی مەڕومالات (الأنعام) 242
ژن لە نەرێتی عەرەبی کۆن و ئیسلام... 244
پێگای ژن لە کۆمەڵ.. 248
نەرێتەکانی ئابووری... 252
العشور.. 252
بنەڕەتی باجی دەیەک 252
نەرێتەکانی سزا 253
القصاص.. 253
نەرێتەکانی شەڕ.. 257

الخمس 257
پێنج یەک، یا پێنج یەکی دەستکەوتی تاڵان.....................................257
السلب 258
تاڵان...258
الصفی (بژاردە)...258
نەرێتەکانی سیاسی...259
الخلافة (جێنیشین) 259
الشوری (شورا)...261
ئیسلام سیستەمی دەوڵەتداری نەبوو 266
١ مێتودی بازرگانی خەلیفەکان، بنەمای بەڕێوەبردن بوو 266
ناکۆکی نێوان هەردوو باڵەکانی یەهودی 274
ڕۆڵی محمد لە دوژمنایەتی یەهودیەکانی یەثرب 276
هەوڵدانی سێیەم بۆ داگیرکردنی ئۆرشەلیم 279
مەککە شاری پیرۆز نیە! 282
داگیرکردنی مەککە 287
لات و عوز و منات 288
پێترا پایتەختی نەبەتیەکان..292
قیبلەی ئیسلام و کێشەی ئاڕاستەی...295
قیبلە لە مزگەوتەکانی بەرایی..300
خشتەی قیبلە، لە مزگەوتەکانی بەرایی 301
میحراب و منارە لە سەرەتای 306
ئیسلام نەبووین 306
سەردەمی جاهیلی ڕەنگدانەوەی...310
یەهودیە نەساریەکان بوو...310

مەککە شاری یەهودیە نەساڕیەکان بوو 319
مەککە لە بواری شوێنەوارناسی.. 321
هەولدانی چوارەم.. 323
بۆ داگیرکردنی ئۆڕشەلیم و کۆتایی یەهودیە نەساڕیەکان.. 323
هاتنی عومەر و کۆتایی سەردەمی نەساڕییەکان 327
سڕینەوەی شوێنەواری کۆنە هاوپەیمانەکان 331
بەراورد لە نێوان سرووتە دینیەکانی 333
یەهودی حاخام، یەهودی نەساڕی و ئیسلام 333
شەهادە.. 333
خەتەنەکردن.. 334
لەش شووشتن.. 335
یەهودی نەساڕی بە گشتی و (ئەبیونیەکان) بە تایبەتی: 335
لە ئیسلام دا شووشتنی گەورە و بچووک هەیە.. 335
قەدەخەکردنی گۆشتی بەراز.. 337
ڕۆژووگرتن.. 338
نوێژکردن.. 339
هاوسەرگیری 340
بەشوودانی کچ بە منداڵی 340
بەکەم زانینی مێینە.. 341
خۆداپۆشینی ژنان (حیجاب).. 342
لە سۆراخی محمدی مێژوویدا 346
لە کاروانی بازرگانییەوە بۆ دەوڵەتی داگیرکەر 346
١ محمد لە نێوان ڕاستی و ئەفسانەدا.. 349
٢ محمد، لە دەرەوەی سەرچاوەکانی ئیسلام 352

٣ محمد و هەواڵەکانی بازرگانی..358
٤ لەکۆنە بازرگانەوە بۆ یاوەر و فەرماندەی شەر 362
ڕەچەڵەک و باوەڕی نەبی محمد 367
پێش هاتنی دینی ئیسلام 367
هەڵگری وەحی لە مەککە گیانی پیرۆزە و لە مەدینە جوبرائیل......................394
پوختەی باس 397
سەرچاوەکان 411

ووتەیەکی پێویست

هەرچەندە موسوڵمانان باوەڕیان وایە دینی ئیسلام لە بۆشاییەکی ڕووحی دروستبووە. هەر بەدەرکەوتنی جوبرائیل، وەحی بۆ محمد دابەزیووە. کەچی بەپێی بەڵگەنامە و سەرچاوەکانی مێژوو، پرۆسەکە پێچەوانەیە. پرۆسەی سەرهەڵدان و پەرەسەندنی دینی ئیسلام، پاشخانێکی گەورە و دوور و درێژی هەیە. کە دەکرێ لە ڕێگای بەسۆراخداچووندا، بگەینە وورەدەکاریەکانی ناخی قۆناخەکانی پەرەسەندنی ڕەهەندە جیاجایاکانی. و چۆنیەتی فۆرمۆلەبوونی ناوەرۆک و سیمای دینی .

بەڵام بەر لەوەی، دەست بە خوێندنەوەی ناوەرۆکی ئەو پەرتووکە بکرێ. دەبێ خوێنەر ئاگاداری ئەوە بێ، ئەو نووسینە لێکدانەوە و ڕاڤەکردنی باوەڕی دین نییە. بەڵکوو گێڕانەوە و شرۆڤەی مێژووە، لە سێبەری بەڵگەنامە و سەرچاوەی مێژوویی. کە لە ناوەوە و دەرەوەی کەلەپووری، هەر لە کۆنەوە، سەبارەت بە ئیسلام نووسراو. لەناو دەقەکانیدا، پەل بۆ ڕیبازەکانی فەلسەفەی یۆنانی کۆن، و کولتوور و کەلەپووری دینەکانیتری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. هەروەها کولتوور و نەرێتەکانی هۆزە عەرەبەکانی بەر لە ئیسلام، بە پێی پێویست دەبا. و پەردە لەسەر ڕووداو و دیاردە شاراوەکان هەڵدەداتەوە.

دەزانین دین باوەڕێکی بۆماوەیە، بۆیە سەختە مرۆڤ بتوانێ، هەرچی گوێلێێ باوەڕ پێبێنی. ئەو دیمانیە بۆ ئەم نووسینەش دروستە. بەڵام دەبێ بیر لەو بکرێتەوە. کە ئەو نووسینە پشتی بە بەڵگە و سەرچاوەی مێژوویی بەستووە. و ڕووداوەکان بە زمانی مێژوو دەگێڕێتەوە، بۆیە هیچ لە ڕاستی بابەتەکە ناگۆڕێ. لەبەر ئەوەی مێژوو زمانی خۆی هەیە. و دەبێ بەپێی زانست و مێتوودی مێژوو مامەڵەی لەگەڵ بکرێ، نەک باوەڕ.

مرۆڤ هەر باوەڕێکی هەبێ مافی ڕەوای خۆیەتی، بەڵام مێژوو و بەڵگەنامە پێویستی بە باوەڕ

نییە. بەڵکوو خۆیان دەبنە وەڵام . و بەرەو ڕووی هەوراز و نشێوی ڕووداوەکانی چەند هەزار ساڵە دەبنەوە. پەردە لەسەر چیرۆکە پەنادراوەکان هەڵدەدەنە. و وەک خۆیان جارێکیتر دەیانگێڕنەوە.

دەقەکانی ئەم نووسینە، هەوڵ دەدەن، جارێکیتر ئاشنایەتی لەگەڵ مێژووی پرۆسەی ڕووداوەکان پەیدا بکەنەوە. و ئەفسانە دروستکراوەکان، کە تا ئێستا بەناوی مێژوو دەرخواردی تاکی کۆمەڵگە دەدرێن، ئاشکرا بکا.

ناوەرۆکی ئەم پەرتووکە

ناوەرۆکی ئەم پەرتووکە، بریتیە لە چەند بابەتی جیاواز. کە پێکەوە وەک چێشتی مجێور ناوەرکی باوەڕی دینی ئیسلامیان پێکهێناوە. هەر بابەتەی ڕەهەندێکە لە قۆناخێکی سنوورداری مێژوویی، یان بە شێوەی هاوتەریب، لەگەڵ ڕەهەندەکانیتر خزاوەتە ناو هەگبەی باوەڕی دین. و لە کۆتاییدا گشتیان پێکەوە بوونەتە بەشێک لە کەلوپووری، ڕەگ داکوتاوی دینی ئیسلام.

پرۆسەی پەیدابوونی هزری دین لە مێژوودا، وەک تارمایی بەناو توونێلەکانی کۆمەڵگەی جیاواز دا تێپەڕیووە. و لە هەر قۆناخێک، یا دیاردەیەک، یا نەرێتێکی لەناو تواوەتەوە. و بۆ نەوەکانی داهاتوو، بۆتە فەرمایشتی خودایی. و سیمای پیرۆزی پێ بەخشراوە. و لەگەڵ ڕەهەندەکانیتر پێکەوە گشت قۆناخەکانی پاشخانی دینیان پێکهێناوە. ئەوەش هەر لە باوەڕە فەلسەفیەکانی یۆنانی وەک ستۆیزم و سینیسیزم و هتد.. تا دەگاتە باوەڕی یەهودی، و یەهودی نەساری، کریستیانی و نەرێتەکانی کۆمەڵگەی جاهیلی لە حیجاز. ئەوە بێجگە لە کەلەپووری عەرەبی دوورگە، کە بە قووڵی ڕۆچووتە ناو، نەرێت و پیرۆزیەکانی دینی ئیسلام.

ئەو ڕەهەندانە گشتیان پێکەوە، دینی ئیسلامیان بە درێژایی سەدەکانی، یەکەم و دووەمی تەمەنی ئەو دینە نوێیە پێکهێناوە. بۆیە لە ڕێگای لێتۆژینەوە و گەڕان بەناو کەلەپوور و بەڵگەنامەکانی پێش ئیسلام و سەرهەڵدانی دەتوانرێ. زۆربەی ئەو پیرۆزیانەی دین ساخبکرێنەوە. و مێژووی دینیش ڕەوتێکی تر وەربگرێ.

چەند تێبینیەک بۆ خوێندنەوەی ئەم پەرتووکە:

١ ئەم پەرتووکە باسی ناوەرۆکی ئیسلام و کاریگەرییەکانی ناکا. بەپێچەوانەوە، باسی پاشخانی مێژووی دینە ئیبراهیمیەکان، و کەلەپووری کۆمەڵگە جیاوازەکان دەکا، کە کاریگەرییان لەسەر داڕشتنی هزری ئیسلام و سوورەتەکانی قورئان هەبووە.

٢ بابەتەکانی ئەم پەرتووکە بە شێوەی کرۆنۆلۆژی، هەر باسێ یا ڕێبازێکی دینی یان فەلسەفی تەرخانکراوە. کە لە کۆتایی پێکەوە، بوونەتە هەوێنی ئەو دیاردەیەی پێ دەگوترێ ئیسلام.

٣ بۆ تێگەیشتن لە بنەڕەتەکانی دینی، لە ناو قورئان و سرووتەکانی پێویستە سەرجەمی بەشەکانی بخوێنیتەوە. ئەوسا خۆت ئەنجامگیری بکەی.

٤ بۆ گەڕان بە دوای سەرچاوەی هەر کاریگەریەک، هەوڵدراوە پەنا بۆ ئەو سەرچاوانە ببردرێ، کە ڕاستەوخۆ یان بە شێوەیەکی دیار، ڕەنگدانەوەیان لە قورئان یا دینی ئیسلام هەبووبێ. بۆیە هەوڵنەدراوە کەلەپووری سۆمەری، ئەکەدی و بابلی یان یۆنانی وەربگیرێ. لەبەر ئەوەی کەلەپوور و پیرۆزیی، ئەو کولتوورانە لە ڕێگای کەلەپووری یەهودی، کریستیانی و زەردەشتی خزاونەتە ناو ڕایەڵەی پێکهاتەکانی دینی ئیسلام.

بەرکوڵی ئەم باسە

پێش چوونە ناو ووردەکاری بابەتەکان. دەبێ شتێک سەبارەت بە ناسنامەی شارستانی ئیسلام بورووژێنین:

بەبێ تێکەڵاوبوونی هێزی داگیرکەری عەرەب، لەگەڵ نەرێت و کولتووری مێژوویی نەتەوە و دینەکانیتر، بەر لە هەمووشیان یەهودی، شتێک بەناوی شارستانی ئیسلام بوونی نەدەبوو. بەو شێوەیەش هەڵوێستی ئیسلام بەرامبەر کەلەپووری هەزاران ساڵەی نەتەوە و دینەکۆنەکانی تر، بەشێک بوو لەو ناسنامەیەی، وەک کراسی بوکێنی لەبەری کرا. و دواتر ناوی لێنرا کەلەپووری ئیسلام.

ئەو کەلوپوورە مەزنەی، موسوڵمانان شانازی پێوە دەکەن. بریتییە لە توندوتیژی هێزی داگیرکەر، لەگەڵ ئەنفالکردنی نەرێت و کولتووری نەتەوە داگیرکراوەکان. ئەو داگیرکردنانە، لەسەرەتادا، تەنیا تاڵان و کوشتن و کۆیلە و سەبایا بوو. دواتر لە قۆناخی یەکەم، هەنگاو بە هەنگاو تێکەڵاوی ئەو کولتوور و کەلەپوورە مەزنانە بوون. و نەرێتی وولاتانی داگیرکراویان وەردەگرت. لەوە بەدواوە بە لەسەرخۆ، ئەنفاڵکردنی کەلەپوور و شارستانیان، وەک پەرەسندنێکی لاوەکی دەستی پێکرد. دواتر پرۆسەی لەیەکتری توانەوەی، شمشێر و کەلەپووری شارستانی کۆنی ناوچە داگیرکراوەکان لەگەڵ تێپەڕبوونی کات. ئەو دوو جەمسەرە، هەم بوونە تەواوکەری یەکتری. و هەمیش بوونە ناکۆکییەکی قووڵی ناو هەناوی ئەو دیاردە نوێیە. بە تایبەتی لە نێوان شارستانی پەرەسەندووی کۆن. و هێزی شمشێری بەدەوی، کە بە درێژایی مێژوو تا ئێستاش هەر بەردەوامە. و لە هەر قۆناخێکی مێژوو شێوەیەکی نوێتر، بەڵام هەر لەسەر بنچینە کۆنەکە وەردەگرێ.

لێرەدا پرسیارێک دێتە پێش. ئەگەر هێزی داگیرکەری عەرەب، بە ڕاست هاجەری بوان، و بە ڕێگایەکی، سەربەخۆ و دوور لەو کولتوور و کەلەپوورانە، پەرەیان سەندبا. ئەو شرۆڤە کولتوورییانەی، لە دەرەوەی بازنەی مێژووی پەرەسەندن چۆن دەبوون؟ بەمەرجێ، لە بەهای پەرەسەندنی کەلەپوور و نەریتەکانی خۆی نەگۆڕیبان[1].

کۆمەڵگە و نەریتەکانی بە کاریگەری پاشخانی سەدان ساڵە، لەناو قووڵایی پرۆسەی کۆمەڵایەتیەکی ناوێزە و تایبەت، دەتوانن دیاردەکانی پیرۆزی خۆیان بئەفرێنن. ئەو پیرۆزیانەش لە ڕێگای ریتوال و سرووتی دیاریکراو. وەک گوزارە لە پیرۆزی و ملکەچی، بۆ ئەو پیرۆزییە نیشان دەدەن.

لێتۆژینەوەی هاوچەرخ ئەوە پشتڕاست دەکاتەوە، کە تێگەیشتن لە دیاردەکانی دین، دەبێ لە ژێر تارمایی دیاردەکانی کۆمەڵایەتی، دەرەوەی دین هەڵسەنگێندرێن. لەبەر ئەوەی دین دیاردەیەکی سەربەخۆ نییە، بەڵکووبەستراوەتەوە، بەو کۆنتێکستەی لەناویدا سەری هەڵداوە. و مەرجەکانی ئاراستەی دیاریدەکا.

کۆنتێکستی سەرهالدان و پەرسەندنی دین، بریتیە لە دوو بواری زانستی، دەروونناسی و کۆمەڵناسی. ئەو دوو بوارە دەتوانن گۆڕەپانێکبن، بۆ بە دواداچوون و قووڵبوونەوە سەبارەت بەدین. بۆ ئەوەی بتوانرێ هەڵومەرجەکانی دەرەوە و ناوەوەی تێدا ساخبکرێنەوە.

---

[1] Crone Patricia ،Cook Michael (1977) Hagarism .The making of the Islamic world. Cambridge University Press. Pp 130

- لێکۆڵینەوەکانی دەروونناسی دەتوانن، لە هەست و کاردانەوەی مرۆڤ لەگەڵ دەوروبەری بکۆڵنەوە.
- کەچی لیکۆڵینەوەی کۆمەڵناسی، هەوڵدەدا ئەرکی دین و ئاکارەکانی لە پەیوەندیەکانی کۆمەڵگە بدۆزنەوە.

لە ڕێگای ئەو دوو بوارە فراوانەوە، دەتوانرێ دین وەک پاکێچێکی دەروونناسی کۆمەڵایەتی. لە بواری مێژوویی و پرۆسەکانی کۆمەڵایەتی، هۆکار و کاریگەری وەدەست بێنین. [2]

دینی ئیسلام بەپێی نووسراوە فەرمیەکان و گۆتەی ڕۆژانە، نزیکەی ١٤٠٠ ساڵ تەمەنیەتی. بەڵام لات سەیر نەبێ ئەگەر بڵێین یەکەم هەنگاو، بۆ دانانی پاشخانی ئەو دینە زۆر کۆنترە. بەڵکوو دەگەڕێتەوە بۆ چەند ڕۆژ تا چەند مانگ دوای لە خاچدانی یەسو (عیسا)ی کریست. و دواتریش دامەزرانی کەنیسەی خەتەنە لە ئۆرشەلیم.

ڕەنگە ئەو دەربڕینە بۆ زۆر کەس شتێکی نوێ بێ. و بکەوێتە دەرەوەی مێژووی دینی ئیسلام. بەڵام ئەوە ڕاستیەکە و ناتوانرێ نکۆڵی لێبکرێ. کە دینەکەی محمد، لەسەر ئێسک و پروسکی دینی یەهودی نەساڕی دروستبووە. بۆیە مێژووی پەرەسەندنی یەهودیە نەساڕیەکان، دەبێتە پاشخانێکی پتەو بۆ دینی ئیسلام. تەنانەت ئەو چیرۆکانەی لە سەر ڕەچەڵەکی محمد و کەعبە و مێژوویان. ئەو شاکارانە بوون، کە وەک چیرۆک، بە درێژایی چەند سەد ساڵ لە شام و ئیسرائیل یەهودیە نەساڕیەکان، بە شێوەیەکی بەردەوام خەریکی هۆنینەوەیان بوون.[3]

---

[2] Freud Sigmund (1900) The Interprettion of dreams pp 230

[3] العودات، حسين (١٩٩٢) العرب النصارى، عرض تاريخي . الأهالي للطباعة و النشر و التوزيع ص ٤٦

دەتوانین بە ڕاشکاوی بڵێین، دینی ئیسلام ساوایەکی ناو منداڵدانی یەهودی نەساڕی بووە. و ناتوانێ لە پەیام و کردەوە توند و تیژەکان. و مێژووی پەرەسەندن، و ڕاپەڕینەکانی ئەوان دوور کەوێتەوە.

باسەکانی ناو ئەو پەرتووکە، بەدواداچوونی مێژووی کۆمەڵایەتین، سەبارەت بە دینی ئیسلام و پاشخانی دروستبوونی. هەوڵ دەدا هەنگاو بە هەنگاو بە دوای تووڵەڕێکانی، ئەو چەندین سەدەیە دا بگەڕێ. هەر لە سینیسیزم وەک فەلسەفەیە یۆنانی و دواتریش رۆمانی، تا پەیام شێوەی بیرکردنەوەی یەسوی ناسری. و کاریگەریەکانی ژینگەی، و بۆچوونە فەلسەفی و کۆمەڵایەتییەکانی، تا لە خاچدانی. دوای ئەوە، گەڕان بە سۆراخی یەهودیە نەساڕیەکاندا. تا بانگهێژی محمد بۆ دینە نوێکەی و بەردەوامی. هەوڵدەدا، لەناو دەلاقەکانی مێژوودا، وەڵام بۆ پرسە شاراوەکان و هۆکاریان بدۆزێتەوە. یەکەم هەنگاو سەبارەت مێژووی یەهودیە نەساڕیەکانە. دواتریش بەرەو فۆرم و سەرهەڵدانی دینێکی نوێ، ناوی لێنرا ئیسلام.

سەرەڕای ئەوە لێکدانەوەیەک بۆ پەیامی قورئان، وەک چەقی بیرکردنەوەی دینی ئیسلام. و بەراوردکردنی بە هەلومەرجی سەردەمی سەرهەڵدانی، و ڕۆڵ و کاریگەری یەهودی نەساری. چ لەدانانی بەردی بناخەی، ئەو دینە نووێیە. و چ لە ئاڕاستەکردنی، پەیامی یەهودی نەساڕی تێیدا. بۆیە لە خۆڕایی نییە کە هشام جعیط دەڵێ:

ئیسلامی سەرەتایی بە تەواوی لە نەسرانیەوە هاتووە [4].

بۆ زیاتر ڕوونبوونەوەی ئەو پرسە، دەتوانین سەرنجێک لە سەرەتای پەیدابوونی دینی ئیسلام بدەین. کە ڕاڤەکارانی موسوڵمان، بۆ پرسە گرنگ و سەختەکان، بەر لە سەدەی هەشتەمی س.ب، بە دیاریش بەر لە خەلافەتی عومەر کوڕی عبدالعزیز (٦١ک/٦٨١

[4] هشام جعيط (٢٠٠٧) . تاريخية الدعوة المحمدية ص ١٦٩

س.ب - ١٠١ ک/ ٧٢٠ س.ب). بۆ هەر ڕوونکردنەوەیەک لە ئایەتەکانی قورئان. کە نەیان دەزانی مانای چیە. یان نەیان دەتوانی یان دەیانەویست لە هۆکار و پاشخانی تێبگەن، ئەوا ڕوویان لە تەورات دەکرد. بە تایبەتی سەبارەت بە چیرۆکی نەبیەکانی پێشین. زۆر جار پەنایان دەبردە بەر (أهل الكتاب) لە یەهودی و یەهودیە نەسارپەکان، بەتایبەتی ئەوانەی هاتبوونە ڕیزی ئیسلام. و لە ناوەرۆکی میشنا شارەزابوون. [5] ئەو دیاردەیەش، لای گشت موسوڵمانان ئاشکرابوو. و لە قورئانیش بە ڕوونی ئاماژەی پێکراوە.

القرأن الكريم - سورة الاعراف ٧: ١٥٩

> دەستەیەکیش لە هۆزی موسادا هەن، بەڕاستی ڕێنمایی دەکەن و هەر بەڕاستیش دادوەری دەکەن (١٥٩)

ئەوەش بەڵگەیەکی بنبڕە، کە محمد و دینە نوێکەی، هیچ پەیامێکی نوێی پێنەبووە. بەڵکوو تەنیا بەردەوامی دین و نەبیەکانی پێشترن.

زۆر جار ئەو پرسیارە دووبارە دەبێتەوە، ئاخۆ محمد پەیامبەری ئیسلام، بەر لە بانگهێژی دینەکەی لەسەر چ دینێک بووە؟

پرسیارێکی لەم شێوەیە ناتوانێ، بە تەنیا وەڵامێکی سادە ڕاییمان بکا. لەبەر ئەوەی هەر وەڵامێکی سادە، پرسیارێکی نوێ دروست دەکا. کە پێویستی بە قووڵبوونەوەی فرەلایەنی هەبێ. لەبەر ئەوەی ئەم بابەتە تا ئێستاشی لەگەڵ دابێ، لای موسوڵمانان هەر پرسیارێک یان دەربڕینێک، قووڵبوونەیەک لە پرسەکانی پاشخانی ئیسلام و قۆناخی سەرەتایی دین، بەتایبەتی سەبارەت بە پەیامبەر و پەیامەکەی (قورئان)، بە قەدەخە دادەنرێ. و لە ژوورێکی

---

[5] محمد حسان المنير. يوم قبل وفاة محمد. إسلاميات دوت كوم. ص ٤٢

پیرۆز دانراوە. و گشت دەرگاکانی بیرکردنەوەشی بەسەردا کڵۆم دراون. لەگەڵ ئەوەشدا دەبێ بزانین کە هیچ بیروباوەڕێک لە شەو و ڕۆژێکدا دروستنابێ. و هەموو شتێک پاشخانێکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی خۆی هەیە. بە تێگەیشتن لەو پاشخانە، دەمانگەیێنێتە زۆر وەڵامی چاوەڕوان نەکراو، کە هەرگیز چاوەڕوانیان نەبووین.

جا لە نێوان دەرگای داخراو لەلایەک. و لەلایەکیتر هەر شتێک پاشخانی خۆی هەیە. لێتۆژەرەوە دەتوانێ لە ڕێگای بەدواداچوون، بەراوردێکی وورد، لە پاشخانی مێژوویی و کۆمەڵایەتی، کلیلی ژوورە پیرۆز و تاریکەکان بدۆزێتەوە. لەو ڕێگایەوە بگاتە وەڵامی لۆژیک بۆ دیاردە نالۆژیکەکان. ئەفسانە دروستکراوەکانیش، بە پرۆسەی مێژووی پاشخانی و ژینگەی پەروەردەبوون، پەردە لەسەر جیهانە شاراوەکان هەڵدەماڵن. و دەتوانن، دەرئەنجامی جێی باوەڕ وەدەستبێنن. کە بە درێژایی مێژووی ئیسلام. وەک چوارچێوەیەکی چەقبەستوو و هێڵی سوور، بۆ بەدواداچوونی لەو شێوەیە دانراوە. و کەم یان زۆر وەک تاوان سەیرکراوە.

لەلایەکی تر، بەدەستهێنانی وەڵامی ئەم پرسیارە زۆر گرنگە. لەبەر ئەوەی هیچ لە سەرچاوەکانی ئیسلام سەرراست، ئەم بابەتەیان تاووتوێ نەکردووە. و وەک مەیدانێکی ئاوەڵا بەجێیان هێشتووە. کە ڕەنگە پەی پێبردنی، بتوانێ ببێتە کلیل بۆ کردنەوەی، نەک تەنیا دەرگاکانی پاشخانی دینی ئیسلام، بەڵکوو چەندین گرێکوێرەی تری ئەودیوی نهێنیەکان، و تیشکدانەوەیەکبێ، کە پەردە لەسەر جیهانێکی شاراوەی هاوبەش، لە نێوان هەر سێ دینە ئیبراهیمیەکان هەڵماڵێ.

ئەگەر بۆ تاوێکیش بێ، با بۆ سەرەتای یەکتاپەرستی و پەیامبەرەکانی تری بگەڕێینەوە. کە هەردوو نەبیە ئیبراهیمیەکانی تر، موسا و یەسو (عیسا). دەبینین هەر لە دەستپێکی دینەکانەوە، دیارە کە لەدایک بووی بنەماڵەیەی بەنی ئیسرائیلن. و دەیانەوێ پەرە بە یاساکانی یەکتاپەرستی و دینی ئیبراهیمی بدەن. ڕوونبوونەوەی پاشخانی باوەڕیان، وایکردووە

کە ئاڵۆزی و سەختی، لەسەر دین ورەچەڵەکی موسا و یەسو، کارێکی ئەوەندە سەخت نەبێ. لە جیاتی ئەوە، لێکۆڵینەوە لە سەر ئاستی ڕاستی و ئەفسانە بۆ ساخکردنەوەی ناوەڕۆکی پەیامەکەیان بکرێ.

سەبارەت بە موسا، لە تەورات - پەرتووکی دەرچوون باسی لەدایکبوونی موسا لە خێزانێکی لیڤی لە بەنی ئیسرائیل دەکا.

پەیمانی کۆن - تەورات – دەرچوون ٢: ١- ١٠

(١) پیاوێک لە بنەماڵەی لیڤی کچێکی هێنا (٢) ژنە سکی پڕ بوو و کوڕێکی بوو، کە بینی منداڵەکە جوانە، سێ مانگ شاردیەوە (٣) بەڵام کە نەیتوانی لەوە زیاتر بیشارێتەوە، سەبەتەیەکی لە زەڵ دروستکراوی هێناو بە قیر و زفت سواخی دا. و کوڕەکەی خستە ناو سەبەتەکە. و لە کەناری نیل لە ناو قامیشەڵان داینا (٤) خوشکی منداڵەکەش لە دوورەوە وەستا. بۆ ئەوەی بزانێ چی بەسەردێ.

(٥) کچی فیرعەون بۆ خۆشووشتن هاتە خوارەوە، بۆ سەر ڕووباری نیل. کەنیزەکانیشی لەسەر کەناری نیل هاتوچۆیان دەکرد. سەبەتەکەی لەناو قامیشیڵانەکە بینی و کچە خزمەتکارەکەی نارد هەتا بیهێنێت. (٦) ئەویش کردیەوە و تەماشای منداڵەکەی کرد. بینی کوڕێکە و دەگریێ. بەزەیی پێدا هاتەوە و گوتی: ئەمە یەکێکە لە منداڵە عیبرییەکان.

(٧) خوشکی منداڵەکەش لە کچی فیرعەونی پرسی : ئایا بچم ژنێکی شیردەرت لە ناو عیبرانیەکان بۆ بانگ کەم. بۆ ئەوەی شیر بداتە ئەو منداڵە؟

(٨) کچی فیرعەون وەڵامی دایەوە: برۆ کچە گەنجەکەش چوو دایکی منداڵەکەی بانگکرد (٩) کچی فیرعەون پێی گوت: ئەم منداڵە ببە، و شیری بدەیێ. منیش کرێکەت دەدەمێ. ژنە منداڵەکەی برد. و شیری دایە. (١٠)

کاتێ منداڵەکە گەورە بوو، بۆ کچی فیرعەونی هێنایەوە. ئیتر بووە کوڕی ئەو.
و ناوی لێنا (موسا) گوتی: چونکە لە ناو ئاو هەڵمگرتۆتەوە.

لە تەورات، بەر لە هەموو شتێک، کێشەی پاشخان و ڕەچەڵەکی کۆمەڵایەتی و دینی پێشوەختەی بۆ موسا [6] بە شێوەیەکی کورت ساخکردۆتەوە. کە لە بنەماڵەیەکی لیڤی بەنی ئیسرائیلی بووە. و پەیامەکەشی هەر لە ئەفراندنەوە (خلق) تا دەگاتە یاساکانی موسا، وەک بەسەرهات بە شێوەی مێژوو خراونەتە ڕوو. بەڵام تا چ ئاستێک ئەفسانەی تێدایە، ئەوە مەیدانێکی تایبەتی خۆیەتی. و پێویستی بەوەیە لە بوارێکی فراوانتر لێکۆڵینەوەی بۆ بکرێ. و ساخکردنەوەی لایەنە ئەفسانەکانی ژیان و بەراوردکردنی لەگەڵ میتۆلۆژیای میسۆپۆتامیا، لەلایەک. و لەلایەکیتر مێتودی زانستی مێژوویی بۆ ژیان و پەیامی دینی یەهودی بۆ بکرێ. ئەوەش لەخۆیدا دەرفەت، بۆ فراوانترکردنی سنوورەکانی لێکۆڵینەوە دروست دەکا.

ئەو دیمەنە سەبارەت بە یەسوش. لە ئینجیلەکاندا، بەڕاشکاوی خراوەتە ڕوو.

پەیمانی نوێ ئینجیلی مەتیاس (مەتی) ١: ١-١٦
هەروەها ئینجیلی لوکاس (لۆقا) ٣: ٢٣ – ٣٨.
سەرەڕای جیاوازی لە ناوەکان و چەند پشت دا، بە درێژی باسی ڕەچەڵەکی یەسو دەکەن، تا دەگاتەوە ئیبراهیم. کە لە نەوەی بەنی ئیسرائیل بووە. بەپێی ئینجیلی مەتیاس ٥: ١٧ یەسو خۆی دان بەوە دادەنێ کە نەهاتووە دینێکی نوێ دروستبکا، بەڵکوو وەک چاکسازێک پەرە بە دینی موسا و تەورات دەدا.
پەیمانی نوێ ئینجیلی مەتیاس ٥: ١٧

---

[6] ئەو دەربڕینەی تەورات. بەڵگەیەکی زانستی نییە. بەڵکوو تەنیا دەربڕینی باوەڕە لە ناو دەقی تەورات سەبارەت بە موسا. بۆیە ناکرێ وەک بەڵگەنامەیەکی زانستی ببینرێ. مەبەستی سەرەکی لەو نموونەیە بەراوردێکی نێوان تەورات سەبارەت بە موسا لەدەقە پیرۆزەکانیدا. لەگەڵ قورئان کە هیچ زانیارییەک، سەبارەت بە ڕەچەڵەکی محمد نادۆزرێتەوە.

(١٧) وا بیرمەکەنەوە، من هاتووم تەورات یان نووسراوی تری پەیامبەران بسڕمەوە. من بۆ سڕینەوەیان نەهاتووم. بەڵکوو بۆ تەواوکردنیان هاتووم.

ئینجیلەکان نەک تەنیا ڕەچەڵەکی یەسومان پێدەناسێنن. بەڵکوو ئەوەشمان پێدەڵێن کە ئەرکی چی بوو. و پرۆسە و ئامانجی لە بانگەیژەکەی، بۆ باوەڕدارانی بە ڕوونی دەخەنە ڕوو.

کەچی سەبارەت بە محمد و دینەکەی هیچ شتێک، لە قورئان، وەک پەرتووکی پیرۆزی ئیسلام، سەبارەت بەڕەچەڵەک و لەدایکبوون و تەمەنی هەرزەکاری نادۆزرێتەوە. تەنانەت هیچ لەڕاڤەکاران و مێژوونووسانی ئیسلام، و بیۆگرافینووسانی، وەک ئیبن ئیسحاق و ئیبن هشام و .... هتد.ڕاستەوخۆ ئاوڕیان لەوە نەداوەتەوە. کە ئایا محمد پێش بانگەیژی ئیسلام، وەک ڕەهەندێکی مێژوویی، لەسەر کام دین بووە. ئامانج لە هاتنی ئیسلام چیبووە؟ یان هەر لە سەرەتادا وەک نەبی دەستی بە بانگەیژکردووە. یان بانگەیژەکەی بۆ شتێکیتر بووە؟

خۆ ئەگەر پرسی هاتنی دینی ئیسلام، دژی بوتپەرستی و هاوبەشی بۆ خودا بووبێ. ئەوەیان ناتوانێ جێی باوەڕبێ. چونکە بەر لە ئیسلام و بە سەدان ساڵ، هەردوو دینی یەهودی، یەهودی نەسارِی و یەعقوبیەکان، لە خاکی حیجاز و دەوروبەری ژینگەی مەککە و یەتروب هەبوون. و بەرمەیدان و چالاکەنە داوای یەکتاپەرستیان دەکرد. بنەماڵەی محمدیش زۆریان سەر بە یەهودی نەسارِی بوون. و لە نزیکەوە ئاگاداری یەکتاپەرستی و ڕێبازەکانی بوون. محمدیش خۆی لەو ژینگەیە لەدایک بووە و گەورەبووە. ئەوەی جێگەی سەرنجە، گشت کولتوور و لیتورگی ئیسلام، تا توانیویانە خۆیان لەم پرسیارە بواردووە. و لە هیچ شوێنێک نابینین، سەرڕاست و بە ئاشکرا ئاماژەی پێکرابێ. ئەوەش وایکردووە ببێتە پرسێکی تابوو (قەدخە) لە ناو موسوڵمانان. تا ئێستاشی لەگەڵ دابێ. بنەچەکەی دینی بنەماڵەی بەنی هاشم و محمد بە پەنهانی ماوەتەوە. سەرەڕای ئەو خۆبواردن، و گۆزە بەدەرخوون کردنە، لێرە و لەوێ لێتۆژەرەوە دەتوانێ ناڕاستەوخۆ، لە دەربڕینەکانی ناو ئایەتەکانی قورئان

و کەلەپووری نووسراوی کۆنی بەر لە ئیسلام. و ڕەوتی سەرهەڵدان و پەرەسەندنی ئیسلامی بەرایی، سەرەداوێک سەبارەت بە کۆمەڵگەی قورەیش، و دینی بنەماڵەی محمد وەدەست بێنێ. و بیکاتە پرۆسەی بەدواداچوون، و گەیشتنە هەندێ وەڵامی لۆژیک و ڕاییکەر.

لە ماوەی ئەو چوار هەزار ساڵەی دینە ئیبراهیمیەکان لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. بە هەر هۆکارێک بێ، زۆربەی ڕووداو و خاڵە گرنگەکانی مێژوو تێکەڵاوکراون. یان بە هەڵە لێکدراونەتەوە. و چیرۆکی سەیرو سەمەریان لەسەر دروستکراون. ئەو چیرۆکانەش بوونەتە چمکی پیرۆز. و نەک تەنیا شوێنی پیرۆزیەکانیتریان گرتۆتەوە. بەڵکوو وەک هێمایەک ڕەنگدانەوەیەکی بەهێزی لەناو ئەدەب و کەلەپووری گەلێری هەبووە. وەک کەلەپوورێکی پیرۆز لەناو دەروونی تاکەکانی کۆمەڵ ڕەگی داکوتاوە. هەر ئەوەشە هۆکاری ئەوەی، ئەگەر ڕاستکردنەوەی ئەستەمیش نەبێ ئەوا زۆر سەختە.

لەو چەند سەدەیەی کۆتایی، لێتۆژینەوەی هاوچەرخ توانیویەتی تا ئاستێکی باش هەنگاو بۆ ساخکردنەوەی ڕووداوە مێژوویەکان باوێ و بتوانێ زۆر لەو چیرۆکانە ڕاستکاتەوە. بەڵام ئەو قۆناخە، کاتێکی زۆری دەوێ. تا کۆمەڵ بتوانێ هزری خۆی لەو چیرۆکە خورافیانەی بە گوتی و دەگێڕنەوە پاککاتەوە. لە جیاتی ڕیالیستانە و دوور لە کاریگەری هات و هاواری ڕێبەرانی دین، خۆی بیرکاتەوە و لەسەر تێگەیشتنی خۆی بڕیار بدا. نموونەیەکی باناوبانگ ڕەنگە زۆربەمان بەر گوێمان کەوتبێ، پرسی موسا و کێوی توورە:

بەناو بانگترین شوێنی پیرۆز لە بیابانی سینا، بە درێژایی چەندین سەدە، کێوی توور بووە. گوایە لەو شوێنە خودا قسەی لەگەڵ موسا کردووە. و دە فەرمایشتەکانی داونەتێ. کەچی ئەو دەربڕینە، بە هیچ شێوەیەک، ڕێی تێناچی ڕاست بێ. و لەگەڵ تەورات یەک ناگرێتەوە.

پەیمانی کۆن - پەرتووکی دەرچوون ١٩٠: ١٠ - ١٣

(١٠) هەروەها یەزدان بە موسای فەرمووی: بڕۆ لای گەل و ئەمڕۆ و بەیانی تەرخانیان بکە. با جلەکانیان بشۆن و (١١) ئامادە بن بۆ ڕۆژی سێیەم، چونکە لە ڕۆژی سێیەم یەزدان لەبەرچاوی هەموو گەل دێتە خوارەوە بۆ سەر کێوی سینا .(١٢) بە چواردەوری کێوەکەدا سنوور بۆ گەل دادەنێیت و دەڵێیت: ئاگاداری خۆتان بن، بەسەر کێوەکە مەکەون و دەست لە لێوارەکەی مەدەن، چونکە هەرکەسێک دەست لە کێوەکە بدات دەبێت بکوژرێت .(١٣) ئاژەڵ بێت یان مرۆڤ، نابێت بژیێت، دەبێت بەردباران یان تیرباران بکرێت، بەبێ ئەوەی کەس دەستی پێی بکەوێت. بەڵام لە کاتی فووکردنێکی بەهێز بە کەڕەنادا، ئەوان لە کێوەکە نزیک دەبنەوە.

دەبینین لە تەورات، باسی کێوی سینا دەکا. بە هیچ شێوەیەک نە باسی کێوی توور دەکا. نە پیوەندی بە موساوە هەیە. کەچی لەگەڵ ئەوەشدا کریستیانەکانی سەرەتایی، زۆر گرنگیان بەو کیوە دەدا. تا ئەو ئاستەی، بۆ لەخودا نزیکبوونەوە دێری (سانت کارتین) یان

دێری سانت کاترین لە داوێنی کێوی توور. دوای دەیان جار نۆژەنکردنەوە، تا ئێستاش هەر ئاوەدانە.

له سەدەی چوارەمی س.ب له نزیک کێوی توور دروستکرد.

بەڵام دوای ماوەیەکی باش دەرکەوت، چیای سینای تەورات و ئەو شوێنه جوگرافیه، پەیوەندیان به یەکەوه نییه. پیرۆزی کێوی توور، چیرۆکێکی سەردەمەکانی زۆر کۆنتره. تەنیا بۆ ئەو مەبەسته هەڵبەستراوه. ئەو باوەڕه له سەرەتای کریستیانەکانی سەرەتایی، تا زۆر درەنگ هەر بەردەوام بوو. دوایی به تێپەڕبوونی کات نەما.[7]

نموونەیەکی لەوەش سەرسوڕهێنەرتر، چیرۆکی کەسایەتی و ڕەچەڵەکی یەسو (عیسا)یه. که نەک تەنیا دینی کریستیانی چەواشەکردووه. تێکەڵاوبوونی ڕەچەڵەک و کەسایەتی یەسو، له ناو کەلەپووری ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا ڕۆچووه. ئەو تێکەڵاویه نەک تەنیا دینی کریستیان و یەهودی نەساڕی گرتۆتەوه. بەڵکوو قورئان و سەرجەمی ئیسلامیشی گرتۆتەوه.

تیکەڵاوی یەکەم

ناو و پەیامی کریست له لەدایک بوونی، یا به بانگهێژی دین، دەستی پێنەکردووه. بەڵکوو پاشخانێکی دوورتری هەیه.

له سەردەمی سولەیمان پاشای کوڕی داود، سەرتاسەریَ خاکی ئیسرائیل پێکەوه، یەک پاشانیشین بوو. بەڵام دوای نەمانی سولەیمان. ووڵاتی ئیسرائیل، دوای چەند پشت دواتر، لەلایەن ئیمپراتۆری ئاشووری له ساڵی ٧٢١ پ.س.ب باکووری وولاتی ئیسرائیل داگیرکرا. دوای ئەو داگیرکردنه، تەنیا بەشی باشووری مابوو به ناوی ووڵاتی یەهودا [8] که کاتی خۆیَ داود دایمەزراندبوو. بێجگه له خاکی یەهودا هیچ جێگایەکیتر بەدەستی یەهودیان

[7] De Prèmare, Alfred-louis (2002) The foundations of Islam, between Writing and History.

[8] یەهودا ڕەچەڵەکی داود پاشایه، و دەوڵەتەکەشی هەر به ناوی ڕەچەڵکی خۆی دامەزراند.

نەمابووەوە. لەوە بەدواوە هەر کەسی لە وولاتی یەهودا، دەبووە پاشا، سوێندی دەخوارد تەختی پاشایەتی لە خزمەتی خودا بەکاربێنێ. ئەوەش لە بۆنەیەکی (ڕیتوال) تایبەتی سەریان بە ڕۆن چەوردەکرد (مسح). بۆ ئەوەی ببێتە کریست (مسیح) بۆ خودا. لەوە بە دواوە کریست بووە نازناوێک بۆ پاشاکانی یەهودا، کە لە ڕەچەڵەکی داود بوون. وا دەزانرا ئەو پاشایانە کریستی چاوەڕونکراون (مسیح المنتظر) کە هیوای دروستبوونەوەی پاشایەتی ئیسرائیلی بەفیرۆچوویان لێدەکرا. [9]

نازناوی کریست (مسیح) لە دینی کریستیانی و ئیسلام تەنیا بۆ یەسو بەکاردێ، کەچی هەر لە دوای داگیرکردنی باکووری ئیسرائیل لەلایەن ئاشووریەکەنەوە. بۆ پاشاکانی یەهودا یەک لە دوای یەک، بۆ هەر هەموو پاشاکان بەکاردەهات.

تێکەڵاوی دووەم

یەسو (عیسا) کە بەرەچەڵەک دەگەڕایەوە سەر بنەماڵەی داوود، لەڕەچەڵەکی یەهودابوو. بۆیە داوای پاشایەتی بەنی ئیسرائیلی دەکرد.

کاتی یەسو دەیەویست داوای تەختی پاشایەتی بکا، نەک بە تەنیا داوای یەهودای دەکرد، بەڵکوو بەتەمای ئەوەبوو، ببێتە پاشای هەموو ئیسرائیل. بەڵام براکانی لەسەر ئەو ڕایە بە توندی دژی وەستانەوە. [10] و سووربوون لە سەرئەوەی، کارێکی ئەستەمە، باشترە بچێتە یەهودا. کە هەم جێگای باو و باپیرانیانە. ڕەنگە هەوڵەکانی لەوێ ئاسانتربێ. ئامۆژگاریان ئەوەبوو، هەندێک هاوڕی لەگەڵ هەندێ لەو پارانەی، کە بە میرات لە باوکیەوە پێی براوە، لەگەڵ خۆی ببا. بۆ ئەوەی هەوڵبدا ببێتە والی یەهودا. کە لەو کاتەدا پیلاتۆس پۆنتی

---

[9] الصلیبی، کمال البحث عن یسوع – قراءة جدیدة فی الأناجیل ص ١٨ -١٩

[10] ئەو نارەزاییەی براکانی بەرامبەر یەسو، بووە هۆی ناکۆکییەک، تا یەسوش لە خاچدرا هەر مابوو.

فەرمانڕەوابوو. کەچی لە ناوچەی جەلیل کە بنەماڵەی یەسوی لێدەژیان. لەو کاتەدا هیرۆدس ئەنتیباس کوڕی شا هیرۆدسی مەزن، فەرمانڕەوا بوو. واتە ناوچەی یەهودا کە ئۆڕشەلیم بەرەو خوارەوە، و ناوچەی جەلیل کە دەکەوتە باکووری یەهودا، دوو ویلایەتی جیاوازی ئیمپراتۆری ڕۆم بوون. [11]

بەڵام کاتی یەسو گەیشتە ئۆڕشەلیم داوای پاشایەتی سەرتاسەری ئیسرائیلی کرد. هەر بەو هۆیەشەوە پیلاتوس پۆنتی فەرمانڕەوای یەهودا. دوای گیرانی یەسو لە ئۆڕشەلیم. پرسیاری لێ دەکا:

پەیمانی نوێ – ئینجیلی مەتیاس ٢٧: ١١

(١١) عیساش لەبەردەم فەرمانڕەوا ڕاوەستا، فەرمانڕەوا لێی پرسی، گوتی:

ئایا تۆ پاشای جولەکەی؟

عیساش فەرمووی: تۆ دەڵێیت.

لە وەڵامی لەخۆبووردەیی و بێباکی یەسو، حاخامەکانی یەهودی تۆقاندبوو. لەبەر ئەوەی دەیانزانی. کەمترین پشتگیریان بۆ داواکاری یەسو بۆ پاشایەتی سەرجەم خاکی بەنی ئیسرائیل، ئیمپراتۆری ڕۆم ووڵات کاولدەکا.

لە سەرەتادا حاخامەکانی یەهودی لە ئۆڕشەلیم، ئامۆژگاری و ڕێنماییان دەکرد. دەیانگوت کە ئێمە دان بە تۆدادەنێین. لەبەر ئەوە تۆ لە ڕەچەڵەکی داودی، بۆیە کریستی چاوەڕوانکراوی. بەڵام داواکردنی تەختی پاشایەتی ئیسرائیل، لە کاتێکدا کە لەژێر دەستەڵاتی ئیمپراتۆری ڕۆم دایە، کارێکی زۆر خراپە، بۆ بنەماڵەی خۆت و سەرجەمی نەتەوەی ئیسرائیل.

---

[11] الصلیبی، کمال البحث عن یسوع – قراءة جدیدة فی الأناجیل ص ٦٢- ٦٣

کەچی یەسو، لەسەر ئەوە سووربوو. کە تەختی پاشایەتی ئیسرائیلی دەویست. و دەیەویست پاشانیشینی خودای یەهود دروستکاتەوە. لەوێدا بە شێوەی سینیسیستێک لە وولاتی یەهودا، ببێتە پاشای وولاتی خودا.

حاخامەکانی یەهودی، لەسەرەتا هەوڵیاندەدا، بە بەڵین و ترساندن یەسو پەشیمان کەنەوە. بەڵام سەرنەکەوتنیان بەدەست نەهێنا. لە کۆتاییدا گیراو بردرایە بەر دەم سەرۆکی کاهینەکان لە ئۆرشەلیم بۆ دادگاییکردن، لەسەر ئەو بانگەشەکردنەی کە کریست داودی چاوەڕوانکراوە، نەک لەسەر هیچیتر. لە کۆتایی بڕیاری مەرگی درا و درایە دەستی دەستەڵاتداری ڕۆمانی بۆ جێبەجێکردنی لە خاچدانی. [12]

لە دینی کریستیانی و دینی ئیسلام بە شێوەیەکی تر ئەو ڕووداوانە لێکدراونەتەوە. و هەر لە سەرەتای پرۆسەی بەردەوامی دوای یەسو، پەیڕەوکارانی بوونە دوو ڕێباز یەهودی نەسارِی [13] و کریستیانی. کە بۆ ماوەی دوو هەزار ساڵە بێجگە لە داگیرکاری و یەکتری قڕکردن و ماڵوێرانی هیچی تریان لە دوای خۆیان جێ نەهێشتووە.

لەلایەکیتر ووشەی کریست، دیارییەکی خودایی نەبووە، تەنیا بۆ بۆ یەسو. بەڵکوو نازناوێک بووە بۆ گشت پاشاکانی وولاتی یەهودا. کە جێی هیوای گەڕانەوەی سەرجەم خاکی ئیسرائیلن. یەسو داوای پاشایەتی کردووە، نەک نەبیەتی. پرۆسەی نەبیەتی و دینێک بەناوی یەسو دوای مەرگی سەری هەڵداوە.

تێکەڵاوی سێیەم

[12] الصليبي، كمال البحث عن يسوع – قراءة جديدة في الأناجيل ص ١٦٩
[13] دینی ئیسلام بەردەوامی یەهودی نەسارییە، کە لە دەقەکانی ئەو پەرتووکە دەگەڕێینەوە سەری.

قورئان ئامۆژە بە مریەم دەکا، کە یەسوی بەبێ پیاو بووە. و کچی عومران و خوشکی هارون بووە. ئەگەر مریەم خوشکی هارون و کچی عمران بووبێ، کەواتە لە ڕەچەڵەکی لێڤیە و سەربە بەنی ئیسرائیلن، لە تیرەی هارون. کە تاکە ڕەچەڵەکن، کاهینیان هەبێ. لە تەورات پەرتووکی دەرچوون عمران بلوکی هارون و موسایە. و خوشکێکیان هەیە بەناوی مریەم. هارونیش یەکەم کاهینە[14]

تێکەڵاویەکی گەورە لە نێوان کەسایەتی یەسووی نلسری لەلایەک و کەسایەتی یەسووی کوڕی مریەم کراوە. گشت ئامۆژەکان بۆ ئەوە دەچن مریەم خوشکی موسا بووە. یەسوی (یەشو) کوڕی کاتی خۆی یەکێک لە نەبیەکانی ئیسرائیلی بووە. هەندێک لە پەیرەوکرانی بە خودای دادەنێن. ئەوەش لە سێ ئینجیلەکانی مەتیاس، لوکاس و مارکوس دا هاتووە. نەک لە ئینجیلی یۆهانێس. لە قورئان خودا گلەیی لە یەسو دەکا:

القرآن الکریم – سورة المائدة : ١١٦

> خودا گووتی: ئەی عیسای کوڕی مریەم! تۆ بە خەڵکەت گوتووە – بێجگە لە خودا- دەبێ ئێوە من و دایکم وەک دوو خودا بپەرستن. گوتی: پاکی و بێ خەوشی هەر شیاوی تۆیە. من ڕێم ناکەوێ هیچ شتێ جگە لە ڕاستی ببێژم. ئەگەر ئەو قسەم کردبا خۆت دەتزانی. هەرچییەکی بە ناخی دڵیشم دا ببوورێ، تۆ دەیزانی. تەنیا منم دەربارەت هیچ نازانم. هەر تۆ لە هەموو نەدیاران ئاگاداری. (١١٦)

ئەو تێکەڵاوکردنە، ڕێی تێناچێ، لەیەک کاتدا یەسو کوڕی مریەمی خوشکی هارون بێ، و لە هەمان کاتدا یەسوی کوڕی یوسفی دارتاش بێ. لەبەرئەوەی:

[14] الصلیبی، کمال البحث عن یسوع – قراءة جدیدة فی الأناجیل ص ١١٦ - ١١٧

١ سەردەمی مریەمی خوشکی هارون و موسا، لەگەڵ سەردەمی یەسوی نلسری کوری یوسفی دارتاش، نێوانیان نزیکەی هەزار و پێنج سەد ساڵە.

٢ لە هیچ سەرچاوەیەک دیارنییە، یەسوی نلسری کوڕی یوسفی دارتاش، دایکی ناوی چیبووە. بەپێی بەڵگەنامەکان مریەم ناوی پووری یەسو بووە، دەکاتە دایکی سایمۆن، نەک دایکی یەسو. لەلایەکیتر بە گەواهی هەر چوار ئینجیلەکان و نامەکانی پاولۆس، یەسوی نلسری لە بنەماڵەی داود بووە. لە ڕەچەڵەکی یەهودا.

٣ جیاوازی ئەو دوو کەسایەتییە تەنیا سەردەم نییە. ئەگەر یەسو کوڕی مریەمی خوشکی هارون بێ، ئەوا لە ڕەچەڵەکی لێڤی و کاهینن. ئەوەش لە تەورات پەرتووکی دەرچوون خودا خۆی ناوی هارون دێنی.

پەیمانی کۆن – پەرتووکی دەرچوون ٧: ٨ – ٩

(٨) خودا بە موسا و هارونی فەرموو :(٩) کاتێک فیرعەون لەگەڵتان دەدوێت و دەڵێت: پەرجوو بکەن. تۆ بە هارون دەڵێیت: گۆچانەکەت لە دەستت بگرە و فڕێیبدە پێش فیرعەون، ئیتر دەبێتە مارێکی شاخدار.

کەچی بنەماڵەی دواد لە ڕەچەڵەکی یەهودان، زۆر دواتر هاتوون، و بە بنەچەکە میراتگری پاشایەتی بەنی ئیسڕائیل بووین. هەر ئەوەشە یەسو داوای تەختی پاشایەتی داود و سلێمان دەکا، کە سەرتاسەری ئیسڕائیل دەگرێتەوە. نەک تەنیا یەهودا.

ئەو کێشەیەش بە هۆکارێکی نادیار لە هەرسێ ئینجیلی لوکاس، و مارکوس و مەتیاس تێکەڵ بووە. و ناوی یەسوی کوڕی مریەمی خوشکی هارون، لە یەسوی نلسری کوڕی یوسفی دارتاش نراوە. ئەوەی جێگای سەرسوڕمانە لوکاس و مەتیاس لەوەش تێدەپەڕێنن. بە شێوەی ئینجیلی عیبرانی (ئەپۆکریف) کە یەهودیە نەسارییەکان پەیڕەویان دەکرد. دەڵێ

لەدایکبوونی یەسو، لە پاکیزەیەک بەناوی مریەم. لە هەمان کاتدا دەڵێن، یەسو لە ڕێگای یوسفی بلوکی، بنەماڵەی داودە. [15]

ئەو تێکەڵاویانە لە پەرتووکی پیرۆزی دینەکان، وەک ڕێبازێکی ئایدیۆلۆژی بەردەوام هاتوون. و بە درێژایی تێپەڕبوونی کات بوونەتە دیاردەی بەڵگەنەویست و پیرۆز.

ئەو نموونانەی سەرەوە، مشتێکن لە خەڵواری ئەو هەڵە و تێکەڵاوکردنانەی ڕووداو و دیاردەکانی، ناو پەرتووکی پیرۆزی دینەکان وا ڕۆچوون. کە ئەرکی لێتۆژەرەوەی مێژوو، بۆ ڕاستکردنەوەیان هەم کارێکی پێویستە و هەمیش ئەگە ئەستەمیش نەبێ زۆر سەختە.

بێگومان لە ناو مێژووی ئیسلامیش، سەدان ڕووداو و چیرۆکی لەو شێوەیە هەن، کە ڕووداوە ڕاستیەکانیان گومکردووە. و لە جێگای ئەوان ڕووداوێکی ساختە یان ئەفسانەیەکی بۆ هۆنراوەتەوە. بۆیە زۆر گرنگە لە ڕێگای، بە دواداچوونی زانستی ساخبکرێنەوە. مێژوو تا دەکرێ ڕێچکەی ڕاستی خۆی بدۆزێتەوە.

---

[15] هەمان سەرچاوە

سینیسیزم و ڕۆچوونی لە ناخی دینە ئیبراهیمیەکان

کولتوور و نەریتە کۆمەڵایەتی و فەلسەفیەکانی کۆن، بەتایبەتی یۆنانی کاریگەری بەهێزیان، بە شێوەی باش یان خراپ، لەسەر ڕەوتە دینیە ئیبراهیمیەکان داناوە. و ئەو کاریگەریەش تەنیا لە بیرکردنەوەی تاک نەوەستاوە. بەڵکوو توانیویە بخزێتە ناو کەلەپووری دین، و پەرتووکە پیرۆزەکانیان. کە تا هەتایە ببێتە بەشێک لە پەیام و ئاکاری کەسایەتی و جیهانبینی دیندار.

یەک لەو ڕەوتە فەلسەفیانەی کە تا ئێستاش کاریگەری، وەک تارمایی بەسەر هەر سێ دینە ئیبراهیمیەکاندا شۆڕبۆتەوە، فەلسەفەی سینیسیزمە. کە ڕەگی بە قووڵایی، هەرسێ دینەکان دا ڕۆ چووە.

زۆر جار مرۆڤ بیر لە کەسایەتی دیندار دەکاتەوە. ڕەفتارەکانی زۆربەی کات دوو فاقەیین. لەلایەک خۆ زەلیلکردن و کەوتنە سەرچۆک، تا ئەو ئاستەی، لە خۆ بەکەمزانین، خۆی وەک سەگ دەخاتە بەر قاپی خاوەن ماڵ . لەلایەکیتر هەڕەشەکردن، و توند و تیژ و بێ شەرمی لە ڕادە بەدەر بەرامبەر هاودین، و باوەڕدارانی دینەکانی تر یان ئەتێیست. لە هەر سووکایەتیەک سڵ ناکاتەوە، تا دەگاتە ئاستی کوشتن.

ئەو ڕەفتارە دووفاقەییە، پاشخانێکی مێژوویی فەلسەفی دووری هەیە. بۆ دۆزینەوەی کلیلی ئەو نهێنیە. و ناسینی ئاکارە دەروونیەکانی، تاکی هەرسێ دینە ئیبراهیمیەکان. پێویست بە

ئاشنا بوون بەو ڕێبازە فەلسەفیە دەكا. باشترین ڕێگا بۆ ئەوەی بتوانین، بە چاكی لەگەڵ پاشخانی بیركردنەوەی دیندارە ئیبڕاهیمیەكان ئاشنابین. ئەو دیاردەیە دەكرێ، لە ڕێگای بە سۆراخ داچوون، ساخبكرێتەوە.

دین بەگشتی وەک هەر دیاردەیەكی تری كۆمەڵایەتی بریتییە لە تیوریە پیرۆزەكانی، و كردەوەی ڕۆژانە هەر لە پەرستن و سرووتەكانی، تا دەگاتە ژیانی ڕۆژانەی كۆمەڵایەتی تاك. هەرچەندە دەبێ هەردوو دیوی كەسایەتی هەر تاكێكی كۆمەڵگە، لەگەڵ بیرو باوەڕی، ڕەنگدانەوەی یەكتری بن. كەچی ئەو گریمانەیە لای دیندار پێچەوانەیە. بە شێوەیەكی گشتی، دوو دیوی تیوریەكانی باوەڕ و ئاكار و كردەوەكانی ڕۆژانەی، ڕەنگدانەوەی یەكتری نین. بۆیە دەبێ بزانین سەرچاوەی خۆ زەلیلكردن و توندو تیژیی، لە كوێ سەرچاوەیان گرتووە. چۆن خزاونەتە ناو هەناوی تاكی دیندار، و ڕەگیان داكوتاوە.

سینیسیزم Cynicism بە یۆنانی (κύων) واتە سەگ ئاسا یان وەک سەگ (بە زمانی عەرەبی: الكلبية): واتە كەسێک بە شێوەی سەگ بژی. و بە سرووشتی و ئازادانە بیربكاتەوە. و خۆی لەو هەڵومەرجەدا بە ڕاسترین كەس بزانێ. ئەوەش قوتابخانەیەكی بیركردنەوەی فەلسەفەی ڕەشبینی یۆنانی كۆنە.

باوەڕیان وایە بەختەوەری مرۆڤ لە ژیانێكی سادە، و دوور لە سامان و ژیانێكی زێدەڕۆیی دایە. كە تێیدا، ئارەزووەكانی بۆ ژیانێكی خۆش و ناوبانگ و دەستەڵات ڕەتدەكاتەوە. تەنانەت بە شێوەی ڕاستەوخۆ نەرێت و ژیانی كولتووری و زێدەڕۆیی پێشێل دەكا. ئەوەش تا دەگاتە ئاستی بە ئاشكرا، و بێ شەرمانە. بە شێوەی گاڵتەجاڕی لەبەردەم خەڵكی، تا دەگاتە بە تانە و تەشەر سووكایەتی بە خەڵكی تركردن. یان هەڵشاخان بە ڕووی خەڵكیتر ،كە وەک ئەوان نین. بەگشتی بە دیالۆگ یان بە قسەی كەم بەها بەرەو ڕووی خەڵكی شار دەبوونەوە، تەنیا لەبەر ئەوەی جلوبەرگ یا لە خانووی بەرز دەژیان.

ئەوەش لە بنەڕەتدا لەو باوەڕەوە هاتووە، کە هیچ خۆشیەک لە ژیانی ئەو جیهانەدا نییە. مرۆڤ بوونەوەرێکی ژیرە. و دەتوانێ بە ڕاهێنان، ژیانێک دروستبکا، کە بۆ خۆی تێیدا بەختەور و تێکەڵی سرووشت بێ.

یەکەم فەیلەسوف کە ئەم باوەڕەی وەک تەوەری ژیان، خستەڕوو، ئەنتیستێنس [16] (٤٤٥– ٣٦٥ پ.س.ب) بوو .کە لە کۆتایی ساڵانی ٤٠٠ پ.س.ب، ئەو ڕێبازە فەلسەفیەی وەک ڕێبازێکی نوێ، بۆ شێوەی ژیان و بیرکردنەوە داهێنا. ئەنتیستێنس خۆی یەک لە قوتابیانی سوکرات بوو. زۆر لە ژێرکاریگەری سەڕاستی و سادەیی سوکرات دابووە. بەڵام لەسەردەمی ئەنتیستێنس ئەو ڕێبازە ئەوەندە پەرەی نەسەند. و تەنیا لە سنووری تەسکی فەلسەفی مابووەوە.

دوای ئەنتیستێنس، دیۆگێنێسی سینۆپی کە ناوی ڕاستی خۆی، دیۆگنێس لێیێرتوس [17] (دەوروبەری ٤١٢ -٣٢٣ پ.س.ب) هات. ئەوکەسایەتیە کە لەناو بەرمیلێکی سیرامیک لە شەقامێکی سەرەکی ناو شاری ئەتینا دەژیا. و بە سوالکردن و گاڵتەکردن بە خەڵکی شارنیشین، ڕۆژانی بەڕێدەکرد.[18] و باکی بەوە نەبوو خەڵکی چۆن تێیدەڕوانن. ئەو شێوە ژیان و ڕەوانبێژی لە قسەکردندا ناوبانگی لە سەرتاسەری ئەتینا دەرکردبوو. و خەڵکی، بۆ گرفتوگۆ و لەو ڕێبازە فەلسەفیە تێگەیشتن، سەردانیان دەکرد.

دیۆگێنێس، بەو شێوە ژیانەی کە لە بەرمیلێکی سیرامیک دەژیا، ناوبانگی سینیسیزمی گەیاندە ترۆپک. و ناوەرۆکێکی لۆژیکی، لە پەیوەندی نێوان، بیرکردنەوە و کرداری پێ بەخشی. تا

---

[16] Antisthenes
[17] Diogenes of Sinope, Diogenes Laertius
[18] Laertius & Hicks 1925, VI:23; Jerome, Adversus Jovinianum, 2.14

گەیشتە ئەو ڕادەیەی، وەک سەرچاوە بۆ فەلسەفەی سینیسیزمی کۆن تا ئێستاش سەیر بکرێ.

ژیانی دیۆگێنێس فۆڕمی دایە سینیسیزم

Diogenes (1882) by John William Waterhouse

تابلۆی دیۆگێنێس، لەلایەن هونەرمەند جۆن ویلیام واتەرهاوس (١٨٤٩ – ١٩١٧س.ب) لە وێنەکەدا ناکۆکی نێوان دیۆگێنێسی سینیست (٤١٢ – ٣٢٣ پ.س.ب). و کۆمەڵگەی شارستانی ئەتینا نیشان دەدا.

Diogenes Sitting in His Tub (1860) by Jean-Léon Gérôme[19]
دیۆگێنێس لە ناو بەرمیلی سیرامیک.(١٨٦٠) لەلایەن ژان- لێیۆن گێرۆمێ

ناوی سینیسیزم (سەگ ئاسا، وەک سەگ) ، لە شێوەی ژیانی دیۆگێنێس وەرگیراوە. کە لە ئەتینا، بە درێژایی کات، ژیانی لە سەرشەقام بەڕێ دەکرد. و بەردەوام بە خواردنی گۆشتی کاڵ و خۆراکی پاشماوەی خەڵک و سوالکردن بەڕێدەکرد. هەلەبەر ئەو شێوە ژیانەش بە (سەگ) ناو دەبرا.

[19] ئەو تابلۆیە دیمەنێکە دیۆگێنێس، تێیدا لە ناو بەرمیلێکی سیرامیک دەژیێ. و ژیانی لەگەڵ هاوڕێ سەگەکانی دەباتە سەر. هەر لەبەر ئەو شێوە ژیانە، لەلایەن خەڵکی ئەتینا، ناوی لێنرا (سەگ). دواتر ناوی سەگ، بووە ناوی ئەو ڕێبازە فەلسەفیەش کە پەیڕەویان دەکرد. تابلۆکەش لەلایەن هونەرمەندی فەرەنسی ژان لێیۆن گیرۆم کێشراوە. کە تێیدا دیۆگێنێس، لەناو بەرمیلێکی سیرامیک، لە ئەتینا دانیشتووە. بە ڕۆژی ڕووناک خەریکە چرا هەڵدەکا. و بە دوای مرۆڤێکی سەرڕاست دادەگەڕێ. هاوڕێ سەگەکانی وەک هێمای فەلسەفەی سینیسیزم دەوریان داوە. ئەو تابلۆیە جەخت لە بوون و ژیانی سەختی مرۆڤ و سرووشت دەکاتەوە، کە سینیستەکان بەبێ نرخی دادەنێن و لێی بێزارن.

لە دوای دیۆگێنێس، کراتێس تێی Crates of Thebes (٣٦٥ – ٢٨٥ پ.س.ب) هات. کراتێس کەسێکی زۆر دەوڵەمەد بوو. بە باوەڕەوە بووە قوتابی دیۆگێنێس. و سامانێکی زۆری هەبوو، هەمووی بەخشی، تا بتوانێت، وەک سینیستێک لە کۆڵان، بە ژیانێکی هەژاری، و سوالکردن لە ئەتینا بژی.

سینیسیزم، لەبەر سەختی پەیڕەوکردنی لەڕووی پراکتیکەوە، تا دەهات لایەنگیرانی کەمتر دەبوونەوە. و بەپێی تێپەڕبوونی کات، بەتایبەتی دوای سەدەی سێیەمی پ.س.ب هەنگاو بە هەنگاو لە کەمی دەدا. و ئەو گرنگییەی نەما و تا وای لێهات ناوی لە ناوەندیە فەلسەفی و دیبەتی کۆمەڵایەتی شوێنەواری بزربوو. [20]

ئیمپراتۆری ڕۆم و هەڵسانەوەی سینیسیزم

لەگەڵ بەهێزبوونی ئیمپراتۆریەتی ڕۆم، لە سەدەی یەکەمی س.ب، ڕێبازی سینیسیزم، بە شێوەیەکی سەرسوڕهێنەر، زۆر بە خێرایی ژیایەوە. سینیستەکان وەک دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی و فەلسەفی، بە شێوەیەکی بەرفراوان لە ناو شارەکانی، سەرجەم ئیمپراتۆری ڕۆم دەبینران.

هەوادارانیان، لە شارەکان بە سادەیی ژیان، و بێفیزی دەناسرانەوە. ئەوانە لە کۆڵانان دەژیان و دەخەوتن. و سوالیان دەکرد. لە هەمان کاتدا، بانگەشەیان بۆ هزری زاهیدی، و ڕاسگۆیی

[20] Dudley, R (1937) A history of cinicism from Diogenes to the 6th century AD. Combrige university Press. Pp 117

و قسه لە ڕووبوون دەکرد. دەیانگوت ژیانێکی دوور لە شارستانی و زێدەڕۆیی، و پڕ ئاڵۆزی بە سەرقاڵبوون بە کاری لابەلا. ژیانی سرووشتی نییە، و دروستکراوە. مرۆڤ دەبێ تا دەکرێ لەگەڵ سرووشت تێکەلاوبێ. ئەوەش ببووە سەرچاوەی گاڵتەیان بۆ ژیانی ئاڵۆزی شارستانی. و بەردەوام بە قسەی سووک، تەشەر و پلاریان لە خەڵکی پۆشتە و دەوڵەمەند دەدا.

دیمەنی ناکۆکی ژیانی سینیسیستەکان، لەگەڵ دەوروبەریان زیاتر خەڵکی بۆخۆی ڕادەکێشا. لەلایەک توندوتیژی و چەوساندنەوەی ئیمپراتۆری ڕۆم. و سەرکوتکردنی هەر دەنگێکی نارەزایی، و لەلایەکیتر خۆشگوزەرانی دەستەڵاتداران، لەسەر ڕاووڕووتی خەڵک، وایکردبوو لە سەرتاسەری سەرزەمینی ئیمپراتۆری ڕۆم، تا دەهات لایەنگیریان زۆر دەبوو.

ژیانی سادەی ئەوان کە نموونەی سەرەتایی پێش شارستانی بوو، کەچی لەناو چەقی شارستانی، وایکردبوو ببنە ئامانجی دیبەیتی ڕەوتە فەلسەفیەکانی تری ئەو سەردەمە. ولەگەڵ ئەوەشدا، شێوەیەکی تایبەتی ڕەوانبێژیان هەبوو، کە دواتر بووە، ڕەوانبێژی لە ووتاری دین. و تێکەڵی بانگهێژی دینی کریستیانی سەرەتایی بوو بوو. و لەوێشەوە لە ڕێگای یەهودیە نەسارییەکان هاتە ناو ئیسلام.

دیۆگێنێس وەک کەسایەتییەکی مەزن، دوای مردنیشی وەک سیمای، ڕەوتی سینیسیزم. بە درێژایی مێژوو. وەک ئەستێرەی ڕێنیشاندەر بۆ سینیسیستەکان دەژمێردرا. ئەوەش بۆ چۆنیەتی ڕەتکردنەوەی، بەها ئاساییەکانی جیهان و نەریتیەکانی. بە شێوەیەکی گشتی لە ناو چەقی شارستانی ئەتینا، بە شێوەی دوور لە شارستانی دەژیا.

هەرچەندە ئەنتیستێنس، لە سەرەتادا، دامەزرێنەری ڕێبازی سینیسیزم بوو. کەچی دیۆگینێس بە شێوازی ژیانی زاهیدانەی، وەک ژیانێکی خۆبژێوی(autarkeia) ، خۆپارێزی

(askēsis)و بێشەرمی (anaideia) گرتبووە بەر. لەبەر توندی شێوەی پەیڕەوکردنی، بووە بنەمایەکی بە هێز بۆ وەدیهێنانی سیمای فەلسەفەی سینیسیزم.[21]

ژیانی لەسەر شەقامی دیۆگێنێس، بە سادەیی و بێ شەرمی لە گفتوگۆدا، زۆر چیرۆکی سەمەرەی لەگەڵ خۆیدا هێناون. کە وەک سیمای ئەو ڕێبازە فەلسەفیە.

دیۆگێنێس دەیگوت:

> مرۆڤە خراپەکان گوێڕایەڵی ئارەزووەکانیان دەبن. وەک چۆن خزمەتکارەکان گوێڕایەڵی ئاغاکانیان دەبن [22]

دیۆگێنێس کەسایەتییەکی بە هێزی هەبوو. هەموو توانای خۆی لەوە چڕکردبووەوە، کە باوەڕی فەلسەفی، لە کردەوە و ژیانی ڕۆژانەی ڕەنگبداتەوە. هەر لەبەر ئەو شێوە ژیان و بیرکردنەوەی، گەلێک چیرۆک و بەسەرهاتی سەمەرەی لێدەگێردرێنەوە.

مەحاڵە بتوانین لەوە دڵنیابین، کام لەو چیرۆکانە کامەن و چەندیان ڕاستن. کەچی لەگەڵ ئەوەشدا، ئەو چیرۆکانە، دەتوانن کارەکتەر و ئاکارەکانی فراوانی ئەو مرۆڤە بخەنە ڕوو. کە زاهیدێکی بێ پەروا، لە کولتوور و نەریتە کۆمەڵایەتیەکانی سەردەم.

گشت ئەو چیرۆک و بەسەرهاتانەی، کە لەسەر دیۆگێنێس ماونەتەوە. دووپاتەی ئەوە دەکەنەوە، کە گرنگیەکی ڕەهای بە ڕەوشت و ڕەفتار داوە، سەرەڕای ئەو فەلسەفەیەی باوەڕی پێ بوو. تانیبووی وەک کەسێکی دژەباو، ببێتە مایەی زۆر چیرۆک و بەسەرهاتی سەمەرە. هەریەک لەو چیرۆکانەش بە چەندین جۆر گێردراونەتەوە.

---

[21] Sarton, G. (1980) Ancient Science Through the Golden Age of Greece, Dover Publications.
[22] Diogenes Laertius, vi. 66

بەناوونانگترین چیرۆکی دیۆگێنێس، ئەو گفتوگۆیەی بوو، کە لەگەڵ ئەلکسەندەری مەکەدۆنی مەزن ڕوویداوە.

دەگێڕنەوە جارێکیان ئەلکسەندری مەکەدۆنی (مەزن) لە ڕێگا تووشی کەسێک دەبی، کە لە بەرمیلێکی سیرامیک دادەژی . ئەو کەسە دیۆگێنێس فەیلەسووفی سینیستی بووە. ئەلکسەندەر کە دەیبینێ، لەگەڵی دەکەوێتە گفتوگۆ. قسەکانی دیۆگێنێس زۆر سەرنجی ئەلکسەندەر ڕادەکێشن. هەڵبەتە ئەلکسەندەر زۆر ئارەزووی لە فەلسەفە هەبووە. و پێی دەڵێ:

دیۆگێنێس، حەز دەکەم خواستێکت لێم هەبێ. ئەگەر تەنیا لە دەستم بێ،
جێ بەجێی دەکەم! فەرموو بڵێ بزانم چیت دەوێ با بۆت ئەنجام بدەم.
دیۆگێنێس دەڵێ: ئەگەر ئارەزووت هەبێ دەتوانی کارێکم بۆ بکەی؟
ئەلکسەندەر دەڵێ: ئا دەی فەرموو، بڵێ.
یۆگێنێس: هەندێک لاچۆ، پێش هەتاوم لێمەگرە!!

لەم چیرۆکە دەردەکەوێ دیۆگێنێس گەرمی هەتاوی پێ گرنگترە، لە سێبەری ئەلکسەندەر. و بەوەفایە بۆ ئەو شتەی باوەڕی پێی هەیە. ئەو هەڵوێستەشی دووپاتەی ئەوە دەکاتەوە، کە هەرچەندە بێشەرم و قسە لەڕووبووە، بەڵام سەرڕاستی ئەو مرۆڤە دەردەخا. کە باوەڕ و کردەوەکانی ڕەنگدانەوەی یەکترین.

دیۆگێنێس لە فەلسەفەی سینیسیزم، پێداگری لەسەر ئەوە دەکرد. کە گشت گەشەکردنە دەستکردەکانی کۆمەڵگا، لەگەڵ بەختەوەری مرڤ ناگونجێن. و ڕەوشت مانای گەڕانەوە بۆ سادەیی سروشت دەگەیەنێت. بە وتەی ئەو:

مرۆڤ هەر دیارییەکی سادەی خوداوەندەکانیان ئاڵۆز کردووە.

Alexander and Diogenes 1818 by Nicolas Andre Monsiaux
تابلۆی ئەو چیرۆکەی الکسەندەر و دیۆگێنێس. لەلایەن هونەرمەند، نیکۆلاس ئەندرێ مۆنسیۆ (١٧٥٤ – ١٨٣٧ س.ب) لە ساڵی ١٨١٨ کێشراوە[23]

دیاردەیەکی تری گرنگ لە دیۆگێنێس دەرکەوت. کە یەکەمین کەس بوو ناسنامەی خۆی بو ووشەی "کۆسمۆپۆلیتی" دەربڕیوە. کاتێک لێی دەپرسن لە کوێوە هاتووە، وەڵامی دایەوە:

من هاوڵاتی جیهانم.

[23] نیکۆلاس ئەندرێ مۆنسیۆ ساڵی ١٧٥٤ لە دایکبووە و لە ساڵی ١٨٣٧ کۆچی دوایی کردووە. وێنەکێشێکی بەناوبانگی ڕووداوە مێژویەکان بووە. هەروەها خەریکی وێنەی ناو پەرتووک بووە.

ئەوەش دەربڕینێکی ڕیشەییە، لەو سەردەمەدا نەک نیشتمانێکی گەورە، بەڵکوو سنووری شارێک (دەوڵەتی شار) ناسنامەی مرۆڤی دیاردەکرد. و کەسایەتی کەسانی، وەک ئەفلاتوون و ئەرستۆ، بە هاوولاتیبوونی لە سنووری دەوڵەتی شارێک گرێدرابوو.

دیۆگێنێس، هاوباوەڕی سۆکرات بوو، بۆ سادەیی و بێباکی لە سامان، لەگەڵ بێڕێزیکردن بە بۆچوونی گشتی. هەوڵیدەدا، بە نموونەی زیندوو نیشانی بدا. کە خۆشبەختی هی ئەو کەسەیە، کە سەربەخۆ و دوورەپەرێز لە کۆمەڵگا و زێدەڕۆیی ماتریالی شارستانی بژی.

یەسو (عیسا) وەک یەهودیەکی سینیسیست

لە خاکی ئیسرائیل لەسەردەمی یەسودا چەندین ڕێبازی فەلسەفی و بیروباوەڕی جیاجیا لە ناو خەڵکی لە ڕۆما و خاکی ئیسڕائیل هەبوون، و چالاکانە کاریان دەکرد. هەندێک لەوانە کاریگەری بەهێزیان لەسەر بیروباوەڕی کۆمەڵایەتی خەڵکی بەگشتی، و ڕەوتی دین بە تایبەتی هەبوو. ئەو ڕێبازانە لە ناو سنووری ئیمپراتۆری ڕۆم بە بەربڵاوی چالاکبوون. و هەوڵیان دەدا کاریگەری لەسەر ڕەوتەکانی سیاسی و دین دابنێن. بەناوبانگترینیان ستۆیزم، سینیسیزم و ڕێبازی ئەفلاتوونی نوێ و هیرۆدیتی بوون.

هەندێک لە مێژوونووسان گەیشتوونەتە ئەو باوەڕەی، کە لێکچوونێکی لە ئەندازە بەدەر، لە نێوان باوەڕ و شێوەی ژیانی یەسوی ناسری، و باوەڕ و شێوەی ژیانی سینیستەکان هەبوو. ئەو لێکچوونەش، بەتایبەتی لە ناو دەقەکانی ئینجیلی مەتیاس (مەتێ) و لوکاس (لۆقا) بە ڕوونی بەدیدەکرێن.

ئەو دوو ئینجیلە، لەبەر تینی کاریگەری بەهێزی فەلسەفەی سینیسزم، ڕەنگدانەوەی لە دەربڕین و شێوەی ڕەوانبێژیان بە ڕاشکاوی بەدی دەکرێ.[24]

هەلسوکەوت و ڕەفتارەکانی سینیسیزم، هاتنە ناو دین و قەوارەی خۆیان وەرگرت، و بە شێوەی ڕاستەوخۆ، بەرگی پیرۆزیشیان لەبەر کرا. ئیتر خۆ ڕەزیلکردن و سوالکردن و قسەی سووک بە خەڵکیتری خاوەن باوەڕی جیاوازگوتن. سەرەڕای ئەوە، ئەو ڕەفتارانە لە سێبەری دین، بوونە فەرمانی خودایی. و وەک پەیامی پیرۆزیان بە شێوەی ڕەوانبێژی دەخرانە ڕوو. ئەوەش هەر لە هاندانی باوەڕداران، بۆسادەیی ژیان و خۆ ڕەزیلکردن، سوالکردن. تا دەگاتە ئەو ئاستەی هیچ شێوەیەکیتری ژیان و کەسایەتیان پێ ڕاست نەبێ.

ئەوە ڕەفتارانەی یەسوو و قوتابیەکانی، گەیاندبوویە ئەو ئاستەی، حاخامەکانی یەهودی، یەسویان بەوە تاوانبار دەکرد، کە قوتابیەکانی، گومڕا دەکا. و فێری تەمبەڵی و سوالکردنیان دەکا.

با بزانین بە پێی هەردوو ئینجیلەکانی مەتیاس و لوکاس، یەسو چۆن بۆ قوتابی و گوێگرەکانی قسەدەکا. و دەقی ئەو ئایەتانەی هەردوو ئینجیکی مەتیاس و لوکاس بە بەراورد لەگەڵ باوەڕ و ژیانی سینیسزم، دیمەنێکی ڕوونترمان دەداتێ.

پەیمانی نوێ - ئینجیلی مەتیاس (مەتی) ٦: ١٩ - ٢١

(١٩) لەسەر زەوی گەنجینە بۆ خۆتان کۆمەکەنەوە، لەوێ مۆرانە و ژەنگ لێی دەدەن، دز دەیبڕێ و دەیدزێ (٢٠) بەڵکو گەنجینە بۆ خۆتان لە ئاسمان

[24] Leif Vaage, (1994), *Galilean Upstarts: Jesus' First Followers According to Q*. TPI; F. Gerald Downing, (1992), Cynics and Christian Origins. T. & T. Clark.

کۆبکەنەوە، لەوێ مۆرانە و ژەنگ لێی نادەن، دزیش نایبڕێ و نایدزێ (٢١) چونکە گەنجینەکەت لەکوێ بێت، دڵیشت لەوێ دەبێت.

پەیمانی نوێ ئینجیلی مەتیاس (مەتی) ٦: ٢٥ - ٢٩

(٢٥) بۆیە پێتان دەڵێم: خەم بۆ ژیانتان مەخۆن کە چی بخۆن و چی بخۆنەوە. هەروەها بۆ جەستەتان کە چی بپۆشن. ئایا ژیان لە خواردن گرنگتر نییە؟ یان جەستە لە پۆشاک؟ (٢٦) سەیری باڵندەی ئاسمان کەن، نە تۆو دەکەن و نە دروێنە و نە لە ئەمبار کۆدەکەنەوە، لەگەڵ ئەوەشدا باوکی ئاسمانیتان بەخێویان دەکات. ئایا ئێوە لەوان بەنرختر نین؟ (٢٧) باشە، کێ لە ئێوە ئەگەر خەم بخوا، دەتوانێ یەک کاتژمێر لە تەمەنی خۆی زیاد بکا؟ (٢٨) هەروەها بۆچی خەمی پۆشاکتانە؟ سەیری گوڵی کێوی بکەن چۆن گەشە دەکات، نە خۆی ماندوو دەکات و نە دەڕێسێت، (٢٩) بەڵام پێتان دەڵێم: تەنانەت سلێمانیش لەوپەڕی شکۆمەندیدا وەک یەکێک لەوانەی نەپۆشیوە.

پەیمانی نوێ ئینجیلی لوکاس (لۆقا) ١٢: ٢٢ - ٣٤

(٢٢) بە قوتابییەکانی فەرموو: خەم بۆ ژیان و جەستەتان مەخۆن، چی دەخۆن یان چی دەپۆشن .(٢٣) ژیان لە خواردن گرنگترە و جەستەش لە پۆشاک .(٢٤) سەیری قەلەڕەش کەن: نە تۆو دەکات و نە دروێنە دەکات، نە ئەمباری هەیە و نە کۆگا، بەڵام خودا بەخێوی دەکات. باشە ئێوە چەند لە باڵندە بەنرخترن !(٢٥) کێ لە ئێوە ئەگەر خەم بخوات، دەتوانێت یەک کاتژمێر لە تەمەنی خۆی زیاد بکات؟ (٢٦) جا کە ئێوە بۆ شتێکی بچووک تواناتان نییە، بۆچی بۆ شتەکانی دیکە خەم دەخۆن؟

(٢٧) سەیری گوڵاڵە بکەن چۆن گەشە دەکات، نە ماندوو دەبێت و نە دەڕێسێت. بەڵام پێتان دەڵێم: تەنانەت سلێمانیش لەوپەڕی شکۆمەندیدا وەک یەکێک لەوانەی نەپۆشیوە .(٢٨) ئەی کەم باوەڕینە، ئەگەر خودا ئەو گیایەی کە ئەمڕۆ لە کێڵگەیە و بەیانی دەخرێتە تەنوورەوە بەو شێوەیە بپۆشێ، ئیتر چەند زیاتر ئێوە دەپۆشێ؟ (٢٩) جا گرنگی بەوە مەدەن کە چی بخۆن و چی بخۆنەوە، خەم مەخۆن .(٣٠) هەموو ئەمانە بێباوەڕانی جیهان هەوڵی بۆ دەدەن، باوکیشتان دەزانێت پێویستتان بەمانە هەیە .(٣١) بەڵکو داوای پاشایەتی ئەو بکەن، هەموو ئەمانەتان بۆ زیاد دەبێت. (٣٢) مەترسە ئەی مێگەلی بچووک، چونکە باوکتان خۆشحاڵە شانشینەکەتان بداتێ .(٣٣) ئەوەی هەتانە بیفرۆشن و بە خێر ببەخشن، بۆ خۆتان جزدانێک دابین بکەن کە نەفەوتێت، گەنجینەیەک لە ئاسمان کە لەبن نایەت، لەوێ نە دز لێی نزیک دەبێتەوە. و نە مۆرانە لێی دەدات. (٣٤) چونکە گەنجینەکەت لەکوێ بێت، دڵیشت لەوێ دەبێت.

لەلایەکیتر ژیانی یەسو هاوشێوەی ژیانی دیۆگێنێسە. ئەوەش هەڵقوڵاوی باوەڕی بوو. کە دەیەویست نیشتمانی لەدەستچووی خودا، لە ڕەچەڵەکی داود، جارێکیتر زیندووکاتەوە.

دیۆگێنێس بەرمەیدان گوتی من هاونیشتمانیەکی جیهانیم (کۆسمۆپۆلیت)، ئەوا یەسوش بە هەمان شێوە. یەکەم کەس بوو، باوەڕی کۆسمۆپۆلیتی هێنایە ناو بەرنامەی دین. و سنوورەکانی خاک و نەتەوەی هەڵوەشاندەوە. ئەوەش بە ئاشکرا، لە دەمی پاولۆسەوە، بە ڕوونی دەبیستین. کە دەڵێ:

پەیمانی کۆن لە سینا، ئەمانەتێک بوو درایە دەستی موسا. تا ئەوکاتەی پەیمانی نوێ هات. ئەوکاتەی پەیمانی نوێ هات، پەیمانی کۆن کاری کۆتایی پێ هات. و ئەمانەتەکە گواسترایەوە

بۆ باوەڕدارانی ئوممی (جیهانی). بۆیە پێویست بە بەندەکانی یاسای کۆن نەماوە. هەروەک (پەیمانی نوێ) یەکەم کۆنەکەی ڕاگەیاند و کە کۆن بوو فەوتا.

پەیمانی نوێ - عیبرانییەکان ٨: ١٣

(١٣) کاتێک باسی پەیمان دەکا دەفەرموێ: نوێ یەکەم کۆن دەکا. شتێکیش کە کۆن بوو و پیربوو، ئەوا لە فەوتان نزیکە.

زانایانی تایبەت بە گەڕان بەدوای یەسوی مێژوویی، وەک بێرتۆن ئێل ماک و جۆن دۆمینیک کرۆسان لە سیمیناری یەسو دا، ئاماژەیان بەوە کرد، کە سەدەی یەکەمی س.ب. شاری جەلیل جیهانێک بووە، کە تێیدا هزری هێلینیستییەکان، لەگەڵ بیرکردنەوە و نەریتی یەهودیان بەریەک دەکەوتن.

شاری گادارا کە تەنیا ڕۆژە ڕێیەک، بە پێ لە ناسیرە دوورە، وەک ناوەندێکی فەلسەفەی سینیسیزم سەرنجڕاکێش بووە. ماک، یەسو بە کەسێکی سینیسیستی، ئاسایی دەژمێرێ.[25] کەچی کرۆسان، یەسو زیاتر وەک بیرمەندێکی سینیسیست، لە نەریتێکی یەهودی هێلینیستەکان دادەنێ، نەک وەک کریستیانێک، کە وەک خۆی بەڵاگێڕی گوناهباران بکا. و لە پێناویان بمرێ. یان کریست ئارەزوومەندی دامەزراندنی، دەوڵەتێکی یەهودی سەربەخۆی ئیسرائیلە.[26]

هەندێک لەزانایانی دیکە گومانیان، لەوە هەیە کە یەسوی ناسری، بە قووڵی لە ژێر کاریگەری فەلسەفەی سینیسزم بووبێ. ئەوەش لە شێوەی ووتاردانی و جیهانبینی، چ لە ژیانی کەسی و چ لە سنووری باوەڕی دا. زیاتر لە باوەڕی سینیسیستەکان نزیک بووە، تا

[25] Quoted in R. Ostling. Who was Jesus?,Time, August 15, 1988, pp. 37–42.
[26] John Dominic Crossan, (1991), The Historical Jesus: The Life of a Mediterranean Jewish Peasant.

داهێنانی پەیامبەێکی نوێی یەهودی. ئەو پەیامی سادەیی و سووربوونی لەسەر باوەڕەکەی، لە دین و کەلەپووری یەهودی بە گرنگتر دەزانی.[27] ئەوەش دواتر ڕەنگدانەوەی لەسەر هەردوو ڕەوتەکانی یەسوی ناسریێ، یەهودی نەساڕی و کریستیانەکان دانا.

کاریگەری سینیسیزم، لەسەر دینی کریستیانی سەرەتایی

کریستیانەکانی سەرەتایی، زۆرێک لە ڕیتوالەکانی پەیڕەوکارانی سینیسیزمیان، وەرگرتوون. و پەیڕەویان دەکردن. هەمان شێوازی ڕەوانبێژی سینیسیستەکانیان بەکاردەهێنا. هەندێک لە سینیسیستەکان بەهۆی قسەکردن لە دژی دەسەڵاتدا کوژراون یەکێک لە سینیسیستە بەناوبانگەکان، بە ناوی پێرێگرینۆس پرۆتیۆس[28] لە سەرەتادا سینیست بووە. و وەرگەڕاوەتە سەر دینی کریستیانی. بەڵام هەستی بە جیاوازیەک لە نێوان کریستیانیزم و سینیسیزم نەکردووە. ماوەیەک وەک کریستیان ژیاوە. پاش ئەوە گەڕاوەتەوە سەر سینیسیزم. [29]

لە سەدەی چوارەمی س.ب، ماکسیمۆسی ئەسکەندەریە، هەرچەندە خۆی کریستیان بوو، و بە یەک لە ئامۆژگاریکەر و موژدەدەرانی کریستیانی دادەنرا. کەچی لەبەر شێوازی ژیانی زاهیدی، بە سینیسیست ناودەبرا.

باوکانی کەنیسەی کریستیانی، و ڕێبەرانیان بە شێوەی دوو فاقەیی باسی سینیسیستەکانیان

---

[27] Craig A. Evans, Life of Jesus Research: An Annotated Bibliography, p. 151.
[28] Lucian of Samosata. The passing of Peregrinus; C.P. Jones (1996) Culture and society in Lucian . Cambridge. Harvard university press. Pp10–15
[29] Herodian, Roman History, 1.9.2–5

دەکرد. لەلایەک ستایشیان دەکردن، کە بە هەژاری ژیان دەبەنەسەر،[30] و سەرڕاستن و بێ شەرمانە ڕاستی دەڵێن. لەلایەکیتر سوکایەتیان بە بێشەرمیی بیرمەند و فەیلەسووفەکانیان دەکرد. یەک لە بەناوبانگترین نووسەری کریستیان، ئەوگستین بوو. هەرچەندە خۆی وەک سینیسیستێک دەژیا. و کاری دەکرد. کەچی ڕایگەیاند کە ئەوان (سینیسیستەکان) بە پێشێلکردنی ماکە (غەریزە) بێگەردەکانی مرۆڤ، بە شانازییەوە ڕای ناپاک و بێشەرمانەی خۆیان دەردەبڕن، کە بەڕاستی شایەنی ئەوەن سەگ بن.[31]

هەروەها باوکان و باوەڕدارە زاهیدەکانی دینی کریستیان، پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆیان لەگەڵ سینیسیستەکاندا هەبوو، وەک لە پەیڕەوکارانی پەڕاکەندەی کەنیسەی سەرەتاییدا دەبینرێت، کە لە ڕووخساری دەرەوە، و لە زۆرێک لە پراکتیزەکانیاندا جیاوازییەکیان لەگەڵ سینیسیستەکاندا نەبوو. کەچی لە ووتار و دەربڕینیان جیادەکرانەوە.

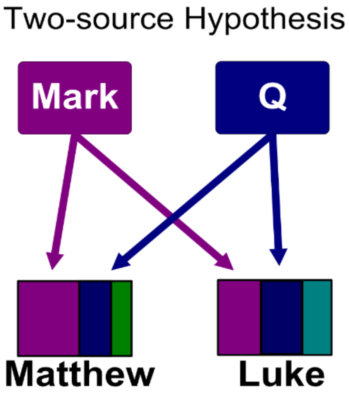

زانای کۆلێژی ئیمانوێل، لەیف ئێ. ڤاگا[32]، بەراوردێکی بنەڕەتی لە نێوان هاوبەشییەکانی دەقەکانی سینیسیزم، لەگەڵ هەردوو ئینجیلی مەتیاس و لوکاس کرد (بڕوانە تابلۆی خوارەوە)

بەراوردەکە بەم شێوەیە بوو. هەردوو ئینجیلی مەتیاس و لوکاس بە شێوەی سەربەخۆ و جیاواز نووسراونەتەوە. هەر یەکەیان یەک لە

---

[30] Origen, adv. Cels. 2.41, 6.28, 7.7; Basil of Caesarea, Leg. Lib. Gent. 9.3, 4, 20; Theodoret, Provid. 6; John Chrysostom, Ad. Op. Vit. Monast. 2.4, 5

[31] Augustine, De Civitate Dei 14.20. The City of God.

[32] Emmanuel College is a theological college of Victoria University at the University of Toronto.

سەرچاوەکانیان ئینجیلی مارکوسە. و سەرچاوەی دووەم Q (سەرچاوەی سینیستەکان) ئەگەری زۆر هەیە، کە زۆربەی ئەو دەقانەی لە ئینجیلی مەتیاس و لوکاس دا دۆزراونەتەوە. کە لە ئینجیلی مارکوس دانین. دەبێ لە سەرچاوەی Q وەرگیرابن. کە ڕۆڵی لەو دەربڕینانەدا بە ئاشکرا دیارە. مشتومڕی گەورەی نێوان باوکانی کەنیسە، سەبارەت بە کێشەکانی ڕەفتارناسی، و شێوەی ژیان، و ڕەوانبێژی دەربڕینەکانی، کە سینیسیستەکان بانگەشەیان بۆ دەکرد. لەگەڵ هەستی پاکی و پراکتیزە جوانکارییەکانیان بەردەوام جێگای ناکۆکی بوو[33].

لە ماوەی سەدەی دووەمی س.ب، مشتومڕێکی گەورە لە نێوان کرێسێنسی سینیسیست و جەستینی شەهیددا هاتە ئارا، ئەو مشتومڕە لەسەر ئەوە بوو. سینیسیستەکان، باوەڕیان وابوو، کریستیانەکان بێباوەڕن. مەبەستی سینیسیستەکان لەو دەربڕینە، ئاماژە بوو، بۆ ئەوەی کریستیانەکان خوداوەندی بوتپەرستەکانیان ڕەتدەکردەوە. بەڵام خۆیان، تا ئەوکاتە هیچ پەرستگا، پەیکەر، یان بەڵاگێڕگایەکیان نەبوو. ئەوەش ڕەخنەیەکی باو بوو. تەنانەت یەهودیەکانیش، دژی کریستیانەکان بەکاریان دێنا. [34]

ئەو دوو فاقەییەی کریستیانەکان، لە نێوان ڕێبازی سینیسیزم و دینی یەهودی. تا دەهات کێشەی بۆ دەنانەوە. و ناکۆکی نێوان باوەڕی فەلسەفی و دینیان لەگەڵ کردەوەی ڕۆژانەیان، بەردەوام شوێنی دیبەیت بوو. دوای ئەوەی ڕێبازی یەهودی نەساڕی پەرەی سەند و لە سەدەی حەوتەم دینی ئیسلام بەدیارکەوت سینیسیزم وەک کولتوورێکی ڕەگ داکوتاو خزایەناو دینە نوێکە.

---

[33] Leif E. Vaage, (1990), Cynic Epistles (Selections), in Vincent L. Wimbush, Ascetic Behavior in Greco-Roman Antiquity: A Sourcebook. Continuum International, Pp 117 - 118

[34] Zuckerman, Phil (2007). Martin, Michael T (ed.). The Cambridge companion to atheism. Cambridge: Cambridge University Press. Pp. 56.

سینیسیزم و ڕەنگدانەوەی لە ئیسلام

لەسەردەمی یەسو، فەلسەفەی سینیسیزم ڕۆچووبووە ناو هەناوی هەردوو دینی یەهودیە فەریسیەکان. و دواتریش یەهودی نەساڕی. و بووبووە بەشێک لە پەرستن. بەشێوەی ڕەوانبێژی و بەخرۆشەوە تێکەڵی سرووتەکانی ڕۆژانەیان بووبوو. تادەهات بەردەوام لە شێوەی سەرەتایی سینیسیزمەوە، بەرەو شێوەیەکی تری خودایی پەرەی دەسەند. ئەوەش چ لە دوورکەوتنەوەیان لە ناو شارەکان و دروستکردنی دێری ڕەبەنان، دوورکەوتنەوە لە سێکس و ژیانی خۆشگوزەرانی. تا دەگاتە لەلایەک فۆرمێکی پەرەسەندووی خۆ زەلیلکردن. لەلایەکیتر شەڕ و گەفوگوڕی توندوتیژی، و ڕەتکردنەوەی گشت بیروباوەڕەکانی تر. نموونەیەکی بەرچاو ئەسینیەکانن لە قومران[35]. کە دواتر بوونە یەهودی نەساڕی.[36]

دینی ئیسلام وەک بەردەوامی پەرەسەندنی دینی یەهودی نەساڕی. و پەروەردەی هەناوی. پەیڕەوی یاساکانی موسا و یەسو. و باوەڕی فەلسەفەی سینیسیزم لەگەڵ گشت یاساکانی تری دینی یەهودی، لە ڕێگای ئینجیلی عیبرانی، خزابوونە ناو هەناوی. [37] ئەوەش لەبنەڕەتدا یەهودیە نەساڕیەکان پەیڕەویان دەکرد، و هەنگاو بە هەنگاو گەیشتە ناو قورئانی مەککە، و ڕەگی داکوتا. وەک بەشێک لە پەیامی خودایی چەکەرەی کرد. و لە ناو چەندین، لە

[35] قومران، شوێنێکی شوێنەوارناسیە، دەکەوێتە ٣کم باکووری ڕۆژئاوای قەراخی دەریا مردوو. بە چەند کم لە باشووری شاری ئەریحە. قومران شوێنی ژیانی ئەسینیەکان بووە. ئەو شوێنە بریتییە لە چەند ئەشکەوتێک. کە بەپێی لێکدانەوەی مێژوونووسان دەبێ لەسەردەمی فەرمانڕەوایی یۆهانێس هیرکانوس (١٣٤ – ١٠٤ س.ب) لەلایەن ڕەبەن و باوەڕدارانی یەهودی ئاوەدانکراوەتەوە. و بە دوورەپەرێزی ژیاون. تا ساڵی ٦٨ س.ب، لەکاتی شەڕی یەهودی و ڕۆم ٦٦ – ٧٠ س.ب خاپوورکرا. هەر لەو شوێنە لە ساڵی ١٩٤٧ س.ب بلوورەکانی دەریای مردوو دۆزرانەوە. ئەو بلوورانە ڕۆشناییەکی نوێیان خستە سەر چەندین ڕووی شاراوەی دینی یەهودی. ئەسینیەکان لە بەدەرکەوتنی یەسو بوونە پەیڕەوکاری و دواتر بوونە یەهودی نەساڕی.

[36] Göran, Lennartsson (2015) Judiska gruppet på Jesu tid

[37] الأناجيل المحولة ص ٩٧

ئایەتەکانی قورئان. تا دەگاتە سرووتەکانی ڕۆژانە و کردەوکانی سوژدەبردن لە نوێژ و بەڵاگێریکردن و خۆ بەکۆیلە زانین. کە هەر یەکەیان بە ئاسانی، لە ئاکار و کردەوەکانی تاکی موسوڵمان بەدی دەکرێن.

با سەیرێکی ئەو چەند ئایەتە بکەین، چۆن لە ناو ئایەتەکانی قورئان، مرۆڤ بە دۆڕاو و زەلیل و کۆیلە نیشان دەدەن. ئەو جۆرە دەربڕینانە، لە بنەڕەتدا لە ڕێگای یەهودیە نەساڕیەکان، هاتوونەتە ناو دەقەکانی قورئان. وەک دەقی پیرۆز، توانیویانە کەسایەتییەکی سینیسیست لە دەروونی موسوڵمان وەدی بێنن.

القرآن الكريم - سورة العصر ١٠٣: ٢

مرۆڤ لە دۆڕاوانە (٢)

القرآن الكريم – سورة المعارج ٧٠: ١٩- ٢١

مرۆڤ بە چاوچنۆکی دروستکراوە (١٩) کاتێ خراپە بەرۆکی دەگرێ، پرت و بۆڵەیەتی (٢٠) و کاتێ تووشی خۆشی دەبێ دیگێڕێتەوە (٢١)

القرآن الكريم - سورة التين ٩٥: ٤ -٥

ئێمە مرۆڤمان بە باشترین شێوە ئەفراند (٤) پاشان گێڕاومانەتەوە پلەی هەرە ژێر (هەرە خوارەوە) (٥)

القرآن الكريم - سورة التوبة ٩: ١١١

خودا گیان و سامانی لە ئیمانداران کڕیوە، بەوەی کە بەهەشتیان دەداتێ، شەڕ بکەن لە پێناو خودا، جا دەکوژن و دەکوژرێن، وەك بەڵێنی ڕاست لە لایەن ئەوەوە، لە تەورات و ئینجیل و قورئان، کێ هەیە لە خودا پابەندتر

بێت بە پەیمانەکەی، جا دڵخۆش بن بەو کڕین و فرۆشتنەی کە پێیەوە پابەند بوون، وە ئەوەیە سەرکەوتنی مەزن (١١١)

هەرچەندە لە دەقەکانی قورئان، مرۆڤ زەلیل و کۆیلەکراوە، و وەک کاڵایەک بۆ شەڕ و تاڵان ئاڵوگۆڕی پێدەکرێ. لەگەڵ ئەوەشدا ڕاستەوخۆ مرۆڤ بە سەگ نەچوێندراوە. کەچی کولتوور و کەلەپووری سینیسیزم، لە ووتار و ڕەوانبێژی، بانگهێژی نوێنەرانی دینی ئیسلام، بۆتە پیشەیەکی پیرۆز و شانازی پێوەدەکەن. ئەو خۆ زەلیلکردنەش بە هەردوو ڕووەکەیەوە.

یەکەمیان بۆ خۆیان کە تا ئاستێکی زۆر نزم، خۆیان زەلیل دەکەن. ڕووی دووەمی هێرش و سوکایەتی بە بیرورای جیاواز. ئەوەش بە شێوەیەکی بەربڵاو، لە ووتار و گەف و گوڕی ڕۆژانەیان، بە بەردەوامی دووبارە دەبێتەوە. هەر لە هاندان بۆ کوشتن و تاڵان و دەربەدەرکردنی خەڵکانی بیرورا جیاواز لەدەرەوە و ناوەوەی دین.

پەیمانی کۆن – نەبیەکان یەشوع ٨: ٢٤ - ٢٧

(٢٤) پاش ئەوەی ئیسرائیلی لە کوشتنی هەموو پیاوەکانی عای بوونەوە، کە لە کێڵگە و چۆڵەوانیدا دوایان کەوتبوون هەتا قڕیان کەن. هەموو ئیسرائیلییەکان، گەڕانەوە ناو شار و هەموو ئەو دانیشتووانەی کە لە ناوشار مابوونەوە، بە شمشێر کوشتنیان (٢٥) سەرجەم دانیشتوانی عای، هەموو ئەوانەی لەو ڕۆژەدا کەوتن بە پیاو و ژن، دوانزە هەزار کەس بوون (٢٦) یەشوعیش ئەو دەستەی کە ڕمەکەی پێ درێژکردبوو، نەیدەگەڕاندەوە دواوە. هەتا سەرجەم دانیشتوانی عای قڕبوون (٢٧) ئەوسا بەنی ئیسرائیل ئاژەڵی ماڵی و دەستکەوتی ئەو شارەیان بۆ خۆیان تاڵانکرد. ئەوەش بە پێی، ئەو فەرمانەی خودا بە یەشوعی دابوو.

له قورئان بەوەش ناوەستێ و لەوەش زیاتر تێدەپەڕێی. وبە بێباکی هانی موسوڵمانن دەدا، کە دەست نەپارێزن و بیانکوژن، تاڵانیان کەن. و بە دیل بیانگرن ژنانیان بکەنە سەبایا. نموونەی ئەو هاندانەش، لەو چەند ئایەتی خوارەوە دەبینین.

القرآن الكريم - سورة التوبة ٩: ٥

جا کاتێك مانگە حەرامەکان بەسەرچوون، ئەوە لە هەر شوێنێك موشریکەکانتان دەستکەوتن، بیانکوژن و بیانگرن و چواردەوریان بدەن و بۆیان دابنیشن لە هەموو بۆسەیەك، جا ئەگە ر تۆبەیان کرد و نوێژیان کرد و زەکاتیان دا، ئەوە وازیان ل بێنن بە ڕێگای خۆیاندا بڕۆن، لە ڕاستیدا خودا لێبووردە و بە بەزەییە(٥).

القرآن الكريم – سورة التوبة ٩: ١٤

شەڕیان بکەن، خودا بە دەستی ئێوە ئەشکەنجەیان دەدا و ڕیسوایان دەکا، وە ئێوە بەسەریاندا سەردەخا، و سینەی خەڵکانێکی ئیماندار شیفا دەدا. (١٤)

القرآن الكريم – سورة الأنفال ٨: ١

سەبارەت بە دەستکەوتەکانی ئەنفال، پرسیارت لێدەکەن، بڵێ ئەو تاڵانە بۆ خودا و پەیامبەرەکەیەتی (١)

لە ناو شاعیر و نووسەرانی موسوڵمان، لەوەش زیاتر دەڕوا. و بێ پەردە ئەو خۆ زەلیلکردنە و خۆ بەسەگ زانین بە شانازیەوە دەربڕینە، شێوەیەکی بەرفرانی هەیە. هەمان دیاردە لەناو شاعیرانی کلاسیکی کوردیش، بە بەربڵاوی دەبینرێ.

هەندێک وایدەبینن کە ئەو شاعیرە کلاسیکیانە خاوەنی زانین (معرفة) نین. بۆیە بەم جۆرە دێنە گۆ. بەداخەوە دیارە بێ ئاگان لە ڕەگی فەلسەفی و چۆنیەتی خزانییە ناو دینەکانی ئیبراهیمی. ئەو شاعیرانەش لە خلْوەتی ژیانی سینیسیزم دان، و پەیڕەوی ئەو ڕێبازە دەکەن.

لێرەدا چەند نموونەیەک لە شیعری کلاسیکی کوردی دەخرێنە ڕوو. ئەوانە مشتێکن لە خەڵواری خۆ ڕەزیلکردن، وەک تاکێکی دیندار. و لەیکچواندنی خۆی لەگەڵ سەگی بەر دەرگا.

قوربانی کەسێ بم کە بە قوربانی نەبی بی
وەک بەندە سەگی دەرگەهی شاهی عەرەبی بێت
شاهی عەرەبی یانی قورەیشی مەسەبی بێ (بێخود)

نالی کەوا سەگی سەگی ئەو مەرز و بوومەیە
ئەمما سەگی موعەلەمی بێ دەنگ و بێ وەڕە. (نالی).

مەربووتە حەیاتم بە سولەیمانی و خاکی
خۆزگەم بە سەگی قاپیەکەی ئەحمەدی کاکی (شێخ رەزای تاڵەبانی)

یا رەسولەڵا دەخیلەک رووم نییە بیمە حزوور
وەک دزان گەردن کەچ و شەرمەند وێستاوم لە دوور. (وەفایی).

تا سەدەی نۆزدەم، لە بوارەکانی فەلسەفەی مۆدێرن، بەردەوام لە سەر لایەنە نەرێنیەکانی سینیسیزم جەخت دەکرایەوە. کە گوایە سینیسیسزم، بە مانای ئارەزووی بێباوەڕی. و تێکدانی شیرازەی کۆمەڵگە و بەلاڕێدابردنی تاک و فێری سواڵ و تەمبەڵیکردنی دەکا. لەبەر ئەوە بەدواداچوونێکی، بنەڕەتی فەلسەفی بۆ نەکراوە. کەچی ئێستا سینیسیزم وەک بنەمایەکی فەلسەفی و کۆمەڵایەتی، بۆتە گۆڕەپانی لێتۆژینەوە، لە ڕەهەندی جیاجیا.

له سۆراخی یەسوی مێژوویدا

ئەم باسەی بەردەست، بەدواداچوونێکی مێژووی کۆمەڵایەتییە، سەبارەت بە پرۆسەی مێژووی دین. کە لە ڕاستیدا پرسێکی زێدە ئاڵۆزە. بەڵام بۆ ئاسانتر کردنی باسەکە. و دۆزینەوەی ڕێگای چوونە ناو ڕایەڵەی فرەڕەهەندی، ئەو باسە فراوان و ئاڵۆزە، بەدواداچوونێک بۆ ساخکردنەوەی کەراکتەرە سەرەکیەکانی گرنگە. بۆیە هەوڵدەین، ئەو کەراکتەرانە، وەک کەسایەتی مێژوویی و کۆمەڵایەتی بیانناسین. چونکە ئەگەر کەراکتەرە مێژوویەکان نەبن، و نەتوانرێ سیمایەکی ڕیالیستی مێژووییان بدرێتێ. ئەوا باسکردنی پرۆسەی بەدواداچوون، لە ڕوانگەی مێژوویيەوە ناتوانێ جێگای متمانەبێ. و دەرئەنجامێکی ڕیالیستانەی هەبێ. بۆیە گرنگە گشت کاراکتەرە سەرەکیەکانی ناو ئەو باسە. لە ڕووی مێژوویەوە ساخبکرێنەوە. یەک لەو کەراکتەرانە یەسوی (یسوع) مێژووییە.

لە ماوەی دوو هەزار ساڵی ڕابردوو، کەس نییە ئەوەندەی یەسو گرنگی بۆ هزری دینی ڕەوتی کۆمەڵایەتی لە جیهاندا هەبووبێ. و هەر ئەو گرنگیەشە وایکردووە، بە باش و بەخراپ لێتۆژینەوەی لەسەرکراوە. کەسایەتییەک، ناو و کارەکانی خزاونەتە ناو هەردوو دینە ئیبراهیمیەکانتری، یەهودی و ئیسلام. بەڵام ئەوەی جێگەی هەڵوێستەکردنە. تا سەد ساڵ لەمەوبەر، نەتوانراوە لێتۆژینەوەیەکی بێلایەنی مێژوویی، لە سەر ژیان و کارەکانی بکرێ. بەڵکوو کۆنترۆڵی دین وایکردووە، کە پەیمانی نوێ وەک سەرچاوەیەکی سەرەکی، بۆ تێگەیشتن لە ژیانی یەسو، و ڕێنماییەکانی سەیربکرێ. لێتۆژەرەوان لە پەیمانی نوێ دەرنەدەچوون. بەڵکوو لە چوارچێوەی ئەو بازنە داخراوە، هەڵسوکەوتیان دەکرد. و سەرجەمی زانیاریان لەسەر یەسو و کردەوە و باوەڕی، لە ناو دەقەکانی هەرچوار ئینجیلەکانی

قانوونی وەرگرتووە. ئەگەر لە توێی دەقەکانی پەیمانی نوێش دا نەبوایە، ئەوا دەبوایە لەگەڵی بگونجێنرابوایە. هۆکاری ئەوەش دەگەڕایەوە بۆ سێ خاڵ:

١ پەیمانی نوێ وەک چەقی لێتۆژینەوەی کەنیسە دەبینرا. کۆمەڵگەی ئەکادیمیش لەژێر کۆنترۆڵی کەنیسە و باوکانی دابوو. بۆیە نەیدەتوانی لە دەرەوەی ئەو کۆنترۆڵە بیربکاتەوە. هەر شتێکیش سەبارەت بە کریست لە دەرەوەی ئەوە بگوترایە. ئەگەر ناوەرۆکی بەهێز و جێ متمانەش بووایە، هێشتا هەر بە سەرچاوەیەکی لاوەکی و ناگرنگ دادەنرا.

٢ لێتۆژنەوەکان بەهای گەواهی و گێڕانەوەی هاوسەردەمەکانی یەسویان بەکەم وەردەگرت. بە تایبەتی ئەگەر لە دەرەوەی پەیمانی نوێ بان. ئەوانەش چ بەڵگە و نووسراوەکانی یۆنانی و ڕۆمانی هاوسەردەمی یەسو، یان سەرچاوەکانی یەهودی و کریستیانی. تەنانەت ئەدەبیاتی کریستیانیش، لە دەرەوەی چوارچێوەی پەیمانی نوێ و لێکۆڵەرەوانی، بە پلەی نزمتر سەیردەکران. متمانەیان وەک دەقێکی ئەدەبی پێدەدرا. نەک سەرچاوەیەکی لێتۆژینەوەی دینی، بۆ تێگەیشتن لەسەر یەسو.

٣ تا نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم ئەو نووسینانەی دەربارەی کریست لە پەیمانی نوێ، زۆر زیاتر بوون لە دەرەوەی کەنیسە و کۆمەڵی پەیمانی نوێ. ئەوە بێجگە لە کۆمەڵێکی کەمی پەرتووکی گنووسی، ئینجیلەکانی ئەپۆکریف.

ئەوەی جێگای هەڵوێستەیە، گشت زانیاری سەبارەت بە گنۆسیستەکان، کە دەگەیشتنە ئێمە. لە ڕێگای باوکانی کەنیسەوە بوو. ئەوەش وەک کولتووری دینی هەر لە سەدەی دووەمەوە، هەر وا هاتبوو. باوکانی کەنیسەش بێجگە لە پەیمانی نوێ، هەموو ڕەوتێکی دینی تریان بە گومڕا دادەنا، و ڕەتیان دەکردەوە.

بەڵام ئێستا لەسەر خۆ هەنگاو بە هەنگاو، ئەو کۆتە شکاوە. و کۆنترۆڵی کەنیسە لەسەر کۆمەڵگەی ئەکادیمی، ئەو پێگایەی نەماوە. لە جیاتی ئەوە لێتۆژینەوە گۆڕەپانێکی فراوانتری وەرگرتووە. هەر لە بواری مێژووی یۆنانی و ڕۆمانی، کە یەسو لەناو کۆنێکستێکی فراوانتر دەبینن، تا دەگاتە سەرچاوەکانی دینی یەهودی.

ئەوەش توانیوویە گۆڕەپانێکی فراوانتر بۆ مێژوونووس و لێتۆژەرەان بڕەخسێنێ. کە لەمەودوا یەسوی ناسری تەنیا لە پەنجەرەی پەیمانی نوێ، و باوەڕی کەنیسەی کریستیانی نەبینرێ. بەڵکوو وەک کەسایەتییەکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی، لە چوارچێوەی جیهانێکی فراوانتر و بە لێکدانەوەی ڕیالیستی، دوور لە باوەڕ (عقیدة)، وەک مرۆڤێکی چالاک و هاوبەش لە پەرەسەندنی قۆناخێکی مرۆڤایەتی ببینرێ. کە لە سەردەمێکی دیاریکراوی مێژوویی، گوزارە لە ژیان و کەسایەتی لە چوارچێوەی سەردەمی خۆی بکا[38].

کەسایەتی یەسو، لە هەر چوار ئینجیلی قانوونی، پەیمانی نوێ. وەک کەسایەتیەکی پیرۆزی خەیاڵیە. و ناتوانێ وەک دیاردەیەکی مێژوویی، و ڕیالیستانە، لە ئاکار و کرداری مرۆڤ بوونی دا هەبن. بەو پێیەش کەسایەتی یەسو لە پەیمانی نوێدا، بەڵکوو کەسایەتییەکی دروستکراوە. و بە هیچ لۆژیکێک ناتوانێ کەسایەتییەکی ڕاستی مێژوویی بێ.[39]

سەرەتای سەدەی نۆزدەم، وەک سەردەمێکی نوێی، سەبارەت بە یەسوی مێژوویی، دەست بە لێتۆژینەوە کرا، ئەو هەنگاوەش بە پلەی یەکەم، هەوڵدانێک بوو، بۆ دەربازبوون لە کۆت

---

[38] Robert E. Van Voorst (2000) Jesus outside the New Testamanet. An Introduction to the Ancient Evidence. Wm. B. Eerdmans Publishing. Pp 1
[39] James M. Robinson (1959) The quest of historical Jesus. SCM Press. London Pp 26 – 28

زنجیری باوەڕ (عقیدة)، و گەیشتنە ڕاستی ژیانی یەسو. تا بتوانن بە ڕێگایەکیتر بکەونە سۆراخی دۆزینەوی یەسوی ناسری، وەک مرۆڤێکی ئاسایی کۆمەڵایەتی.

ئەو هەنگاوەش بەوە دەستی پێکرد، کە لە چوارچێوەی دقەکانی دین دەربچن، کە کەنیسە دیاریان دەکا. و چەند کەسایەتییەک بە شێوەی جیاواز لەیەکتر. دەربارەی کەسایەتی یەسویان نووسی. کە لە ڕێگای بەکارهێنانی ئامرازەکانی مێژوویی سەردەمی ڕووناکبیری، تا ئاستێک هەنگاویان هاویشت. بەڵام لێتۆژەرەوانی ئینجیلی کلاسیکی، و دەستەڵاتی کەنیسە، هێرشێکی توندیان کردە سەر ئەو کەسایەتییانە. توندترین ڕەخنەی کاریگەر، لەلایەن پیاوانی کەنیسە، و کەسانی ئەکادیمی کلاسیکییەکان نەبوو. بەڵکوو لەلایەن لێتۆژەرەوەیەکی لیبەراڵ، بەناوی ئەلبێرت شوێیتزەر بوو[40]. ئەو لێکۆڵینەویە بەڵگەیە، کە تارمایی کۆنترۆڵی کەنیسە، بە درێژایی دوو هەزار ساڵ کاریگەری لەسەر گشت جۆمگە جیاوازەکانی لێتۆژینەوە دانابوو.

لێکۆڵینەوەی مێژوویی، بەدواداچوونی ڕووداو و دیاردەکانی کێشەیەکی رابردووە. و هەوڵدانە بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ کەس، دیاردە یان ڕووداو، کە شوێنەواری گرنگیان لەسەر پرۆسە مێژوویەکانیتر هەبووبێ. جا ئەو کێشانە، کۆن بن، یان هاوسەردەم، گرنگ نییە. بەڵکوو ئەوەی گرنگە دۆزینەوەی باریکە ڕێگاکانە، بۆ گەیشتنە بەڵگەی لۆژیک. کە بتوانن لە دەلاقەکانی مێژوودا، گریمانەکانی لێتۆژەرەوە پشتڕاست کەنەوە.

جا بەر لەوەی لێتۆژەرەوە، خۆی بداتە بەر شەپۆلی ڕووداوەکان. و شرۆڤەکردنیان، دەبێ کەسایەتی، ڕووداو و دیاردە مێژووییەکان و کاریگەرییان لەسەر کۆمەڵگە، و بەرجەستەکردنیان ڕەچاوبکا. لەبەر ئەوەی مێژوونووس، بێجگە لە دووبارە گێڕانەوەی

---

[40] Albert Schweitzer (1968) The Quest of the Historical Jesus (rev. ed.; New York: Macmillan)

مێژوو. شرۆڤەشیان لەبەر ڕووناکی ژینگە و سەردەمی مێژوویی خۆی دەکا. نەک بە گومان لێکدانەوە و شرۆڤەی ئەفسانە ئاسا.

بۆ دۆزینەوەی یەسوی مێژوویی، لێتۆژەرەوە دەبێ هەولبدا، بەدواداچوون، لە ڕێگای بەڵگەنامەکانی مێژووی دەرەوەی ، سەبارەت بە یەسوی کریست، وەک کەسایەتییەکی مێژوویی لە دەرەوەی سنووری کینیسە، و باوکانی. بەتایبەتی لە بەر ڕووناکی بەڵگە مێژوویەکانی دەرەوەی ئینجیلەکان. نەک خۆدانە بەر ڕەشابای ڕێکلامی دینی ڕێونکەرە.

مەبەستی سەرەکی ئەم لێتۆژینەوەیە، دۆزینەوەی دیاردە مێژوویەکانی، دەرەوە و ناوەوەی دینی کریستیانی. و کاریگەرییەکانی لەسەر ڕەوتی دین لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ئاسانتر دەکا.

بە ڕەچاکردنی دووری مێژوویی، سەردەمی ژیانی یەسو. و کەمی سەرچاوەی دەرەوەی پەیمانی نوێ. و هەروەها سەرپێی نووسرانی، ئەو سەرچاوە یۆنانی و ڕۆمانیانەی کە ماون. لەلایەکیتر هەرچەندە سەرچاوەکانی عیبری، بە متمانە و ووردی نووسراون. ئەستەمە لێتۆژەرەوە بتوانێ کەسایەتی هەمەلایەنی یەسو بەرجەستە بکا. بەڵکوو ئەوەی لەدەستی دێ لە ڕێگای بەڵگەنامەو سەرچاوەی جۆراوجۆر، بتوانێ کەسایەتی یەسوی دوور لە ژیانی منداڵی و هەرزەکاری بدۆزێتەوە. ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی هیچ لەو سەرچاوانە، لە نزیکەوە چاوەدێریان لە ژیانی ڕۆژانە و ووردەکاری پەیوەندیە کۆمەڵایەتی یەسو نەکردووە[41].

بۆیە یەسوی ناسری، ئەستەمە ژیانی منداڵی و گەنجی، کە بنەڕەتن بۆ لێکۆڵینەوەی پاشخان و دۆزینەوەی ژینگەی پەروەردەبوونی. تا دەگاتە بنیاتنان و هەڵنانی هزری دینێکی نوێ، بدۆزینەوە. بۆیە تەنیا دەتوانین لە ناو بەڵگەنامە و سەرچاوەکانی بەردەست، کە جێی

[41] Robinson, James. M (1959) The new quest of the historical Jesus. SCM press. London. Pp 26

متمانەن، یەسوێکی تەکنیکی بەرجەستەکەین. کەلە ڕێگایەوە بتوانین، وەک شوێن هەڵگر ڕێچکەی بەدوداچوونی دینەکەی بگرین، و هەندێک وەڵامی مێژوویی و کۆمەڵایەتی وەدەست بێنین.

یەسوی مێژوویی
و مشتومڕی هەبوون و نەبوونی

پرسی بوون و نەبوونی یەسو لە مێژوودا، دەمێکە جێگای مشتومڕە. بە تایبەتی لە کۆتایی سەدەی هەژدەم. نکۆڵیکردن لە بوونی یەسوی کریست، بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ و بەرمەیدان سەری هەڵدا. یەک لەو کەسایەتیانەی، کە هەرە دیاربوون، بانگەوازی نەبوونی کریستی مێژوویی دەکرد، لۆردێکی بەریتانی بوو. بە ناوی بولینگبرۆک دەیگوت یەسو لە بنەڕەتدا بوونی نەبووە. و داهێنانێکی باوەڕی دینییە. بۆ بەهێزکردنی کاریگەری دین، لەسەر مرۆڤ. هەر لەو کاتەدا بیرمەندی فەرەنسی ڤۆلتێر ئەو بۆچوونەی ڕەتکردەوە. لە کاتێکدا ڤۆلتێر خۆی لایەنگیری کریستیانی کلاسیکی نەرێتی نەبوو. کۆمێنتی لەسەر ئەو بانگەوازە ئەوەبوو:

ئەوانە خۆیان بە زیرەکتر دەزانن، لەبەر ئەوەی خوێندەوارن[42].

لە دوای ئەوە لە سەدەی نۆزدەم، برونۆ باوەر (١٨٠٩ – ١٨٨٢س.ب) هێرشێکی توندی کردە سەر ئینجیلی یۆحەنا و ئینجیلەکانی سینۆپتیک (سێ ئینجیلە قانوونیەکانیتر) بەڕای

[42] Voltaire, F.m Collected works Pp 279

برونۆ، ئەو ئینجیلانە تەنیا داهێنانی سەدەی دووەمن. کەچی بە پێچەوانەی هێرشی توندی بۆ سەر ئینجیلەکان، بە ڕێزەوە باسی کەنیسەکانی کریستیانی سەرەتایی دەکا. بەبێ ئەوەی ناوی یەسو بێنێ.

ئەوەی برونۆ باوەر هەوڵیدەدا، ئەوە بوو کە ڕەخنەی مێژوویی، دەتوانێ ڕاستی ئینجیل و چەندیەتی ناکۆکییەکانی مێژوویی ئاشکرابکا. لەگەڵ ئەوەشدا دەیگوت هوشیاری مرۆڤ خۆی کارێکی خودایيە.

یەکەم باوەر بە شێوەیەکی بەرنامەڕێژی، باسی کێشەی بوون و نەبوونی یەسو دەکا. هەوڵدەدا بەهای مێژوویی، ئینجیلەکانی کەنیسەی ڕەتبکاتەوە. تا دەگاتە ئەو ئاستەی دەڵێ:

> گشت ئەو نامانەی بە ناوی پاولۆسەوە نووسراون، ناتوانن بەڵگەبن، بۆ بوونی یەسو.

دووەم: بە باوەڕی باوەر، نەبوون یان کەمی سەرچاوەی مێژوویی. لە دەرەوەی چوارچێوەی دین و ئەدەبیاتی کریستیانی لە سەدەی یەکەمی س.ب. بەڵگەیە بۆ ئەوەی یەسو، وەک کەسێکی مێژوویی نەبووبێ. باوەر دەڵێ:

> ئەو کاتەی ستۆیستە (رواقي) ڕۆمانەکان، و ئەفلاتونیە داهێنراوەکانی یۆنان و یەهودی، هەوڵیان بۆ دروستکردنی دینێکی نوێ دەدا. کە پێویستی سەردەم پڕکاتەوە. ئەو دەمە کریستیان و کریست، لە ڕۆما و ئەسکەندەریە لە دایک بوون.

ئەو دەربڕینە نکۆڵیکردنە لە یەسوێک ،کە بانگهێژی دینی کردبێ. و دینێکی نوێی بەرهەم

هێنابێ. بەپێچەوانەوە، دەبێ دین وەک پێویستییەکی گیانی، یەسوی بەرهەم هێنابێ[43].

باوەر فەیلەسوف مێژوونووس و تیۆلۆگی ئەڵمانی دەیەویست بیسەلمێنێ کە ئینجیلەکان مێژوونین. بەڵکوو بەرهەمی ئەدەبین. لەسەر ئەوە، ساڵی ١٨٣٩ س.ب لەلایەن حکومەتی پرۆسی، لە سەر بۆچوونەکانی لە پۆستی مامۆستایی لە زانکۆی بەرلین دەرکرا. ئەوەش وایکرد، یەک لە خوێندکارانی بە ناوی (کارل مارکس) زیاتر ببێتە ڕادیکاڵ. و بۆچوونەکانی برونۆ لەگەڵ ئایدیۆلۆژیای خۆی تێکەڵ بکا. کەچی برونۆ دواتر، سەرەڕای ئەو سزادانە. و پەراوێزخستنەی لە کۆمەڵگەی ئەکادیمی، لەسەر ڕەخنەگرتن لە ئینجیلەکان و نکۆڵی لە بوونی یەسو هەر بەردەوام بوو[44].

دواتر ئەو شەپۆلە لەسەرخۆ خامۆش بووەوە. تا لە سەرەتای سەدەی بیستەم، سەرلەنوێ جارێکیتر، لەگەڵ سەرهەڵدان و پەرەسەندنی قوتابخانەی هۆڵەندی ڕادیکاڵ. پرسی بوون و نەبوونی یەسوی مێژوویی، جارێکیتر سەری هەڵدایەوە. ئەوەش لە جۆن. م. ڕۆبێرتسون دەستی پێکرد. کە یەک لە لایەنگیرانی ئازادی بیروباوەڕ بوو. پەرتووکی (کریستیانی و ئەفسانە)ی لە ساڵی ١٩٠٠س.ب بڵاوکردەوە. هێرشی ڕۆبێرتسۆن بۆ سەر کریستیانی لە ڕێگای هێرشی بوونی مێژووی دین بوو.

بەڕای ڕۆبێرتسۆن شتێکی لۆژیکی ئەوەیە، لە ڕێگای خودایەکی نوێ، کە لەگەڵ سەردەم و ژینگە نوێکە بگونجێ، دینێکی نوێش لەدایک دەبێ. ڕۆبێرتسۆن باوەڕی وابوو، کۆمەڵگە یەشوعی یەهودی کۆنی، کە نیشانەی باوەڕبوو. و ڕنگدانەوەی پەرستنی خودای یەشوع بوو. بە شێوەیەکی تر کە لەگەڵ ژینگەی تاک پەرستی بگونجێ هێنایەدی. بەو پێیەش لە

[43] Robert E. Van Voorst (2000) Jesus outside the New Testamanet. An Introduction to the Ancient Evidence. Wm. B. Eerdmans Publishing. Pp 20
[44] Bruno, Bauer The history of the Gospels.

ڕووی ئەفسانەوە، میراتگری یەکێتی دینی یەهودیە. و پەیوەندی پتەوێ بە پەرستنی تەموز و ئەدۆنیسەی میسۆپۆتامیەوە هەیە. بەم شێوەیە بەردەوام بوو، تا خودای کریستیانی، لە نوێ وەدیهێنا. ئەوەش یەسوی کریستە[45].

بەڵام ف.سی. کونیبر لە پەرتووکی (کریستی مێژوویی لە ساڵی ١٩١٤ لە لەندەن بڵاوکرایەوە) بە توندی وەڵامی دایەوە. کونیبر هەروەک ڕۆبێرتسۆن ئەندامی سەرۆکایەتی لە کۆمەڵەی ئازادی بیروباوەڕ بوو. لە بنەڕەتدا وەڵامەکەی کۆنیبر لەسەر ئەوە نەبوو، کە تا چەند دژیەتی. بەڵکوو لەبەر ڕەخنەی نازانستیانەی ڕۆبێرتسۆن بوو، وەڵامی دایەوە[46].

لەو کاتە بەدواوە کێشەی بوون و نەبوونی یەسو، وەک گرێکوێرەیەکی لێهات. کە نەتوانرێ وا بە ئاسانی بکرێتەوە. سەرەڕای ئەوەی، هیچ لەو لایەنانەی بەرانبەر یەک، سەنگەریان گرتبوو. ئاماژە بە سەرچاوەی کۆنی نزیکی یەسو ناکەن. ئەوەش لەخۆیدا گرفتێکی تری لێکۆڵینەوەیکەیان بوو. کە تەنیا گریمانەکانی خۆیان لەسەر بنچینەی ئایدیۆلۆژی دادەڕشت. و مێژووی کۆمەڵایەتیان ڕەچاونەدەکرد.

بۆیە با هەوڵدەین بۆ تاوێکیش بێ بگەڕێینەوە ئەو سەردەمە. و دوور لە گشت کاریگەری ئایدیۆلۆژی، ڕێچکەی مێژوو بگرین. و لەسەرخۆ، شوێن پێی یەسوی ناسری (کریست) هەلگرین. ڕەنگە وەڵامێکی جیاواز لەوەمان بداتێ کە تا ئێستا بیستوومانە.

---

[45] Robertson John. M (1900) Christianity and Mythology. London. Watts.
[46] F.C.Conybear (1914) The historical Christ. London. Watts. Pp 22

یەسو لە مێژووی ڕۆمان و یۆنانییەکان

لە ناو مێژوونووسانی ئمپراتۆری ڕۆمانی، کەم نین ئەوانەی لە نووسینەوەی مێژوو ناوی دینی کریستیان و یەسویان هێناوە. بە ڕەچاوکرنی پێگایان لە دامودەزگاکانی ئیمپراتۆری و ئاگاداربوونیان لە ڕووداوەکانی خاکی یەهودا. و بزووتنەوەی دینی جۆراوجۆر. دوور یان نزیک ڕۆڵی ئەو مێژوونووسانە گرنگ بووە. هەرچەندە زۆریان دژی یەسو و کریستیانی بووین. و بە خراپی لەسەریان نووسیووە. بەڵام هەرگیز نکۆڵیان لە بوونی نەکردووە. بۆیە ئەو نووسینانە بەڵگەی گرنگن، بۆ سەلماندنی یەسوی مێژوویی.

تالۆس
Thallos

لە ناوەڕاستی سەدەی یەکەم. بە دیارکاراویش، لە دەوروبەری ساڵی ٥٥ س.ب. واتە ٢٥ ساڵ دوای لە خاچدانی یەسو. پەرتووکێک بە زمانی یۆنانی لەلایەن مێژوونووسێک بەناوی تالۆس نووسرا. کە تێیدا باسی ڕووداوەکانی ڕۆژهەڵاتی دەریای ناوەڕاست دەکا. ئەوەش هەر لە کەوتنی تەراودە لە ساڵی ٢٠٠پ.س.ب تا دەوروبەری ساڵی ٥٥ س.ب. مێژوونووسی یەهودی یوسیفوس، ئاماژە بە ناوی تالۆس دەکا. و دەڵی: تالۆس سامەری[47] بووە. و نزیکایەتی لەگەڵ ئەگریباسی کوڕی ئەریستۆپۆلس و نەوەی هێرۆدۆتوسی مەزن بووە.

---

[47] سامەریەکان (بە زمانی عیبری: شامەر) هۆزێکی دینین. و سەر بە بەنی ئیسرائیل بووین. ئەوانە خەڵکی شاری سامەر بووین. و تەوراتی تایبەتی خۆیان هەبووە. ناکۆکی لە نێوان سامەریەکان و یەهودیەکان، دەگەڕێتەوە بۆ دوای ساڵی ٥٦٠ پ.س.ب. ئەوکاتەی یەهودیەکان لە بابل ئازادکران.

بەڵام ئەگەر بە ووردی سەیری نووسینەکەی یوسیفوس بکەین، بۆمان دەردەکەوێ کە دەبێ مەبەستی تالۆسێکی تربێ. لەبەر ئەوەی لەگەڵ کۆنتێکستی گێڕانەوەکە یەکناگرنەوە[48].

تالۆس لەبەرگی سێیەمی پەرتووکەکەی دا هاتووە:

ئەو تاریکییەی گیرانی ڕۆژ، بە هۆی کارێکی هەڵەوە بوو[49].

ئەو دەربرینەی تالۆس لەلایەن مێژوونووس یۆلیۆس ئەفریکانوس (دەوروبەری ١٦٠ – ٢٤٠ س.ب) لە پەرتووکی (مێژووی جیهان) کە دەوروبەری ساڵی ٢٢٠ س.ب بلاویکردەوە. ئەو ڕستەیەی تالۆسی لە بەرگی سێیەم دا نووسیویە. یولیوس پێی وایە مەبەستی لە خاچدانی یەسو بووە. یولیوس ئەو لێکدانەوەی تالۆس ڕەتدەکاتەوە. و دەڵێ تالۆس هەڵەیە. تاریکی ڕۆژگیران، دیاردەیەکی سرووشتی ئاساییە. بۆیە نابێ وا لێکبدرێتەوە. هەڵبەتە ئەوە تەنیا لێکدانەوەی یولیوسە. لەبەر ئەوەی ڕوودانی ڕۆژگیران کەوتۆتە ئەوکاتەی یەسو لە خاچدرا. کەچی تالۆس لەو دەربڕینەی، نە ناوی یەسوی هێناوە. نە مێژووی ئەو کارە هەڵەیەی دیارکردووە[50].

کریستیانەکان دەڵێن ئەو تاریکییە، هێمایە بۆ ئەوەی خودا کریستی هەڵیکێشایەوە. بۆ ئەوەش پشت بە سێ ئینجیلی قانونی دەبەستن کە بە ڕوونی ئەوەیان دەربڕیوە.

پەیمانی نوێ - مەتیاس (مەتی) ٢٧: ٤٥

وگەڕانەوە خاکی پەیمان. هەر یەک لەوانە سامەری و یەهودی تەوراتی خۆیان هەبووە. و باوەڕیان وابوو تەوراتی ئەوان ڕاستەقینەیە. نکۆڵیان لە ئەویتر دەکرد
Robert E. Van Voorst (2000) Jesus outside the New Testamanet. An Introduction to the Ancient Evidence. Wm. B. Eerdmans Publishing. Pp 20

[48] Antiquities of the Jews 4:6:4

[49] Africanus, Julius (ca 220) History of the World Pp35

[50] Ibid

(٤٥) له كاتژمێری دوانزەی نیوەڕۆ، تا سێی پاش نیوەڕۆ. تاریکایی بەسەر گشت زەوەی داهات. (٤٦) نزیکی کاتژمێری سێ، یەسو بە دەنگێکی بەرز هاواری کرد. (ئێلی، ئێلی لەما شەبە قتنی) واتە خودای من، خودای من. بۆ وازت لێ هێنام.

پەیمانی نوێ - مارکوس (مرقص) ١٥: ٣٣ – ٣٤

(٣٣) بووە کاتژمێری دوانزەی نیوەڕۆ. تاریکی باڵی بەسەر زەویدا کێشا. زەوی هەموو تاریک بوو. (٣٤) کاتژمێری سێی پاش نیوەڕۆ، یەسو بەدەنگێکی بەرز هاواری کرد (ئێلی، ئێلی. لەما شەبەقتنی) خودای من، خودای من، بۆ وازت لێ هێنام.

پەیمانی نوێ - لوکاس (لوقا) ٢٣: ٤٤ – ٤٦

(٤٤) نزیکی کاتژمێری دوانزەی نیوەڕۆ، تاریکی باڵی بەسەر هەموو زەوی دا کێشا. هەتا کاتژمێری سێی دوا نیوەڕۆ. (٤٥) ڕۆژ تاریک بوو. پەردەی پەرستگاش لە ناوەڕاستەوە شەقبوو. و بووە دوو پارچە (٤٦) یەسو بە دەنگێکی بەرز هاواری کرد (باوکە، گیانی خۆم بە تۆ دەسپێرم) ئەوەی گوت و گیانی سپارد.

وەک دەبینین، ئەو ڕۆژگیرانەی تالۆس باسی دەکا. لە سێ ئینجیلی قانوونیشدا هاتووە. یەکەمین ئینجیل کە نووسرابێ هی مارکوسە. ساڵی ٦٨س.ب نووسراوە. واتە ١٣ ساڵ دوای تالۆس. کەواتە ناکرێ تالۆس لەژێر کاریگەری ئینجیلەکان ئەوەی نووسیبێ. ئینجیلەکانیش لەو کاتەدا تەنیا لەناو کریستیانەکان، وەک ڕێنمایی بەکار دەهێنران. دەکرێ هەم ئینجیلەکان و هەم تالۆس لەژێر کاریگەری قسەوباسی گشتی خەڵک، ئەو ڕووداوەیان نووسیبێتەوە. یانیش ئینجیلەکان لە تالۆسیان وەرگرتبێ.

لەلای نووسەرانی ئینجیل ئەو ڕۆژگیرانە لەو ساتەوەختەدا، وەک پەرجووێک (معجزة) لێکدەدرێتەوە. بەڵام ئەوە دەزانین نووسینەوەی ئەو ڕووداوە لە سێ لە ئینجیلە قانوونیەکان. کاریگەری لەسەر ڕای گشتی کریستیانی بە درێژایی مێژوو هەبووە. کەچی یولیوس ئەفریکانوس دوای سەد ساڵ، ئەو بۆچوونەی ڕەتکردۆتەوە. بە شێوەیەکی زانستیانە، بە ڕووداوێکی سرووشتی داناوە.

پلینی بچووک

Pliny the Younger

Gaius Plinius Caecilius Secundus

گایۆس پلینیوس کاسیلیوس سێکوندوس (٦١ – ١١٣س.ب) برازای پلێنی گەورە، و کوڕی تەبەنیی بووە. پلینی بچووک چەندین پۆستی کارگێڕی گرنگی هەبووین. سیناتۆر، پارێزەری پلە بەرز لە ڕۆما. گرنگترین کەسایەتی کارگێڕی بووە، لە سەرزەمینی ئیمپراتۆری ڕۆم. لە تەمەنی ژیانی پلینی لە نێوان ساڵانی (١٠٠ – ١٠٩س.ب) دە پەرتووکی نووسیون و لەوانە نۆیان لە ژیان دابووە بڵاو بوونەتەوە. و بەڵام پەرتووکی دەیەم، دوای مردنی بڵاوبۆتەوە.

ناوبانگی نامەکانی پلینی وەک نموونەی شاکاری، ئەدەبی سەردەمی خۆی سەیردەکرێن. کارامەیی پلینی وەک داهێنانێک، لە بەکارهێنانی ووشە و گوزارەی جۆراوجۆر، بۆ دەربڕینی مەبەست. دوای ئەوە چەندین جار بەسەر تێکستەکانی دادەچووەوە. و بۆ بڵاوکردنەوە ئامادەی دەکردن.

ئەوەی بۆ ئەو باسە گرنگە پەرتووکی دەیەمی پلینییە. کە دوای مردنی بڵاو بۆتەوە. و بریتییە لە نامەگۆڕینەوە لەگەڵ ئیمپراتۆر تراژانوس (٥٣ – ١١٧س.ب) لەو کاتەی پلینی

فەرمانڕەوای بێتینیا بوو، لە ئاسیای بچووک (١١١ – ١١٣س.ب). لە نامەکانی دەردەکەوێ کە پلینی مرۆڤێکی بە ویژدان و مرۆڤ دۆستە. لەبەرامبەر دادگایی کردنی کریستیانەکان دەستەوەستانە، و پێویستی بە ڕێنمایی و ئامۆژگاری هەیە. هەندێک لێکۆڵەرەوە وای بۆ دەچن کە پلینی لە دۆخی سەخت و کاردانەوەی دوودڵ بووە. بۆیە خێرا، ڕاوێژی لەگەڵ تراژانوسی ئیمراتۆر کردووە.

نامەی ژمارە ٩٦ لە پەرتووکی دەیەم بۆتە ئامانج بۆ زۆرترین لێکۆڵینەوە. ئەو نامەیە سەبارەت بە دادگایی کردنی کریستیانەکانە. و ناوی کریست دەبا. ئەو نامەیە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١١٢س.ب.

لە دەستپێکی نامەکەدا پلینی وەک بۆ براگەورەیەک بنووسێ وایە:
گەورەم. ئەوە شێوەی منە. لەسەر هەر پرسێک گومانم هەبێ، ڕوو لە خاوەن شکۆتان دەکەم. لەبەر ئەوەی کەسێکیتر لە ئێوە، خاوەن ئەزموونتر نییە، کە لەو گومانە دەربازم کا. یا لە نەزانیم ئامۆژگاریم (ئاڕاستەم) کا.

هەر لەو دەستپێکە، هەست بە بێفیزی و وەفاداری پلینی، بەرامبەر ئەرکی سەرشانی و ڕاستگۆیی دەکرێ. لەو نامەیەدا پلینی گومانی خۆی، سەبارەت بە دادگاییکردنی کریستیانەکان دەخاتە ڕوو. ئەو کێشەیەی، وەک خۆی گوتەنی. لەوەتەی لە و ناوچەیە وەک کۆنسول دامەزراوە. تووشی کێشەی دادگایی وا نەبووە.

دوای ئەوەی پلینی دادگاییکردنەکە، بۆ تراژانوس ڕوومالدەکا، هەمیشە سێ جار، تاوانبار لەسەر تاوانەکەی و سزای ئاگاداردەکاتەوە.

بەڵام لە دادگایی کردندا جیاوازیەکی گەورە هەبوو. ئەو کریستیانانەی، وەڵامیان دایەوە. دەبوایە، لە سێدارە بدرێن. جا هەرچیەکیان کردبێ. بەڵام هاونیشتمانیانی ڕۆم کە ببوونە

کریستیان، پلینی بۆ دادگاییکردن، ڕەوانەی ڕۆمای دەکردن. بۆیە دەبینین پلینی لە سەرجەمی شێوەی دادگاییکردنەکە بەگومانە.

ئەوەی زۆر گرنگە بۆ ئەو باسە پلینی باسی یەسو دەکا، کە کریستیانەکان، بەر لە گزنگی بەیانی کۆدەبنەوە. و بە شێوەی ڕێک و پێک، وەک ئۆرکێسترا، گۆرانی بۆ کریست دەڵێن. ئەوەش تاکە گوزارەیە لە پلینی ببینین، کە ئاماژە بەکریستی مێژوویی بکا.

Carmenque christo quasi deo dicere secum invicem

سروودێک بۆ کریست دەڵێن، وەک ئەوەی خودابێ

پلینی بە چەند ووشەیەک، کۆتایی بە نامەکەی دێنێ. و دەڵێ:

> کریستیانەکان سەرسەخت و دەبەنگن. لە ڕەفتار و کردەوەی ژیانیان هەست بە تاوانباری ناکەن.

دوای ئەوە پلینی گەیشتۆتە ئەو باوەڕەی، دادگاییکردن بۆ ماوەیەک ڕابگیرێ. و ئاگاداری تراژانوسی ئیمپراتۆریش سەبارەت بەوە کردەوە، کە دادگاییکردنی سەرجەم کریستیانەکان دوادەخا. هۆکارەکەشی بۆ ئیمپراتۆر باس دەکا.

کە لەو ناوچەیە زۆرکەس لە گشت چینەکان و تەمەن و دینە جیاجیاکان، تووشی ئەو نەخۆشیە درمەی خورافات بووین. هێشتا لە توانادا هەیە، بتوانرێ لەو باوەڕە خورافیە نوێیە بکۆڵینەوە. و چارەسەری بکەین. ئەوەش تەنیا بە دەرفەت دانە خەڵک تا تۆبە لە کریستیانیەتی بکەن.

سەبارەت بە دادگاییکردنی کریستیانانی گیراو، چەند پرسیارێک لە ئیمپراتۆر دەکا:

- بە چ ڕێگایەک سزای کریستیانەکان بدرێ؟

- بنەماکانی لێکۆڵینەوە چین؟
- تاچ پلەیەک دەبێ لێکۆڵینەوە پەلەی لێبکرێ؟
- تەمەن و پاکانەکردن لە کریستیانەتی جیاوازیان چیە؟
- ئایا دەبێ سزای کریستیانەکان بدەین، تەنیا لەبەر ئەوەی کریستیانن؟ یان تەنیا لەبەر ناویان، تا گەر تاوانباریش نەبن؟

تراژانوسی ئیمپراتۆر، لە وەڵامی نامەی پلینی بە شێوەیەکی کورت، وەک ئیمپراتۆر بۆ خزمەتگوزارێکی دەڵێ:

نامەی ٩٧

من ناتوانم رێنماییەکی دیاریکراوت بدەمێ. تا پەیڕەوی کەی. بەڵام پێویست ناکا تۆ بە دوای کریستیانەکاندا بگەڕێی. تەنیا لەکاتی ئامادەکردنیان لە بەردەمی دادگا نەبێ، کە تاوانبارکرابن بەوەی کریستیانن. پێویستە سزا بدرێن. ئەگەر پاکانەیانکرد و ستایشی خودای ئێمەیانکرد، ئەوە باشە. ئەگەر هەر بەردەوامیش بوون لەسەر ئەو خووەی گرتوویانە. بە باوەڕی من لەبەر توندی و سەرسەختیان پێویستە سزا بدرێن. جا هەر چیەکیان کردبێ.

لێرەدا بۆمان دەردەکەوێ کە تراژانوس، تەنیا لەسەر ئەوەی کە ناویان کریستانە دەبێ ڕاوەدووبنرێن. و بە توندی سزابدرێن. بەڵام تراژانوس بە هیچ شێوەیەک، لە نامەکەی بۆ پلینی، ناوی یەسو ناهێنێ[51].

[51] Pliny the Younger Book 10, Letter 96 and 97, A.N. Sherwin- White (1966) The Letters of Pliny. Oxford: Claredon. Pp 697

پلینی وەک هاووڵاتیەکی ڕۆم و خوێندەوار، خۆی بە شارستانی و خاوەن ویژدان پیشان دەدا. لەلایەکیتر دەبینین، لە دیالۆگی لەگەڵ ئیمپراتۆر، سەرەڕای ئەوەی ویژدانی ئازاری دەدا، هێشتا لایەنگیر و پەیڕەوکارانی یەسو، بە تاوانبار دادەنێ. و دەیەوێ سزا بدرێن[52].

گایوس سوێتۆنیوس

Gaius Suetonius Tranquillus

گایوس سوێتۆنیوس (٧٠ – ١٤٠س.ب) هاوڕێی پلینی بچووک بوو. سەرەتا لە سەردەمی کلاودیۆسی مەزن (١٠ پ.س.ب – ٥٤ س.ب) کە لە نێوان (٤١ – ٥٤س.ب) دەستەڵاتدار بوو. لە دەوروبەری ساڵی ١٢٠س.ب سکرتێری ئیمپراتۆر هادریان بوو. دواتر وازی هێنا. ڕەنگە لەبەر هەڵسوکەوتی خراپی، بەرامبەر هاوسەری ئیمپراتۆر بووبێ. دوای ئەوە شتێکی جێگای سەرنج لە ژیانی دەست ناکەوێ.

سوێتۆنیوس نووسەرێکی زۆر بە بڕشت بوو. لە چەندین بواری جیاواز دەینووسی. بەڵام (ژیانی قەیسەرەکان) تاکە پەرتووکە کە بەبێ کەم و کووڕی مابێتەوە. سوێتونیوس ئەو پەرتووکەی لە ساڵی ١٢٠س.ب بڵاوکردۆتەوە. تێیدا باسی ژیان و بەسەرهاتی یەکەمین ١٢ ئیمپراتۆرەکان دەکا. هەر لە یولیوس قەیسەر (١٠٠ – ٤١ پ.س.ب) تا دومینتان (٥١ – ٩٦س.ب) کە دوا ئیمپراتۆری بنەماڵەی فلاڤیان بوو[53].

ئەو پەرتووکە باسی ژیانی قەیسەرەکان وەک ژیانی تایبەت و دواتر لە بەشی کۆتایی باسی

[52] Evans. Jesus in non- Christian sources. Pp 455, Bruce Jesus and Christian origins 24
[53] Live of the Caesars (De vita Caesarum) Life of Hadrian 11.3

ڕووی دەرەوەی ژیان و سیاسەتیان دەکا. لەو بەشەی پەیوەندی بە کلاودیوسی مەزن (١٠ پ.س.ب – ٥٤ س.ب) هەیە.

کلاودیوس کە لە نێوان (٤١ تا ٥٤س.ب) ئیمپراتۆر بوو. سیاسەتی بەرامبەر، نەتەوە جیا جیاکانی ژێر دەستی، دا توندبوو. سوتونیوس دەنووسێ :

> ئەو (کلاودیوس) یەهودی لەبەر ئاژاوەنانەوەیان، بەهاندانی کریستی هاندەر، لە ڕۆما دەرکردن[54].

لەم دەربڕینەدا ناکۆکیەکی گەورە هەیە. لەبەر ئەوەی کریست دەبێ پەیوەندی بە کریستیانەکانەوە هەبووبێ، نەک یەهودی. هەرچەندە ناوی کریستوس لە دەربڕینەکەدا هەیە. بەڵام بێنکۆ دەنووسێ ئەو کریستوسە یەهودییەکی توندڕەوبوو. و ئەندامی کۆمەڵەیەکی لە شێوەی زێلۆت بوو[55]. ئەوانە دەیانەویست وولاتی خودا بە زەبری هێز و توند وتیژی دروستبکەن. [56]

لەو کاتەدا کریستوس دەستی بە هاندانی یەهودیانی ڕۆما بۆ ڕاپەڕین کرد. بەمەبەستی سەرنگونکردنی ئیمپراتۆری ڕۆم. ئەوەش لە ساڵی ٤٤ س.ب بوو. لە وەڵامی یەهودیەکان و

---

[54] Claudius 25.3.5

[55] Zelotes زیلۆتەکان، هۆزێکی یەهودی کۆن بوون. لە سەدەی یەکەمی س.ب گەشەیان کرد. ئەوانە بە توند و تیژی ناسرابوون. بە خوێنڕشتن بەرەنگاری ڕۆمەکان دەبوونەوە. بۆ ڕزگاربیان لە دەستی ڕۆم داوای ڕاپەڕینی چەکداریان دەکرد. لەناو زێلۆتەکان کۆمەڵێک بەناوی (سیکاری) بەدیارکەوتن. واتە هێرشکردن بە خەنجەر. ئەوانە بەکاری توندو تیژی و کوشتن هەڵدەستان. بەخەنجەر لە ڕۆمانەکانیان دەدا

[56] Benko, Stephen (1969)The Edict of Claudius of A.D. 49, *TZ* 25 (1969) 406-18; idem, *Pagan Rome,* 18-20.

ئاژاوەیان، کلاودیوس یەهودیەکانی لە ڕۆما دەرکرد، تا ئارامی بۆ شار بگێڕێتەوە. ئەوەش لە ساڵی ٤٩ س.ب بوو. سوێتۆنیوس ئەو ڕووداوە بە درێژی دەگێڕێتەوە.

سەرەڕای ئەو دەربڕینەی دەربارەی یەهودیەکان. سوێتۆنیوس باسی سزای کریستیانەکانیش لە سەردەمی نیرون دەکا. و دەڵێ:

> نیرون سزای کریستیانەکانی دا. ئەوانە چینێکی خەڵک بوون، کە باوەڕی خورافاتی نوێیان پێ بوو[57].

کۆرنێلیوس تاسیتوس

Cornelius Tacitus

کۆرنیلۆس تاسیتوس (٥٦ – ١٢٠ س.ب) لە ساڵی (٦٩ تا ٩٦ س.ب) خەریکی نووسینی مێژوو بوو. تاسیتوس هەرچەندە زۆر قینی لە کریستیانەکان بوو. و زۆر بە خراپی لەسەری دەنووسین. بەڵام سەبارەت بە یەسو، بێلایەنانە و بە ووردی شتی تۆماردەکرد.

بەتایبەتی سەبارەت بە ژیان و پەیدابوون و بزووتنەوەکەی و مردنی یەسو، بە کورتی دەگێڕێتەوە. سەرەڕای ئەوە، بەپێی لێکدانەوەی تاسیتوس، مەرگی یەسو تەنیا پرسێکی ڕۆمانیە. و لەسەرجەمی نووسینەکەی، بە هیچ شێوەیەک باسی یەهودیان ناکا، کە هۆکاری مەرگی یەسو بووبن[58].

---

[57] Live of the Caesars (De vita Caesarum) Nero 2: 16

[58] Robert E. Van Voorst (2000) Jesus outside the New Testamanet. An Introduction. Pp 62

تاسیتوس پەیوەندی خراپ لەنێوان دوو شت دەبینێ. کریستیانەکان پەیڕەوکاری کەسێکن، کە لەلایەن ڕۆمانەکان لە سێدارەدرا. بەڕای تاسیتوس، ئەو خراپی و چەوساندنەوەیە دەبێ ڕەوا بووبێ. و دەبێ بە ئازارەوە بمرن. لەلایەکیتر دەڵێ بەڵام هەڵەی نیرۆن بە سزادانی کریستیانەکان سۆزی گشتی، بۆ ئەو بزووتنەوەیە ڕاکێشا. تەنانەت تاسیتوس خۆشی، کەوتۆتە بەر ئەو کاریگەری و هاوسۆزییە[59].

تاسیتوس لە ٣: ٤٤: ١٥ دەنووسێ:

> ئەوەی لە سێدارە درا ، ناوی کریست بوو. کە لە ماوەی فەرمانڕەوایی تایبریوس بە دەستی بریکاری ئیمپراتۆر پیلاتوس پۆنتیوس بڕیاری لە سێدارەدانی، جێبەجێکرا.[60]

پیلاتوس پۆنتیوس[61] کە لە نێوان ساڵانی ٢٦ تا ٣٦ س.ب فەرمانڕەوای ڕۆمانی بوو، لە ناوچەی یەهودا. ئەو سەردەمەش، هاوکاتە لەگەڵ ئەو مێژووەی لە ئینجیلەکانی کەنیسە. و سەرەڕای ئەوەش یوسیفوس[62] و فیلۆن[63] هەمان مێژوویان تۆمارکردووە. هەر چوار ئینجیلە قانونیەکانی کەنیسە، هاوڕان لەسەر ئەوەی کە پیلاتوس، فەرمانی لە خاچدانی یەسوی دەرکرد. بەڵام ئەوەش دیاردەکەن، کە لەژێر توندی بۆ هێنانی حاخامەکانی یەهودی بووە. بەوە ترساندوویانە ئەگەر فەرمانی لە خاچدانی یەسو نەدا، ئەوا سکاڵا دەگێڕننە لای ئیمپراتۆر و بە خیانەت تاوانباری دەکەن[64].

ئەو شایەتییەی تاسیتوس لەسەر لەخاچدانی یەسو، تا ئێستاشی لەگەڵ دابێ، بە هێزترین

---

[59] Ibid. Pp 63
[60] Tacitus´s Histories
[61] R. Martin (1994) Tacitus. Bristol. Bristol Classical press.
[62] Flavius Josephus (37 – 100 CE)
[63] Philo of Alexandria (25 BCE – 40 CE)
[64] Ibid. 61 - 62

بەڵگەیە لە دەرەوەی دەقەکانی پەیمانی نوێ، بۆ بوونی یەسوی مێژوویی. ئەوەش لە دوو ڕووەوە. یەکەم وەک مێژوونووسێکی دەرەوەی جیهانی کریستیانی. پڕ ووردەکاری لە گێڕانەوەدا. و خۆشی دژی بزووتنەوەی کریستیانی بووە. دووەم لە ڕووی مێژووییەوە، نزیکی نووسینەکەی، لەگەڵ کاتی لە خاچدانی یەسو. کە لە نێوان ٦٩ تا٩٦ س.ب نووسیویە. واتە لە نێوان ٤٠ تا ٦٠ ساڵ دوای ڕووداوی، لە خاچدانی یەسو بووە[65].

مارا بار سێراپیۆن

Mara bar Serapion

لە دوای ساڵی ٧٣ س.ب کەسێک بەناوی مارا بار سێراپیۆن نامەیەکی گرنگی بە زمانی سریانی بۆ کوڕەکەی کە ناوی سێراپیون بوو، نووسی. ئەوەش تاقە نووسینە، کە تا ئێستا لە موزەخانەی بەریتانیا هەڵگیراوە. هەرچەندە ئێمە بێجگە لەو نامەیە، هیچیتر لەسەر کەسایەتی مارا، یان سێراپیۆنی کوڕی نازانین. نووسەر هیچ باسی ئەوەش ناکا، کە سەر بەچ قوتابخانەیەکی فەلسەفییە. بەڵام ناوەڕۆکی نامەکەی نیشانەی ستۆیسیزم (الرواقی)[66] پێوەدیارە. ئەوەش نیشانمان دەدا، کە خۆی کریستیان نییە. سێراپیۆن بار لە نامەکەیدا دەڵێ:

---

[65] Josephus, Flavius, Jewish War 2.9.2. Pp 167-177; Philo of Alexandria, Legation to Gaius 299- 305. Annal Chapter 38 – 45

[66] ستۆیسیزم (الرواقیة) Stoism یەکێک بوو لە بزووتنەوە فەلسەفییە نوێیەکانی سەردەمی یۆنانی. ستۆیستەکان خەریکی فرەبواری فەلەسەی وەک لۆژیک، تیوری زانین (ئێپیسیمۆلۆژی) گەردوونناسی، بوونناسی، ڕەوشتناسی، ڕەوانبێژی بوون. ستۆیستەکان باوەڕیان وابوو، ئەو بوارە جیاجیایانە ڕاستەوخۆ یان ناڕەستەوخۆ، یەک ئامانجیان هەیە. ئەویش گۆڕینی شێوەی ژیان و بیرکرنەوەی مرۆڤە. ستۆیستەکان لە ڕاستیدا پێیان وابوو کە هەستەکانی وەک ترس یان ئیرەیی (یان وابەستەیی سێکسی بەسۆز، یان خۆشەویستی سۆزداری بۆ هەر شتێک) یان لە مەزندەی ناتەواوەوە هاتوون. ئەو کەسەی گەیشتۆتە، بەرزی ڕەوشت و ڕەفتار لە بیرکردنەوەدا، ناکەوێتە داوی کۆیلایەتی ئەو ئارەزووە کاتیانە. Sellars, John (2006) Stoism. Routledge. Pp 36

نەمری یەسو، دەگەڕێتەوە بۆ یاسا نوێکانی، نەک هەڵسانەوەی.

لە نامەکەی مارا بۆ سێراپیونی کوڕی سەبارەت بە یەسو دەنووسێ:

یەسو پاشای یەهودی لێزان (بلیمەت) کە خودا تۆڵەی مەرگی ئەوی دادوەرانە کردەوە. تا یاسا نوێکانی بەردەوام بن[67].

دواتر مارا درێژە بە نامەکەی دەدا ودەڵێ:

ئەی کوڕی خۆم، ژیانی خەلک لەم دونیایە درێژ نییە. بەڵام سەبارەت بە لێزانان (الحکماء) چاکە و ناوبانگیان هەتاهەتایە هەر دەمێنێ[68].

ئەو شارەی شوێنی لەدایکبوون و گەورەبوونی مارا بوو، لە شەڕی دژی ڕۆما کاولکرا. لەو هێرش وکاولکارییە، مارا بە دیل دەگیرێ. مارا و دیلەکانی تری، کە کەوتبوونە دەستی سوپای ڕوما و بە دیل گیران و بردران. مارا لە کۆتایی نامەکەیدا دەڵێ:

ڕۆم کە خاکی وولاتەکەمانیان، بە زۆرداری داگیرکردووە. شەرم و سووکیان لەوکارەیان بۆ دەمێنێتەوە. ئەگەر ڕۆمانەکان لێمان گەڕابان، و بە دادوەرانە و ویژدانەوە، بگەڕێینەوە ناو نەتەوەی خۆمان. ئەو دەمە باش و خێرخواز دەبوون[69].

[67] Rebert E. Van Voorst (2000) Jesus outside the New Testamanet. An Introduction pp 67
[68] Ibid Pp 67
[69] British Museum Syriac MS Additional 14,658. Blinzler, *Trial of Jesus*

لوسیانی سامۆساتە
Lucian of Samosata

لوسیانی سامۆساتە (١٢٥ – ١٨٠ س.ب) نووسەرێکی ساتیرنووسی[70] یۆنانی ناسراو بوو. و زیاتر لە ٨٠ پەرتووکی ساتیری نووسیووە. زۆربەیان ڕیالیستین و دەربارەی کەموکوڕیە کۆمەڵایەتییەکانی هاوسەردەمی خۆی بووین. لە پەرتووکی (ژیان و مەرگی پێرێگرینوس) کە لە سەدەی دووەم زۆر بەناوبانگ بووە. پێرێگرینوس، لەسەر ڕێبازی سینیسیزم (کلبي) بووە. دوای ئەوەی، بە تۆمەتی کوشتنی باوکی، لە شاری خۆی دوورخرایەوە. پێرێگرینوس دەبێتە کریستیان. و تا ئاستێک پێشکەوتن بەدەست دێنێ. دواتر باوەڕی خۆی گۆڕی. و گەڕایەوە سەر سینیسیزم و شۆڕشی سیاسی. لە دوایی، لەسەر ئاگرگەیەکی نزیک یاری ئۆلۆمپی لە ساڵی ١٦٥س.ب، خۆی کوشت و کۆتایی بە ژیانی خۆی هێنا[71].

لوسیان دژی کریستیانی بوو. لە نووسینی ئەو چیرۆکەی سوکایەتی بە کریستیانەکان دەکا. لەبەر ئەوەی باوەڕ بە کەسێک دەکەن لە خاچدراوە. لەو چیرۆکە ساتیرەدا، مرۆڤ بە ئاسانی گشت نیشانەکانی یەسو لە پێرێگرینوس دا دەناسێتەوە. کە لە ڕاستیدا یەسو خۆیەتی. بەوەش لوسیان تەنیا گەواهی بوونی یەسو نادا. بەڵکوو گەواهی لەخاچدانیشی دەدا.

ئەوەی ئەو چیرۆکەی لوسیان دەیەوێ بیڵێ، ئەوەبوو، کە دینی کریستیانی باوەڕێکی نوێ نییە. بەڵکوو وەک هەر باوەڕێکی کۆمەڵایەتی هاوسەردەمیەتی. هەر بۆیەش وەرگەڕانی پێرێگرینوس لە سینیسیزم (کلبی) بۆ کریستیانی. و دوایی گەڕانەوەی بۆ سینیسیزم.

[70] ساتیر: تەنز
[71] Robert E. Van Voorst (2000) Jesus outside the New Testamanet. An Introduction pp 73

نەدۆزینەوەی شتێکی نوێ بوو. لە ئەنجامدا بێهیوایی گەیشتە ئاستێک کە بە خۆ کوشتن کۆتایی بە ژیانی خۆی هێنا.

زۆر لێکۆڵەرەوە بە درێژایی مێژوو، ژیانی سینیستەکان بە ژیانی ڕەبەنەکانی کریستیانی بەراورد دەکەن. ئەوەش پرسیارێک دەوروژێنێ. ئایا ڕەگی کریستیانی لە سینیستەوە هاتووە؟

لەم چیرۆکە لوسیان باسی یەسو، بە شێوەیەکی هاوسەنگ دەکا. لە کاتێکا کە هێرش بۆ سەر کریستیانەکان دەکا. دەزانی کریستیانەکان خودایەک دەپەرستن. لە پێشتر مرۆڤ بووە. لە ئیسرائیل لە خاچدراوە. باوەڕیان بە هێزی ژیان دوای مردن هەیە. بە شێوەیەکی زۆر بەهێز کاریگەری لەسەر ژیانی ئێستایان هەیە. کریستیانەکان بەپێی یاساکانی یەسو دەژین. واتە یاسای کریست[72]

کۆرنێلیوس سێلسوس
Cornelius Celsus

کۆرنێلیوس سێلسوس، یەک لە فەیلەسووفەکانی سەدەی دووەمە. و پەیڕەوکاری ڕێبازی ئەفلاتونی نوێ بوو. لە نێوان ساڵانی ١٧٧ – ١٨٠س.ب، هێرشی کردە سەر دینی کریستیانی لە ژێر ناوی (باوەڕی ڕاستەقینە)[73]. شێوەی هێرشەکەی لە ڕوانگەی ئەفلاتوونی بوو. و بە کۆنترین هێرشی گشتگیر لەسەر کریستیانەکان دادەنرێ. سێلسوس هێرشەکەی دژی ئەو کریستیانانەیە، کە بە ڕەچەڵەک یەهودی بوون[74]. لە هەمان کاتدا سەرکردە سەرەتاییەکان

---

[72] Lucian of Samosata. The passing of Peregrinus; C.P. Jones (1996) Culture and society in Lucian . Cambridge. Harvard university press. Pp 132
[73] True Doctrine
[74] ئەو یەهودیانە لەسەر ڕێبازی فەریسیەکان بوون، باوەڕیان بە ئەسو هێنا. باویریان وابوو یەسو کرسیستی چاوڕوانکراوە. و دەگەڕێتەوە. دواتر ناویان بە یەهودی نەساڕی دەرکرد. کە لە قورئان بە نەساڕی ناویان دەبا.

و ڕێنمایی و پەیڕەوکردنی دینی کریستیانیان دەکرد. هەرچەندە ئەو پەرتووکە بەشی زۆری لەناو چووە. کەچی لە نێوان لە سەدا ٦٠ تا ٩٠ لە وەڵامدانەوەی توندو درێژی ئۆرێژێن [75] دەبینینەوە. کە لە دەوروبەری ساڵی ٢٥٠ س.ب نووسیویەتی. بە ڕەچاوکردنی ماوەی نێوان سیلسوس، و وەڵامدانەوەی ئۆرێژێن کە نزیکەی ٧٠ ساڵ دەبێ. بەڵام دەبێ ڕەچاوی ئەوە بکەین کە ئۆرێژێن، بە شێوەیەکی بەرنامەڕێژ و خاڵ بە خاڵ وەڵامی داوەتەوە. لە هەمان کاتدا دینی کریستیانی لەو دەمە بۆتە دینێکی گشتگیر و خاوەن دەیان ئینجیلی نووسراو، و بە سەدان ڕاڤەکار. کە ئۆرێژێن زانیاری زۆری لەبەر دەست دابووە.[76]

سیلسوس تا ئاستێکی بەرز سوودی لە کاردانەوەی یەهودییەکانی سەدەی دووەم، بەرامبەر کریستیانەکان وەرگرتووە. ئەو کاردانەوانەش گرنگیەکی زۆریان، بۆ بەراوردکاری نێوان مێژوونووس و گێڕانەوەکانی کەلەپووری یەهودی هەیە.

لە بەشی بنەڕەتی دووەم ١: ٢٨ – ١: ٧٩ بریتییە لە قسەکردن دژی ئەو یەهودیانەی بوونە کریستیان. هەڵبەتە لەسەر زاری یەهودیەک دەگێڕێتەوە. ئەو بەشە بە شێوەیەکی سەرەکی سەبارەت بە یەسوە. بەشی سێیەم بریتییە لە بەراوردێک لە نێوان کریستیانی و فەلسەفە و دینی ڕۆمانی و یۆنانی. لە بەشی چوارەم ڕەخنە لە باوەڕی کریستیانی، بەتایبەتی پێشبینیەکانی کریستیانی دەگرێ. لەگەڵ ئاماژەیەکی بچووک لەسەر یەسو. لە بەشی پێنجەم بەراوردێکە بەبێ زێدەڕۆیی لە نێوان یەهودی و کریستیانی. بەشی شەشەم هێرشێکی ترە، لەسەر باوەڕی کریستیانی، و لەگەڵ ئاماژەیەکی زۆر کورت بە یەسو.

---

[75] Origen of Alexandria

[76] Robert E. Van Voorst (2000) Jesus outside the New Testamanet. An Introduction pp 79

سیلسوس هێرشێکی توند و فراوان دەکاتە سەر یەسو. و پێی وایە کە یەسو ئەو باوەڕەی داهێناوە. بە کەسێکی ئاست نزمی دادەدنێ، و تانە لە ڕەچەڵەکی دەدا. بە تایبەتی سکپڕبوونی دایکی، و لە دایک بوون و منداڵی. تا دەگاتە بانگهێژی و مردنی. دووبارە هەڵسانەوەی. کە تا ئەودەمەش کاریگەرییەکی بەردەوامی هەبووە.

بەڕای سیلسوس ڕەچەڵەکی یەسو، دەگەڕێتەوە بۆ گوندێکی یەهودی[77] دایکی ژنێکی لادێی بووە. ژیانی لەسەر چنینی چلوبەرگ دابین کردووە. یەسو پەرجووەکانی لە ڕێگای جادوو کردوون[78]. کەسێکی خراپ و ئاست نزم بووە[79]. دواتر دەڵێ یەسو لەسەر گشت نەرێتەکانی یەهودی، بە تایبەتی یاساکانی تەورات مابوو. هەر لە خەتەنەکردن، تا دەگاتە بەلاگێڕکردن لە پەرستگا[80]. بەڕای سیلسوس ئەوەندە بەسە بۆ ئەوەی بڕوابکەین کە یەسو دینێکی نوێی نەهێناوە. بەڵکو کۆنە کوتاڵی یەهودیە و بە نوێ دەیفرۆشێتەوە.

دوایی بەردەوام دەبێ و دەنووسێ:

> پەیڕەوکارانی لە دەکەس تێنەدەپەڕین. خراپترین ڕەوشتی فێردەکردن. تا دەگاتە سوالکردن و دزین[81] ئەو پەیڕەوکارانەش دەریاون و باجگربوون. تاکە کەسبوون، کە یەسو بتوانێ لە ڕێگای جادووەکانی باوەڕیان پێبێنێ. کەچی ئێستا پەیڕەوکارانی زۆرکەس دێننە سەر ئەو ڕێبازە [82] دەنگۆی زیندووبوونەوەشی لەلایەن ژنێکی شێت هاتووە.

---

[77] Origen of Alexandria, Contra Celsum 1:28
[78] Ibid. 1:28; 2:32; 2:48; 8:41
[79] Ibid. 6: 75
[80] Ibid. 2: 6
[81] Ibid. 1:62; 2: 44
[82] Ibid. 2:46

پشتڕاستکردنەوەی دەنگۆی هەڵسانەوەشی، لە ڕێگای دووبارەکردنەوەی جادووەکانی یەسو خۆی بووە. لەگەڵ پەیڕەوکارە نزیکەکانی، یان قسەوقسەڵۆکی بەربڵاو لە نێوانیان. گشت ئەوە وەک پڕۆپاگاندە بۆ لەخشتەبردنی خەڵکیتر بۆ کردنیانە سواڵکەر[83].

ئاماژەی سیلسوس سەبارەت بە یەسو لەو بەشەی[84]، کە ئۆریژێن گواستویەتییەوە. بە فراوانتر دێ. ئەوەش بە قسەی سیلسوس خۆی. ڕاستەوخۆ لە دەمی یەهودیانی بیستووە. کاتی قسەیان لەسەر یەسو دەکرد.

چیرۆکی لەدایکبوونی لە پاکیزە درۆیە. خەڵکی گوندێکی یەهودی بووە. کوڕی ژنێکی لادێی هەژار بووە. مێردی کە دارتاشیک بوو. بە تاوانی خیانەت (زینا) لەماڵ دەریکرد. دوای ئەوەی مێردی دەریکرد. لە شەرمان خۆی نیشان نەدەدا. و یەسوی بە دزی بوو.
کە یەسو گەورەبوو. لەبەر هەژاری، بە کرێکاری ڕۆژانە لە میسر کاری دەکرد. لەوێ لە میسر فێری فێڵەکانی هونەری جادووکردن بووە. کە میسرییەکان شانازیان بە بڵیمەتی دەکرد. دواتر بە شانازی، بەو توانایەی گەڕایەوە. و نازناوی خودای لە خۆی نا[85] .

دواتر سیلسوس تۆمەتەکانی لەسەر نایاسایی زیاتر دەکا. و دەڵێ:

> لێگەڕێ با بچینەوە سەر قسەی ئەو یەهودیەی، باسی دایکی یەسوی کرد، کە لەلایەن ئەو دارتاشەی دەسگیرانی بوو، وەدەرنرا. ئەوەش بە تاوانی خیانەتی سێکس. منداڵی لە سەربازێک بوو، بە ناوی (پانتێرە)[86]

لە کۆتایی سیلسوس دەڵێ:

---

[83] Ibid. 2:52
[84] Ibid. 1:28
[85] Ibid. 1:28
[86] Ibid. 1:32

ئایا دایکی یەسو جوان بوو؟ ئایا خودا پەیوەندی لەگەڵ جوانێک دەبەستێ؟ سەرەڕای ئەوەی، بە سرووشتی خۆی ناتوانێ، جەستەیەکی خۆشبوێ، کە بمرێ. شتێکی ئەستەمە خودا کەوتبێتە داوی ئەوینی، کە دەوڵەمەند نەبوو. لە ڕەچەڵەکی پاشایانیش نەبوو. لە ڕاستیدا تابگرە، لەلای هاوسێکانیشی نەناسراوبووە[87].

تەنانەت کە دارتاشی دەسگیرانی، لەماڵ دەریدەکا. هێزی خودایی ئەو توانایەی نییە. و ئارەزووشی لەسەر ئەوە نییە، ڕزگاری بکا. لەبەر ئەوەی ئەو شتانە پەیوەندیان بە قەڵەمڕەوی خوداوە نییە[88].

یەسو لە دۆکومێنت و سەرچاوەکانی یەهودی

ئیسڕائیل لە سەردەمی یەسو، بە هەڵومەرجێکی نالەبار دا تێدەپەڕی. زۆر نەبوو ئیمراتۆری ڕۆم لە ساڵی ٦٣ پ.س.ب بەسەر مەکابیەکاندا سەرکەوتبوو. و دەوڵەتی حەشمونی لەناوبردبوو. و خاکی پەیمان لەژێر داگیرکاری ڕۆم دابوو. و یەهودیەکانیش هەم لە ژێر زەبری چەوسانەوەی ڕۆم دابوون. و هەم خۆشیان دابەشی، دەیان گرتووپ و کۆمەڵی جیاجیا بووبوون. هیچیشیان دانی بەویتر دانەدەنا. بۆیە ئاشنایەتی بە دۆخی ژیانی کۆمەڵایەتی و دین و سیاسەتی ئەوکاتەی سەرزەمینی ئیسڕائیل، یارمەتیدەرێکی گرنگە بۆ ساخکردنەوەی پرسە ئاڵۆزەکان.

---

87 Robert E. Van Voorst (2000) Jesus outside the New Testamanet. An Introduction pp 81

88 Origen of Alexandria, Contra Celsum 1: 39

گرووپە یەهودیەکانی سەردەمی کریست

لە جێگای خۆیەتی، یەکەم هەنگای ئەو باسە، هەوڵدانێک بێ بۆ پەیداکردنی ئاشنایەتیەکی نزیکتر، لەگەڵ ژینگەی کۆمەڵایەتی و دینی. ئۆڕشەلیم، لەو سەردەمەی، یەسوی تێدا ژیاوە، و پەیامی خۆی ڕاگەیاندووە. بە تایبەتی، ئەو گرووپ و کۆمەڵانەی، کەم یان زۆر لە ژیانی کۆمەڵایەتی دەستەڵاتی سیاسی و دینی چاڵاکبووین، و کاریگەریان لەسەر ڕەوتی دینی و سیاسی هەبووە.

لە ئەنجامی چەوساندنەوەی سەدان ساڵی ڕابردوو، و کۆچ و ڕەوی یەهودیان بۆ وولاتانی تری دوور و نزیک. گەیشتبووە ئەو ئاستەی لە سەردەمی یەسو (عیسا) زۆربەی یەهودی لەدەرەوەی ئیسڕائیل دەژیان، کە پێیان دەگوتن یەهودیە پەڕاگەندەکان.[89] کە نزیکەی لە ٧٠٪ یەهودیەکانی ئەو سەردەمەیان پێکدێنا. گەورەترین کۆلۆنی یەهودیان لەووڵاتی میسر بوو. کە فیلۆنی ئەسکەندەری زمانحاڵیان بوو. و خۆشی هەر لە ئەسکەندەریە دەژا. [90]

لەگەڵ ئەوەشدا، ئەو یەهودیانەی هێشتا لە شارەکانی ئیسڕائیل هەر مابوون و چاڵاک بوون، بەپێی ڕێباز و هەڵوێستی سیاسی و دینیان، دابەشی گرووپی جیاجیا بووبوون. بە گشتی ئەو دابەشبوونەشیان، بە پێی باوەڕی گرووپ بوو. کە چۆن بەشداری چاڵاکیەکانی دینی و سیاسیان بکەن. ئەو گرووپانەی لە سەردەمی یەسو هەبوون و کەم یان زۆر کاریگەریان لەسەر گۆڕەپانی چاڵاکی دینی و سیاسی هەبوو، ئەمانە بوون:

---

[89] Diasporajews

[90] Göran, Lennartsson (2015) Judiska grupper på Jesu tid. S.7

١ حەسیدیم
Hadisic

ئەو گرووپە لە سەدەی دووەمی پ.س.ب، کاتی شەڕی مەکابییەکان بەدەرکەوتن. لەبەر ئەوەی بانگهێژی گرووپەکەیان، تەنیا بۆ دین بوو. لەسەرەتا دوورە پەرێز بوون. بەڵام دوایی وەک دیندار و بەرگری لەدین. لە مەکابیەکان نزیک بوونەوە. و لە ماوەی شەڕی دژی ڕۆم چوونە ناو لەشکری مەکابیەکان. دوای ئەوەی ڕۆم بەسەر مەکابیەکان دا سەرکەوت. و شەڕ کۆتایی هات، ئەوانیش بێ سێ و دوو، لە مەکابیەکان دوورکەوتنەوە. و دیسان کەوتنەوە سەر کاروباری دینی و گۆشەگیری خۆیان.[91]

٢ کیتابیەکان
Ketuvim

ئەوانە گرووپێک بوون بەردەوام خەریکی کۆپیکردنی، پەرتووکی یاسایی و ڕێنما دینیەکان بوون. بە شێوەیەکی گشتی کاریان ڕاڤەکردنی پرسەکانی کۆمەڵایەتی، و ژیانی ڕۆژانەی خەڵکی بوو. هەوڵیاندەدا ڕاڤە یاساییەکان، لەگەڵ کاروباری ڕۆژانەی باوەڕداران بگونجێنن.
کیتابیەکان بە شێوەیەکی گشتی ببوونە سەرچاوەیەکی دانپێدانراو، و فتوایان لەسەر کاروبارەکانی کۆمەڵایەتی، وەک هاوسەرگیری، لێکجیابوونەوە، ڕۆژووگرتن، نوێژکردن و ئەرکەکانی دینی ڕۆژانەی تر دەدا. [92]

هەروەها هەندێکیان، لابەلا خەریکی کاروباری سیاسیش بوون. ئەوانە لەبەر ئەوەی خەریکی فێرکردنی زانیاری دینی بوون، ناویان لێنابوون ڕابی. ئەو نازناوە بە ڕابەر و وانەبێژ

---

[91] سید محمد عاشور، سید محمد (١٩٩٢) الیهود فی عصر المسیح. دار القلم. دمشق ص ٣٠
[92] هەمان سەرچاوە ص ٣١

دەگوترا. لەسەردەمی ئینجیل ئەو نازناوە هەنگاو بە هەنگاو لەکەمیدا. تا شوێنی مامۆستا (معلم)ی گرتەوە.

٣ سامەریەکان
Samaritan

سامەریەکان کۆمەڵێکی دینی یەهودی بوون. هەر بەناوی شاری سامەرەی کۆن لە ناوچەی نابلسی ئێستا ناسراون. سامەرە پایتەختی وولاتی ئیسرائیل بووە.

گرنگترین خاڵەکانی باوەڕی سامەری:

١ باوەڕ بە یەک خودا (الإیمان بإله واحد)

٢ ئەو خودایە تەنیا ڕووحیە.

٣ باوەر بە موسا نێردەی خودایە، دوا نێردەیەتی.

٤ باوەڕیان بە تەوراتی موسا هەیە. و دەیپەرستن، کە پەرتووکی خودایە.

٥ باوەڕیان بە چیای گەزریم هەیە، کە لە تەک شاری نابلسە. بۆ سامەریەکان ئەوێ ناوچەیەکی پیرۆزی ڕاستەقینەیە. نەک پەرستگای سولەیمان لە ئۆرشەلیم.

٦ باوەڕیان بەو نەبیانە نییە، کە دوای موسا هاتوون.

٧ باوەڕیان تەنیا بە پێنج پەرتووکەکانی موسا هەیە، لەگەڵ پەرتووکی یەشوع. بێجگە لەوانە باوەڕیان بە هیچ لە پەرتووکەکانی تری پەیمانی کۆن نیە. و ڕەتیاندەکەنەوە.

هەر ئەوەش بۆتە هۆی، کاردانەویەکی توندی دوژمنانە، لەلایەن کۆمەڵەکانی تری یەهودی. و پەسندیا ناکەن. و بوونەتە جێگای ڕق، کە دەگەڕێتەوە بۆ هۆکاری:

١ یەهودیەکان لەکاتی دەربەدەری، لە سەردەمی وەک دیلی هێنرابوونە بابل. خەلکی تریان لە شوێن سامەریەکان داناوە. لەبەر ئەوەی پێیان وایە ئەوانە لە ڕەچەڵەکی یەهودی نین.

٢ هەندێک لە پێشڕەوانی دینی یەهودی، سامەریەکان دەبەنەوە سەر هارۆونی برای موسا. و سەرۆکی کاهینی خۆیان حەبری مەزن.

٣ یەهودیەکان سامەریەکان بە بیانی دادەنێن. بۆیە نابێ لە پەرستگا نزیک ببنەوە. چوونیان بۆ ناو پەرستگا پیسی دەکەن.

٤ نابلس ئەو شارەی ئیمپراتۆری ڕۆمانی فەسبازیان لێی دادەنیشت، کە تیوتۆسی کوڕی پەرستگای سولەیمانی لە ئۆڕشەلیم خراپکرد.

٥ شاری سامەری لە تەک چیای گەزریمە. کە سامەریەکان بە پیرۆزی دادەنێن. بە پێچەوانەوە، یەهودی باوەڕیان بە پیرۆزی نییە. هەربۆیە یەهودیەکان، بە هیچ شێوەیەک ڕێز لە نابلس ناگرن. تەنانەت سەفەریشیان بۆ قەدەخەکردووە.

٦ سامەریەکان بۆ حەج، گەشت بۆ چیای گەزریم دەکەن، نەک پەرستگای سلێمان [93]

٤ سەدوقیەکان

Saddukees

سەدوقیەکان کۆمەڵێک بوون، لە سەرەتای سەدەی دووەمی پ.س.ب بەدیارکەوتن. و پێگای دینیان لە سەدەی یەکەمی پ.س.ب بەدیارکەوت.

سەدوقیەکان دەگەڕێنەوە بۆ سادوق یەک لە پیاوانی داود بوو. و ئەوکاتەی سولەیمان ئەبیاتاری سەرۆکی کاهینانی دەربەدەرکرد.[94] سادوقی لە شوێن دانا. هەندێکیتر دەڵێن دەگەڕێنەوە سەر هارۆونی برای موسا.

---

[93] هەمان سەرچاوە ص ٣٣

[94] پەیمانی کۆن – یەکەم پاشایان، دەقەکانی ١ و ٢

سەدوقیەکان پرۆگرامێکی تایبەتی خۆیان، لەسەر دین و سیاسەت، ئابووری و کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگەی یەهودی هەبوو. سەرەڕای ئەوە بەردەوام هاوکاری نزیکی ئابووری و سیاسی دەوڵەتی ڕۆمی داگیرکەریان دەکرد:

١ ئەو کۆمەڵە باوەڕیان وابوو، تاکە کۆمەڵن پارێزگاری لە یاساکانی یەهودی بکەن. و دژی هەر نەریتێکن بە هۆی داگیرکاری بێتە ناو دین و کۆمەڵ.

٢ ئەندامانی ئەو گرووپە، زۆر ئارەزوویان لە کۆکردنەوەی دارایی بوو. هەر لەبەر ئەوەش لە هەندێ پرسدا، هاوکاری داگیرکەریان دەکرد. بەتایبەتی کە پارەی زۆری تێدابوایە. پەیوەندیان بە شارستانی یۆنانی بە ئاشکرا دیاربوو.

٣ سەدوقیەکان باوەڕیان تەنیا بەو شتانە هەبوو کە لە تەوراتدا هاتوون. قسەی ڕاڤەکار و زانایانیان بە پێویست نەدەزانی. باوەڕیان بە زیندووبوونەوە نەبوو. سەرەڕای ئەوەی بە ماتریالیست دانانرێن و باوەڕیان بە فریشتە هەبوو.

بەگشتی ئەوانە بازرگانیان بە دین دەکرد. گەرماویان بەکرێ دەدایە حەجکەرانی پەرستگا. بەردەوام بەبێ پشوو، خەریکی کاروباری بازرگانی بوون، بە ڕۆژانی شەممە کڕین و فرۆشنیان دەکرد، ئاگریان دەکردەوە، چێشتیان لێدەنا. و منداڵیان خەتەنەدەکرد. کە لەلای یەهودیان بە ڕۆژانی شەممە ئەوانە قەدەخەن. کەچی ئەوان دەیانکرد. و دەیانگوت لە پەرستگا ڕۆژی شەمەممە نییە.

سەدووقیەکان باوەڕی پتەویان بە چەند خاڵێک وەک یاسا هەبوو:

١ ئەوانە سووربوون لەسەر یاسای چاو بە چاو و ددان بە ددان. پارەی خوێنیان قەبوڵ نەدەکرد. ئەوەش بەپێی یاسای حامورابی بوو.
٢ باوەڕیان وابوو مەبەست، ڕەوایی دەداتە کردەوە. و پرسە دینیەکان نابێ بکرێنە پاشکۆ، بۆ ئەنجامدانی مەبەستی سیاسی یان دارایی. بەڵام ئەگەر بۆ ئامانجێکی بەهێزبوو، ڕەوایە ئەو نەرێتە بشکێنی.
٣ دروشمیان یەکەم نیشتمان، دوایی دین بوو.
٤ مرۆڤ ئازادە و سەروەری خۆیەتی.
٥ پاداشت و سزا لە کردەوەی مرۆڤن. نەخۆشی سزایە.
٦ باوەڕبوون بە خودا، پەیوەستبوون بە یاساکانی دین، بەس نین بۆ ئاسایشی دەوڵەت. لە کاتی پێویست دەبێ لە یاساکانی دین (یاساکانی موسا) لابدرێ. ئەوەش لە پێناوی پاراستنی نیشتمان و خاکی پەیمان.

خەڵکی بە گشتی ڕقیان لە سەدوقیەکان بوو، لەبەر ئەوەی باجی زۆریان لەسەر خەڵکی دادەنا. و گەلی یەهودیش سوودێکی لەو باجە وەرنەدەگرت. بەڵکوو دەچووە گیرفانی داگیرکەر.[95]

٥ فەریسیەکان

Farisees

فەریسیەکان کۆمەڵێک بوون لە سەدەی دووەمی پ.س.ب بەدیارکەوتن. ئەوکاتەی مەکابییەکان بە سەرۆکایەتی یۆحەننا هەرکانووس کوڕی شەمعون کوڕی مەتاتیا سەرۆکی بنەماڵەی مەکابیەکان، بەرەنگاری یۆنانییە سلوکیەکان بووەوە.

[95] Göran, Lennartsson (2015) Judiska grupper på Jesu tid.

خەڵکی زۆرینەی یەهودی لایەنگیری فەریسیەکان بوون. ئەوکەسانەی نەیاندەتوانی یان نەیاندەویست بە توندی ئەرکە دینیەکان، یاساکانی موسا پەیڕەوبکەن، لە گرووپ دەردەکران.

فەریسیەکان بە شێوەیەکی گشتی، لە دژی ڕۆم ناچالاک بوون (پەسیڤ). زۆربەیان خەریکی تاوتوێکردن و ڕاڤەکاری یاساکانی موسا و تیۆلۆژی بوون. و لەناو پارتی فەریسیدا ئەندام بوون.

لە ڕاستیدا یەسو زۆر لەم گرووپە نزیک بوو. لە ئینجیلەکان بەردەوام باسی دیالۆگەکانی یەسو لەگەڵ فەریسیەکان دەکەن. لە هەمان کاتدا لەگەڵیان ناکۆک بوو. لەبەر ئەوەی لەخۆبایی بوون. و خۆیان لە خەڵکیتر بە بەرزتر دادەنا.

فەریسیەکان باوەڕیان لەم شەش خاڵەی خوارەوە:

١ فەریسیەکان خۆیان بە پلەی بەرزتر لە خەڵکی دادەنا. دەیانگوت ئەوان تاکە گرووپن لەلای خودا پەسندبن. بۆیە لە هەڵسوکەوتیان توندبوون. ئەوەش هۆکارێک بوو بۆ ئەوەی لەگەڵ یەسو ناکۆک بن. یەسو ڕای وابوو، ئەو گرووپە لەخۆبایی و خۆ بەزلزانن. و ڕێنمایەکانی دینییان دژی خوداپەرستی ڕاستەقینەن.

٢ فەریسیەکان باوەڕیان وابوو ڕێزگرتن لە یاساکانی یەهودی، ئەرکێکی گەورەیە. و ئەوەی ڕێزی لێنەگری بێ دینە.

٣ پێویستە ڕێز لە نەریتی باووباپیراب بگیرێ.

٤ فەریسیەکان بانگهێژی پەیڕەوی یاسایان دەکرد. و دیمەنی هاوچەرخیان دەدایە. کە لەگەڵ ژیان و کردار دا بگونجێ. داوایان لە خەڵکی دەکرد. لەسەر شەقام سڵاویان لێبکەن.

٥ شەرمیان نەدەکرد خۆیان لەبازار نوێژ بکەن، لەو باوەڕەدابوون خەڵکی ڕێزیان زیاتر لێدەگرن. ئەوەش دووڕوویەکی تەواوبوو. دەیاننواند.[96]

٦ فەریسیەکان دژی گشت یەهودیەکانی دەرەوەی گرووپی خۆیان بوون. وەک پێویستیەک هەمیشە ساکێکی (تۆربە) بچووکیان پێبوو کە تەوراتی تێدابوو. جاکات و ناکات لەسەر جادە خەلکیان ڕادەگرت و قسەیان بۆ دەکردن. [97]

٧ ئەو گرووپە لە ئەنجوومەنی باڵای حاخامەکان، دەستەڵاتێکی بەهێز و فراوانیان هەبوو. دەستیان لە زۆربەی بڕیار و یاساکانی دینی دا هەبوو.

٦ زێلۆتیەکان
Zelotes

ئەوانە گرووپێکی بچووک بوون. باوەڕیان وابوو بەرگری لە دینی یەهودی، دەبێ تەنیا لە ڕێگای ڕاپەڕین دژی ڕۆم بێ. گشت ئەو ڕاپەڕینانەی ئەو گرووپە دژی ڕۆم دەیانکرد، بە شکەست کۆتایی دەهات. ئەو گرووپە، هۆکاری هەڵگیرساندنی ڕاپەڕینی ٦٦ – ٧٠ س.ب بوون. کە دوای کۆتایی هاتن و دامرکاندنەوەی ڕاپەڕین، دەستەڵاتداری ڕۆم ئۆڕشەلیمی کاولکرد. و پەرستگای سولەیمانیشی ڕوخاند. [98]

---

[96] فەریسیەکان ئەو نەریتەیان، لەگەڵ خۆ هێنایە ناو نەساڕی و دواتریش ئیسلام.
[97] سید محمد عاشور، سید محمد (١٩٩٢) الیهود فی عصر المسیح. دار القلم. دمشق ص ٣٦
[98] Göran, Lennartsson (2015) Judiska gruppet på Jesu tid.

٧ ئەسینیەکان
Essenes

ئەسینیەکان گرووپێک بوون، زۆربەیان لە جوتیار و شوانکار و پیشەی دەستی پێکدەهاتن. و پەیڕەوکارانی ئەو ڕێبازە بە ڕەبەنی دەژیان. و خۆیان بە دوور لە گرووپەکانیتری یەهوودی دەگرت. ئەوانە باوەڕیان بە سامانی تایبەتی نەبوو. و سامانی هاوبەشیان هەبوو. و دژی کۆیلایەتی بوون. و پێیان وابوو کە مرۆڤ بەگشتی یەکسانن. و دەبێ لەسەر بنەمای یەکسانی هەڵسوکەوتیان لەگەڵ بکرێ. [99]

ئەو گرووپە فەلسەفە و نەرێتەکانیان لە فەریسیەکان زۆر نزیک بوو. زۆر توند بوون لەسەر پەیڕەوکردنی یاساکانی موسا.

٨ سانهەدرین
Sanhedrin

ئەنجوومەنی باڵا، بە پێی میشنا بریتی بوو لە ٧١ ئەندام. حاخامی هەرە بەرز سەرۆکی سانهەدرین بوو. ئەو یاسایەش لە تەورات هاتووە. کە لەسەردەمی موسا ئەو ئەنجومە لە ٧٠ ڕیش سپی پێکدەهات. کە سەرکردایەتی فۆرمی کۆمەڵایەتی و دینی یەهوودی دەکرد. [100]

---

[99] ئەسینیەکان، دواتر باوەڕیان بە بانگهێژی یەسو هێنا. و ناویان بە ئەبیونی (هەژارەکان) دەرکرد. کە دواتر وەک ڕێبازێکی یەهودی نەساڕی بوونە بناخەی دامەزرانی ئیسلام.

[100] Ibid

پەیمانی کۆن – پەرتووکی ژمێرە ١١: ١٦

(١٦) خوداش بە موسای فەرموو: لە پیرانی ئیسرائیل حەفتا پیاوم بۆ کۆبکەرەوە، ئەوانەی دەزانیت کە ڕیش سپی و کوێخای گەلن و بیانهێنە لای چادری چاوپێکەوتن و با لەوێ لەگەڵتدا ڕاوەستن .(١٧) جا من دێمە خوارەوە و لەوێ لەگەڵتدا دەدوێم. و لەو ڕۆحەی بەسەرتەوەیە دەبەم و دەیخەمە سەریان، جا لەگەڵتدا بارگرانی گەلەکە هەڵدەگرن، ئیتر تۆ بە تەنها هەڵیناگریت.

سەرچاوەکانی یەهودی سەبارەت بە یەسو

لە ساڵی ١٩٤٧ تا ساڵی ١٩٥٦س.ب گەنجینەیەکی شاراوە. لە ناو ئەشکەوتێک لە نزیک قومران، لەسەر قەراخی باکووری ڕۆژئاوای دەریای مردوو دۆزرایەوە. ئەو دۆزینەوەیە، بە شێوەیەکی گشتی، تا ئیستا گرنگترین دەستکەوتە بۆ لێکۆڵەرەوانی ئینجیل. و بەتایبەتی یەهودیە نەسارپەکان. و ساخکردنەوەی ئینجیلی عیبرانی.

لەو گەنجینەیەدا زیاتر لە هەشت سەد دەستنووس هەبوون. هیندێک تەواو، و هەندکیشیان بەش بەش. بەگشتی ئەو دەستنووسانە دەکرانە سێ بەش:

بەشی یەکەم: کۆپییەکی ئینجیلی عیبری. دەقی ئەو ئینجیلە زۆر گرنگە بۆ ڕەخنە و بەدواداچوون لەسەر ئینجیل و بەراوردی بە قورئانی ئیسلام.

بەشی دووەم: پەرتووکی ئەپۆکریف (منحول). ئەوانەش تا ئاستێکی باش بۆ بەراوردکاری و دۆزینەوەی چیرۆک و بەسەرهاتی ناو پەرتووکە پیرۆزەکانیتر گرنگن.

بەشی سێیەم: بیۆگرافیای کەسی نەناسراو، کە هیچ سوودێکیان بۆ لێکۆڵینەوە نییە.

لێکۆڵەرەوان بە گشتی لەسەر ئەو ڕایەن. کە ئەوە پەرتووکخانەی (کۆمەڵی ئەسینییە) کە لە نزیک قومران دەژیان[101].

ئەسینییەکان کۆمەڵێکی یەهودی بوون لە ئیسرائیل. لە سەدەی دووەمی پ.س.ب ناویان لە پەیڕەوکارەکانیان نا (پاککەرەوە). ئەوانە چەند پرینسیپێکی دینیان هەبوو. کە زۆر بە توندی پەیڕویان دەکردن:

- موڵکداریەتی تایبەتییان ڕەتدەکردەوە.
- هاوسەرگیریان نەدەکرد (بە ڕەبەنی دەژیان).
- هەر بەیانییەک خۆیان دەشووشت.

باوەڕیان بە بانگهێژی یەسو هێنا. بەڵام پاولۆسی کریستیانیان ڕەت دەکردەوە. هەر بەردەوامیش بوون لەسەر پەیڕەوکردنی یاساکانی موسا و دینی یەهودی. دوای ڕوخانی پەرستگای گەورەی ئۆڕشەلیم. بە کریستیانی یەهودی، یان ئەبیونی ناسران[102].

پلینی گەورە لە پەرتووکی (مێژووی سرووشت)، بێجگە لەوەی کە باسی جوگرافیای ناوچە، ڕووەک و گیانداران دەکا. بە خرۆشەوە دەگێڕێتەوە:

> لەلای ڕۆژئاوای دەریای مردوو، دوور لە هەڵمی ژەهراوی، بە درێژایی قەراخەکانی دەریای مردوو . کۆمەڵێکی ئەسینی دوورەپەرێز دەژین. ئەوەی

[101] Robert E. Van Voorst (2000) Jesus outside the New Testamanet. An Introduction pp 93
[102] Ibid. Pp 93

ئەو کۆمەڵە لە گشت جیهان جیادەکەتەوە. هیچ ژنیان لەگەڵ دانییە. وازیان لە گشت ئارەزووە سێکسیەکان هێناوە. بێجگە لە دار خورما زیاتریان نییە. ڕۆژێک لە ڕۆژان ژمارەیەکی زۆر لە دەربەدەر و لەژیان ماندوو، کۆ دەکەنەوە. وەک شەپۆلی خۆشی لە پیاوان. ڕێبازی ژیانیان هەڵدەبژێرن. ئەوەش بە درێژایی هەزاران ساڵ باوەڕناکرێ. کە ڕەچەڵەکێکن زاوزێ ناکەن. و کەسیان لێ لەدایک نابێ . بەڵکوو هەتا هەتایە دەژین. تاکە بەرهەمیان بۆ بەردەوامی مانەوەیان، تۆبەکردن و هاتنەڕێزی پیاوانی ترە بۆ ناویان لە ژیان[103].

وەک سەرچاوەکانی ئاماژەی پێدەکەن ئەو گرووپە دواتر بە ئەبیونی ناسران و باوەڕیان بە ئینجیلی عیبرانی هەبوو. سەرجەمی ئینجیلەکانیتر قانوونی و ئەپۆکریفیان ڕەتدەکردەوە. [104]

فلاڤیوس، یوسێفوس

Falvius Josephus

یوسێفوس (٣٧ – ١٠٠س.ب) لە خێزانێکی کاهینی نەجیبزادەی یەهودی بوو. ناوی یوسف بن ماتیتیاهو) بووە. یوسێفوس لە پەرتووکی مێژووی کۆنی یەهودیان، باسی چیرۆکی ڕاپەڕینی یەهودی (٦٦-٧٠ س.ب) دەکا. خۆی لەو شەڕەدا بەشداربووە. باسی ئەزموونی خۆی، لەو شەڕە دەکا[105].

لەو پەرتووکەدا باسی یەسو دەکا (یەسو مرۆڤێکی لێزان، و بە کریست ناسراوە). ئەوەی جێگای گومانە لەو نووسینە. دواى مردنی یوسیفوس و پەرەسەندنی کریستیانی

[103] Pliny the Elder, The Natural History 5. 15. § 75

[104] پرسی ئەبیونی ئینجیلی عیبرانی دواتر لە بەشی سێیەم بە درێژی باس دەکرێ

[105] Antiquities of the Jewish 20: 9: 1

پەرتووکەکانی کەوتنە دەستی ئەسقەف و قەشەکانی کریستیانی. بۆیە لێکۆڵەرەوان گومانی زۆریان هەیە، کە گۆڕان لەو شووێنانە دا کرابێ کە باسی یەسو یان کریستیانی دەکا.

هەڵوێستی یەهودی و حاخامەکان بەرامبەر یەسو

لە دینی یەهودی، یەسو کەسایەتییەکی مێژووییە. و بە دەیان جار حاخامەکان لە دیالۆگ و نووسراوەکانیان، هەروەها لە ناو دەقەکانی تۆماری تالمود. یەسو وەک کەسێکی مێژوویی ناوی هاتووە. هەرچەندە لە ڕوانگەی ئەوان، یەسو وەک مرۆڤێکی ئاژاوەگێڕ و سووک دەبینرێ. بەڵام نکۆڵی لە بوونی وەک کەسێکی مێژووی ناکەن[106].

سەرچاوەکانی ئەدەب و مێژووی یەهودی، ئەوەندە گەنجینەیەکی گەورەیە. مەگەر تەنیا گەنجینەی پەرتووکەکانی هیندۆسی خۆیان لە قەرە بدەن. لە سەدەی بیستەم، بەهۆی کاری لێتۆژەرەوانی یەهودی، کە دەستیان کرد بە بەرنامەی ڕەخنەی مێژوویی، لەسەر ئەو ئەدەبیاتە بێ لەمپەرە. گۆڕەپانێکی فراوانی بۆ مێژوونووس و لێتۆژەرەوەو و مێژووان ئاوەڵاکرد. ئەو دەرفەتە کلیلی چوونە ناو ئەو گەنجینەیەی دایە دەست زانستی مێژوو. و دەرگای بۆ جیهانی دەرەوە کردەوە. ئەوەش دەرفەتێکی گەورەی ڕەخساند، بۆ ئەوەی سەبارەت بە هەڵوێستی یەهودی بە گشتی و حاخامەکان بە تایبەتی تێبگەین [107]

[106] Robert E. Van Voorst (2000) Jesus outside the new Testament. An introduction to the Ancient evidence. Pp 133
[107] Ibid. Pp 123

بە گشتی، لە دوای دەستنووسەکانی دەریای مردوو، و یوسیفوس، گرنگی ئەو ئەدەبیاتە دێ. تابتوانرێ تێگەیشتنێکی قووڵتر و هەمەلایەن، بۆ سەردەمی یەسو وەدەست بێنین. بە تایبەتی بزووتنەوەی فەریسەکان. هەرچەندە ئەو ئەدەبیاتە ناتوانێ (دینێکی دانسقەیێ) لە سەردەمی یەسو. لەبەر ئەوەی، ماوەی پێش ڕاپەڕینی یەهودی (٦٦ - ٧٠ س.ب)، سەردەمێکی جێگیر نەبوو. و شپرزەیی و ناکۆکی زۆری تێدابووە. ئەوەش بە هۆی بوونی چەندین ڕێبازی جیاجیا کە پێشتر باسی هەندێکیان کراوە. لەوانە چەند ڕێبازێک ڕۆلیان لەسەر دین و پەرەسەندنی هەبوو. سەدوقیەکان، فەریسەکان، ئەسینیەکان .... و هیتر.

ئەو هەڵومەرجەش، بەگشتی دیمەنێک لە ئاژاوە و ناجێگیری، لەناو ڕەوتە دینییەکانی ئیسرائیل وەدی هێنا. کە لە سەرتاسەری کۆمەڵگەی ئیسرائیل، بە گشت ڕێباز و گرووپ و هێزە جیاجیاکانی کۆمەڵگەی یەهودی ئیسرائیل. تەنیا حاخامەکانی فەریسی توانیان لەو ڕاپەڕینە کاولکارییە دەربچن. ئەوەش دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی، ئەو کۆمەڵە حاخامە گرنگی دینی یەهودیان لەپێش هەر شتێکیتر دادەنا. جارێکیتر ژیانیان پێ بەخشیەوە. هەرچەندە لەسەر ئەو هەڵوێستەیان لەلایەن یەهودیە نەساڕیەکان زۆر دوژمنایەتیان کرا.

ئەوانە ئەدەبیاتێکی مەزنیان لەسەر مێژووی دینی یەهودی، لە سەدەیەی یەکەمی س.ب تۆمارکرد. کە گەنجینەیەکە، لە زانیاری سەبارەت بە سەردەمێکی سەخت و گرنگ. ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ چوار هۆکار. کە زۆربەی لێتۆژەرەوان لەسەریان هاوڕان.

یەکەم: لەو سەردەمە حاخامەکان لە نووسینەوەی ئەدەبی مێژوو، گەلی یەهودی و تەوراتیان دەپاراست. نەک تەنیا لەبەر ناکۆکی و ڕووماڵکردنی ڕابردوو. بەڵکوو گرنگییان زیاتر بە یاسا و نەرێتەکانی (هەلاخاه)[108] دەدا. بۆ ئەوان لەو سەردەمەدا، مێژوو تایبەت بوو بە

[108] Halacha

ڕوونکردنەوە (ئاگادا)[109]. بەو شێوەیەش هەمیشە ڕوونکردنەوەی مێژوو، لەسەر شێوەی ڕوونکردنەوەی بابەتەکانی یاسایی و خودایی و ڕەوشت دێ. ئەوەش زۆربەی ناوەرۆکی گفتوگۆی نێوان حاخامەکانی پڕ دەکردەوە. لە کاتێکدا ڕاڤەکردنی بابەتە مێژووییەکان زۆر سەختتر دەبن و لە شێوەی ئاسایی دەردەچن.

دووەم: دەگمەنە لە ناو دەقەکانی تالمود ڕووداوی مێژوویی لە سەردەمی پەرستگای دووەم ببینی. یان لە کۆتایی سەردەمی بەدیارکەوتنی یەسو. ئەو سەردەمە جەنجاڵ و ناجێگیربوو. کە لە کۆتایی گەیشتە شەڕی ٦٦ – ٧٠ س.ب.

سێیەم: سەرجەمی ئەو ڕووداوانە. کە لەو سەردەمە پڕ ئاژاوەیە ڕوویاندا. هۆکاربوون، کە بە شێوەیەکی گشتی زۆر بە کەمی باس بکرێن. ئەوەش لەبەر ئەوەی هەڵومەرجەکان جێگای متمانە نەبوون.

چوارەم: هیچ نووسراوێکی حاخامی لەبەر دەست دانییە. کە بگەڕێتەوە بۆ سەدەی یەکەم تا بگرە سەدەی دووەمی پ.س.ب یش شتێکی وا نادۆزرێتەوە.

لە سەدەی یەکەم و دووەم، سەرچاوەیەکی کریستیانی نادۆزینەوە، تەنانەت دوای ئەو سەردەمەش پەرتووکێکی لە شێوەی (ئوسیبیوسی کەیسەری ٢٦٣ – ٣٣٩ س.ب)[110] نادۆزییەوە. تا بتوانی زانیاری لەسەر کریستیانی سەدەی یەکەم وەدەست بێنی. بۆیە گشت ئەو سەرچاوانەی ، کە بتوانین متمانەیان لەسەر بکەین. دەگەڕێنەوە بۆ سەدەی سێیەم تا شەشەم. ئەوانەش بە گشتی دووبارەکردنەوەی دەماودەمی سەدەکانی ڕابردوون. ئەو

[109] Aggada
[110] Eusebius of Caesarea. Church history. New york. 1904

سەرچاوانەش زیاتر گێڕانەوەی نەرێتن، و وەک کەلەپووری داماودەمن لەسەر گێڕانەوەی ڕووداوەکان[111].

دوای ساڵی ١٤٠ س.ب تۆمارکردن و دووبارە گێڕانەوەی حاخامەکان، سەبارەت بەو شتانەی حاخامە کۆنەکان گوتوویانە. جێگای متمانە بوون. ئەوەش دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی، حاخامەکان بە شێوەیەکی وورد ئاماژەیان بە ڕابردوو دەکرد. و تا دەگاتە ئەو ئاستەی تۆمارەکانیان، سەبارەت بە مێژووی ڕووداو. و گێڕانەوەی بە دروستی و پڕ ووردەکاری بوون. بەڵام لە ڕووی ناوەرۆکەوە، ئەوەیان شتێکیترە.

گرفتێکی تریش لە نووسینەوەی حاخامەکان، سەبارەت بە کریستیانی هەبوو. ئەویش ئەوان دینی کریستیانیان بە دینێکی گومڕا دادەنا. و یەسو مامۆستایەکی گومڕا بوو.

ئەوە تەنانەت ڕەنگدانەوەی لە گفتوگۆی ناوخۆشیاندا هەبوو. ئەو قینەی ئەوان دژی کریستیانی وایکرد، تەنانەت لە گفتوگۆدا، یەسو بە کەم و سووک ناوی بێنن. هەندێک لە لێتۆژەرەوان باوەڕیان وایە. دوژمنایەتیان بۆ کریستیانی گەیشتۆتە ئەو ئاستەی، نازناوی سووکی لێبنێن، وەک بن ستادا[112]. تا دەگاتە گوزارەی سادەی وەك، لە جیاتی ناوی خۆی بە (کەسێك، فلان) ناویان دەبرد. لەم هەڵومەرجەدا ئەگەر دەشزانین ووردەکاری و نووسینەکانیان جێی متمانەن. کەچی دەبێ وەک زمانی نووسینی لێتۆژینەوەی زانستی خۆپارێزییەک هەبێ.

نووسینەکانی یەهودی سەبارەت بە یەسو، بەردەوام لەژێر زۆر بۆهێنانی خۆجێی دابوو. ئەوەش ڕۆڵێکی گەورەی هەبوو. بۆ ئەوەی تێبگەین بۆ شێوەیەکی وایان بۆ نووسین لەسەر

---

111 Robert E. Van Voorst (2000) Jesus outside the new Testament. An introduction to the Ancient evidence. Pp 124

112 بن ستادا، لە زمانی عیبری بە کوڕی سوزانی دێ، مەبەست زۆڵە

یەسو گرتبووە بەر. تا گەیشتۆتە ئەو ئاستەی، گۆڕان لە کۆپییە بڵاوبووەکانی تالمود دابکرێ. و ناوی یەسو لە شوێنێک هاتبێ لابربدرێ. یان بە شێوەیەکیتر بنووسرێ کە زیاتر لەگەڵ بۆچوونی شەقامی یەهودی ئەو دەمە بگونجێ. لەبەر ئەوەی بۆ نووسین لەسەر یەسو، تەنیا دوو ڕێگا لە بەردەم حاخامەکاندا هەبوو.

یەکەم دانپایانان، کە یەسو نەبیە و دەبێ ڕیزی لێبگیرێ، کە ئەوەش مەحاڵ بوو. لەبەر ئەوەی بوونی دەستەڵاتی یەهودی و سەنهێدرین دەکەوتە لەرزە. و لەناودەچوو.

دووەم: بەرەنگار بوونەوەیان چ لە ڕێگای ناوزڕاندنی، و چ لە گۆڕینی ئەو دەقانەی تالمود کە ناوی یەسویان تێدا هاتبوو. لەوەش زیاتر نەک تەنیا خۆیان توند بەرەنگاری بوونەوە، بەڵکوو دەستەڵاتی ڕۆمیشیان تێوەگلاند. کە ئەنجامەکەی گەیشتە لە خاچدانی یەسو.

ڕایمۆند براون دەڵێ:

> لە دەقی تالمودی بابلی وا دیارە، یەهودیە کۆنەکان باوەڕیان وابوو. کە باووباپیرانیان لە مردنی یەسو تێگلاون. تا ئەو ئاستەی بەرپرسیارن لەو ڕووداوە. [113]

لە ڕاستیدا ئەو ڕایەی براون، نەک هەر یەهودیەکانی سەرەتای سەدەی سێیەمی، بەرامبەر باو و باپیرانیان خستۆتە گومان، بەڵکوو دیاردەکانی ئەو قینە، ئەوەندە بەهێز بووە، تا سەرەتای سەدەی بیستەمیش هەر مابوو. بەڵگەش بۆ ئەوە پەرتووکی (تۆلیدۆت یەشو)یە.[114]

ناکۆکی هەلوێستی نێوان حاخامەکان سەبارەت بە بوون و کەسایەتی یەسو. وا دەکا کە لێکۆڵینەوە لەسەر ژیان و کەسایەتی یەسو لە سەرچاوەکانی یەهودی، ئەگەر ئاستەمیش

---

[113] Sanhedrin. 43a-b

[114] تۆلیدۆت یەشو. یان ژیانی یەسو. زۆر بە شێوەیەکی سووک باسی یەسو دەکا.

نەبێ، زۆر سەختبێ[115]. هەرچەندە ئەگەر کەمیش بن بەڵگەنامە هەن. بەڵام لەبەر زۆری بەڵگەنامەی دژایەتی، پێویستی بە قووڵبوونەوە و خۆ پاراستن لەو تێکستە نەشیاوانە هەیە. تا بتوانێ بە شێوەی لۆژیک و لەسەر بنەمای بەراوردکاری ساخیان کاتەوە.

پەرەسەندنی ئەدەبیاتی یەهودی

سەردەمی تەناییم. ئەو قۆناخە لە ساڵی سیفری تا ساڵی ٢٠٠ س.ب دەگرێتەوە. دەقی بنەڕەتی تەناییم، (میشنا)یە. دوای دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینی یەهودی ساڵی ٧٠ س.ب، لەلایەن ڕۆمانەکان. کۆمەڵێک فەریسی کە کۆمەڵێکی یەهودی ڕێکخراوبوون. و دەربازیان بووبوو. دوای مۆڵەت وەرگرتن لە ڕۆمانەکان، بۆ ساخکردنەوە و ڕاڤەکردنی دەقەکانی تەورات و تالمود. دەستیانکرد بە ڕێکخستنی کۆرسی حاخامی (تالمودی). لە شاری ژەمنیا.[116] ئەو کۆرسانەش لە شێوەی پرۆژە ڕکخراوبوون. کە بە سەرۆکایەتی بەناوبانگترین حاخام (یۆحەنان بن زاکای) بەڕێوە دەچوون. ئەوانە خەریکی کۆکردنەوەی نەرێتەکانی فەریسی، و یاسا کۆنەکان بوون. هەندێک لەو نەرێتانە دەگەڕانەوە بۆ سەدەی یەکەمی پ.س.ب. ئەوەش وەک تەوراتی دەماودەم یان کولتووری گەلێری بوو. کە لە پەیمانی نوێ بە (نەرێتی کۆن) ناو دەبرێ[117].

لە تالمود کە دوای پەرتووکی تەورات، پیرۆزترین پەرتووکە بۆ دینی یەهودی. ناوی یەسو زۆر جار دووبارە بۆتەوە. ناوی یەسو لە ناو دەقەکانی تالمود، وک زۆڵ دووبارە بۆتەوە. و

---

[115] Robert E. Van Voorst (2000) Jesus outside the new Testament. An introduction to the Ancient evidence. Pp 125
[116] Jamnia
[117] Robert E. Van Voorst (2000) Jesus outside the new Testament. An introduction to the Ancient evidence. Pp 126

چیرۆکی لەسەر هۆنراوەتەوە. تا دەگاتە دروستکردنی نازناوی بەکەم زانین و سووکایەتی. بۆ نموونە لە تالمود بەو شێوەیە باسی مریەمی دایکی یەسو، و یەسو دەکا:

یوسفی بن یەهودا، دەرگای لەسەر مریەمی ژنی دادەخست و دەڕۆیشت.
لەبەر ئەوەی ئەوەندە لێی بە قین بوو، تا کەس نەیبینێ.

بە پیی تالمود ئەو کارەی یوسف لەبەر ئەوەبووە، مریەم لەگەڵ سەربازێکی ڕۆمانی بە ناوی (بن پانتێرە) خیانەتی لێکردبوو. ئەوەش سزای مریەمی زیناکاربوو. دوایی لە مێردەکەشی جیابووەوە. ناچار بوو. بەتەنیا کوڕەکەی پەروەردە بکا. کاتی یەسو بن پانتێرە، تەمەنی گەورەبوو، بەرەو میسر کۆچیکرد. لەوێ فێری جادووکردن بوو. و گەڕایەوە.

بە حاخام ئێلیەزەرمان ڕاگەیاند، بە لێزانێکی گوت: بن ستادا لە میسر بە جادوو برینەکانی سەر پێستی دروست نەکردوون؟
گوتیان: ئەو دەبەنگە. بەڵگە لە دەبەنگ وەرناگیرێ.
حاخام هیسدا گوتی: بن ستادا خۆ لە ڕاستیدا بن پانتێرەیە. ئەو ژنەی دایکی، (ستادا)یە[118] خۆشەویستەکەی پانتێرەیە. کەچی میردی خۆی بابوس بن یەهودا یە. و دایکی ستادایە[119].

حاخام ئێلیەزەر گوتی: برینەکانی سەرپێستی ئازاری دەدەن.
لەو کاتەدا پسپۆرێک پێی گوت: ئایا بن ستادا بەو شێوەیە نەبێ فێرنابێ؟ مەبەستی ئەشکەنجە و برینەکانی پێستی یەسو بوون.
پێیان گوت: بە هۆی یەک دەبەنگەوە، هەر کەسێکی لێزانە بیگرین[120].

---

[118] ستادا: لە زمانی عیبری واتە سوزانی، داوێن پیس ژنێک خیانەت لە میردی بکا. Statha da
[119] Babilonian Talmud. Sabbat 104b
[120] Babilonian Talmud. Sabbat 15, 11

سەرچاوەکانی دواتری یەهودی

ئێمە کە باسی سەرچاوە یەهودییەکان دواتر دەکەین. مەبەستمان ئەو سەرچاوانەیە، کە لە سەردەمی یەسو و دواتر هاتوون. ئەوانەش وەک تالمود، میدراش، گەمارا و میشنا، کە بە بەردەوامی کاریان تێدا دەکرا. وکەم یان زۆر لە ناو دەقەکانیان ناوی یەسو هاتووە.

ئەو سەرچاوانە ڕاڤە و لێکدانەوەی حاخام و مێژوونووسانی یەهودین. کە ڕەنگە هەندێکیان هاوسەردەمی یەسو بووبن، یان دواتر هاتبن. هەڵبەتە دەبێ ئەوەش بگوترێ سەرچاوەکانی یەهودی سەرجەمیان بە خراپی باسی یەسو دەکەن. تا دەگاتە قسەی نەشیاو و سووکایەتی. بەڵام هیچیان نکۆڵی لە کەسایەتی مێژوویی یەسو ناکەن.

لەلایەکیتر سەرجەمی ئەو نووسینانەی باسی یەسو دەکەن، بە کۆ دەربڕاون. ئەوەی جێگای سەرسوڕمانە حاخامە یەهودیەکان بەوەش نەوەستاون. کە قسەی نەشیاوی پێ بڵێن. بەڵکوو بیۆگرافیای ژیانیان (تۆلیدۆت یەشو) بە شێوەیەک نووسیوەتەوە. کە لەگەڵ ئەو قسە و دنگۆیە پڕ سووکایەتیانە بگونجێ. کە کاتی خۆی لەسەر یەسو کراون.

تۆلیدۆت یەشو
Toledot Yeshu

تۆلیدۆت یەشو بەو شێوەیەی ئێستا، دەگەڕێتەوە بۆ سەدەکانی ناوەڕاست. یەکەم جار وەک پەرتووک لەلایەن ئاگۆبارد سەرۆکی ئەسقەفەکانی لیۆن ساڵی ٨٢٦ س.ب بڵاوکرایەوە. بەڵام ناوەرۆکەکەی بەشێوەی دەماودەم دەبێ هەر لە کۆنەوە هەبووبێ.

گشت ئەو گفتوگۆ توندانەی لەسەر یەسو دەکران. بە تایبەتی دوای گۆڕینی هەندێک تێکستی ناو تالمود، لەسەر سکپڕی مریەم و لەدایکبوونی یەسو لە پاکیزە. دووەم باوەڕ بە هەڵسانەوە و هەڵکێشانی بۆ ئاسمان. ئەو دوو خاڵە لەو دەمەدا زۆر گرنگ بووین. بەڵام لە سەدەی یەکەم. دوای لە خاچدانی یەسو. لە گفتوگۆی نێوان یەهودی و کریستیانەکان ئەو گرنگییەیان نەبووە.

پەرتووکی تۆلیدۆت یەشو لە بنەڕەتدا، بە مەبەستی دژایەتی کریستیانی، و سووکایەتی بە یەسو نووسراوە. زانیارییەکانی جێی باوەڕ نین. سەرەڕای ئەوەی مێژووی دەرچوونی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەکانی ناوەڕاست. جیاوازی لەگەڵ شێوەی ئینجیلەکان و ئاڕاستەی گشتی لە پڕۆپاگاندە دەچێ[121].

ناوەرۆکی تێکستی تۆلیدۆت یەشو، دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای کریستیانی. لەو دەمەدا حاخامەکان دەیانەویست ئالترنەتیڤێک بۆ ژیانی یەسو دروست بکەن. وەک تەقەلایەک بۆ بێدەنگکردنی. بەڵام لەو سەردەمەدا تەنیا لەناو خەڵکی بە شێوەی زارەکی بوو. زۆر دواتر وەک پەرتووک نووسرایەوە.

پەرتووکی تۆلیدۆت یەشو ، بە شێوەی ئاڕاستەی پەروەردەی منداڵان و گەنجان دەدرایە خێزانەکانی یەهودی. لەو پەرتووکە یەسو وەک جادووکەرێک و زۆڵ و ئاژاوەگێڕ باس کراوە. بەڵام هەر زوو لە ترسی یاساکانی ئەوڕوپا قەدەخەکرا. سەرەڕای ئەوەش، تا سەرەتای سەدەی بیستەم لە ناو گرووپ و خێزانەکانی یەهودی هەر هەبوو[122].

---

[121] Robert E. Van Voorst (2000) Jesus outside the new Testament. An introduction to the Ancient evidence. Pp 144 - 149

[122] Ephram E. Urbach (1987) The sage. Cambridge. Harvard university press. Pp 115 - 116

ڕەنگە پرسیارێک بۆ خوێنەر دروست بێ. بۆ بێجگە لە پەرتووکە سەرەتاییەکان، زیاتر لەناو کۆمەڵگەی یەهودی ئاماژە بە ناوی یەسو نابینین. سەرەڕای ئەوەی دەزانین، پەیوەندی یەسو بە یەهودی، کێشەیەکی بنەڕەتی کریستیانییە. و کریستیانی وەک دینێک لەناو هەناوی یەهودی دروست بووە. لەلایەکیتر یەسو لەسەر دینی یەهودی، وەک ترسێکی گەورە دەبینرا. و بە توندیش دژایەتی دەکرا[123].

ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی حاخامەکانی یەهودی لە کاتی خۆی و دواتریش، گشت تەقەلایەکیان پارێزگاریکردن بوو، لە دینی یەهودی. بەتایبەتی دوای دامرکانەوەی ڕاپەڕینی ٦٦- ٧٠ س.ب و دواتریش ڕاپەڕینی ١٣٢- ١٣٥س.ب. بەدرێژایی ئەو ماوەیە، دەتوانین بڵێین لە ٦٦ – ١٣٥س.ب باسکردنی یەسو. تەنیا لەو کاتانەوە دەهات، کە بەرگری لە خۆیان و دینی یەهودی بکەن. لە ڕاستیدا هەر ئەوەشیانکرد.

لێرەدا لەجێی خۆیەتی هۆکارەکانی بێدەنگی یەهودییەکان بە گشتی و حاخامەکان بە تایبەتی لە ٤ خاڵ باس بکرێ:

١ یەهودیەکانی کە دەربارەی یەسویان دەزانی. و نکۆڵیان لە کریست و پەیامبەری دەکرد، بەتایبەتی لە سەدەی یەکەم. هەر شتێک دژی کریستیانی و کریستەکەی، خۆگر و بێ دەنگ بوون. تەنانەت خۆیان لە دوژمنایەتی بەرەوڕووش دەبوارد. بە مانایەکیتر بە بێدەنگی دوژمنایەتی کریستیانی بکەن. هەندێک بەڵگە هەن ئاماژە بەوە دەکەن. کە حاخامەکانی سەردەمی تنائیم [124] هەوڵیاندا، بەبێ هاتوهاوار، گشت پەیوەندییەک لەگەڵ

---

[123] Christianity in Talmud and Midrash 61 pages

[124] سەردەمی تەنائیم لە مێژووی یەهودی لە ساڵی سفرەوە دەست پێدەکا تا دەگاتە ساڵی ٢٠٠ س.ب.

کریستیانەکان، و گفتوگۆ لەسەر کریست ببڕن. بە مانایەکیتر بە بێدەنگی بەرەنگاریان دەبوونەوە[125].

٢ زۆربەی پەرتووکە کلاسیکییەکان ئاماژە بەوە دەکەن، کە یەسو لە لای یەهودییەکان، کەسێکی وا گرنگ نەبووە. تا ترسێکی لەسەر باوەڕی یەهودی هەبێ. بەڵام ئەوکاتەی دینی کریستیانی سەری هەڵدا. و گەشەی سەند. ئەوسا بووە ترسێک لەسەریان. بەڵام ئەوکاتە یەسو نەمابوو. تا بەرەنگاری کەسێک بە تەنیا ببنەوە، بەڵکوو ئێستا دەبێ بەرەنگاری جیهانێکی فراوانتر ببنەوە. ئەوەش بۆ دینی یەهودی کە خۆی لە ژێر زەبری داگیرکاری ڕۆم دابوو. ئەستەم بوو.

٣ یەهودیەکانی سەدەکانی دواتر، بەلایانەوە یەسوی کریست ئەوگرنگییەی نەبوو. بۆیە زیاتر خەریکی ئەوەبوون ڕوونکردنەوە دەربارەی ترسی کریستیانی لەسەر یەهودی بدەن. بۆ ئەوەش دەبوایە ڕێگایەکیتر بۆ بەرەنگار بوونەوەی ئەو ترسە بگرنە بەر. لە کاتێکدا دینی کریستیانی، لەسەر خۆ هەم هێزی پەیدا دەکرد. و هەم لە جۆمگەکانی دەستەڵاتی ئیمپراتۆری ڕۆمانی بەشداری پەرەی دەسەند.

٤ ئەدەبی حاخامی بۆ نووسینەوەی مێژوو نەبوو. کە تۆماری هەڵۆمەرجەکانی سیاسی کۆمەڵگە بکا. بەڵکوو بۆ یاسای دینی بوو. بەرەچاوکردنی ئەو هەموو هۆکارانەی دژی ئەوەی ئاماژە بە ناوی یەسو کردن. لە سەرچاوەکانی یەهودی سەرەڕای ئەو هەموو ئاماژەکردنەی لەسەر یەسو هەیە، گشتی بە متمانەوە نووسراوە. بێ دوودڵی دەبنە سەرچاوەی جێی

[125] Zetzer, Jewish Responses to Early Christian Pp 140 – 146

متمانه. و به پێچەوانەی سەرچاوەکانی کلاسیکی ڕۆمانی و یۆنانی. سەرچاوەکانی یەهودی هەوڵیاندەدا، بە قووڵی هەڵسوکەوت لەگەڵ ئەو بابەتە مێژووییە بکەن.

لە کۆتایی دەبێ باسی دوو نووسەری یەهودیش بکەین کە لەو سەردەمە ڕۆڵێکی گەرەیان هەبووە.
یەکەمیان یوسیفوس لە ناو نووسینەکانی دوو جار باسی یەسوی، بە شێوەی ڕوونکردنەوەی بێلایەنانە کردووە. یوسیفوس زانیاری گرنگ لەسەر یەسو دەدا.

دووەمیان فەیلەسوف فیلۆنی ئەلکسەندەری. کە لەسەردەمی ئەو، ڕەشەبای ڕووداو و کارەساتەکان ئەوەندە زۆر بووین. و بە درێژی باسی ڕووداوەکان دەکات. تەنانەت بە ڕقەوە باسی پیلاتوس پۆنتی فەرمانڕەوا، و جێنیشینی ئیمپراتۆر لەسەر خاکی یەهودا دەکا. و بە کردەوەی دڕوندانە ناوی دێنێ. کەچی باسی یەسو ناکا.

تۆلێدۆت یەشو یان ژیاننامەی یەسو. پەرتووکێکە، تێکستەکەی لە سەرەتای پەیدابوونی دینی کریستیانی، بۆ کەمکردنەوەی ڕۆڵی، دژی یەسو نووسراوە. مەبەست لە نووسینی ئەو پەرتووکە بەرەنگاربوونەوەی یەهودیە دژی دینی کریستیانی. لە سەرەتادا لەناو حاخامەکان و کۆمەڵگەی یەهودی زانیاری لەسەر یەسوی ناسری دەماو دەم بلاو دەبووەوە. دواتر بە زمانی ئارامی ئەو چیرۆکە دەماودەمانە لەناو پەرتوکێک بە ناوی (تۆلێدۆت یەشو) بڵاو کرانەوە. دواتر وەرگێڕدرایە سەر زمانانی تر. لە سەدەکانی ناوەڕاست لە سەرتاسەری ئەوڕوپا بڵاوبووبووەوە. لە سەدەی پانزەم دووبارە هەمان پەرتووک بە ناوی (مەسیح یەشو) بڵاوکرایەوە. لەو پەرتووکەدا زانیاری مێژوویی بە پێی سەرچاوەکانی میشنا و تالمود لەسەر یەسو دارێژراون. یەک لە زانیاریەکانی دەربارەی بنەچەی یەسو کە کوڕی یوسفی دارتاش نییە. و بەڵکوو کوڕی سەربازێکی ڕۆمانییە بەناوی (بن پانتێرە). بەو پێیەش دەبێ یەسو زۆڵ

پێ و لە ژیانیدا هەر خەریکی جادووکردن بووە. ژنبازی کردووە. و مردنێکی پڕ شەرمەزاری پێ ڕەوابینرا.

تۆلێدۆت یەشو بە درێژایی سەدەکانی ناوەڕاست تاریکایی خستبووە سەر پەیوەندی نێوان یەهودی- کریستیانی. تەنانەت زۆر پسپۆر و مێژوونووس، هەوڵیان دەدا خۆیان لە باسی ئەو پەرتووکە بپارێزن[126].

لە ساڵی ١٤٠٥ س.ب دەستەلاتی کەنیسە بڕیاری قەدەخەکردنی (تۆلێدۆت یەشو)ی دا. بەڵام تا سەرەتای سەدەی بیستەمیش، لە ناو خێزان و گرووپی یەهودی هەر بەدەست دەکەوت و بە دزی دەسووڕایەوە. دواتر لە ترسی دەستەڵاتدارانی سیاسی ئەوڕوپا. و بەرزبوونەوەی ئەنتی سێمێتیزم (دژی یەهودی) لەناو چوو[127].

دەرئەنجام

گشت دیاردەکان، ئاماژە بەوە دەکەن کە یەسوی ناسری یان یەسوی مێژوویی، وەک کەسایەتیەکی چالاکی کۆمەڵایەتی هەبووە. و لە خاکی ئیسرائیل داوای جاکسازی لە دین دا کردووە. ئەوەش دۆکومێنتەکانی یۆنانی و ڕۆمانی تا دەگاتە دەقەکانی حاخامەکانی یەهودی نووسیویانە. بەڵام کەسایەتی یەسو چۆنە و هەڵوێستی نووسەرانی هاوسەردەمی یان سەدەکانی دووەم و سێیەم چۆنە ئەوە دەکرێ بەدواداچوونێکی ووردی بۆ بکرێ.

بەدواداچوون، سەبارەت بە ژیان و کردەوەکانی یەسوی مێژوویی، کارێکی تا بڵێی ئاڵۆزە. لەبەر ئەوەی لە سەدەی یەکەمی س.ب هیچ دۆکومێنتێک دەربارەی ژانی منداڵی و هەرزەکاری

[126] Mika Ahuvia. Intoduction to Toledot Yeshu. Ancient Jew Review, 2014.
[127] Wikipedia

دەست ناکەوێ. ئەو بەڵگەنامەو تۆمارانەی هەن دەگەڕێنەوە بۆ سەدەی دووەمی س.ب ئەوەش ماوەیەکی دوورە بۆ تۆمارکردنی ووردەکاری تا دەگاتە هەڵسەنگاندنی کەسایەتی.

لەلایەکیتر ئەو دۆکومێنتانەی لەسەر یەسو نووسراون بێلایەن نین. زۆربەی هەرە زۆریان دژی نووسراون. بە تایبەتی ناکۆکی نێوان یەهودی و کریستیانەکان تا دەگاتە نووسینی تۆلیدۆت یەشو. لەلایەکیتر دەقەکانی کریستیانی، کە لەلایەن باوکانی کەنیسە نووسراون زۆر کەمیان وەک مێژوو نووسراون، و ناتوانرێ بکرێنە بنەمای لێتۆژینەوە لەسەر کەسایەتی و ڕەوتی سەرهەڵدان و پەرەسەندنی، دینی کریستیانی. بۆیە لە بەدواداچوون و ساخکردنەوە، دەبێ بە گومانەوە سەیر بکرێن. و بە ووردی لەگەڵ بەڵگەنامەکانی، لایەنە بەرامبەرەکان بەراوردبکرێن. تا بتوانرێ دیمەنێکی لۆژیک و جێ متمانەی لێ وەدەست بێنرێ.

دەرئەنجام دەگەینە ئەو باوەڕەی یەسوی ناسری وەک کەسایەتیەکی مێژوویی چاڵاک بوونی هەبووە. و لەو سەردەمەدا ژیاوە.

ئەوەشمان لەبیر نەچێ. سەردەمی ژیان و چاڵاکی یەسو، سەردەمێکی ناجێگیر بووە. لەبەر دووهۆکار:

یەکەم: ناکۆکی نێوان باڵەکانی دینی یەهوودی و نەبوونی هاودەنگی لە نێوان گرووپەکانی خاکی ئیسڕائیل.

دووەم: داگیرکاری خاکی ئیسڕائیل لەلایەن ئیمپراتۆری ڕومانی، و بەرەنگاربوونەوە یەهودی. کە هەڵومەرجێکی ناجێگیری دروستکردبوو. کە بە درێژایی دوو سەدە پ.س.ب تا دەگاتە ساڵی ١٣٥ س.ب، ئەو ناوچەیە، نەتوانێ ئارامێ بەخۆیەوە ببینێ.

مێژووی ئیسلام
یا ئەو چیرۆکانەی هێشتا نەگێڕدراونەتەوە

تا ئێستا، هیچ پەرتووکێکی مێژوویی و کەلەپووری ئیسلام، بە ووردی باسی دۆخی یەهودی و ڕێبازی یەهودی نەساڕی نەکردووە. هەر ئەوەشە وایکردووە، نەتوانرێ پەیوەندی نەبی عەرەبی، بە یەهودی و ڕێبازی یەهودی نەساڕی بدۆزرێتەوە. بەبێ کێشانی نەخشەی مێژووی ژیان و پەرەسەندنی یەهودی و یەهودی نەساڕی لە دوورگەی عەرەبی، ئەستەمە بتوانی بە ووردی و قووڵی لە سەرهەڵدان و پەرەسەندنی ئیسلام تێبگەی.[128]

بۆ باسی ئیسلام و پەرەسەندنی، ئەوەندە بەس نییە، تەنیا باسی لەدایکبوونی محمدی کوڕی عبداللە بکرێ. یان هەر ساڵ ئاهەنگی مەولودی نەبی عەرەبی بگێڕدرێ. بەڵام بیر لەوە نەکرێتەوە محمد ژیانی منداڵی و هەرزەکاری چۆن بووە. کاریگەری کێ لەسەر بوو. و بە شێوەیەکی گشتی، دیمەنی ژنگەی کۆمەڵایەتی و دینی، لەماوەی پێش سەرهەڵدانی ئیسلام و کاتی سەرهەڵدان و دواتر پەرەسەندنی ئیسلام چۆن بووە. بەبێ قووڵبوونەوە لە باری کۆمەڵایەتی و جوگرافی و پاشخانی مێژوویی ژینگەی لەدایکبوونی محمد، ناتوانین لێتۆژینەوە سەبارەت بە دیمەنی ڕاستەقینەی هزری دینی ئیسلام، بە شێوەیەکی بنەڕەتی بکەین.

لەبەر ئەوەی قورئان سەبارەت بە لەدایکبوونی موسا و یەسو و نەبیەکانیتر زۆر شتی

[128] محمد حسان المنير. يوم قبل وفاة محمد. إسلاميات دوت كوم. ص ٢٣

باسکردووە. بەڵام بۆ باسی لەدایکبوون و منداڵی محمد هیچ نادۆزرێتەوە. بۆیە ئەوەندە بەسنییە، تەنیا باسی سەرهەڵدان و دیاردەی وەحی بکەین. ئەگەر قورئان و پەیامی ئیسلام لەسەر پەرجووێکی ڕەوانبێژی کورتکەینەوە. ئەگەر ئەو شێوە مێژووە، بە تیوری زانین ببەستینەوە. ئەوە لە بنەڕەتدا لەگەڵ یاساکانی سرووشت و پەرسەندنی کۆمەڵایەتی ناکۆک دەبێ.

با لێرەوە دەستپێ بکەین. پەروەردەبوونی محمد لەکۆڕە دینیەکانی، یەهودیە نەسارپەکان دەستی پێکردووە. بە ئارەزووەوە گوێی لە قسەو باسیان دەگرت. و وەڵامی زۆری پرسیارەکانی، لەلای ئەو ڕەبەنانە دەدۆزینەوە. بۆیە هەستی بە ئارامی دەکرد و هۆگری ئەو کۆڕە بەردەوامانە دەبوو. و ئەوانیش بەردەوام زانیاریان دەدایە و ڕێنماییان دەکرد. زۆر جار ئەو ڕەبەنانە نامەیان بۆ قەشە وەرەقە بن نوفل دەدایە. ئەویش دوای گەیاندنی، وەڵامی قەشە وەرەقەشی بۆ ڕەبەنەکان دەهێنایەوە. [129]

بۆ تێگەیشتن لە قورئان و سەرهەڵدانی ئیسلام، دەبێ بە شێوەیەکی گشتگیر و قووڵتر، لە هەلومەرجی سەرهەڵدان و پەرەسەندنی دینەکانیتری هەمان ژینگە بتۆژرێتەوە. لەبەر ئەوەی قورئان بە سرووشتی خۆی کۆی تیوری ئەو دینە یەکتاپەرستانەیە. و لەناو دەقی ئایەتەکانی بەردەوام، بۆ پەیامی نەبیەکانی تر و ژیانیان دەگەڕێتەوە. لە هەر دەقێکی بەبیر باوەرداران دێنێتەوە، کە ئیسلام و قورئان بەردەوامی ئەو دینانەن.

قورئان خۆی ئەوە دووپاتە دەکاتەوە، کە بنەڕەتی پەرتووکەکانی دین یەک سەرچاوەیە، لەلایەن خوداوە هاتووە.

قرآن الكريم – سورة البقرة ٢: ٢١٢

---

[129] الياس المر (١٩٨٥) الإسلام بدعة نصرانية. ص ٥٧

بۆ ئەوانەی کوفریان کردووە، بۆ ئەوەی ژیانی دونیایان ڕازێندراوەتەوە، و ئەوان گاڵتە بەوانە دەکەن، کە باوەڕیان هێناوە. و ئەوانەی خوداپەرست بوون، لە ڕۆژی سەڵا لەسەریانەوە دەبن. و خودا بەبێ سنوور بژێوی بە کەسێک دەدا کە خۆی بیەوێ (٢١٢)

جا هەریەک لە تەورات، ئینجیل یان زەبوور و قورئان پەرتووکن لە لەوحی مەحفوزەوە یان (الکتاب المبین). بۆیە تەنیا بە خوێندنەوەی قورئان، ناتوانی لە دیمەنی تەواوی بنەڕەتی ئیسلام تێبگەی. ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی قورئان نموونەی پوختەکراوی پەرتووکەکانیترە بە زمانی عەرەبی پاراو.

القرآن الکریم - سورة زخرف ٤٣: ٢ - ٣

و سوێند بەو پەرتووکە ڕوونە (٢) کە کردومانەتە قورئانێکی عەرەبی، تا تێبگەن. (٣)

بەپێی ئەو ئایەتە قورئان کۆپیەکی پەرتووکی پیرۆزە، بە زمانی عەرەبی. هەر بۆیە فەرمان بە باوەڕدارانی دەدا، کە باوەڕ بە پەرتووکە پیرۆزەکانیتر بکەن.[130]

بە پێی ئەو دەربڕینەی قورئان، گشت پەرتووکە پیرۆزەکانی هەرسێ دینە ئیبراهیمیەکان، یەک پەرتووکن. و قورئانیش یەکێکە لەو پەرتووکانە و پەیامبەری ئیسلامیش یەک لەو نەبیانەیە. چونکە خودا یەکە. و تاک و تەنیایە. و هەموو نەبیەکانی پێشتر و محمدیش، ڕوو لە ئەو دەکەن. [131] ئەوەش بەڵگەیە کە قورئان خۆی دان بەوە دادەنێ .کە وەحی بۆشاییەکی

130 محمد حسان المنیر. یوم قبل وفاة محمد. إسلامیات دوت کوم. ص ٢٣

131 هەمان سەرچاوە. ص ٢٤

ڕووحی نەبووە. بەڵکوو هەنگاوێکە لەناو چوارچێوەی پەرەسەندنی دینە ئیبراهیمیەکان. و دەبێ بە هەمان ڕێباز و ڕەوتی پرۆسەی پەرەسەندنی دینی دابڕوا.

القرآن الكريم – سورة المائدة ٤٧

> دەبا باوەڕدارانی ئینجیل بەوە فەرمان بدەن، کە خودا تیایدا دایبەزاندووە، و ئەو کەسانەی فەرمانبەرداری ئەوە نەبن، کە خودا دایبەزاندووە. ئەوە ئەوانە سەرپێچیکەرن (٤٧).

لە قورئاندا بە شێوەیەکی بەردەوام دەگەڕێتەوە بۆ پەرتووکەکانی پێشتر. و وەک بارمتە بۆ باوەڕکردن بە دروستی قورئان بە نموونە دەیان هێنێتەوە. ئەوەش بەڵگەیە کە مێژووی هزری قورئان پرۆسەی مێژوویێکی زۆر کۆنترە. بۆیەکاتی باسی ژیان و باوەڕی محمد دەکرێ، نابێ پەرەسەندنی دینەکانی یەهودی و کریستیانی لەبیربکرێن. لەبەر ئەوەی ئەو دوو دینە، پاشخانێکی گەورەن بۆ باوەڕی محمد و سەرهەڵدانی ئیسلام.

سەرەتایەک بۆ بنەڕەتی یەهودی نەساڕی

لە قورئان، پەرتووکی پیرۆزی ئیسلام ١٠ جار ناوی کریست (مسیح)، و ٢٣ جار ناوی عیسا هاتووە. بەڵام لە سەرتاسەری دەقەکانی قورئان لە هیچ شوێنێک ناوی کریستیانی (مسیحی) وەک دین نەهاتووە. لە جیاتی ئەوە، ناوی نەساڕی یان نەسرانی بە دەیان جار دووبارە بۆتەوە. ئەوەش هەم جێگای هەڵوێستەکردنە. و هەم پرسیارێکی گەورە دەوروژێنێ. لەبەر

ئەوەی لە سەرجەمی جیهانی ئیسلام، نەسارى بە کریستیان (مسیحی) دادەنێن. بەو مانایەی کەزاراوەی نەسارى لەزمانی قورئان، دەبێ مەبەستی کریستیان بێ.

ئەو تێگەیشتنەش ڕەتکردنەوەی مێژوویەکی چەندین سەدەی پڕۆسەی پەرەسەندن و ئاڵوگۆڕییەکانی دینی و کۆمەڵایەتی گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستە. و شاردنەوەی ئەو هەموو ڕووداو و نەهامەتیانەیە. کە گەلانی ئەو ناوچانە، بە درێژایی مێژووی ململانێی نێوان دینەکان، تووشی بووین. یان دەتوانین زۆر بە ئاسانی بڵێین. لای موسوڵمانان دەبێ هەردوو نەسارى و کریستیان، یەک مانا و پاشخانیان هەبێ. کە لە ڕاستیدا، لێکدانەوەیەکی زۆر هەڵەیە. هەر تێکەڵاوکردنێک لە نێوان ئەو دوو زاراوەیە، ڕەشکردنەوەی مێژووی پەرەسەندنی دینە، لەماوەی شەش سەد ساڵی ناوچەکانی شام، میسۆپۆتامیا و حیجاز.

هەر یەک لەو دوو دینانە، کریستیان و نەسارییەکان (یەهودی نەسارى). بە درێژایی نزیکەی شەش سەد ساڵ. هەر لە دوای، لە خاچدانی کریست تا هاتنی ئیسلام. پاشخانێکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی چەند سەد ساڵەیان لە دوژمنایەتی و شەڕ و قڕکردنی یەکتری هەبووە. بە تایبەتی یەهودیە نەسارییەکان بەرامبەر کریستیانەکان.

نەسارى وەک دین زۆر جیاوازن لە کریستیان. و هەڵوێستیان بەرامبەر کریستیانەکان، بێجگە لە دوژمنایەتی هیچیتر نەبووە. هەندێک لە بلۆکانی کەنیسە بە یەهودی کریستیانی ناویان دەبردن. بەوەش تانیبوویان وەک زاراوە نەسارییەکان لە کریستیانەکانی هێلینی، کە لە ئەوروپا بڵاوبووبوونەوە جیا بکەنەوە. نەسارییەکان لە ڕۆژهەڵات بەپێی تەورات و ئینجیلی عیبری دەجولانەوە. و باوەڕیان وابوو کە ڕزگاربوون، تەنیا بە باوەڕهێنان بە یەسو نابێ. بەڵکوو دەبێ باوەڕ بە یاساکانی موساش بکرێ.

ئەوانە جیاوازیان لەگەڵ یەهودیە حاخامەکانیش هەبوو. هەروەک جیاوازیان لەگەڵ کریستیانەکان. یەهودیە نەسارییەکان، وەک یەهودیەکانی حاخامی، نکۆڵیان لە پەیامبەری

عیسا نەدەکرد. کەچی وەک کریستیانەکان، باوەڕیان بەوە نەبوو کە یەسو لە ڕەچەڵەکی خودایی بێ.[132]

یەهودیە نەسارپیەکان کۆمەڵێک بوون لە ناوەڕاستی هەر دوو گرووپی یەهودی حاخامی و کریستیانی. پەیڕەوی هەردوو تەورات و ئینجیلی عیبرانییان دەکرد. و باوەڕیان بە هەردوو موسا و یەسو هەبوو.[133]

ئەو تێکەڵکردنەی موسوڵمانان، لە زاراوەی نەسارپی لە قورئان. بە مەبەست یان بێ مەبەست، گرنگ نییە. ئەوەی لێرەدا گرنگە. تا دەکرێ دەبێ ئەو کێشەیە ساخبکرێتەوە. ئەگینا بەدواداچوون سەبارەت بە پەیوەندی کریستیانی و یەهودی نەسارپی و ئیسلام ئەوەندە ئاڵۆزدەبێ، و نامان گەیێنێتە دەرئەنجامێکی دروست. لەبەر ئەوەی نەسارپیەکان (یەهودیە نەسارپیەکان) لەگەڵ کریستیانەکان جیاوازن. و ناکرێ وا بە ئاسانی تێکەڵ بکرێن. لەلایەکیتریش یەهودیە نەسارپییەکان، بنەڕەتی دروستبوونی دینی ئیسلام بووین. بۆیە ناکرێ چاوپۆشی لە بنەڕەتیان و ناکۆکیەکانیان لە گەڵ کریستیانەکان لەلایەک. و لەلایەکیتر یەهودیەکانی حاخامی بکرێ.

هەرچەندە باسی مێژووی یەهودیە نەسارپیەکان، باسێکی ئاڵۆز و دوور و درێژە. بەڵام لەم باسەدا، لەبەر پێویستی، باس لە سەرەتای دروستبوونیان لە ئۆرشەلیم. و پەرەسەندنیان لە ناوچەکانی شام، و میسۆپۆتامیا و دوورگەی عەرەبی دەکەین. ئەوەش بە مەبەستی ئاسانکاری بۆ تێگەیشتن، لە ڕەوتی دینیان. و هەروەها ناسینەوەی سیمای ئیسلامی بەرایی و پەیامەکەیان. بەتایبەتی ناوەرۆکی قورئانی مەککە.

---

[132] لەو پەرتووکە بۆ جیاکردنەوەی یهودیەکانی فەریسی و حاخامەکان، لە یەهودیە نەساریەکان. زاراوەی یەهودی حاخامی بەکار دێ. کە دەتوانێ ڕەوتی یەهودی لەژێر چەتری سەنهێدرین بەگشتی بگرێتەوە.

[133] آل عیسی، د. محمد. تاريخ الإسلام المبكر ص ٢١ - ٢٢

نەساڕیەکان کریستیان نین.
بەڵکوو بەرهەمی بۆشایی، دوای یەسوی کریستن[134]

یەسو (عیسا) لە تەمەنی ٢٧ ساڵی لە شاری نلسرەوە، بۆ بانگهێژەی پەیامی پیرۆزی، بەرەو ئۆرشەلیم چوو. دوای ئەوەی لە ئۆڕشەلیم، دەستی بە بانگهێژی پەیامەکەی بۆ خەڵکی یەهودی کرد. و هەنگاو بە هەنگاو ، ناوبانگی دەکرد. لەلای خەڵکی و دەستەڵاتداریەکانی دینی یەهودی و ڕۆمانی، بە ناوی (یەسوی نلسری) نلسرا. بەو پێیەی خەڵکی ناسیرە بوو. دواتر قوتابی و پەیڕەوکارەکانیشی هەر بەو ناوە (نلسریەکان) ناودەبران و دەنلسرانەوە. ئەوەش لە ئینجیلی مەتی بەڕاشکاوی ئاملژەی پێدەکا.

پەیمانی نوێ – ئینجیلی مەتیاس (مەتی) ٢: ٢٣

(٢٣) گەیشتە شارێک بە ناوی ناسرە. و لەوێ نیشتەجێ بوو. بەمەش ئەوەی لەسەر زمانی پەیامبەران گوتراوە، هاتەدی.(بە ناوی ناسرە ناو دەبرێ)

بە پێی مێژووی کریستیانی و چوار ئینجیلە قانوونیەکان، یەسو لە تەمەنی ٣٠ ساڵی لە خاچ درا. واتە سەرجەمی تەمەنی پەیامبەرایەتی یەسو، بریتی بووە لە سێ ساڵ. وەک ئنجیلەکان و مێژوونووسانی کەنیسە، و لێکدانەوەی کولتووری دینی کریستیانی و ئینجیلەکان، دوای لە خاچدانی یەسو. و تێپەڕ بوونی سێ ڕۆژ. دەنگۆی ئەوە بڵاوبووەوە کە کریست جارێکی تر

[134] لەو بەشە ناوی نەساڕی، بۆ یەهودیە نەساڕیەکان بەکار دێ. ئەوەش لەبەر ئەوەی قورئان لە دەقەکانی تەنیا نەساڕی بەکاردێنێ. کە لە ڕاستیدا مەبەستی ئەوگرووپەیە کە بە یەهودی نەساڕی ناسرابوون.

هەڵساوەتەوە. و قوتابیەکانی دیویانە. ئەوسا بۆ ئاسمان بەرزبۆتەوە. ئەم چیرۆکەش لای سەرتاسەری جیهانی کریستیانی و ئیسلام شتێکی نامۆ نییە. و بە دەیان جار بە منداڵی و گەورەیی بیستراوە. و بە چەندین شێوەی جۆراوجۆر گێڕدراوەتەوە. بەڵام ئەم چیرۆکە تا چەندڕاستە. ئەوەش پرسیارێکە. و پێویستی بە وەڵامە.

لەفۆنتاین دەنووسێ ڕۆژی یەکشەممە، کە دەبووە ڕۆژی سێیەمی لە خاچدانی کریست، هەواڵێک بڵاوبووەوە. گوایە کریست زیندوو بۆتەوە. و خۆی نیشانی چەند کەس داوە. دوای چل ڕۆژی تر، بە هەمان شێوە خۆی نیشانی خەڵکیتر داوە. هەروەها تێبینی ئەوەیان کرد، کە گۆڕی کریست بەتاڵە. تابووتی کراوەتەوە، وکەسی تێدانییە.

ئەو بەسەرهاتە، دەستەڵاتدارانی دینی یەهودی، تووشی پەشۆکان کرد. و ترسێکی زۆریان لێنیشت. لەبەر ئەوەی، خۆیان بەرپرسی پاسەوانی پەرستگا بوون. هەستیان بە تاوانی خۆیان دەکرد. چونکە وایان دەزانی دەبێ ئەوکەتنە، لە ناو خۆیان ڕوویدابێ. دواتر پرۆپاگاندەی زیاتر بڵاوبووەوە. کە گوایە سەربازانی ڕۆمانی گۆڕەکەیان هەڵداوەتەوە. و تەرمی یەسویان شاردۆتەوە. ئەو پرۆپاگاندەیە چەند دەیەیەکی خایاند. تا گەیشتە شەڕی یەکەمی یەهودی لە نێوان ساڵی ٦٦ تا ٧٠ س.ب. دەستەڵاتدارییە دینییەکان زۆر بە گومان کەوتن. بەردەوامی ئەو ڕووداوانەش، بە ئاشکرا ڕەنگدانەوەیان لە ناو پەرتووکەکانیان دا هەیە. بەتایبەتی هزری زیندووبوونەوە دوای مردن[135].

لەلایەکیتر، هەر دوای بڵاوبوونەوەی دەنگۆی هەڵسانەوەی یەسو، بنەماڵەی یەسو، لایەنگرو قوتابیانی یەسوی نلسری، خۆیان لە کەنیسەیەک لە ئۆرشەلیم ڕێکخست.

هەر لە یەکەم هەنگاوی گردبوونەوەکە، بەخێرایی سەرۆکایەتی کۆبوونەوە. وڕەوتی کلرکردن

[135] Lafontaine, Odon (Olaf) The great secret of Islam. Pp 28

لەلایەن بنەماڵەی یەسو مۆنۆپۆلکرا. یەکەم کەس یاقوبی برای بوو، دەستی بەسەر پۆستی سەرۆکایەتی کەنیسە داگرت. ئەو کەنیسەیەش هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ پەرستگای یەهودی دا نەبوو. بێجگە لەوەی لەو کەنیسەیە چاوەڕوانی گەڕانەوەی یەسوی کریست دەکرا. تا بەنی ئیسرائیل بە گەڕانەوەی تەواو ڕزگاربێ. ئەو کەنیسەیە لە جێبەجێ کردنی سەرجەم یاساکانی موسا بەردەوام بوو. تەنانەت سەپاندنی خەتەنە، لەسەر هەر ئیسرائیلیەک ببێتە نلسری. هەر بۆیە ناویان نا (کەنیسەی خەتەنە)[136].

بنەماڵەی یەسو بیانویان بۆ دەست بەسەرداگرتنی کەنیسەی خەتەنە ئەوەبوو. دەیانگوت یەسو کریستە. بەو مانایەش (پاشای چاوەروانکراوی یەهودیە). و جێنیشینی تەنیا یاقوبی برایەتی. نەک بەو مانایەی یاقوب دەبێتە پاشا، بەڵکوو باوەڕدارانی یەسو باوەڕیان وابوو، کە کریست بۆ ئاسمان بەرزکراوەتەوە. یاقوب دەبێتە جێنیشینی. بۆ سەرپرشتی کاروباری باوەڕداران، تا کریست دەگەڕێتەوە. دوای دەرچوونی بڕیاری لە سێدارەدانی یاقوب، لەلایەن کاهینی مەزن سەدوقی. کە لە دەوروبەری ساڵی ٦٢س.ب جێبەجێکرا. جێنیشینی هەر لە ناو بنەماڵەی خۆیان درایە یەکێک بە ناوی سیمۆن (شیمۆن). هەڵبژاردنی سیمۆن لەلایەن بنەماڵەی یەسو بوو. نەک قوتابیان و باوەڕدارانی. ئەوەش نیشانەیەکیتر بوو. بۆ بەردەوامبوونی مۆنۆپۆلی سەرپەرشتیکردنی کەنیسە، لەلایەن بنەماڵەی یەسو هەتا هەتایە. کە دواتر بووە هۆی ماڵوێرانی سەرجەمی ڕەچەڵەکی داود[137].

وەک هەندێک لە سەرچاوەکان ئاماژەی بەوەدەکەن. کە پەیوەندی نێوان یەسو و براکانی زۆر خراپ بوو. و هەمیشە ناکۆک بوون. بە تایبەتی لەگەڵ یاقوب. ئەو ناکۆکییەش، زۆر زووتر شتێکی ئاشنابووە لەلای خەڵکی دەوروبەر. و تانانەت لە ئینجیل خۆی ئاماژەی بەو ناکۆکییەکردووە.

---

136 الصلیبی، کمال البحث عن یسوع – قراءة جدیدة فی الأناجیل ص ١٦٩

137 هیم، ماکبی. بولس و تحریف المسیحیة ص ٦٢

پەیمانی نویێ – ئینجیلی مەرکوس ٣: ٣١ - ٣٥
(٣١) دایک و براکانی یەسو هاتن. لەدەرەوە وەستان، و ناردیان بەدوایدا
(٣٢) خەلکیش لەدەوروبەری دانیشتبوون. پێیان گوت: وا دایک و براکانت
لە دەرەوە بەدواتدا دەگەڕێن (٣٣) وەڵامی دانەوە فەرمووی: دایکم کێیە و
براکانم کێن؟
(٣٤) چاوێکی بەسەر ئەوانەی لە دەوروپشتی دانیشتبوون داگێڕا. و
فەرمووی: دایک و برای من ئەمانەن (٣٥) ئەوەی بە خواستی خودا بکا،
خوشک و برا و دایکمە.

لەم دەقە بەڕوونی یەسو نایەوێ دایک و براکانی ببینێ. و دەڵێ ئەوەی بە خواستی خودا بکا، خوشک و برا و دایکمە. لێرەدا بۆمان دەردەکەوێ یاقوب دژی شێوەی خودا پەرستی یەسو بووە. و چەندین جار لەسەر ئەوە ناکۆکیان کەوتۆتە نێوان. هەر بۆیەش بە زوویی دەستی بەسەر بزووتنەوەی ڕێبازی دین و بانگهێژی یەسو داگرت. و بڕیاری بەردەوامی لەسەر یاساکانی موسا دا.

خۆسەپاندنی بنەماڵەی یەسو، بەسەر کاروبارەکانی بانگهێژو ڕێکخستن، بۆ بەردەوامی پەیمانی یەسو. و دەستبەسەر داگرتنی کەنیسە لەلایەن یاقوب و مۆنۆپۆلی لەسەر ڕەوتی دین، بووە هۆی ناکۆکی لە نێوان بنەماڵەی یەسو، و قوتابی و نێردەکانی کریست. کە دابەشی دوو گرووپی دژ بەیەک بووبوون. گرووپی یەکەم بە سەرۆکایەتی یاقوب و پەترۆس بوو. و گرووپی دووەم بە سەرۆکایەتی پاولۆس بوو. [138]

138 لێرەدا ناکۆکییەک هەیە، کە دەبێ بە گرنگ وەربگیرێ. یەکەم بە پێی گێڕانەوەکانی، باوی کریستیانی، دەبێ پاولۆس ئەفسەرێکی زۆردار بووبێ بەناوی ساوڵ. زۆر ئازار و ئەشکەنجەی لایەنگیرانی یەسووی داوە. بەڵام دوای لەخاچدانی یەسو. لەڕێگای شام لە خەودا یەسو دەبینێ. ئەو بینینەی دەبێتە وەرچەرخانێک لەژیانی. و دەیگۆڕێ بۆ پەیڕەوکارێکی سەرسەختی یەسو و ڕێبازەکەی.

ووتاری نەساڕییەکان بە سەرۆکایەتی بنەماڵەی یەسو، بە تایبەتی کوڕەکانی قلوبای مامی کریست. ئەوانە لەبەر خزمایەتی نزیکیان. پێیان دەگوتن (برایانی پەروەردگار)، پێگاشیان لە پێگای نێردەکان، بە بەرزتر دادەنرا. هەرچەندە هیچ کات پەیڕەوکار و باوەری یەسوش نەبووین. بەڵام لەبەر ئەوەی خزمی یەسو بوون، لە ئۆڕشەلیم ناوی ئەسقەفیان لێنرا. بەبێ ئەوەی خۆیان نێردە بن، یان ڕۆژێک گوێیان لە یەسو گرتبێ. ئەوەی دەبووە سەرکردەش، وەک براگەورەی بنەماڵەی کریست، دەبووە سەرپەرشتکاری کەنیسە. یاقوب (برای پەروەردگار) کە یەکەم ئەسقەفی ئۆڕشەلیم بوو.

بە پێی باوەڕی نەساڕیەکانی بەنی ئیسرائیل، یاقوب وەک برای یەسو، دەبوایە جێنیشینی کریست بێ. ئەوەش وای لێدەکرد، پێگای دینی و کۆمەڵایەتی، بەرزترین مرۆڤی هەبێ، لە کۆمەڵگە.

لەو کاتەوە، پەیتا پەیتا دیاردەی لایەنگیری نەساڕیەکان، بۆ یاساکانی موسا و کولتووری یەهودی. هەروەها بنەماڵەی کریست سەری هەڵدا. کە بە ڕاشکاوی پێشێلکردنی ڕێنماییەکانی کریست بە گشتی، و باوەڕی نێردەکان بە تایبەتی بوو.

ئەو دیاردەیە، سەرەتا لە باوەڕهێنانی هەندێک لە یەهودیە فەریسییەکان سەری هەڵدا. کە بە ئاشکرا دەیانەویست، پەیامی یەسو ڕەکێشی ژێر تارمایی یاساکانی موسا و تەورات بکەن.

پەیمانی نوێ – کردەوەی نێردان ١٥: ٥

(٥) بەڵام هەندێک لەوانەی سەر بە ڕێبازی فەریسییەکان بوون و باوەڕیان

بەو پێیەش ناکۆکە لەگەڵ ئەو دەربڕینە کە ماوەی چەند ڕۆژ یان مانگ بتوانێ بەشداری لەئایندەی ڕێبازی یەسو بکا. بۆ ئەو چیرۆکە هەم نالۆژیکە و هەم لەڕاست بەدوورە و دروستکراوە.

هێنابوو، هەستان و گوتیان: دەبێت ئەو باوەڕدارانەی جولەکە نین، دەبێ خەتەنە بکرێن و فەرمانیان پێ بکرێ، کار بە تەوراتی موسا بکەن.

گرووپی یەکەم، کە بریتی بوون لە بنەماڵەی یەسو. بە سەرۆکایەتی یاقوب، و کۆمەڵێ فەریسی تازە هاتبوونە ناو دینی نەسارێ. ئەوانە دەیانەویست لەسەر پەیڕەوکردنی تەورات بمێننەوە. و پەیڕەوی یاساکانی موسا بکەن، لە هەمان کاتدا، یەسو وەک نەبی دەبینن. و چاوەڕوانی گەڕانەوەی دەکەن. سەرەڕای ئەوەش بانگهێژەکەیان تەنیا بۆ بەنی ئیسرائیل بوو. لەبەر ئەوەی نەوەی داودن و دەیانەوێ ماڵی ئیسرائیل ڕێکخەن. بۆ ئەوەش ئاماژەیان بە ووتارێکی یەسو دەکرد، کە دەڵێ:

پەیمانی نوێ – ئینجیلی مەتیاس ١٠: ٥ - ٦

(٥) یەسو دوانزە کەسەکەی ناردن، و ڕایسپاردن: بە ڕێگای نەتەوەکاندا مەڕۆن و مەچنە شاری سامەرەییەکان، (٦) لەجیاتی ئەوە بڕۆنە لای مەڕە ونبووەکانی ماڵی ئیسرائیل.

ئەوانە لەسەر ئەو ڕایە سووربوون، کە دەبێ موژدە تەنیا بۆ گەلی ئیسرائیلی هەڵبژاردە بێ. یان وەک یەسو دەریبڕیووە (بڕۆنە لای مەڕە وونبووەکانی ماڵێ ئیسرائیل) هەروەک لە تەورات و یاساکانی موسا ڕوونکراوەتەوە. بۆیە هەر لەناو ئۆرشەلیم، کەنیسەی خەتەنەیان دروستکرد و بانگهێژی دینی نەسارێیان دەکرد. و بەڕای ئەوان باشترین، وڕاسترین ڕێگایە بۆ دینی خودا. ئەوەش بە پێی ئامۆژگاری وڕاسپێریەکانی یەسوە.

ئەوانە بانگەوازی باوەڕیان بۆ گەلی بەنی ئیسرائیل، بە هەردوو موسا و یەسو پێکەوە دەدا. پەیڕەوی لە ئاوهەڵکێشان و خەتەنەیان دەکرد. ئەوەش تەوەری باوەڕیان بوو. کە دواتر بووە ڕێبازی یەهودی نەسارێ. بە پەیڕەوی هەردوو ڕێنمایی یەسو و یاسای موسا[139].

---

[139] الحداد، يوسف درة (١٩٨٦) قرآن دعوة نصرانية. منشورات المكتبة البولسية. ص ٤٩

بەڵام گرووپی دووەم، بریتی بوون لە ئومەییەکان (جیهانیەکان). ئەوانە لە بەنی ئیسرائیل و یەهودی نەبوون. باوەڕیان بە یەسوی کریست هێنابوو، بەبێ یاسای موسا و تەورات. لێرەوە کێشەیەک سەری هەڵدا کە بووە سەرەتای لەیەک دابڕانی دینە هێشدروست نەبووەکەی یەسو. لەبەر ئەوەی خەتەنە نەکرابوون، بەپێی یاساکانی تەورات، بە کافر دادەنران. چۆن دەبێ یەهودییەکی نەسارپی، لەگەڵ کریستیانێکی ئومیی بێباوەڕ لە هەمان دین بن. و بچنە ماڵی یەکتری و پێکەوە، لەسەر یەک خوان دابنیشن نان بخۆن.

ئەو ئومییانە، بە پێچەوانەی نەسارییەکان، نەیاندەویست لە ڕێبازی تەورات و یاساکانی موسا بمێننەوە. بەڵکوو تەقەلایان ئەوە بوو، بانگهێژەکەیان لە ژێر تارمایی و دەستەڵاتی حاخامەکانی یەهوودی دەربچێ. و بگاتە ئاستی فراوانتری جیهان. ئەوەش بووە هۆی ناکۆکی لە ناو ئەو دوو گرووپە. لە سەرەتادا پەترۆس لایەنگیری یاقوبی دەکرد. بەڵام دوای گفتوگۆ و بەیەکدا هەڵچوونێکی زۆر پەترۆس، کە تا ئەو دەمە لە پاڵ یاقوب بوو، بەلای گرووپی دووەم داشکایەوە، کە دینی یەسو، پێویستی بە پەیڕەوکردنی تەورات نەبوو.

گرووپی یەکەم کە بە سەرۆکایەتی بنەماڵەی یەسو، هەر بەردەوام بوون لەسەر لایەنگیری تەورات و ڕەنماییەکانی موسا. هەر بەناوی نەساری، چالاکیەکانیان لە ئۆرشەلیم سنووردار بوو. و ڕووی بانگهێژەکەشیان تەنیا بۆ بەنی ئیسرائیلی بوو.[140]

گرووپی دووەم کە بریتی بوون لە نێردەکانی یەسو، لەبەر نەبوونی ئازادی لە ئۆرشەلیم. و زاڵبوونی یاقوب بەسەر گۆڕەپانی بانگهێژی یەهودی نەساری. وایکرد ئەم گرووپە ناچاربن، بەدوای دۆزینەوەی ڕێگەچارەیەکی تر دا بگەڕێن. لەبەرئەوەی ڕیگایەک، بۆ کەمترین هەوکاری و پێکەوە کارکردن، لەگەڵ گرووپی یەکەم نەمابووە. بۆیە باشترین ڕێگا، بۆ گرووپی

140 آل عیسی، د. محمد. تاریخ الإسلام المبکر ص ١٩

دووەم، دوور کەوتنەوە بوو لە ئۆرشەلیم. تا بە ئارامی لە پلانی بانگەوازی ئەو رێبازە بەردەوام بن، کە یەسو دەستی پێکردبوو.

دەبێ لێرەدا ڕوونکردنەوەیەک بدەین. ئەو کاتەی پاولۆس دەستی بە بڵاوکردنەوەی دین کرد. یاقوبی برای یەسو، سەرۆکی کەنیسە بوو لە ئۆرشەلیم. و پەترۆس لە کاروباری پەیوەندی و کارگێڕی یارمەتی دەدا. دواى ئەو یۆحەننا بووە سێیەم کەس لە ناو نێردەکان. ئەو سێ کەسە دەستەڵاتی بڕیاردانیان بەدەستەوە بوو. و ڕێزێکی تایبەتییان لای باوەڕداران هەبوو.

لە سەرەتادا یاقوب و پەترۆس و یۆحەننا بانگەوازەکەیان ڕووی لە ئیسرائیلییەکان بوو، نەک خەڵکی تر. کەچی پاولۆس بە پێچەوانەی ئەوان بوو. هەر لە سەرەتای دەستپێکی بانگەوازکردنی. ڕووی لە هەموو گەلانی جیهان بوو، کە لە دەرەوەی بەنی ئیسرائیل بوون. و خەتەنەیان نەدەکرد. بە مانایەکیتر جیاوزی لە نێوان یەهودی و ئومی نەبوو. گرنگ ئەوەبوو باوەڕ بە یەسو بێنن. پەیڕەوی فەرمایشتەکانی بکەن. [141]

دوای کۆمەڵێک لەو یەهودییانەی باوەڕیان بە یەسو هێنابوو، کۆچیان کرد. ئەو کۆمەڵە هەرچەندە هەلوێستیان لە گرووپی یەکەم نزیک بوو. بەڵام بەهۆی یەهودی بوونیان و کولتووری تەورات و خەتەنە. هاوکاریان لەگەڵ هەردوو گرووپەکە دەکرد. و لە ژیانی هاوبەشی یەهودیە نەسارپەکان و نێردە و قوتابیەکانی یەسو ڕاهاتبوون. و گیانی لێبووردەییان هەبوو. ئەوانە ناویانلێنرا (یەهودیە هێلێنیەکان)[142].

[141] الصلیبی، د. کمال. البحث عن یسوع – قراءة جدیدة فی الأناجیل ص ۱۰۲ - ۱۰۳

[142] الحداد، یوسف درة (۱۹۸٦) قرآن دعوة نصرانیة. منشورات المکتبة البولسیة. ص ٥١

دروستبوونی دینی کریستیانی

دکتۆر محمد ئیبراهیم الفیومی دەنووسێ. لە دەوروبەری ساڵی ٤٠ س.ب، واتە زیاتر لە ١٠ ساڵ دوای لەخاچدانی یەسو. قوتابیەکانی گرووپی دووەم لەسەر ئەوە ڕێککەوتن، بارنابا لە ئۆرشەلیمەوە بنێرنە ئەنتاکیا. لەبەر ئەوەی ئەنتاکیا شارێکی سەرەڕێی بازرگانی و مێترۆپۆلیتان بوو. هەروەها بەرنابا خۆی خەڵکی قوبرس بوو . و یۆنانیش زمانیزگماکی بوو. هەرچەندە زمانی سەرەکی لە ئەنتاکیا زمانی یۆنانی بوو. بەڵام دانیشتوانی بریتی بوون لە نەتەوەی جیاجیا. و ئازادییەکی تا ئاستێکی باش لە دەربڕین، و جولانەوەی بەبێ کۆنترۆلی دینی یان سیاسی هەبوو.

لە شاری ئەنتاکیا بارنابا هەستی بە ئازادی و کرانەوە دەکرد [143] بە ئازادی بانگهێشی بۆ خەڵکی دەکرد و ووتاری دەدا. هەر ئەوەش وایلێکرد کە بێتە سەر ئەو ڕایەی داوا لە یاوەرەکانی تری بکا بۆ ئەو شارە.

هەرچەندە دکتۆر محمد نەینووسیوە کەی دینەکەیان ڕاگەیاندووە. بەڵام دەتوانین باوەڕ بەوە بکەین کە ساڵی ٤٠ ئەوان بەرنابایان ناردۆتە ئەنتاکیا. دواتر ئەوانیتر چووین و بە دەستپێشخەری پاولۆس، لە دوای ساڵی ٤٠ س.ب. لە کۆنفرانسێکدا، هەر لە شاری ئەنتاکیا. ناویان لە خویان نا کریستیانەکان. ئەوەش بۆمان دەردەخا هەر لە خاچدانی کریست ساڵی ٣٠ س.ب تا دروستبوونی دینی کریستیان پاش ساڵی ٤٠ س.ب.زیتر لە ١٠ ساڵی خایاندووە.

---

143 فیومی. الدکتۆر محمد ابراهیم (١٩٨٢) الفکر الدین الجاهلی ص ٤١

ئەو گرووپە (کریستیانەکان) خۆیان بە نوێنەری چمکێکی نوێ دەزانی، بۆ پەیامی یەسو. دەیانەویست بە هەر شێوەیەک بێ، دەبێ دینی یەسو و کریستیانی، لە یاساکانی موسا و تەورات دوور کەوێتەوە. و ئەو دینە نوێیەش، لە ژێر تارمایی کولتووری یەهودی دەربچێ. ئەوەش لە پەیمانی نوێ کردەوەی نێردەکان بە ڕوونی ئاماژەی پێدەکا: [144]

٥ پەیمانی نوێ – نامەی نێردەکان ١١: ٢٦

> (٢٦) ئیتر ساڵێکی تەواو لە کڵێسا کۆبوونەوە. و خەڵکێکی زۆریان فێرکرد. یەکەم جاریش لە ئەنتاکیا قوتابیی و نێردەکان، ناویان لە خۆیان نا کریستیانی (مسیحی).

سەبارەت بە ژمارەی ئامادەبووانی کۆبوونەوەی ئەنتاکیا. هیچ بەڵگەنامەیەک لەبەر دەست دانییە. کە ئاماژە بەوە بکا، ئەو کۆمەڵە کریستیانیە چەند کەس بووین. بەڵام دەزانین ئەوانە قوتابیانی نێردە و ڕێبەرانی پەیامی کریست بوون. کە ناکۆکی بنەڕەتیان لەگەڵ یەهودیە نەسارییەکان هەبوو. هەندێک لەو کەسانە (بەرنابا، سیمۆن نیجەر، لۆکیوسی قەروینی، مانایەن و پاولۆس) بوون. و پلانیان بۆ چۆنییەتی ڕاگەیاندنی، پەیامی کریستیانیان، لەسەر ڕێبازی پاولۆس و هاوڕێکانی ئامادەدەکرد. ناوەڕۆکی موژدەکەیان دارشت و بە شێوەیەکی سیستەماتیک دەستیان بە بانگەشەکردن کرد. [145]

لەلایەکیتر، یەهودیە نەسارییەکانی ئۆرشەلیم بەردەوام بوون، لەسەر ڕێبازی نەساری خۆیان. یەکەم بە سەرۆکایەتی یاقوب تا ساڵی ٦٢ س.ب، کە لە ئۆرشەلیم کوژرا. دواتر

---

[144] آل عیسی، د. محمد. تاریخ الإسلام المبکر ص ١٩، فیومی. الدکتۆر محمد ابراهیم (١٩٨٢) الفکر الدین الجاهلی ٤٩

[145] الصلیبی، د. کمال. البحث عن یسوع – قراءة جدیدة فی الأناجیل ص ٤٩.

سەرۆکایەتی کەنیسە، چوار خزمی یەسو(عیسا) یەک لە دوای یەک، لەسەر ڕێبازەکەی خۆیان بەردەوام بوون. ئەوانە سەرپەرشتی کەنیسەی خەتەنەیان دەکرد. و بە نەسارِی ئۆرشەلیم نلسرابوون. یان وەک ئۆسابیۆسی قەیسەری لە مێژووی کەنیسە بە (یەهودی نەسارِی) ناویان دەبا.

بیانۆی هەردوو لای یەهودی نەسارِی و نێردەکان لەسەر ڕاستی هەڵوێستیان

ئەو دوو کۆمەڵە، یەهودیە نەسارِیەکان و کریستیانەکانی ئومی هەر لایەکیان بیانۆی بۆ ڕاستی ڕێبازی خۆی هەبوو.

گرووپی یەهودیە نەسارِیەکان

کۆمەڵی یەهودی نەسارِی پارێزگار. پەنایان بۆ چەند هۆکارێک دەبرد، بۆ بەرگریان لە دینی ڕاست، لەسەر یاساکانی تەورات و مەزنایەتی بەنی ئیسرائیل:

١ خودا پەیمانی بە ئیبراهیم داوە، کە ڕەچەڵەکی ئەو، بەرزترین و بەرێزترین نەتەوەن لەسەر ڕووی زەوی. و کریست لە ڕەچەڵەکی ئیبراهیمی مەزنە. لە ڕوانگەی ئەوان، مادام کریست یەهودی بووە. ئەوە لەسەر هەر باوەڕدارێک کە دەگەڕێتەوە سەر کریستی ڕەچەڵەکی ئیبراهیم یەهودیە. هەر ئەوەشە تا ئێستاش پەیڕەوکارانی ئەسو لە هەر کوێ بن. و سەر بە هەر نەتەوەیەک بن. باوەڕیان بە کریست و خوێنی هەیە، لە پێناو ڕزگارکردنی مرۆڤ. ولەبەر ئەوەی، سەر بە ڕەچەڵەکی ئیبراهیمن.

٢ یاساکانی موسا لە تێگەیشتنی ئەوان، هەتاهەتایین. و هەرگیز هەڵناوەشێنەوە. بۆیە دینی کریست، نابێ بەبێ ئەو یاسایەبێ.

٣ کریست یەهودی بوو. بە یەهودی ژیا. هەروەها نێردە و یاوەر و پێڕەوکارانی، لەگەڵ باوەڕیان بە کریست و بانگهێژیەکەی، وەک یەهودیەک هێنا. بۆیە لەسەر هەر کەسێک باوەڕی بە کریست هەبێ، پێویستە پەیڕەوی بکا. و بەشداربێ لە ڕەوشتی یەهوودی بێ هاوتا. تا لە سەر ڕێگای ڕاستبێ.

٤ کەنیسەی کریست، لەگەڵ گشت نێردەکان و یاوەرانی گشتی لە ئۆڕشەلیم بوو.

٥ پاولۆس خۆی، کە سەرکردەی ئازادی بوو، پەیڕەوی یاسای موسای دەکرد. و لە ناو یەهودیان بوو. بە تایبەتی کە دەهاتە ئۆڕشەلیم.[146]

بەو پێیەش لە ڕوانگەی ئەوان، پاولۆس بانگەوازەکەی بۆ ڕزگاربوون لە یاسای موسا نییە. بەڵکوو لە هاوپەیمانییەکی دووفاقەییە، لەگەڵ ئومییەکان. [147]

لەوکاتەدا مەتی، کە خۆی لە بەنی ئیسڕائیل بوو. و پەروەردەی دینی یەهودی بوو. ئینجیلی لە ژینگەیەکی ئیسڕائیلی دەنووسیەوە. ئەو ووتارەی یەسوی گواستەوە. کە دەڵێ: باوەڕ مەکەن کە من هاتووم، دینێکی نوێ بێنم[148].

---

[146] پەیمانی نوێ - کردەوەی نێردان ٢١: ١٧ – ٢٧
[147] الحداد، یوسف درة، قرآن دعوة نصرانية ص ٥٢
[148] پەیمانی نوێ - ئینجیلی مەتیاس(متی) ٥: ٧

گرووپی نێردەکان

لە بەرامبەر ئەوە بیانۆی گرووپی نێردەکان، بۆ ڕزگاربوونیان لە یاسای موسا. بە سەرۆکایەتی پاولۆس، ئەمانە بوون:

١ کۆمەڵی کریستیانەکانی ئازاد بە سەرۆکایەتی پاولۆس نێردەی ئومییەکان، دەیانگوت: دەبێ یاسای موسا نەمێنێ. و ڕزگاری کریستیانی، بە باوەڕە نەک یاسایەکی کۆت و پێوەند. ئێمە تەنیا بە سرووشت و کولتوور یەهودین و هیچیتر.

پەیمانی نوێ – نامەی گەلاتیە ٢: ١٥ - ١٦

> (١٥) ئێمە بە جولەکەیی لەدایک بووین و لە نەتەوە گوناهبارەکان نین، (١٦) دەزانین مرۆڤ بە کارکردن بە یاسا بێتاوان ناکرێ، بەڵکو بە باوەڕ بە یەسوی کریست. جا ئێمە باوەڕمان بە یەسوی کریست هێنا. تاکو بە باوەڕ بە کریست بێتاوان بکرێین، ئەمەش نەک بە کارکردن بە یاسا، چونکە لە ڕێی کارکردن بە یاسا کەس بێتاوان ناکرێت.

٢ بەڵێ کریست لە ئینجیل دەڵێ من نەهاتووم یاسا و نەبیەکان ڕەتکەمەوە، بەڵکو پەیڕەویان دەکەم. کەچی پەرە پێدانی یاسای ئینجیل لە ڕاستیدا، ڕەتکردنەوەی یاساکانی تەوراتە. لەبەر ئەوەی ئێمە بە بانگهێژی کریست و ئینجیل هاتینە ناو کریستیانی. پەیڕەوی ئەو ووتارە دەکەین کە کریست بانگهێژەی بۆ دەکرد[149].

ئەوە پەیمانی نوێیە، خوانی ماڵئاوایی بە خوێنی خۆی لە سەر خاچ. ڕزگاریش بە خوێنی کریستە. نەک یاسای موسا.

---

[149] پەیمانی نوێ - ئینجیلی مەتیاس(متی) ١٩: ٢٨

له ڕاستیش دا، بێجگە لە دە فەرمایشتەکانی خودا، هیچ لە تەورات لەگەڵ باوەڕی کریست ناگونجێ. و دوو ڕێبازی یەکجار لەگەڵ یەکتری جیاوازن. بە ووردبوونەوەیەکی کەم، دەبینین کریست خۆی ئەو جیاوازیەی دەستپێکردووە. و پەیڕەوی دەکا.

یەکەم: یاسای جیا بوونەوە (طلاق) نەسخ دەکا:

ئینجیلی مەتیاس (متی) ١٩: ٣ - ١٢

(٣) هەندێک فەریسی هاتنە لای بۆ ئەوەی تاقیی بکەنەوە، گوتیان: ئایا دروستە مێرد لەبەر هەر هۆیەک بێت ژنەکەی تەڵاق بدات؟

(٤) یەسو وەڵامی دانەوە: ئایا نەتانخوێندۆتەوە، ئەوەی لە سەرەتاوە بەدیهێناوە [بە نێر و مێ بەدیهێنان]؟

(٥) هەروەها فەرمووی: لەبەر ئەوە پیاو دایک و باوکی خۆی بەجێ دەهێڵێ و بە ژنەکەیەوە دەنووسێت. ئیتر هەردووکیان دەبنە یەک جەستە.

(٦) کەواتە چیتر دوو نین بەڵکو یەک جەستەن. لەبەر ئەوە ئەوەی خودا بە یەکتری گەیاندووە، با مرۆڤ جیای نەکاتەوە.

(٧) لێیان پرسی: ئەی بۆچی موسا فەرمانی داوە تەڵاقنامە بدرێت و تەڵاق بکەوێت؟

(٨) پێی فەرموون: لەبەر دڵڕەقیتان موسا ڕێی پێدان ژنەکانتان تەڵاق بدەن، ئەگینا لە سەرەتاوە وا نەبوو.

(٩) بەڵام پێتان دەڵێم: ئەوەی بەبێ هۆی داوێنپیسی ژنەکەی خۆی تەڵاق بدات. و یەکێکی دیکە بهێنێت، ئەوا داوێنپیسی دەکات.

(١٠) قوتابییەکانی پێیان گوت: ئەگەر حاڵی پیاو لەگەڵ ژن وابێ، باشترە ژن نەهێنێت!

(١١) بەڵام عیسا پێی فەرموون: هەموو خەڵکی ناتوانن ئەم قسەیە پەسەند بکەن، تەنها ئەوانەی پێیان دراوە .
(١٢) خەساو هەن زگماکن، خەساویش هەن مرۆڤ خەساندویانن. خەڵکیش هەیە بڕیاریان داوە لە پێناوی شانشینی ئاسمان وەک خەساو بژین. کێ دەتوانێت پەسەندی بکات، با پەسەندی بکات.

دووەم: هەنگاوێکیتر کە یەسو هاویشتی، ئەوەبو قەدەخەی لەسەر خواردن لابرد.

ئینجیلی مارکوس (مرقص) ٧ : ١٤ - ١٩
(١٤) دیسان خەڵکەکەی بانگکرد و پێی فەرموون: هەموو گوێم لێ بگرن و تێبگەن .(١٥) شت نییە لە دەرەوەی مرۆڤەوە بێتە ناوی و گڵاوی بکات. بەڵام ئەوەی لە مرۆڤەوە دێتە دەرەوە، ئەوە مرۆڤ گڵاو دەکات(١٦) ئەوەی گوێی هەیە بۆ بیستن با گوێ بگرێت. (١٧) کاتێک خەڵکەکەی بەجێهێشت و هاتەماڵەوە، قوتابییەکانی بۆ نموونەکە پرسیاریان لێکرد .(١٨) پێی فەرموون: ئێوەش ئاوا تێنەگەیشتوون؟ ئایا تێناگەن کە هەرچی لە دەرەوەی مرۆڤەوە دێتە ناویەوە ناتوانێت گڵاوی بکات؟ (١٩) چونکە ناچێتە دڵییەوە، بەڵکو سکی، دەچێتە دەرەوەش بۆ ئاودەست. بەمەش ڕایگەیاند کە هەموو خواردنێک پاکە.

٣ یاسا پەروەردەکارێکی نەرم بوو، تا کریست هات. کاتی کریست هات کاتی بەسەرچوو. ئەوەش ووشەی خودایە بەڕاستی و ڕەوایی. باشە چ پێویستی بە پەروەردەکارێک هەیە، کە بمانگەیێنێتە کریست[150].
یاسا کاری خۆی کۆتایی پێهێنا. گیانی پیرۆز و بڕشت جێگای یاسای گرتەوە.

[150] پەیمانی نوێ - نامەی گەلاتیە ٣: ٢٣ – ٢٩

یاسا بۆ موسا هات و بۆ یەسو بڕشت و ڕاستی[151].

٤ پەیمانی کۆن لە سینا، ئەمانەتێک بوو لە دەستی بنەماڵەی موسا. کاتی گەیشتە پەیمانی نوێ. پەیمانی کۆن کاری کۆتایی پێ هات. و ئەمانەتەکە گواسترایەوە بۆ باوەڕدارانی ئومی. بۆیە پێویست بە بەندەکانی یاسای کۆن نەماوە. هەروەک (پەیمانی نوێ) یەکەم کۆنەکەی ڕاگەیاند و کە کۆن بوو فەوتا.

پەیمانی نوێ - عیبرانییەکان ٨: ١٣

(١٣) کاتێک باسی پەیمان دەکا دەفەرموێ: نوێ یەکەم کۆن دەکا. شتێکیش کە کۆن بوو و پیربوو، ئەوا لە فەوتان نزیکە.

٥ پەیمان بە ڕەچەڵەکی پیرۆز لە ئومییەکان، نەک تەنیا بۆ یەهودیانە، بەڵکو بۆ سەرتاسەری جیهانە. یاسای موسا بۆ یەهودیان بووە. و با بۆخۆیان بێ[152].

٦ ڕاستە کریست لە ژیانی سەر زەوی بانگهێژەکەی تەنیا گەیشتە سەر خاکی ئیسرائیل. کە بە چەوسانەوە. دوژمنایەتی بنی ئیسرائیل بوو کۆتایی بە ژیانی هێنا. بەڵام کاکڵەی بانگهێژەکەی تایبەت بوو بە جەلیل. لە بەر ئەوەی لە جەلیل ئوممی پەیوەندی پێوەدەکەن. و گوێی لێ ڕادەگرن[153].
زۆر لە جەلیل و دە شارەکانی هەر لە پێتراوە تا دەگاتە دیمەشق و ئۆرشەلیم و یەهودی تا ئوردن[154].

---

[151] ئنجیلی یۆهانێس (یوحنا) ١: ١٧
[152] نامەی گەلاتیە ٣: ١٥ – ١٨
[153] ئینجیلی مەتیاس (متی) ٤: ١٥ – ١٦
[154] ئینجیلی مەتیاس (متی) ٤: ٢٥

له جەلیلەوە هەندێک لە سەفەرەکانی بە دڵەڕاوکێوە بوون، بۆ سەرزەمینی بێ باوەڕان. بەر لە هەڵکشانی بۆ ئاسمان، بە یاوەرانی فەرموو کار بۆ بانگهێژی ئینجیل بکەن. بۆ ئەوەی گشت نەتەوەکان ببنە قوتابی کریست. بۆیە باوەڕدارانی ئینجیل، قوتابی یەسون، نەک موسا[155].

٧ گەمارۆدانی کریستیانی لە ناو موسایی. دەیکاتە دینێکی نەتەوەیی. ئەوەش ڕێگە لە چالاکی ئینجیل دەگرێ. کریستیانی دینێکی جیهانییە. ناتوانێ خۆی بە یاسای موسا بەند بکا، کە یاسایەکی نەتەوەییە[156].

ئەو دیمەنە پیشانمان دەدا پەیڕەوکارانی کریست لە یەهودیەکان، لەسەروەشیان بنەماڵەی یەسو. هەولیان دەدا، ڕێبازێک لە چوارچێوەی دینی یەهودی دروست بکەن. بۆیە تا ئەوکاتەش هەر پەیڕەوی تەورات و ئینجیلیان پێکەوە دەکرد. و بانگەوازی باوەڕ بە موسا و یەسویان پێکەوە دەدا، دروشمی لە ئاو هەڵکێشان و خەتەنەیان دەکرد. ئەوە چوارچێوەی باوەڕیان بوو، کە ڕێبازەکەیان لەسەر بنیات نابوو. و پێشێلکردنی باوەڕی نێردەکان و یاوەرانی کریست بوو. ئەوەش بە باوەڕی ئەوان دوورکەوتنەوە بوو لە پەیامی یەسو. و گەڕانەوەیەک بوو، بۆ باوەشی دینی یەهودی[157].

ئەوان باوەڕیان بە یەسو هەبوو کە کریستە. و پەیوەستبوون بە نەرێتی یەسو، لەسەر فێرکردنی نێردراوان و هاوبەشییەتی، لەتکردنی نان و نوێژکردن[158].

---

155 الحداد، یوسف درة، قرآن دعوة نصرانیة ص ٥٤

156 هەمان سەرچاوە ص ٤٢

157 هەمان سەرچاوە ص ٤٩

158 پەیمانی نوێ - کردەوەی نێردان ٢:٤

زۆر لێیان پەست بوون، چونکە خەڵکیان فێردەکرد و دەیانگوت، مردوو زیندوو دەبنەوە هەروەک چۆن عیسا زیندووبووەوە.

پەیمانی نوێ - کردەوەی نێردان ٥: ٤٢

ئیتر هەموو ڕۆژێک لە حەوشەکانی پەرستگا و لە ماڵاندا، بێوچان خەڵکیان فێردەکرد و مزگێنییان دەدا کە یەسو کریستەکەیە.

یەکەمین گرفت، بۆ کریستیانەکان دەرکەوتنی ئەو پرسیارەبوو. چۆن پێکەوە ژیان و یەکسانی لە نێوان آهل الكتاب و ئومییەکانی دەرەوەی نەتەوەی بەنی ئیسرائیل کە باوەڕیان هێناوە، دروستبکرێ؟

لەلایەک یەهودیە نەسارییەکان پەیڕەوی یاسای موسا و تەوراتیان دەکرد. و خەتەنەیان دەکرد. لەلایەکیتر ئومییەکان باوەڕیان بە پەیامی یەسو هێنابوو. بەبێ ئەوەی باوەڕیان بە یاسای موسا و و خەتەنەکردن هەبێ و ڕەتیان دەکردەوە.

ئەوەش دوو شێوەی ژیان، و پەیڕەوکردنی ڕێنمایی لە ناو یەک دینی یەسوی کریست دروستکردبوو. کە پێچەوانەی نەساڕیە یەهودیەکان بوو. کە هێشتا هەر بەردەوام بوون لە پەیڕەوی یاسای موسا. لە هەمان کاتدا لە ئاوهەڵکێشان و باوەڕ بەکریست.

لە ناکاو پرسیارێکی گرنگ سەری هەڵدا. لەمەو دوای بانگهێزی کریستیانی، هەڵوێستی لەسەر یاسای موسا چی دەبێ؟
ئەو پرسیارە جیهانی کریستیانی هەر لە سەرەتای بانگهێز هەژاند. وەڵامەکان بەپێی جیاوازی ژینگە، دەگۆڕان. یەهودیەکان دەیانگوت دەبێ بانگهێز بۆ پەیڕەوی تەورات و ئینجیل پێکەوە، بەبێ جیاوازی بکرێ. کریستیانە ئومییەکان دەیانگوت: تەنیا ئینجیل. و بەبێ یاسای موسا و خەتەنە.

کۆنفرانسی یەکەمی دینی یەسو لە ئۆرشەلیم

ساڵی ٤٩ س.ب هەردوو کۆمەڵەی نەسارییەکان و (نێردەکان) کریستیانەکان، یەکەم کۆنفرانسیان بەست. ئەو کۆنفرانسە بە ئامادەبوونی یاقوب و سەرجەمی ئەسقەفەکانی بنەماڵەی یەسوش بوو. و هەروەها دوو نوێنەری نێردەکان کە لایەنی ناکۆک بوون، لەگەڵ یەهودیە نەسارییەکان ئامادەبوون. ئەوەش یەکەمین کۆنفرانس بوو لە مێژووی کریستیانی.

نێردە و کاهینەکان بۆ ووردبوونەوە لە کێشەکە، کۆبوونەوە. هەر لە سەرەتای یەکەم کۆبوونەوە. هەندێک کە خۆیان بە فەریسی دادەنا. گوتیان پێویستە خەتەنەکردن، و پەیڕەوی یاسای موسا، وەک بنەڕەتی دینی پەیڕەوبکرێ[159].

هەر لە سەرەتای کۆنفرانس، پیلانی بە یەهودی کردنی دینی کریستیانی دەستی پێکرد. پەترۆس کە سەرکردەی نێردەکان بوو. بە چەند ووشەیەک گفتوگۆکەی یەکلا کردەوە[160].

پاش مشتومڕێکی زۆر، پەترۆس هەستا و پێی گوتن: ئەی برایان، ئێوە دەزانن پێش ماوەیەک، خودا لەنێو ئێوەدا هەڵیبژارد. ئێوەش لە دەمی منەوە ببیستن:

نەتەوەکان مزگێنی کریست دەبیستن و باوەڕ دێنن

گوتی: ئومییەکان یەهودی نین. و دەبێ ئازاد بن لە یاسای موسا.

---

159 الحداد، يوسف درة. قرآن دعوة نصرانية ص ٥٥

160 پەیمانی نوێ - کردەوەی نێردان ١٥: ٧

بەم قسەیەی سەرجەم ئامادەبووان بێدەنگ بوون. لەو کاتەوە سەرکەوتنی تیوری پاولۆس سەرکەوت. ئەوەش دەستپێکی ڕزگاربوونی باوەڕی کریستیانی و نێردەکان بوو لە ژێر چەپۆکی یاسای موسا[161].

لەو کۆنفرانسە کۆمەڵی پارێزگارانی بێلایەن، کە تا ئەوکاتە بەبێدەنگی مابوونەوە. هەستیان بە ترسێکی گەورە دەکرد. بۆیە یاقوبیان ئاگادارکردەوە، بۆ ئەوەی بکەوێتە ناوبژی. بۆ یەکلاکردنەوەی ئەو کێشەیە. ئەوەش لە پێناوی پێکەوە ژیان و ئاشتی نێوان خەڵکی خەتەنە و کریستیانەکانی ئومیی. لەبەر ئەوەی، ئەو یەهودیانەی ببوونە نەساڕی پاشماوەی کولتووری نەتەوەیی تەوراتیان هەر مابوو. نەیاندەویست دەستبەرداری ببن. و هاموشۆ و تێکەڵاوی لەگەڵ ئومییە خەتەنە نەکراوەکان بکەن. کە تەنیا باوەڕیان بە کریست و ئینجیل هەبوو[162].

یاقوب بووە ناوبژیکەر و کۆبوونەوەی دووەم بەسترا. لەو کۆبوونەوەیەدا، یاقوب ئەسقەفی ئۆرشەلیم و سەرکردەی بنەماڵەی یەسو ووتارێکی دا. و گوتی:

> ئەی برایان گوێم لێبگرن، سەمعان (ناوی پێترۆسی ئارامیە) ڕایگەیاند، چۆن خودا لە سەرەتاوە، گەلانی بە ئازادی ئەفراندووە. لە سەرەتاوە گەلێکن بەو ناوە. لەم ڕووەوە لەگەڵ ووتەی نەبیەکان دەگونجی. بۆیە من وای دەبینم. لەسەر هیچ کەس بارگرانی نییە،کە کەسێکی ئومی ڕوو لە خودا بکا. لە پیسی بوت و خراپە و خوێنی خنکێندراو، دووربن. موسا هەر لە نەوە کۆنەکان، لە هەر شارێک ڕۆژانی شەممە ئەوەیان دووبارە دەکردەوە[163].

---

161 بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەو بابەتە، بڕوانە پەیمانی نوێ - کردەوەی نێردان ١٥: ٦ – ١٢
162 الحداد، يوسف درة (١٩٨٦) قرآن دعوة نصرانية. منشورات المكتبة البولسية. ص ٥٥
163 هەمان سەرچاوە ص ٥٥-٥٦

کۆنفرانسەکە ئەو چارەسەرە مام ناوەندییەی پەسەندکرد. کە دەبێتە ئاسانکاری پێکەوەژیان لە نێوان دوو کۆمەڵ. لەسەر ئەوە بۆ ئەنتاکیای نووسی: ڕوحی پیرۆز و ئێمە وای دەبینین[164].

کۆنفرانس هیچ ئاماژەی بەوە نەکرد، کە یاسای موسا، بۆ نەسارپە یەهودیەکان پێویستە (إجباری) یان نا. لەگەڵ ئەوەشدا نەسارپە یەهودییەکان لەسەر پەیڕەوکردنی تەورات و ئینجیل پێکەوە بەردەوام بوون[165].

ئەو دوو هەڵسوکەوتە لەیەک دین و باوەڕدا، دینی یەسوی هەر لە سەرەتاوە لەیەک دابڕاندبوو. وکردبوویە دوو ئاڕاستەی لەیەک جیاواز. ئەویش شیعە و سونەی دینی یەسو. سونە، کریستیانەکان کە پەیڕەوی یاسای نێردەکان و ئامۆژگارییەکانی یەسویان دەکرد. لە کۆنفرانسی ئۆڕشەلیم . و شیعە، نەسارپە یەهودیەکانیش، بە سەرۆکایەتی بنەماڵەی یەسو و یاقوب ئەسقەفی ئۆڕشەلیم، هەر لەسەر پەیڕەوکردنی تەورات و ئینجیل پێکەوە، و خەتەنەکردن بەردەوام بوون.

سەرەڕای ئەوەی پاولۆس و قوتابیەکانی تری یەسو، دینی کریستیانیان ڕاگەیاندبوو. و بانگەیشیان بۆ دەکرد. کە جیاوازییەکی بنەڕەتی لەگەڵ یەهودیە نەسارپیەکان دا هەبوو. لەگەڵ ئەوەشدا ناوی نەسارپیان لە کۆڵ نەدەبووەوە. تا ئەو ئاستەی کریستیانەکانی ئەنتاکیاش کە لە دەرەوەی نەتەوەی یەهودی بوون. هەر بەو ناوە دەنلسران. نەک تەنیا بە کۆمەڵی یەهودی نەسارپی. ئەو ناوەش باوەڕ وایە لە نێوان ساڵانی ٤٠ تا ٤٤ س.ب هەر بەردەوام بووە. کەچی ه.پ مانتیگلی [166] دەیسەلمێنێ کە مێژووی ئەو ناوە تا دەوروبەری

[164] بۆ بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەو بابەتە، بڕوانە پەیمانی نوێ - کردەوەی نێردان ١٥: ١٣ – ٣٠
[165] الحداد، یوسف درة (١٩٨٦) قرآن دعوة نصرانیة. منشورات المکتبة البولسیة. ص ٥٦
[166] H.P Mantegli. (1998) Journal of Theological studies. April 1998. Pp 26-27

ساڵی ٦٠س.ب هەر بەردەوام بووە. ئەوەش دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی، لە سەرەتای دەستپێکردنی بانگەیشتی یەسو، لە ناو یەهودیان و دەستەڵاتداریەتی ڕۆم، بەم ناوە نلسرابوون. ئەوەش بە ڕوونی لە کردەوەی نێردان ٢٤: ٥ لە تاوانبارکردنی پاولۆس ئاماژەی پێدەکرێ. و پاولۆس وەک سەرۆکی نەسلرِیەکان ناو دەبرێ.[167]

پەیمانی نوێ – کردەوەی نێردەکان ٢٤: ٥

(٥) بینیمان ئەو پیاوە خراپەکارە، لە ناو یەهودیەکانی سەرتاپای جیهان خەریکی ئاژاوەنانەوەیە. پێشەوای ڕێبازی نلسریەکانە.

دوای بڵاو بوونەوە و پەرەسەندنی دینی کریستیان لە ژێر ڕۆشنایی نامەکانی پاولۆس لە ئەوروپا، و ڕۆژئاوای شام، و ئیسرائیل. هەنگاو بە هەنگا جێ پێگای یەهودیە نەسلرِییەکان لەکزی دا. و تا بە فەرمانێکی فەرمی ئیمپراتۆری ڕۆمانی هەدریانوس دەربەدەرکران.

[167] فیاض، نبیل (٢٠١٧)، النصاری، تاریخهم و عقائدهم ص ١٥

پاولۆس و یەسو دوو ڕووی یەک دراون

لەناو ئەدەب و کەلەپووری کریستیانی پاولۆس کەسایەتیەکە، لە بنەڕەتدا ناسنامەی رۆمی هەیە. و دەبێ ئەفسەرێکی ڕۆم بووبێ، لەلایەکیتر بەڕەگەز یەهودیە. سەرەڕای چیرۆکی نالۆژیک، لە سەر ژیان کردەوەکانی. بەڵام بەڕەچاوکردنی ئاکارەکانی کەسایەتی، و پاشخان و کردەوەکانی، دەردەکەوێ کە پاولۆس خۆی یەسوی نازری بوو. دوای لە خاچدانی شەو، هەر لەلایەن سەربازانی ڕۆم دزراوەتەوە. و هەڵاتووە. دوای چەندین ساڵ بە ناوی پاولۆس دەرکەوتووە. و لەسەر پەیامی کریستیانی بەردەوام بووە. بەڵام بەشێوەیەکی نەرم و بڵیمەتانە. و دوور لە توند و تیژی.

ناکۆکی لەسەر ڕەچەڵەکی یەسو

ڕەنگە ئەم ناونیشانە بۆ زۆر کەس جێگەی سەرسوڕمان بێ. بەڵامڕاستی دیاردە مێژووییەکان ئاڵۆزترن لەوەی ئێمە بیریان لێدەکەینەوە. ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی، مرۆڤ هەمیشە تێگەیشتنی لەسەر بنچینەی ئارمایی ڕاستییەکانی دادەڕێژێ، و هەستی پێدەکا. نەک ڕاستیەکان خۆیان. ئەو کێشەیەش لە بنەڕەتدا، دوو هۆکاری هەیە:

یەکەم: دینی کریستیانی بە درێژایی دوو هەزار ساڵ چیرۆکێکی بۆ پاولۆس هۆنیوەتەوە. کە بەردەوام لە ووتارەکانی کەنیسە و ئامۆژگاری، وەک پەرجوێک دەخرێتە ڕوو. و دووبارە دەبێتەوە.

دووەم: لەخاچدانی یەسو، و دەنگۆی هەڵکشانی بۆ ئاسمان لە هەردوو دینی کریستیانی و ئیسلام، سەرەڕای نالۆژیکی. بە گێڕانەوەی بەردەوام. بۆ جیهان بۆتە شتێکی بەڵگە نەویست.

ساخکردنەوەی ئەو گرێکوێرەیەش، بەهۆی دووری لە سەرچاوەی مێژوویی بێ لایەن. کە مرۆڤ بتوانێ خۆی، بە خوێندنەوە و بیرکردنەوە، وەک بە نالۆژیکی ڕووداو، و دیاردەکان بکا. و لەوەش گرنگتر خۆی هەوڵبدا، لەڕێی گەڕان بەدوای وەڵامی گونجاوی تردا، ڕاستیەکان بدۆزێتەوە. و پرۆسەکانی مێژووش ڕێچکەی خۆیان بە دروستی بگرن.

با بۆ پرسی یەسو (عیسا) لەو سەرچاوانە ووردبینەوە، کە پێش نووسینی ئینجیلەکان. و هەڵبژاردنی هەندێکیان، و پەنادانی ئەوانیتر. ئەوسا دەتوانین تا ئاستێکی باش ڕاستییەکانی مێژوویی و کەسایەتییەکان ببینین. و ئەنجامگیرییەکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی لێ وەربگرین.

بەر لەوەی بکەوینە سۆراخی یەسوی ناسری و پاولۆس، با هەندێک لەو سەرچاوانە بخەینە ڕوو. کە باسی لە دایکبوون و ڕەچەڵەکی یەسو دەکەن.

لە گەمارا کە لە دوای میشنا، دووەم پەرتووکی ناوپیرۆزی تالمووده، لەناو دینی یەهودی. ناوی یەسو بەم شێوەیە هاتووە:

یەشوی بن پانتێرە هەوڵدەدا جولەکان لە دینی خویان دووربخاتەوە [168]

نووسەری سوێدی لێنا ئێینهۆڕن دەنووسێ لە ساڵی ١٨٥٩ س.ب شوێنەوارناسان کە بەدوای یەسو دادەگەڕان، لە ناوچەی ڕێهنلاند لە ئەڵمانیا لە گوندێک بەناوی

[168] Lena Einhorn (2006) Vad hände på vägen till Damaskus? På spaning efter den verklige Jesus från Nasaret. s.19

بینگەربروک، لە کاتی هەڵکۆڵین گۆڕێکی بەکۆمەڵیان دۆزییەوە. دوای پشکنین دەرکەوت ئەو گۆڕە دەگەرێتەوە بۆ سەدەی یەکەمی س.ب،

ئەو گۆڕە بە کۆمەڵە ئێسک و پرووسکی، سەربازانی ڕۆمن لەوێ کوژراون. ئەوەی جێگای سەرنج بوو، یەک لەو گۆڕانە، ئەفسەرێکی پلە بەرزێ سوپای ڕۆم بوو. بەشی زۆری ناو و زانیاریەکان کەسایەتی لەسەر تابلۆیەک هەر مابوون کە بە لاتینی لەسەر تابلۆیەکە نوسرابوون:

Tib (erius) Iul(ius) Abdes Pantera

Sidonia ann(orum) LXXII

Stipen(diorum) XXXX miles exs( )

Och(orte) I sagittariorum

H(ic) s(itus) e(st)

ڕوونکردنەوە:

تیبێریووس ئیولووس ئەبدێس پانتێرە

خەڵکی سیدۆن (صیدا)، تەمەن ٦٢ ساڵ

٤٠ ساڵ لە خزمەتی سەربازی دا بووە [169]

بە پێی ئەو ڕوونکردنەوانە تەواو ساڵ و شوێنی کارکردنی ئەبدێس پانتێرە لەگەڵ کاتی لەدایک بوونی یەسو دەگونجێ. ئەبدێس بە لاتینی واتە (بن) بە عیبری کە دەکاتە کوڕی پانتێرە، کە باوکی یەسو بووە.

هەروەها مێژوونووسی گەورەی بەڕەگەز جوولەکە فلاڤیۆس یوسفوس (٣٧–١٠٠س.ب). وەک گەورەترین مێژوونووس و لە نزیکەوە ئاگاداری ڕووداوەکانی سەردەمی یەسو بووە.

[169] Lena Einhorn (2006) Vad hände på vägen till Damaskus? På spaning efter den verklige Jesus från Nasaret. s.72 - 73

نووسەینەکانی یوسفوس لە باری مێژووی ئەو سەردەمە، گرنگترین و جێمتمانەترین سەرچاوەن، بۆ مێژوونوسان.

یوسفوڤ لە پەرتووکی (شەڕی جوولەکان) دەنووسێ:

> کاتی ئەو (دایکی یەسو) سکی پڕبوو لەلایەن ئەو دارتاشەی کە دەزگیرانی بوو لە ماڵ وەدەرنرا، ئەوەش بە تاوانی ئەوەی خیانەتی لێکردووە. و منداڵی لە سەربازێک بە ناوی بن پانتێرا لە سک دابووە[170].

ئەوەی کە زیاتر جێگای هەڵوێستەیە یەسو ڕەگەزنامەی ڕۆمی هەبوو. ئەوەش چ لە ڕووی دینی و چ لەڕووی جوگرافی و کۆمەڵایەتی بۆ کەسێکی بە ڕەگەز یەهودی ئەستەم بوو. چونکە ڕەگەزنامەی ڕۆمی تەنیا ئەو کەسانە وەریان دەگرت کە منداڵی سەربازانی ڕۆم بن.

ئەو بەڵگانە زیاتر نیشانی دەدەن کە یەسو کوڕی بن پانتێرە بووە. بن پانتێرە سەربازێکی پلە بەرزی ڕۆم بووە لە سیدۆن. ئەوەش گومان دەخاتە سەر دەقی هەر چوار ئینجیلەکە. و دەبێ باوەڕ بەوە بێنین، یەسو زۆڵ بووە. واتە دایکی بە هەر شێوەیەک بێ سکی لە سەربازێکی پلە بەرزی ڕۆم، بە ناوی بن پانتێرەی پڕبووە. و بەرهەمەکەیشی یەسو بووە. کەواتە یەسو کوڕی خودا (بن پادرێ) نییە. بەڵکوو مرۆڤێکی ئاساییە. وەک هەر مرۆڤێکی تر[171].

---

170 Flavius Josefus. Om det judiska kriget 3:8:7.

171 Lena Einhorn (2006) Vad hände på vägen till Damaskus? På spaning efter den verklige Jesus från Nasaret. s.54

لەخاچدانی کریست و ناکۆکییەکانی

کێشەی دووەم لە کرستیانیزمدا لە خاچدانی کریستە. کە لە بنچینەدا. کلیلی زۆر لە نهێنییەکانی یەسو، و دینی کریستیانی لە هەناوی خۆیدا هەڵگرتووە. ئەو نهێنیانەش بۆ کەنیسە بوونەتە گرفتێک، کە تا ئێستاش هەر خەریکی پینەکردنی هەڵەکانن. بە پێی تێکستەکانی هەر چوار ئینجیل دەبێ کریست لەتەمەنی ٣٠ ساڵیدا، لە خاچ درابێ. و دوای ٣ ڕۆژ لە گۆڕنان هەلسابێتەوە و قوتابیەکانی خۆی دیبێ. بەر لە هەمووشیان، مریەمی ماگدەلێنا.

تێکستی هەندێ لە ئینجیلەکان بەوەندە وازنایەنن. بۆ نموونە لە هەر دوو ئینجیلەکانی لوکاس (لۆقا) و مارکوس (مرقص) دا هاتووە کە ئەو ئەفسەرەی سەرپەرشتی لە خاچدانی یەسوی کرد، زۆر نەرم و نیان بووە، تا دەگاتە ئەو ڕادەیەی کە یەسو گیانیدا. ئەفسەرە سەردەستەکە بە دڵنەوایی و لە دڵەوە دەڵێ:

پەیمانی نوێ - ئنجیلی لوکاس ٢٣: ٤٧

> (٤٧) سەردەستەکە ئەم شتانەی بینی کەڕوویدا. ساتایشی خودای کرد و گوتێ: بەڕاستی ئەو پیاوە بێتاوان بوو.

هەروەها مارکوسیش شتێکی لەم شێوەیە دەردەبڕێ

پەیمانی نوێ - ئینجیلی مارکوس ١٥: ٤٤

> (٤٤) پیلاتوس سەرسام بوو. ئاوا بەزوویی یەسو مرد. سەردەستەکەی بانگکرد و لێی پرسی: ئاخۆ دەمێکە مردووە؟

ئەو بابەتە تەنیا لەو دوو ئینجیلە دا هاتووە. و لە هەردوو ئینجیلی ماتیاس (مەتی) و

یوهانێس (یۆحنا) دا نابینرێ. بەڵام کێشەکە لێرەوە سەر هەڵدەدا کە دوو لە نووسەرانی ئینجیل باسی شتێکی سەر سوورهێنەر دەکەن، ڕووداوێکی لە بیرکردنەوەی کۆژیک جێگای نابێتەوە. ئەفسەرێکی جەڵلاد، لەکاتی لە خاچ دانی تاوانبار، نەرم نیان بێ.

دەستەڵات هەمێشە خەڵکی دڵ ڕەق و بێ بەزەیی، بۆ ئەو جۆرە کارانە هەڵدەبژێرن. بۆیە مرۆڤ کە ئەو ڕستانە دەخوێنێتەوە نیشانەی پرسیاری بۆ دروست دەبێ. بۆ گەیشنە بنچ و بناوان و دۆزینەوەی، هۆی دیمەنی وا ناکۆک. دەبێ لێتۆژینەوەیەکی قووڵتر و لێکدانەوەیەکی فرە ڕەهەندی بۆ بکا. تا بتوانێ هۆکارەکانی ئەو دیمەنە نالۆژیکە بدۆزێتەوە. و لە نوێ لێکدانەوەی بۆ بکا.

بە بەراوردکردنێکی ووردی ئەو دیمەنەی ئەفسەری جەڵلاد لەگەڵ بەڵگە مێژووییەکان، ناکۆکی ترمان بۆ دەردەکەوێ. کە وامان لێدەکا بەوەندە نەوەستین. و زیاتر دەمانخاتە کەوتنە سۆراخ بەدوای ڕاستی دا. هەر زوو شتی نوێ سەر هەڵدەدا کە گومان لەسەر دروستی زانیاری دەربارەی پرۆسەی لە خاچدانی یەسو دروستدەکا. لەلایەکیتر ناکۆکی نێوان ئینجیلەکانیش گومانەکە بەهێزتر دەکەن.

بۆ نموونە ئیرێنیوس کە ئەسقەفی (بیشۆپ) شاری لیون بووە . لەبنەڕەتدا لە دایک بووی ئاسیای بچووک بوو. واتە تورکیای ئێستا، لە ساڵانی ٢٠٠ س.ب ژیاوە. لە پەرتووکی خۆی دا دەنووسێ کە کریست گەیشتە تەمەنێکی بەرز(تەمەنی پیری). زیاتر لەسەری دەڕوا. و دەڵێ تەمەنی لە ٥٠ ساڵی تێپەڕیوە. ئیرێنیوس وەک خۆی دەنووسێ ئەو شایەتییەی لە قوتابیانی کریست وەرگرتووە. [172]

---

[172] Irenaeus: Adversus haerses part 2, Pp. 22

ئەگەر ئەو نووسینەی ئیرێنیوس ڕەچاو بکەین. دەبێ یەسو ساڵانێکی زۆر، دوای لە خاچ دان ژیابێ کە لە ئینجیلەکان دیاری کراوە.

لێرەدا پرسیارێک سەر هەڵدەدا. باشە ئەگەر یەسو لە خاچ نەدراوە، چی بەسەرهات؟ لێرەدا دەبێ لە ڕوانگەی تری کێشەکە ووردبینەوە و وەڵامێک وەرگرین کە جێگای باوەڕ بێ.

ئیمە بەپێی بەڵگەنامە دەزانین یەسو خاوەنی ڕەگەزنامەی رۆمی بووە. لە یاسای رۆم دا، نابێ کەسێکی خاوەن ڕەگەزنامەی رۆمی بە هۆی ملپێچییەک بکوژری. تەنیا لەو کاتە دەکوژرێ، ئەگەر خیانەتی دژی ئیمپراتۆری کردبێ. و لەسەری ساخ بووبێتەوە. ئەوسا بڕیاری کوشتنی دەدرێ.

بەپێی بەڵگەنامەکانی ئیمپراتۆری ڕۆم، ئەو خیانەتە تەنیا ئەو کەسانە دەگرێتەوە، کە خیانەتی سەبازیان کردبێ، یان لە خزمەتی سەربازی هەڵاتبن. جا خۆ یەسو شتێکی وای نەکردووە. تەنیا لەناو هەناوی دینی یەهودی داوای ریفۆرمی دینی دەکرد. و بەرهەڵستکارێکی سەرسەختی حاخامەکانی یەهودی بوو. لەگەڵ ئەوەشدا دژایەتی سەرسەختی ڕۆمەکانی دەکرد. بەڵام خیانەتی نەکردووە. بۆیە پۆنتیوس پیلاتوس (١٠ پ.س.ب – ٣٦ س.ب) کە فەرمانڕەوای ئۆرشەلیم بوو، نەیدەویست یەسو بکوژرێ. لەبەرئەوەی باوکی سەربازێکی پلە بەرزی سوپای ڕۆم بوو. و زۆر نزیک بوو لەوانەی دەستەڵاتیان لەدەست دابوو، یەسو خۆشی بە رۆم دەژمێردرا.[173]

لێرەوە وەڵامێکی لۆژیکی ئەوەیە، کە ئەو ئەفسەرە جەللادە نەرم و نیانە، ڕاسپێردراوە کە لێنەگەڕێ یەسو بمرێ. بەڵکوو تەنیا شانۆیەک لەبەر چاوی یەهودی و حاخامەکانیان

[173] Lena Einhorn (2006) Vad hände på vägen till Damaskus? På spaning efter den verklige Jesus från Nasaret. s. 140

پیشان بدەن. تاکوو وابزانن یەسو لە خاچ درا و کۆتایی هات. ئیتر دوای ئەوەی کە تاریک دادێ دایدەبەزێنن و داوای لێدەکەن، وولات بەجێ بێڵێ.
یەسو ماوەیەک بۆ تیماری برینەکانی دەست و قاچی ئەنجامی لە خاچدان چارەسەرکردن دەمێنێتەوە. ئێوارەی سێیەم سەر لە قوتابیەکانی دەدا (هەر ئەوەشە لە ئینجیەلاکان باسی هەڵسانەوەی دەکەن) دوای چاکتر بوونەوەی، ئیتر بەرەوە سووریا بەڕێ دەکەوێ، لە وێشەوە بەرەو تورکیا و ووڵاتی فارس و باکووری هیندستان.

جەواهیر لال نیهرۆ لە نامەیەکدا، بۆ ئەندێرە گاندی کچی لە ساڵی ١٩٣٢ نووسیویە:

> لە تەواوی ئاسیای ناوەڕاست لە کشمیر و لاداق و تبت تادەگاتە هەرە باکوور. بڕوایەکی زۆر بەهێز هەیە کە کریست لەو دەڤەرانە سووڕابێتەوە[174]

شتێکی تر کە لێرەدا هەم جێگای هەڵوێستەیە و هەمیش تەواوکەری بابەتەکەیە. کەسایەتیەک، بە ناوی پاولۆس لە ناکاو لەسەر شانۆی ڕووداوەکان دەردەکەوێ. و ڕۆڵی سەرەکی لە بڵاوکردنەوەی دینی کریستیانی وەردەگرێ.

بەپێی سەرچاوەکانی کریستیانی، ئەوە دەخوێنینەوە، کە پاولۆسی نێردە، تا ئەو کاتەی لە سەردانی بۆ خاکی عەرەبی نەگەڕایەوە، دەستی بە بانگهێژی دینی نەکرد. مەبەست لە سەردانی خاکی عەرەب کوێیە؟ و چیکردووە؟ لە هیچ سەرچاوەیەک دیار نییە.[175]

پاولۆس لە تەمەنی نێوان ٤٧ تا ٥٠ ساڵی بە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی دەریای ناوەڕاست دەسووڕێتەوە. و وەک موژدەدەرێک، دینی کریستیانی بڵاو دەکاتەوە. کەچی هەرگیز

---

[174] Holger Kersten (1986) Jesus lived in India; His unknown life before and after the Crucifixion, Shaftesbury.

[175] الصلیبی، د.کمال. البحث عن یسوع – قراءة جدیدة فی الأناجیل ص ١٠٤

یەسووی نەبینیووە. و پەرتووکێکیش تا ئەو دەمە لەبەردەست دانەبووین. تا بتوانێ ڕێنماییە دینییەکانی لێوەربگرێ. سەرەڕای ئەوەش، پاولۆس بانگهێژی دینی کریستیانی دەکا. و ڕێنماییش دەداتە نێردە و قوتابیانی یەسو. هەر ئەویش کەراکتەری سەرەکی گرووپی نێردەکانە، دژی یەهودیە نەساڕیەکان و بنەماڵەی یەسوا! ئەوەش ئاشنایە کە یەسو لەگەڵ یاقوبی برای و بنەماڵەکەی ناتەبا بووین. کەچی دوای لەخاچدانی، وەک لە پێشتر باسکرا، بنەماڵەی مۆنۆپۆلی ڕێبازی یەسو و کەنیسەی خەتەنەیان کرد.

لەوەش زیاتر جێگای سەرنجدانە کە پاولۆس، خۆی نووسەری تێکستە سەرەتاییەکانی ئینجیلیشە بە تایبەتی نامەکانی کە بریتین لە ١٣ نامە دەربارەی کارەکانی و کریستیانیزم لە شوێنی جیا جیا نووسیونی. کە وەک بەشێکی گرنگ و کۆڵەگە ئاسا، پەیمانی نوێ پێک دێنن. لەلایەکیتر هەر ئەو نامانەی پاولۆس، بوونەتە سەرچاوە، بۆ نووسینەوەی هەر چوار ئینجیلە قانونیەکان.

ئەوەی لێرەدا گرنگە، گشت ئەو ڕێکەوتانە لە پاولۆس، ناکرێ بێ هۆبن. بۆیە دەکرێ بەراوردێکی بنەڕەتی، لە نێوان ئەو چیرۆکانە بکەین، کەلەسەر یەسو نووسراون و دوایی لەگەڵ ئەوانەی لەسەر پاولۆس نووسراون، بەراورد بکەین. ئەوسا بۆمان دەردەکەوێ، کە ئەو دوو کەسایەتییە یەک کەسن. لەبەر ئەوەی چەند بۆشاییەک لەژیانی پاولۆس دا هەیە، بە تایبەتی ژیانی پاولۆس لە تەمەنی مام ناوەندی واتە ٣٠ ساڵ بەسەرەوە. دەست پێدەکا و لە تەمەنی چل ساڵی. و گەورەتر هەوڵدەدا لەو دوورە دەستییە، بانگهێژ بۆ پەیامی یەسوی کریست بکا. و هەواداری بۆ پەیدا بکا، کە خۆی دانی پێدادەنێ. کە ئەوە تاکە مەبەستییەتی، لەکاتێکدا کریست لەمێژە مردووە. [176]

[176] Paulus. The Epistle to the Romans 11:1

ڕووداوێکیتر که جێگای هەڵوێستەکردنە، پاولۆس ماوەیەکی زۆر لە دەرەوی ئۆرشەلیم دەیەوێ بچێتە ناو شار کەچی ناوێرێ، نەوەک بیناسنەوە. بێ ئەوەی ڕوونبکرێتەوە لەبەرچی دەترسێ. و چی کردووە. دوایش کە دەچێتە ناو شار لەوێ خەلکێ دەیناسنەوە. و داوا لە پۆلیس دەکەن کە پاولۆس بگیرێ، بەڵام کاتێ دەیبەنە لای فێلیکس فەرمانڕەوای ئەو کاتەی ئۆرشەلیم بۆ دادگایی کردن. لە جیاتی ئەوەی بیگرێ. لە دەستی یەهودیان، پارێزگاری لێدەکا.[177]

ئەوەی جێگای سەر سوڕمانە پاولۆس دەڵێ من جولەکەم:

پەیمانی نوێ – کردەوەی نێردان ٢٢: ٢ - ٣

(١) برایان و باوکان، ئێستا گوێ لەو بەرگرییە بگرن کە لە خۆمی دەکەم (٢) کاتێک گوێیان لێبوو بە زمانی عیبری قسەیان بۆ دەکات زیاتر بێدەنگ بوون.
ئەویش گوتی: من جولەکەم، لە تەرسۆسی کیلیکیا لەدایک بووم، بەڵام لەم شارە گەورە بووم، لەبەردەستی گەمالائیل، بە توندی بەگوێرەی تەوراتی باوباپیرانمان فێرکراوم.

لە پەرەگرافێکی تری هەمان دەقی پەیمانی نوێ، دەڵێ: خاوەنی ڕەگەزنامەی رۆمی بووە. لە وەڵامدانەوەی بۆ کۆمیساری ڕۆم، بە ڕاشکاوی دەڵێ: لەو کاتەی لە دایک بووە وەریگرتووە. لە هیچ جێگایەکیش ڕون نەکراوەتەوە کە پاولۆس، لە کوێ وە بەچی هۆیەکەوە بوەتە هاونیشتیمانی ڕۆم. تەنیا خۆی بە کۆمیسارەکەی ڕۆم دەڵێ (بە زگماک هاووڵاتیم)لە کردەوەی نێردەکان دا هاتووە، چۆن کۆمیسارێک گفت و گۆ لەگەڵ پاولۆس دەکا:

پەیمانی نوێ - کردەوەی نێردان ٢٢: ٢٥ - ٢٨

[177] Paulus. Apostlagärningarna. part 22 Pp.27-28

(٢٥)كاتێک بەستیانەوە تاکو بە قامچی لێی بدەن، پاوڵۆس بە سەرپەلەکەی گوت کە لەوێ وەستا بوو: ئایا لە ڕووی یاساییەوە ڕێتان پێدراوە کە هاوڵاتی ڕۆمانی بەر قامچی بدەن کە هێشتا نەسەلمێنراوە تاوانبارە؟ (٢٦) کاتێک سەرپەلەکە گوێی لەمە بوو چووە لای کۆمیسارەکە، و هەواڵی پێدا و گوتی: ئەوە بەتەمای چی بکەیت؟ ئەم پیاوە هاوڵاتی ڕۆمانییە!

(٢٧) فەرماندە کۆمیسارەکەش، چوو بۆ لای پاوڵۆس و پێی گوت: پێم بڵێ، تۆ هاوڵاتی ڕۆمانیت؟

گوتی: بەڵێ.

(٢٨) کۆمیسارەکە گوتی: من بە پارەیەکی زۆر ئەم هاوڵاتی بوونەم وەرگرت.

پۆڵس گوتی: بەڵام من بە زگماک هاوڵاتیم.

لە هەردوو ڕەچەڵەکی دینی جولەکە و ڕەگەزنامەی ڕۆمانی وەک کۆپیەکی یەسوی ناسری وایە. لە هەردووکیشیان نازانرێ چۆن وەریانگرتووە. لەجیاتی ئەوە دوو چیرۆکی ئەفسانەی پیرۆزیان بۆ هۆنراوەتەوە.

نیشانەیەکیتر لە پاولۆس، کە زیاتر جێگای هەڵوێستەیە. پاولۆس قاچی بریندار بووە، و دەشەلی. بە پەیرەوکار و نێردەکانی دەڵێ من لە پێناوی خودا تێکۆشاوم، وەک ئێستای ئێوە. بەپێی لێکدانەوەی لێتۆژەرەوان دەبێ پاولۆس مەبەستی لە خاچدانی بووبێ.[178]

---

[178] Lena Einhorn (2006) Vad hände på vägen till Damaskus? På spaning efter den verklige Jesus från Nasaret. s. 210 - 215

زۆر لەیەکچوون لە نێوان کەسایەتی و کردەوەکانی پاولۆس و یەسو دا هەن. کە بە ئاسانی دەبنە دروستکردنی گومان لەسەر پاولۆس لەلایەک. و ژیان و لە خاچدانی یەسو لەلایەکیتر. لە خوارەوە ٨ خاڵی لەیەکچوونی هاوبەش لە نێوان یەسو و پاولۆس دەخرێنە ڕوو:

یەکەم: یەسو و پاولۆس خەڵکی یەک شوێنن
دووەم: یەسو و پاولۆس هەردووکیان هاونیشتمانی ڕۆمن
سێیەم: هەردووکیان لەتەمەنی گەنجی دەچنە ئۆرشەلیم
چوارەم: لە ژیانی هەردووکیان دا بۆشاییەکی گەورە، تا دەگاتە تەمەنی گەنجی هەیە
پێنجەم: یەسو و پاولۆس هەردووکیان ڕەبەنن (ژنیان نەهێناوە)
شەشەم: پاولۆس لە چەند جێگایەک لەشێ بریندار بووە، ئەوەش دەسەلمێنێ کە لە خاچدان شوێنەواری بەجێ هێشتووە. تەنانەت لە قسەکانی دەڵی : من نیشانەکانی کریستم بە جەستەوەیە
حەوتەم: لەیەک چوونێکی یەکجار زۆر لە نێوان گرتن و دادگایی کردنی پاولۆس و یەسو دا هەیە. هەر دەڵێی ئاوێنەی یەکترین.
هەشتەم: پاولۆس لە شێوەی قسەکردن و دیمەن دروستکردن، دەقاو دەق وەک یەسو بوو[179]

ئەو بەراوردکردنە لەگەل ناکۆکی ساڵی لە خاچدانی یەسو، هەڵەکانیش چ لە ناو ئینجیلەکان و چ لە کەلەپووری کریستیانی دەربارەی لە خاچدانی یەسو و پەیدابوون بانگێژی پاولۆس، وا زەقدەبنەوە. ئیتر بواری ئەوە نادا، گومانێکیتر لەسەر ئەو دوو کەسایەتییە هەبێ. بێجگە لەوەی پاولۆس یەسوی کریستە و بەناو و ناونیشانێکیتر گەڕاوتەوە.

---

[179] Beard Mary et al (1996) Religions of Rome. Volym 1, A history. Cambridge University press. s. 245- 313

بۆ زیاتر قووڵبوونەوە لە گومانەکەمان، گریمانەیەک دەکەین. با وای دابنێین، ئەگەر یەسو، وەک لە ئینجیل نووسراوە لە سەردەمی پیلاتۆس لە خاچ درابێ. و پیلاتۆس لە نێوان ساڵاکانی ٢٦ تا ٣٦ س.ب فەرمانڕەوای ئۆرشەلیم بووە. کەواتە لەگەڵ نووسینی ئەسقەفی لیۆن ئیرێنیوس، کە ساڵی ٢٠٠ س.ب نووسیویەتی یەک ناگرێتەوە. باوای دابنێین لە تەمەنی ٥٠ ساڵی لە خاچ دراوە کەواتە لەگەل ئینجیل یەکناگرێتەوە. کە نووسراوە لە سەردەمی پیلاتۆس بووە. لەبەر ئەوەی لەساڵی ٥٢ تا ٥٩ س.ب ئەنتۆنیوس فێلیکس فەرمانڕەوای ئۆڕشەلیم بووە. و لە هیچ بەڵگەنامەیەک دانییە، فێلیکس بەو کارە هەلستابێ. بۆیە هەر دەبێ بگەڕێینەوە سەر پاولۆس.

هەرچەندە کەسایەتی پاولۆس لە ئینجیلەکان بە ساول ناوبردراوە. کە دواتر بووەتە پاولۆس. کە گوایە کەسێکی زۆر دژی کریستیانەکان بووە. دوایی بە هۆی خەونێک گوایە یەسو هاتۆتە خەونی. و وەرگەڕاوەتە سەر دینی کریستیان. کەچی ئەوەشیان ناکۆکە و لە خورافەیەک زیاتر نییە. بۆیە پاولۆس، یەسو خۆیەتی. و بەو ناوە گەڕاوەتەوە.
کەواتە چیرۆکی لە خاچدانی یەسو، تەنیا شانۆگەرییەکی ڕۆمەکان بووە. بۆ ڕاییکردنی حاخامەکانی یەهودی. بەڵام نەمردووە، دوایی بە بەریندار ئازادکراوە. ووڵاتی یەهودای بەجێهێشتووە. و دوای ماوەیەکی زۆر گەڕاوەتەوە. بە ئازموونێکی پێگەییوو، لەسەر پەیامی خۆی بەردەوام دەبێ. و تا تەمەنی سەرووی ٥٠ سالیش ژیاوە.

سەرەڕای ئەوەی یەسو لەتەمەنی ٣٠ ساڵی لە خاچ درا. واتە ساڵی ٣٠ س.ب. کەچی چەند ساڵێک دوای ساڵی ٤٠ س.ب دینی کریستیانیان، لە ئەنتاکیا ڕاگەیاند. پرسیارەکە ئەوەیە بۆ نێردەکان و قوتابیانی یەسو، زیاتر لە ١٠ ساڵ چاوەڕوانیان کرد. بۆ ئەو ماوە دوور و درێژە لە ژێر چەوساندنەوە و خۆ سەپاندنی یاقوب مانەوە.

ئەوەش بەڵگەیەکە کە یەسو دوای ڕۆیشتنی ماوەی زیاتر لە دە ساڵ، گەڕان، ئەوسا گەڕاوەتەوە. ئامادە بوونیشی لە کەنیسەی خەتەنە، دروستکراوە. لەبەر ئەوەی تەنانەت لە چیرۆکەکانی دینی کریستیانی ساول دوای ماوەیەکی زۆر لە ڕێگای سووریا. یەسوی لە خەو بینیووە.

لافۆنتاین سەبارەت بە یەسو دەنووسێ. کە ڕەبەنێکی یەهودی بوو. زۆر باش شارەزایی لە تەورات، و پەرتووکە پیرۆزەکانیتر هەبوو. لە پەرستگاکانی یەهودی وانەی دەگوتەوە. بەڵام بە شێوەی تایبەتی خۆی.

لافۆنتاین درێژەی پێدەدا و دەنووسێ. یەسو باسی خودای بە شێوەیەکی جیاواز، لەوەی خەڵکیتر پێی ڕاهاتبوون دەکرد. خۆی بە کوڕی خودا دەناساند. گوناهی خەڵکی بەناوی خودا پاکدەکردنەوە. هەندێ پەرجووی هەبوون. کۆمەڵێک پیاو و ژن لە دەوری کۆ بووبوونەوە، کە دواتر بوونە قوتابی. بەو شێوەیە کاریگەری قووڵی لەسەر ڕای گشتی دانا. گرنگترین بابەت کە لە ڕێنماییەکانی باسی دەکرد کێشەی خراپە بوو. و هەروەها چۆن مرۆڤ دەتوانێ بەسەریدا بێ [180].

دکتۆر کەمال صلیبی، لە باسی دیاردەی ئاستی زانین و هوشیاری لە ناو پەیڕەوکارانی یەسوو دا دەڵێ. پاولۆس کەسێکی هوشیار و خوێندەوار بوو. چەندین زمانی دەزانین. کەچی بە پێچەوانەی قوتابیانی تری یەسو، کە کەسانی سادە و بێزانیاری، خەڵکی جەلیل بوون [181].

ئەو بۆچوونەی الصلیبی باش لەگەڵ ئەوە دەگونجێ کە لافۆنتاین باسی داکا. و دەکرێ چاونەترسی و دەستپێشخەری یەسو لە ووتارەکانیدا، لەگەڵ دەستپێشخەری پاولۆس بۆ

[180] Odon Lafontaine (2014) The great secret of Islam. Pp 26

[181] الصلیبی، د.کمال. البحث عن یسوع – قراءة جدیدة فی الأناجیل ص ١٠٤

دینە نوێکەی (کریستیانی). بە ئاسانی بەراورد بکرێن. و هێڵی هاوتەریب لە ژیانیان بەدی بکرێن. ئەوەش بەتایبەتی، لە نامەی دووەمی بۆ کۆتێنیۆس بەراوردبکرێ. و شتە نادیارەکان بە ئاسانی وەک پێ بکرێن.

پەیمانی نوێ ٢ کۆتێنیوس ٣: ٦

> ئەوەی ئەو توانایەی دایە ئێمە، تا ببینە خزمەتکاری پەیمانی نوێ، ئەوە نووسراوی کۆن نییە. بەڵکو گیانی پیرۆزە، چونکە نووسراوی کۆن دەکوژێ، بەڵام ڕۆحەکە ژیان دەدا.

بەراوردێکی هەنگاوی پاولۆس بەرامبەر یاساکانی تەورات و کولتووری یەهودی. و دەستپێشخەری بۆ فڕێدانیان، و قسەکردن بەناوی گیان. لەگەڵ بوێری یەسو، و دۆزینەوەی ڕێگایەکی نوێ بۆ دۆزینەوەی خودا. لەیەک چوونێک، مرۆڤ ناتوانێ لەسەری تێپەڕێ و هەستی پێنەکا.

لەلایەکیتر پاولۆس لە ووتار و نووسینەکانیدا، هیچ ئاماژەیەک یان شتێکی لەو ئینجیلە وەرناگرێ. کە یەهودیە نەسارییەکان بەکاریان دێنا. بەڵام لە نووسراوەکانی، کە چۆن ناڕاستەوخۆ ڕەتی دەکاتەوە. دەبێ شارەزاییەکی باشی لەسەر ئەو ئینجیلە، هەبووبێ. سەرەڕای ئەوە پاولۆس لە نامەکانی هەندێک ڕستە بەکاردێنێ. کە سەرچاوەکانیان دیارنین. ئەوەش ئاستی هوشیاری و بوێری ئەومان پیشان دەدا. کە دەتوانێ دینی کریستیانی بەرەو ئاستێکی تری دوور لە دینی یەهوودی ببا.

با چاوێک بە چەند پەرەگرافێکی دوو نامەکانی (تیمۆتی) دا بخشێنین، بۆمان دەردەکەوێ چۆن دینی کریستیانی لەژێر ڕۆشنایی پاولۆس چەکەرە دەکا[182].

---

[182] الصلیبی، د.کمال. البحث عن یسوع – قراءة جدیدة فی الأناجیل. ص ١٢٢

پەیمانی نویٚ - ١ تیمۆتی ٣ :١٦

به دانپێدانانی گشتی، نهێنی لەخواترسی گەورەیە، ئەمەیە:
ئەو لە شێوەی جەستە بەدەرکەوت، گیانی پیرۆز شایەتی ڕاستیەکەیدا. لەلایەن فریشتەکانەوە بینرا. لەنێو گەلان مزگێنی پێدرا، لە جیهان باوەڕی پێکرا. بۆ شکۆداری بەرزکرایەوە.

پەیمانی نویٚ - ٢ تیمۆتی ٢:١١-١٣

(١١) ئەوە بە دلنیاییەوە ڕاستە: گەر لەگەڵ کریست بمرین، لەگەڵ ئەو دەژین (١٢) ئەگەر لەپێناویدا دان بەخۆدا بگرین، لەگەڵ ئەو پاشایەتی دەکەین. ئەگەر ئێمە نکۆڵی لێبکەین، ئەویش نکۆڵیمان لێدەکا (١٣) ئەگەر ئێمە دلسۆز نەبین، ئەو بە دڵسۆزی دەمێنێتەوە. چونکە ناتوانێ نکۆڵی لەخۆی بکات.

پەیمانی نویٚ - ٢ تیمۆتی ١: ١١-١٣

(١١) ئەو مزگێنییەی من بۆی بوومە ووتاردەر و نێردراو و مامۆستا (١٢) ئێستا لە پەناوی ئازار دەچێژم. بەڵام شەرمی پێوەناکەم. چونکە دەزانم باوەڕم بەکێ هەیە. دڵنیام خودا دەتوانێ پارێزگاری ئەو شتەم بکا، کەوا بۆی داناوم تا ئەو ڕۆژە (١٣) دەست بەو شتە ڕاستانە بگرە کە لە منەوە بیستووتە، و بەو باوەڕو خۆسەویستییەی لە یەسوی کریست دایە.

بە ووردبوونەوەیەک لەو چەند پەرەگرافەی نامەکانی پاولۆس، بە ڕوونی ئەوە دەبینین کە یەسوی بەر لە خاچدان و یەسوی دوای لە خاچدان دوو کەسایەتی جیاوازن. یەسوی یەکەم چاکسازێکە، بەڵام توند. ئەوەش لە ئینجیلەکان بە جوانی ڕەنگی داوەتەوە. بۆ

نموونە مەتیاس (مەتی) وەک قوتابیەکی سەرەتای پەیامی یەسوە. هەم خۆی لە سێبەری تەورات و یاساکانی موسا دەبینێ. و هەم یەسوی لە تەمەنی لاویدا، بینیوە و گوێی لێگرتووە. بۆیە وەک پەیامبەرێکی شەڕانی، و تەنیا دواڕۆژ لە توند و تیژی دەبینێ.

پەیمانی نوێ- مەتی ١٠: ٣٤ – ٣٦

(٣٤) وامەزانن کە من هاتووم ئاشتی بێنمە سەر زەوی. نەخێر بۆ هێنانی ئاشتی نەهاتووم. بەڵکوو شمشێر (٣٥) چونکە من بۆ هەڵگەڕاندنەوەی کوڕ لە باوک، کچ لە دایک، بووک لە خەسوو (٣٦) دوژمنی مرۆڤیش لە خێزانەکەی خۆی دەبێ.

ئەوە یەسوی پێش لەخاچ دانە. تاکە ڕێگا بۆ سەرکەوتنی دینەکەی لە شمشێر دادەبینێ. بەڵام دوای دەربازبوونی، و بە دەیان ساڵ گەڕانی بە جیهاندا. دەبینین یەسوی هێمن، لە پێناوی مرۆڤەکانی سەرزەوەی تێدەکۆشێ. تەنانەت ئامۆژگاری دەکا کە دەمیان پاکبێ:

پەیمانی نوێ – ئینجیلی مارکوس (مرقص) ٧: ١٤ - ١٦

(١٤) دیسان خەڵکەکەی بانگکرد و پێی فەرموون: هەمووتان گوێم لێبگرن، و تێبگەن (١٥). شت نییە لە دەرەوەی مرۆڤەوە بێتە ناوی و گڵاوی بکا. بەڵام ئەوەی لە مرۆڤەوە دێتە دەرەوە، ئەوە گڵاو دەکا (١٦) ئەوەی گوێی هەیە، بۆ بیستن با گوێبگرێ.

بە پێچەوانەی ئینجیلی مەتیاس لێرەدا یەسو، شێوەیەکی تری قووڵتر و دووربینانەتری هەیە. کە زیاتر ئامۆژگاری کۆمەڵایەتیە و دوورکەوتنەوەیە، لە شمشێر و توند و تیژی.

لەلایەکی تر سەرچاوەکانی کریستیانی خۆیان دان بەوە دادەنێن. کە هەر چوار ئینجیلەکە

دوای سەردەمی پاولۆس نووسراون. هەر هەمووشیان کاریگەری قسە و نووسینەکانی پاولۆسیان لەسەرە. سەرەڕای ئەوەی بە پێی کەلەپووری کریستیانی، پاولۆس نە قوتابی یەسو بووە. و نە هاودەمیشی بووە. [183]

لەلایەکیتر فراس السواح، لە زمانی ئێوسیبوسی قەیسەری کە لەسەدەی چوارەمی س.ب ژیاوە. و پەرتووکێکی لەسەر مێژووی کەنیسە نووسیووە. کە دەڵێ مەتی (مەتیاس) یەکەم کەس بووە.ڕێنماییەکانی یەسوی کۆکردوونەتەوە. و بە ئارامی نووسیویە. و ناوی لێناوە گۆتە (لۆژیا Logia). هەرچەندە ئێمە نازانین، ئەو گۆتانە ئینجیلی مەتی خۆیەتی. یان چەند ڕێنمایەکن بۆ ووتارەکانی یەسو. [184]

لە شوێنێکیتر فراس سواح، ئەوەش دەڵێ: کە بێجگە لە مەتیاس (مەتی) نووسەرانی هەر سێ ئینجیلەکەی تر، هیچیان یەسویان نەدیووە. و ڕاستەوخۆ گوێیان لێی نەبووە. ئینجیلەکانیان بە زمانی یۆنانی، دوای تێپەڕبوونی نەوەیەک تا دوو نەوە، پاش مردنی یەسو نووسیووە. [185]

نامەکانی پاولۆس سەرچاوەن بۆ ئینجیلەکان

لەلایەکیتر نامەکانی پاولۆس زۆر زووتر لە ئینجیلەکان نووسراون. و سەرچاوەن بۆ نووسینەوەی گشت ئینجیلەکان. بێجگە لە مەتی (مەتیاس) هەرسێ نووسەرەکانی تری ئینجیل نێردەی پاولۆسن و پەیامی ئەویان پێیە.

---

183 الصلیبی، د.کمال. البحث عن یسوع – قراءة جدیدة فی الأناجیل ص ١٦١
184 فراس السواح، الوجە الاخر للمسیح ص ١٤
185 هەمان سەرچاوە ص ١٥

هەر چوار ئینجیلە قانوونیەکان. بەپێی مێژووی نووسینییان:

ئینجیلی مارکوس (مرقص) لە نێوان ساڵانی ٦٨ تا ٧٣ زاینی نووسراوە

ئینجیلی ماتیاس (مەتی) لە نێوان ساڵانی ٧٠ تا ٩٠ زاییني نووسراوە

ئینجیلی لوکاس (لوقا) لە نێوان ساڵانی ٨٠ تا ١٠٠ زاینیی نووسراوە

ئینجیلی یۆهاننێس (یوحەنا) لە نێوان ساڵانی ٩٠ تا ١١٠ نووسراوە [186]

گشت ئەو بەڵگانە دەبنە بنەما بۆ گریمانەیەکی بەهێز. کەسایەتی پاولۆس هەمان کەسایەتی یەسوبێ. بە مانایەکی تر پاولۆس دەبێ یەسو بێ دوای دەربازبوون، و گەڕانەوەی. ئەوسا دووبارە بە شێوەیەکی پڕ ئەزموونتر، مزگێنی دینی کریستیانی، دوور لە سێبەر و کاریگەری دینی یەهودی، پەرە پێدابێ. ئەگینا بێجگە لە یەسو خۆی، هیچ کەسێتر یان نێردەیەک ناتوانێ ڕێڕەوی دین، و ئاڕاستەکانی بگۆڕێ. لەسەردەمی پێش لەخاچدان چاکساز بووە. و باسی دینێکی نوێ ناکا، بەڵکوو بەپێی تەورات و یاساکانی موسا، پەرە بەدینی یەهودی دەدا. و ئاڕاستەکردنەکەشی تەنیا بۆ گەلێ ئیسرائیلە. کەچی دوای گەڕانەوەی، ئەزموونی دوور و درێژی جیهانبینی فراوانتر دەبێ. بۆیە لەژێر چەتری یەهودی و تەورات دەردەچێ. هەر ئەو دوو کەسایەتییەش، بە دوو پەیامی جیاوازی دینی، دەبنە بنەما بۆ دروستبوونی گرووپی یەکەم نەساری کە سەرەتای پەیامی چاکسازیەتی. و گرووپی دووەمیش کریستیانەکان، وەک دینێکی سەربەخۆ، پەرە بە پەیامی یەسوی کوڕی خودا دەدەن.

[186] Lena Einhorn (2006) Vad hände på vägen till Damaskus? På spaning efter den verklige Jesus från Nasaret. s.19

ڕەچەڵەکی یەسو و جیاوازی ئینجیلەکان

ڕەچەڵەکی یەسو، زۆر تەمومژاوییە. بێجگە لە چیرۆکەکانی کەلەپووری کریستیانی، و ئەو پەرجوانەی بۆی دروستکراون. دەبینین لە دوو لە ئینجیلە قانونیەکانیش باسی ڕەچەڵەکی دەکەن. و پشت بە پشت دەیگێڕنەوە سەر داود و دواتریش ئیبراهیم. بەڵام ئەوەی لە ئینجیلەکان ناوێزەیە، ڕەچەڵەکی یەسو تێکناکەنەوە. با سەیرێکی ئەو دوو ئینجیلە بکەین.

هەردوو ئینجیلی مەتیاس (متی) و لوکاس (لوقا) باسی ڕەچەڵەکی یەسو دەکەن. بەڵام جیاوازییەکی بنەڕەتی لە نێوانیان گێڕانەوەکانیان دا هەیە.

لە ئینجیلی مەتیاس (متی) زۆر بە دڵنیاییەوە ڕەچەڵەکی یەسو (عیسا) دەباتەوە سەر ئیبراهیم و دەڵێ: ئەمە ڕەچەڵەکی یەسوی کریستە، کوڕی داود، کوڕی ئیبراهیم.

پەیمانی نوێ ئینجیلی مەتیاس (متی) ١ : ١

(١) لە کۆتاییش دەڵێ: یاقوب بلوکی یوسفی مێردی مریەم بوو، ئەوەی عیسای لێبوو، کە بە کریست ناودەبردرێ.

کەچی لە ئینجیلی لوکاس بەگومانەوەیە. و دڵنیا نییە، کە لە ڕەچەڵەکی داودە و بە دوو دڵیەوە دەست بە نووسینەوەی ڕەچەڵەکی دەکا و دەنووسێ:

پەیمانی نوێ- ئینجیلی لوکاس (لوقا) ٣: ٢٣

(٢٣) کاتی یەسو دەستی بە خزمەتەکەی کرد، تەمەنی نزیکەی سی ساڵ بوو. وا دەزانرا کە کوڕی یوسفی کوڕی هەلە.

پوختە

هەرچەندە لە زۆر جێگای ناو دەقەکانی قورئان باسی لەدایکبوونی موسا، و یەسو دەکا، کەچی لە هیچ شوێنێکی قورئان ووشەیەکیش سەبارەت بە لەدایک بوون و منداڵی محمد نادۆزرێتەوە. ئەوەش بۆتە گۆرەپانێکی فراوان بۆ مێژوونووسانی موسوڵمان تا بە ئارەزووی خۆیان ئەسپی خەیاڵی خۆیانی تێدا تاو بدەن، و تا پێیان کرابێ، چیرۆکی سەیرو سەمەرەیان بۆ هۆنیوەتەوە. ئەوەش لە خۆیەوە بۆتە هۆی ئاڵۆزبوونی کوێرەرێی بەدواداچوون و ساخکردنەوەی ژیانی ، گەورەترین کەراکتەری دین و سەرکردەو دامەزرێنەری ئیسلام.

لەلایەکیتر لە سەرتاسەری ئایەتەکانی قورئان ناوی کریستیانی وەک دین ناهێنێ، بەڵکوو لە جیاتی ئەوە ناوی نەسارێ یا نەسرانی دێنێ. بەو پێیەش موسوڵمانان وای لێک دەدەنەوە، کە دەبێ نەسارێ کریستیانی بێ. ئەو لێکدانەوەیە، لەبنەرەتدا هەڵەیەکی گەورەیە. نەسارییەکان کریستیان نین. بەڵکوو ناکۆکی نێوان ئەورێبازە دینیە، لە ماوەی نزیکەی شەش سەدساڵی رابردوو هەر لە دوای لەخاچدانی یەسوی کریست تا سەرهەڵدانی ئیسلام خوێنرێژی، کوشتن و یەکتری بە گومرازانین بووە.

ناوی نەسارێ لە بنەرەتدا لە شاری نلسرەوە هاتووە، کە یەسو لەوێ هاتووە. و لە ئۆرشەلیم کاتی دەستی بە بانگەوازکرد، لە ناو دەستەڵاتداری رۆم، و یەهودیەکان بە یەسوی نلسری ناسر و پەیرەوکارانیشی بە نلسری. ئەو ناوەش دوای یەسو، بنەماڵەکەی بە سەرۆکایەتی یاقوب هەر لەسەری بەردەوام بوون. کەچی کریستیانی دوای ساڵی ٤٠ س.ب دروستبوو. کە دەکاتە زیاتر لە دەساڵ دوای لەخاچدانی یەسوی کریست.

نەسارێیەکان پەیڕەوکارانی یەسوبوون لە بەنی ئیسرائیل، کە باوەڕیان بە یەسو هێنابوو، و پەیڕوی یاساکانی موساشیان دەکرد. خەتەنەیان دەکرد. بەڵاگێڕیان هەروەک یەهودیەکان دەکرد. کەچی کریستیانەکان لە نەتەوەکانی دەرەوەی یەهودی بوون (ئومي) باوەڕیان تەنیا بە پەیامبەرایەتی یەسو هەبوو. خەتەنەیان نەدەکرد. باڵاگێڕیان نەدەکرد.

لە سەرەتادا هەوڵێکی زۆر درا، کە هەردوو ڕەوتی دینی لەژێر یەک چەتردا، پێکەوە دینی یەسو پەیرە پێبدەن. کەچی لە کۆنفرانسی یەکەم لە ئۆرشەلیم ناکۆکییەکان زیاتر دیار کەوتن. و چارەیەکی بنبڕیان بۆ نەدۆزرایەوە. بۆیە لە کۆتاییدا دابڕانێکی دیار و گەورە کەوتە نێوان ئەو دوو ڕەوتە. تا لە کۆتایی بە یەکجاری هەریەکە و ڕێگای خۆیان گرتەبەر. و کوشتاری گەورە و تاڵان دەربەدەرکردن و مالوێرانی کەوتە نێوانیان. کە کاریگەرییەکانیان تا ئێستاشی لەگەڵدابێ ناوچەکانی ئیسرائیل، و شام و عێراق بەسەدان کۆشتار و خوێنڕێژی تێدا ڕووی داوە.

قۆناخێکی نوێ لە ژیان و پەیامی یەهودیە نەسارێیەکان

ئەسقەفەکانی بنەماڵەی یەسو، کە لە پڕەوە خۆیان کردبووە خاوەنی دینی کریستیانی. هەر لە دامەزراندنی کەنیسە لە ئۆرشەلیمەوە، تا دەرکردنی یەهودی و گشت بنەماڵەکانی خەتەنەکراوی نەسارێی ساڵی ١٣٥ س.ب، لە شەڕئەوخی ڕۆمانی دووەم، ئەوان لەسەر ئەو خۆسەپاندنە، هەر بەردەوام بوون.[187]

---

[187] الحداد، يوسف درة، قرآن دعوة نصرانية ص٥٦

لەناوبردنی ڕەچەڵەکی داود

ئەو خۆ سەپاندنەی بنەماڵەی یەسو، لەسەر ڕەوتی دینی لە ئۆرشەلیم هەم لەلایەک گرفتی گەورەی بۆ نێردە و قوتابیانی یەسو دروستدەکرد. لەلایەکیتریش دژایەتی ئەو گرووپە بەرامبەر سەرجەمی ڕەوتە دینیەکانی تری یەهودی، وایکردبوو بارێکی ناجێگیر لەو ناوچەیە دروستببێ. ئەوەش تا دەهات دەستەڵاتداریەتی ئیمپراتۆری ڕۆمانی زیاتر تووڕە دەکرد. تا گەیشتە ئەو ئاستەی ئیمپراتۆر دۆمیتیانوس (٥١ – ٩٦س.ب) بڕیارێکی دەکرد بە لە سێدارەدان و لەناوبردنی، سەرجەم ئەوانەی لە ڕەچەڵەکی داودن.[188]

دوای ئەنجامدانی ئەو بڕیارە توندە. بە لەناوبردنی سەرجەمی بنەماڵەی داود. بەتایبەتی خێزانی یەسو، لە کۆتایی تەنیا دوو نەوەی یەهودای برای یەسو مابوون .... دەنگۆی ئەوەی کە لە ڕەچەڵەکی داودن بڵاوبۆوە. بۆیە بە فەرمانێکی ئیمپراتۆر، بۆ لێپرسینەوە، لە بەردەم دۆمیتیانوس ئامادەکران.

دۆمیتیانوس پرسیاری لیکردن: کە ئەوان لە وەچەی کێن؟

ئەوان دانیان پیدانا، کە لە ڕەچەڵەکی داود و بنەماڵەی یەسون.

پرسیاری سەبارەت بە سەر و سامانەی کە هەیانبوو، لیی پرسین.

وەڵامیان دایەوە:

> ئەوان تەنیا خاوەنی نۆ هەزار دینارن، هەریەکەیان نیوەیان بەردەکەوێ. ئەو گۆژمەیەش بەشێوەی کاش لە دەستیان دا نییە. بەڵکوو بەهای خەملاندنی ٢٥ فدانزەوییە. (هەر فدانێک ٤٢٠٠ م٢) کە باج لە بەرهەمەکەی دەدەن. و بە ئەرکی بازووی خویان دەژین.

دواتر دۆمیتیانوس سەبارەت بە کریست و پاشایەتی پرسیاری لیکردن، وەڵامیان دایەوە:

---

[188] Titus Flavius Domitianus (51 – 96)

ئەو لەو جیهانە ناژیێ.

دوای ئەوەی دۆمیتیانس گوێی لە قسەکانیان بوو. هیچ گومانی نەما. و ئیتر جێگای گرنگی نەبوون بۆی. و ئازادی کردن. [189]

قۆناخی دووەمی ژیانی یەهودیە نەسارپەکان

ئیمپراتۆری ڕۆم، لەبەر توند و تیژی یەهودیە ناسارپەکان، ترسێکی زۆری لە کەنیسەی خەتەنە هەبوو. بەتایبەتی لە شێوەی کارکردنیان. کە بە هیچ شێوەیەک لە توند و تیژی سڵیان نەدەکردەوە. ڕۆژانە بە گەف و هەڕەشە بەرەنگاری لایەنگیرانی ڕۆم و یەهودیەکانیتر دەبوونەوە. بۆیە تا دەهات تەنگی پێ هەڵدەچنین. و دەستەڵاتدارپەکانی دەوڵەت لە شاری ئۆرشەلیم و دەوروبەری، چاوەدێری گشت هەنگاوێکیانی دەکرد. ئەوەش وایکردبوو، کە تا دەهات ژیان و کارکردنی یەهودیە نەسارپەکان، بەرەو خراپتر دەڕۆیشت. تا گەیشتە ئەو ئاستەی، سالی ١٣٥ س.ب لە سەردەمی ئیمپراتۆری ڕۆمانی هەدریانوس فەرمانێکی تایبەتی توند دەرچوو. کە دەبێ سەرجەم یەهودیە نەسارپیەکان، بەبێ سێ و دوو کردن، لە ئۆرشەلیم

189 الصلیبی، دکتور کمال. البحث عن یسوع – قراءة جدیدة فی الأناجیل. ص ١٣٦

دەربکرێن. [190] ئەوەش زەبرێکی کوشندەبوو، بەر یەهودیە نەسارییەکان بکەوێ. لەوە بە دواوە زۆری نەبرد. بە دەرکردنی ئەوان لە ئۆرشەلیم و داخستنی کەنیسەی خەتەنە، دەنگی ڕەچەڵەکی داودیش کۆتایی هات. بۆ تا هەتایە کپ بوو.

دەربەدەربوونی یەهودیە نەسارییەکان بۆ شام و میسۆپۆتامیا، هەلومەرجێکی نالەباری، بۆ ژیان و بەردەوامی ئەو گرووپە دروستکرد. ئەوانە کەوتنە بارێکی زۆر نادڵنیا و سەخت. بەڵام سەرەڕای ئەو هەموو ڕاوەدوونان، و چەوساندنەوە بەردەوامەی ئەوان. لە دەربەدەریش لەسەر پەیامی دینی خۆیان. و باوەڕ بە توند و تیژی بۆ بەرەنگار بوونەوە، هەر بەردەوام بوون. کەچی بە هۆی دابڕانیان لە ئۆرشەلیم، و دووری لە بەنی ئیسرائیل، کاریان سەختتر بووبوو.، ئەوەش وایکرد، ماوەی چەند سەدەیەکی تر، لە شام بەردەوام بن. بۆ خۆ جێگیرکردن و بڵاو بوونەوە. بەتایبەتی لە شام و دوورگەی عەرەبی. بە شێوەیەکی دیارتریش لە حیجاز.

ئەو گرووپە بێجگە لە تەورات، ئینجیلی مەتی عیبرانیان پەیڕەودەکرد. ئەو ئینجیلەش یەکێکە لە ئینجیلە ئەپۆکریفەکان (شاراوە) کە تا ئاستێک نزیکایەتی لەگەڵ ئینجیلی مەتی قانوونی هەبوو. ئەم ئینجیلە دواتر لە سەروبەندی پەیدابوونی ئیسلام وەرەقی کوڕی نۆفل خەریک بوو لە عیبرییەوە، وەریدەگێڕایە سەر زمانی عەرەبی. [191]

لە لایەکیتر، دوای دەرکردنی نەسارییەکان لە ئۆرشەلیم و گەڕسانەوەیان لەشام، میسۆپۆتامیا و حیجاز، کەنیسەی ئۆرشەلیم جارێکیتر لە بنەڕەتدا دروستکرایەوە. ئەم جارە لەسەر ڕێبازی کریستیانی بوو، بەپێی مزگێنی پاولۆس. لەو کاتەوە کریستیانەکان لەکەنیسەی

---

[190] Publius Aelius Hadrianus (76 - 138)

[191] الصلیبی، د.کمال. البحث عن یسوع – قراءة جدیدة فی الأناجیل ص ١٣٥ – ١٣٦

ئۆرشەلیم، بە بەربڵاوی دەستیان بە چالاکی دینی کرد. لەسەر ڕێبازی مزگێنی پاولۆس بۆ پەیامی یەسو. ئەو پەیامەش سنووردار نەبوو بە بەنی ئیسرائیل. بەڵکوو لە ناو گەلانی سەرتاسەری جیهانی ئیمپراتۆری ڕۆم، بەبێ جیاوازی ئیسرائیلی و نائیسرائیلی دەستی پێکرد. و سەرتاسەری ئەوروپاو ڕۆژئاوای شام و ئیسرائیلی گرتبووەوە.[192]

نەسلڕییەکانیش لە شام و حیجاز و میسۆپۆتامیا، لەسەر پەرەدان بە پەیامی یەسو، و یاساکانی موسا هەر بەردەوام بوون، لە مزگێنی کارەکانیان. بۆ ئەوەش پشتیان بە ووتارێکی یەسو دەبەست، کە پەیگیری لە بەردەوامی پەیامی تەورات دەکا، و دەڵێ:

پەیمانی نوێ ئینجیلی مەتیاس(متی) ٥: ٦ – ٧

(١٧) وابیر مەکەنەوە، من هاتووم تەورات و نووسراوی پەیامبەران بسڕمەوە. بۆسڕینەوەیان نە هاتووم. بەڵکوو بۆ تەواوکردنیان هاتووم.[193]

ئەو دەربڕینەی یەسو، هێڵی لەیەک جیاکردنەوەی لە نێوان یەهودیە نەسلڕیەکان و کریستیانەکان بوو. کریستیانەکان نوێکرنەوەیەکی بنەڕەتیان لە پەیامی یەسو داکرد. و بەرگی یەهودییەتیان لەبەر خۆ دادڕی. بەڵام نەسلڕیەکان لە دەرەوەی خاکی پەیمان لە شام، لەسەر پەیڕەوکردنی تەورات هەر بەردەوام بوون.

یەهودیە نەسلڕیەکان لە دەربەدری هێشتا وازیان لە بیروباوەڕی توند و تیژیان نەهێنابوو. و حاخامەکانیان بەوە تاوانبارەدەکرد کە گۆڕینیان لە تەورات داکردووە، و تالمودیان لەسەر زیادکردووە. هەروەها نایانەوێ بەرەنگاری لەشکری ڕۆم ببنەوە. و ئۆرشەلیمیان لێ پاک بکەنەوە. لەلایەکیتر دژی کریستیانەکان بوون بەوەی وازیان لە تەورات هێناوە. بەوەش

[192] هەمان سەرچاوە ل ١٧٠
[193] ئەو دەربڕینەی یەسو، تەنیا لە ئینجیلی مەتیاس هەیە.

ڕێبازی یەسوی کریستیان بە لاڕێدا بردووە. باوەڕیان وابوو، بە تەواوکردن و پەرەپێدانی پەیامی موسا، و چاوەڕوانی گەڕانەوەی کریست، تاکە ڕێگایە بۆ بەردەوامی بەنی ئیسرائیل.[194]

بڵاوبوونەوە و کۆچ و ڕەوی نەسارِیەکان بەرەو ڕۆژهەڵات. لەبەرئەوەبوو، نەیاندەتوانی بەرەو ڕۆژئاوا پەرەبسێنن. چونکە پاولۆس و نێردەکانی توانیبوویان لەڕێگای باوەڕ بە یەسو، بەبێ یاساکانی تەورات و یەهودی، بە شێوەیەکی بەربڵاو لە ئیسرائیل و خۆرئاوای شام و تا دەگاتە ئەوروپا، پەرە بە کریستیانی بدەن.[195] پشتیوانی کۆمەڵانی نەتەوە جیاوازەکان وەدەست بێنن. تا ئاستێکی گونجاو، بە شێوەی ئاشتیانە و موژدەی پێکەوەژیان، توانیبوویان، خۆیان لەگەڵ دەستەڵاتدارییە ناوچەییەکان بگونجێنن. لەبەر ئەوە تاکە ڕێگایەک بۆ یەهودیە نەسارِیەکان، ئەوەبوو بەرەوە ڕۆژهەڵات، دوور لە دەستەڵاتی ڕۆم کۆچ بکەن. تا بتوانن بە ئارامی و بەبێ ترسی ڕاوەدوونان و چەوساندنەوە، پەرە بە دینی نەساری بدەن.

جیاوازی نێوان یەهودی نەسارِی و کریستیانەکان

یەهودیە نەسارِیەکان باوەڕیان بە موسا هەبوو. بەڵام بە باوەڕی ئەوان یەسو کوڕی خودا نەبوو، بەڵکوو مرۆڤێکی ئاسایی بوو. وەک گشت نەبیەکانیتر، کوڕی مرۆڤ بوو.

- پەیڕەوی تەورات و ڕەنماییەکانی موسایان دەکرد.
- ئینجیلی مەتی عیبرانیان (بەزمانی ئارامی) بەکار دەهێنا.
- خەتەنەیان دەکرد، و ڕۆژی شەممەیان لەلا پیرۆز بوو.

---

194 الحداد، يوسف درة (١٩٨٦) القرأن دعوة نصرانيه

195 آل عيسى، د. محمد، تاريخ الإسلام المبكر، ص ٢٠

- هەروەها پاولۆسیان بە گومرا دەزانی. و ڕەنمایەکانیان ڕەتدەکردنەوە.
- گۆشتی بەرازیان نەدەخوارد.[196]

بە کورتی ئەوانە یەهودی بوون، باوەڕیان بە یەسوی کریست هێنابوو. لەگەڵ ئەوەشدا، هێشتا هەر لەسەر دینی هودی و تەورات و یاساکانی موسا هەر مابوونەوە. ئەو گرووپە جیاوازیان لەگەڵ یەهودیەکانیش هەبوو. هەروەک جیاوازیان لەگەڵ کریستیانەکان. ئەوانە نکۆڵیان لە پەیامبەری یەسو (عیسا) نەدەکرد، وەک یەهوودیەکان. کەچی باوەڕیان بەوە نەبوو، کە یەسو کوڕی خودایە، وەک کریستیانەکان. بەکورتی کۆمەڵێک بوون لە ناوەڕاستی هەردوو گرووپی یەهودی و کریستیانی. نە هیچیان بوون و هەردووکیان بوون.[197]

---

196 هەمان سەرچاوە. ص ٢٠
197 هەمان سەرچاوە. ص ٢١ - ٢٢

یەهودیە نەساڕییەکان و مێژووێکی خوێناوی

وێنەی لەشکری داگیرکاری لەلایەن هونەرمەندی فەرەنسی:
Eugéne Alexis Girartet (1853 - 1907)

لێتۆژینەوەی هاوچەرخ پێناسەیەکی ووردی سەبارەت بە گرووپی یەهودی نەساڕی کردووە. کە ڕۆڵێکی گەورەیان لەسەدەی یەکەم و دووەمی س.ب، لەو ناوچانە بینیوە، کە لێی دەژیان چ لە ئۆڕشەلیم و دواتریش لە شام چالاک بوون. ئەو کۆمەڵە وەک پێشتر ئاماژەی پێکرا، بە ڕەچەڵەک یەهوودی بوون. و وەک گشت عیبرانییەکانیتر بە زمانی ئارامی دەدوان. تاکەکانی ئەو کۆمەڵە خۆیان بە نەساڕی دەناساند.

یەهوودی نەسارپیەکان کۆمەڵێکی دینی توند، چەتوون و شەڕانی بوون، هیچ پەیوەندیان، بە کریستەوە نەبوو. خۆ بەستنەوەیان بە ڕێبازی کریست تەنیا بە مەبەستی خەونێکی دێرینی سیاسی دینی بوو.

ئەو کۆمەڵە لە ماوەی ژیانیان لە شام، و بە هۆی پەرەدانیان بە باوەڕی شەڕانگێزی، هەنگاو بە هەنگاو پەراوێز دەبوون. دواى ماوەیەکی تر بوونە هۆی ڕووداوی خوێناوی کە ڕەوتی مێژووی لەبنەڕەتدا گۆڕی[198].

ئەندامانی ئەو کۆمەڵە، پرۆپاگاندەی ئەوەیان دەکرد، کە پەیڕەوکاری ڕاستی کریستن. باوەڕیان وابوو، ئەوان میراتگر و پارێزەری نەرێتی دینی یەهودی و یاساکانی باوک و باپیرانن. کە لە پەرتووکە پیرۆزەکان پارێزراون. بەتایبەتی تەورات.

ووتاری سیاسی دینیان وابوو، کە ڕێبازی کریست تەنیا لە ڕێگای شمشێر دەبێ. خەونی گەورەیان تۆڵەکردنەوە. و دەرکردنی ڕۆم بوو لە خاکی پەیمان. و هەروەها کوشتن و لەناوبردنی یەهودیە حاخامەکان و کریستیانەکان بوو. بە مانایەکیتر دینداریان تەنیا لە خوێن ڕشتن و داگیرکاری دا دەدیت.

هەروەها لەو باوەڕەدابوون کە کریست بەندکرا، و دادگاییەکی ناڕەوا و سەتمەکارانەی وەک دوژمن بەرامبەرکرا. لەگەڵ ئەوەشدا ڕۆمانەکان نەیانتوانی بیکوژن. لەبەر ئەوەی خودا، بۆ ئاسمان بۆ لای خۆی هەڵیکێشا. بۆ ئەوەی جارێکیتر لەکاتێکی گونجاو بە سوپاوە بگەڕێتەوە. تا ئەرکی مەزنی خۆی، کۆتایی پێبێنێ. ئەو ئەرکەش، ڕزگارکردنی سەرجەم سەرزەمینی خودایە. بەڵگەشیان بۆ ئەوە هێشتا کاتی نەهاتووە، تا کریست بەو ئەرکە گرنگە هەڵسێ[199].

---

[198] Odon Lafontaine (Olaf) The great secret of Islam. Pp 38
[199] Ibid. Pp39

هەروەها یەهودیە حاخامەکانی ئۆرشەلیمیان بە خائین دەزانین. کە تا ئێستا نەیانتوانیووە ئیسرائیل لە ڕۆم و چڵکاوخۆرەکانیان پاک بکەنەوە.

هەرچەندە ئینجیلی مەتی عیبرانی، لە گشت کەنیسەکانی ئاسوری- کلدانی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەم سەردەمەدا پەیڕەو دەکرا. بەڵام یەهودیە نەسارپەکان، دەستکاری هەندێک لە دەقەکانی ئەو ئینجیلەیان کردبوو. تا لەگەڵ بیروباوەڕ و تێزە توندو تیژەکانی ئەوان بگونجێ[200].

باوکانی کەنیسە لە نووسین و ووتاری دینی خۆیان، ئەو ئینجیلە، بە ئینجیلی عیبرانی، یان ئینجیلی یەهودی نەساری ناودەبەن. و وەک دەقێکی گومڕا، و دوور لە گیانی یەسوی کریست دەیبینن.

هەڵبەتە دەبێ ئەوەش بزانین کە هیچ کام لە چوار ئینجیلە قانوونیەکان، شتێکیان، سەبارەت بە گەڕانەوەی کریست بۆ تەواوکردنی کارەکانی تێدا نییە. لە جیاتی ئەوە لە هەرچوار ئینجیلەکە خۆزگە بۆ گەڕانەوەی دەخوازن. نەک گەڕانەوەی فیزیکی کریست. بەڵکوو بە شێوەی سرووشی خودایی.

ئەو کۆمەڵە (یەهودیە نەسارپەکان) پێیان وابوو، کە کۆچی یەکەمی گەلی یەهودی بەسەرۆکایەتی موسا لە میسرەوە کرا. بە باوەڕی ئەوان کۆچێکی نوێ بۆ بیابان. وەک قۆناخی یەکەم کە لە ڕێگایەوەیە. قۆناخی خۆپاککردنەوەیە، پێش گەڕانەوەیە بۆ خاکی پەیمان، و چوونە ناو پەرستگای ئۆرشەلیم. بۆیە لە چاوەڕوانی کریست خواردنەوەی شەراب قەدەخەکرا. ڕەبەنەکانیان لە کاتی ڕیتوال و سرووتەکانی پەرستن لەجیاتی شەراب ئاویان بۆ

[200] Ibid. Pp40, قس و نبی ص ٦٩-٧٠

خواردنەوە دادەنا. ئەو کارەشیان، لە کریستیانەکانیان جیایان دەکاتەوە[201]. ئەو کۆمەڵە بۆ پاکانەکردن لە باوەڕی خۆیان و دەرباز بوون بۆ ژیانێکی خۆشتری دوارۆژ، بەو شێوەیە پاکانەیان بۆ دروستی و پاکی خۆیان دەکرد:

> من باوڕدارێکم، لە جیهانێکی پیس و ناپاک دەژیم. کە پێ بە پێ، بەرەو ژینگەیەکی پیستر دەمبا. کەواتە من بەڵاگێڕی ئەو جیهانەم، کە دەبێ پاکبکرێتەوە. مادام ئەو جیهانە بەرەنگارم دەبێتەوە، بەڵگەیە بۆ پیسی جیهان و پاکی من. [202]

ئەو شێوە بیرکردنەوەیە، لە دیارترین نیشانەکانی شیزۆفرێنیایە. کە مرۆڤ دەخاتە ناو دوو جیهانی بیرکردنەوەی لەیەک جیاواز. واتە ڕازی نەبوون بە ڕاستی وەک خۆی. ژیان لە جیهانی خەیاڵدا. ئەو ئایدیۆلۆژیایەش باوەڕدارەکانی کۆت و بەند دەکا. فێری ڕەفتاری نەخۆشی و توندوتیژیان بەرامبەر ئەوانیتر دەکا.

بنەڕەتی شەهادەی ئیسلام

یەهودیە نەسارییەکان، کریستیانەکان بە گومڕادادەنێن. بەڕای ئەوان ڕێبازی یەسوی کریستیان بە لاڕێدابردووە. و کریست بە کوڕی خودا دەزانن. لەبەر ئەوە، یەهودیە نەساڕیەکان، هەمیشە چمکی (اشهد أن لا اله إلا الله، وحده لا شریک له) یان بەکار دەهێنا. کە جیاوازە لەو چمکەی، قوتابیەکانی کریست بەکاردێنن (باوک، کوڕ و گیانی پیرۆز). ئەو

[201] Ibid. Pp 41
[202] Ibid. Pp 42

شەهادەی نەسارپەکان بەکاریان دێنا، دواتر لە شەهادەی ئیسلام خۆی دەبێنێتەوە. شەهادەی ئیسلام کە دەڵێ:

أشهد أن لا إله إلا الله، و أشهد أن محمدا رسول الله.

چمکی ئەو شەهادەیە، لە بنەڕەتدا یەهودی نەساریەکان، لە سرووتە دینیەکانیان بەکاریان دێنا. دوای دروستبوونی ئیسلام و توانەوەی یەهودیە نەسارپەکان ئەو شەهادەیەش، وەک خۆی کۆپیکرا.

بەشی یەکەمی ئەو شەهادەیە، کرۆکی پەیامی یەکتاپەرستیە.

بەشی دووەمی تەنیا دووپاتەکردنەوە و بەهێزکردنی شەهادەیە. کە دواتر لە ئیسلام وەک خۆی کۆپیکرا.

لە سەرەتادا لەناو ئیسلامیش، هەروەک یەهودیە نەسارپەکان بەکار دەهات.، بەڵام لەبەر ئەوەی لە ئیسلامدا، پرسی یەکتاپەرستی، زۆر بە ئاسانی لەسەر بانگهێژی محمد بۆ دینە نوێکە گردبووبووەوە. کە دەیەوێ بە گشت ڕێگایەک، گەورەیی محمد نیشان بدا. بۆیە دەستکاری بەشی دووەمی شەهادەش کرا. هەرچەند لە قۆناخی یەکەم لە بەر بەهێزی یەهودی نەسارپەکان لەناو ڕایەڵەی کۆمەڵگە و بەهێزبوونیان، وەک ڕێنماکەر و پێشڕەوی دینی، بە درێژایی سەدەی حەوتەم بە دیارنەکەوتبوو. بەڵکوو دواتر، لە ناکاو بە شێوەیەکی درامی،گۆڕان بەسەر بەشی دووەمی شەهادە دا هات. [203]

[203] Michael Cook (1940) Mohammed the prophet of Islam. Pp 117

(وحده لا شریک له) لابردرا. و لەجیاتی ئەوە (محمد رسول الله) دانرا. بەڵام کەی ئەو گۆڕانکارییە کرا، ئەوە باسێکیترە. کە زۆر لێکۆڵەرەوە دەیگەڕێننەوە بۆ سەردەمی عبدالملک کوڕی مروان[204].

نەساڕیەکان و خەونی ئازادکردنی ئۆڕشەلیم

یەهودیە نەساڕیەکان بە شێوەیەکی بەردەوام خەونی ئەوەیان دەبینی بگەڕێنەوە. و ئۆڕشەلیم، و لە دەستی ڕۆم ڕزگار کەن. و پەیکەری پەرستگای مەزن نۆژەن کەنەوە. و چاوەڕوانی کریست بن تا دەگەڕێتەوە، و مرۆڤایەتی ڕزگار بکا. بۆ ئەو مەبەستەش هەموو ڕێگایەکیان بەکار دەهێنا. بە پلەی یەکەم لە ڕێگای توند و تیژی و چەک. بەرای ئەوان چەک و هێرشکردن، تاکەڕێگا بوو، بەرامبەر داگیرکەرانی ڕۆم و کریستیانە هاوپەیمانەکانیان. سەرەڕای ئەوە دژی ئەهودیە حاخامەکانیش بوون. کە تا ئێستا نەیان توانیوە. یان هەوڵیان نەداوە ئۆڕشەلیم لە ڕۆم پاک بکەنەوە.

سەرەتای پلانی خەونە گەورەکە

دوای جێگیربوونی نەساڕیەکان، لە وولاتی شام و میسۆپۆتامیا، پلانی خەونە گەورەکەیان، بۆ ئازادکردنی ئۆڕشەلیم لە دەستی ئیمپراتۆری ڕۆم دەستی پێکرد. ئەوەش لە بنەڕەتدا پلانێکی گەورەتری سیاسی بوو. نەک تەنیا دەرکردنی ڕۆم. بەڵکوو پاکردنەوەی لە گشت کریستیان و یەهودیە حاخامەکانیش.

---

[204] Odon Lafontaine (Olaf) The great secret of Islam. Pp 40

ئەوان باوەڕیان وابوو، دەبێ خاکی پەیمان تا گەڕانەوەی یەسوی کریست لە گشت داگیرکەرێک پاککرابێتەوە. یەهودی حاخامی و کریستیانەکانیش، بە لێکدانەوەی ئەوان خاکی پیرۆزیان پیسکردبوو. ئەو کاتەی کریست بە سوپایەکی گەورەی فریشتان، بۆ ڕزگارکردنی جیهان و مرۆڤایەتی دەگاتە جێ، ئەوسا بە شمشێر سەرزەمینی خودایی بنیات دەنێ. بۆ ئەو خەونەشیان پێویستیان بە پارمەتی هێز و دەستەڵاتێک هەبوو. تا بتوانن، ئەو هێزە پێکبێنن، و سەرکەوتن وەدەست بێنن.

تێکەڵبوونی یەهودیە نەسارییەکان لەگەڵ ناوچەکانی مانگی نوێی بەپیت، پرۆسەیەکی هەم گرنگە و هەمیش ئاڵۆزە. لە هەمان کاتدا، چارەنووسی ناوچەکانی ئەو شارستانیەتەدا. بەو پرۆسەیە بەستراوەتەوە. لەبەر ئەوەی بنیاتنانی شارستانیەتێکی نوێ، بە هێزی شمشێر و خوێنڕێژی. لە ڕووێکەوە ئاسان دیارە. هێزێکی توندڕەو دەیەوێ قوناخێکی نوێ بە توند و تیژی لە ناوچەکەدا وەدیبێنێ. کەچی لە ڕووێکیتر بە هۆی فرەکولتووری و فرە دینی لە ناوچەکەدا، ئاڵۆز و لەیەکدا تواوەتەوە. کە لە کۆتاییەکەی تێکەڵاوییەکەی، ئەوەندە چڕە، لە ناوەڕاستی پرۆسەکە خوێن و کولتوور یەکتریان لە باوەشگرتووە. و ناتوانرێ لەیەکتری جیابکرێنەوە.

هاتنی هودیە ناسارییەکان بۆ مانگی نوێی بەپیت. و جێگیربوونیان، سەردەمێکی نوێ دەستی پێکرد. ئەو سەردەمە نوێیە، لە سەرەتا، تەنیا وەک تارماییەک بەدیارکەوت. دواتر هەنگاو بە هەنگاو، ئەمرۆ یان سبەی ناوچەکانی مانگی نوێی بە پیت، ڕەکێشی ناو یەک سیستەمی توندڕەوی کۆمەڵایەتی کرد. کە بە درێژایی مێژووی پەرەسەندنی ئەو ناوچەیە. تا دێ تاریکتر

و ئاڵۆزتر دەبێ[205].هەر هەوڵدانێکیش بۆ بەرەو پێشبردنی ئەو سیستەمە، کۆمەڵگەکانی ئەو ناوچەیە، تا دێ زیاتر نقومی نەهامەتی و مالوێرانی دەکا.

هەوڵی یەکەم بۆ ڕزگارکردنی ئۆڕشەلیم

وەک لە پێشتر باسکرا، یەهودیە نەسارییەکان ئەو کۆمەڵە یەهودیە بوون، کە بە توند و تیژی نلسرابوون. بە باوەڕی ئەوان، تەنیا لەڕێگای شەڕ و ئاژاوە، و خوێنڕشتن دەتوانن بگەنە ئامانج، بۆ داگیرکردنی ئۆڕشەلیم و دەرکردنی ڕۆم. لەگەڵ ئەوەشدا، لە یەهودیەکانی حاخامی و کریستیانەکان زۆر داخ لە دڵبوون. ئەوان باوەڕیان وابوو کە دەبێ ئۆڕشەلیم بەزەبری شەڕ و خوێنڕێژی لەدەستی ڕۆم دەربهێنرێ. و پەیکەری پەرستگای مەزن نۆژەنبکرێتەوە. تا لەوێ چاوەڕوانی یەسوی کریست بن، تا دەگەڕێتەوە. بۆیە هەموو هەوڵێکیان خستبووە گەڕ تا بتوانن هێز پەیداکەن و هێرش بۆ ئیسرائیل و خاکی پیرۆز بەرن. یەکەمین هەوڵیان ئەوە بوو خۆیان لە زەنوبیەی شاژنی تەدمور (٢٤٠ – ٢٧٤ س.ب) نزیک کەنەوە. و بۆ سەر دینی یەهودی نەساری ڕایکێشن. ئەوسا بیکەنە هێزێک دژی ڕۆم.

نەسارییەکان لەبەر دوو هۆ، دەیانەویست شاژن زانووبیا بۆ لای خۆیان ڕاکێشن:

---

205 Crone Patricia, Cook Michael (1977) Hagarism. the making of the Islamic world. Pp 83

١ لەو کاتەدا شاژن زەنوبیا سەرکەوتنی گەورەی دژی رۆم وەدەسهێنابوو. ئەوەش بە سوود وەرگرتنی لە شەڕی درێژخایەنی نێوان ساسانی و ڕۆم. کە هەردوو هێز بەدەستی شەڕەوە پەکیان کەوتبوو. بەتایبەتی، بەزینی ئیمپراتۆری ڕۆم لە ساڵی ٢٦٠ س.ب. و بەدیلگرتنی ئیمپراتۆر ڤالیریان و. کە هەر لە دیلی مرد.

٢ ڕقی زەنوبیا لە ئیمپراتۆری ڕۆم بە کوشتنی هاوسەرەکەی ئەدینە (أذينة). و زەنووبیا بەردەوام چاوەڕوانی تۆڵەی دەکرد.

ئەوەش دەرفەتێک بوو، بۆ یەهودیە نەسارِیەکان، هەولبدەن، لە شاژنەزەنوبیە نزیکببنەوە. ڕاکێشانی زەنوبیە، بۆ سەردینی خۆیان، بە باشترین دەرفەت دەزانی. لەو کاتەدا، ئەستێرەی دەستەڵات و ناوبانگی لە درەوشانەوە دابوو.

هەوڵەکانیان، لە ڕێگای یەک ڕاهبی یەهودی نەسارِی بە ناوی (پۆل دانتیش) چڕکردەوە، کە توانی باوەڕ بە شاژنەزەنوبیە بێنێ.[206] هەرچەندە لە ڤیکیپێدیا ناوی ئەو ڕابینە بە (پۆل شمیشتی) هاتووە. کە دەبێ هەمان ڕاهب بووبێ.[207]

لە سایتی الجزیرە دان بەوە دادەنێ کە شاژن زەنوبیە هاتۆتە سەردینی یەهودی نەسارِی. بەڵام دەنووسێ کە مێژوونووسان، بوونەتە دوو گرووپی پێچەوانەی یەکتری. هەندێکیان پێیان وایە زەنوبیا بۆتە یەهودی، کەچی هەندێکیتر دەڵێن بۆتە کریستیان. ئەوەی ڕاستی بێ تێکەڵاویەک لە ناو ئەو مێژوو نووسانەدا هەیە. ئەویش ئەو ڕەوتە دینیە، نە یەهودی حاخامی بووە. و نە کریستیانی هێلێنی. بەڵکوو یەهودی نەسارِی بووین. و زەنوبیەش دوا

[206] Odon Lafontaine (Olaf) The great secret of Islam. Pp 43
[207] Wikipedia

تەمەنی، یان بە شێوەیەکی ڕوونتر لە نێوان ساڵانی ٢٦٩ – ٢٧٢ س.ب لەسەر ئەو دینە بووە. هەر ئەوەشە وایکرد کە ڕۆمەکان بەسەرکردایەتی ئۆرلیان، پلانەکە شکەست پێبێنن.

ناوچەکانی لەژێر دەستەڵاتی زەنوبیە داگیرکەن. زەنوبیەش لە کاتی هەڵاتن، بۆ لای هێزەکانی ئیمپراتۆری ساسانی، لە قەراخی ڕۆژئاوای ڕوباری فورات دەستگیرکەن. ئەوەش وایکرد پلانی یەهودی نەسڕیەکان شکەست بێنێ.[208]

هەوڵی دووەم بۆ ڕزگارکردنی ئۆرشەلیم

دوای شکەستی یەهودیە نەسڕیەکان لە هەوڵی یەکەمیان بە یارمەتی شاژن زەنوبیە، وانەیەکیان وەرگرت کە ئەوان ناتوانن، خۆیان و ئامانجیان، تەنیا بە یەک هێزی ناوچەیی ببەستنەوە. بۆیە پلانەکانی خۆیان گۆڕین. لەلایەک پەیوەندیان لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی ساسانی بەهێزتر کرد. کە تاکە هێز بوو دەیتوانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆم بشکێنێ. و مەرامی یەهودیە نەسڕیەکانیش وەدی بێنێ. لەلایەکتریش ڕاکێشانی هۆزەکانی عەرەب، کە هەم شەڕکەی باشبوون. هەم شارەزاییەکی باشیان لە ناوچەکانی شام و ئیسرائیل هەبوو. کە زۆر جار وەک هێزی بەکرێگیراو، بۆ ئیمپراتۆری ڕۆم، ئەو ناوچانەی شام و دەوروبەری فوراتیان دەپاراست.

بەڵام ڕاکێشانی سەرنجی ئیمپراتۆری ساسانی، و هۆزە عەرەبەکان هیچیان وا بە زوویی و ئاسانیە ناکرێن. بەڵکوو کارێکی زۆر و ماوەیەکی درێژی دەوێ. بۆیە نەسڕییەکان، بە

[208] Odon Lafontaine (Olaf) The great secret of Islam. Pp 43-44

شێوەیەکی سەرەکی هەوڵیان دەدا. هۆزە عەرەبیەکان بۆ سەر دینی یەهودی نەسارِی ڕاکێشن. چونکە دەیانزانی دین کاریگەرترین ئامرازە، بۆ بەکارهێنانی هەر نەتەوەیەک. لەو سەردەمە.

یەهودی نەسارِی و بڵاوبوونەوەیان
لە ناو هۆزە عەرەبەکانی شام

Eugéne Alexis Girardet (1853-1907), Bedouins in the desert
بەدەوی لە بیابان. لەلایەن ئێوگین ئەلێکسیس گیرارد (١٨٥٣ – ١٩٠٧)

یەهودیە نەسارِیەکان، بە هەر شێوەیەک دەبوایە، خۆیان لەگەڵ عەرەبە کۆچەرەکان تێکەڵ کەن. هەر ئەوەش ناچاریکردبوون، بۆ خۆ گونجاندن، واز لە هەندێک لە نەریت و کولتووری یەهودی خۆیان بێنن. تا باشتر لەگەڵ هەلومەرجی ئەو هۆزانە بگونجێن. ئەو

خۆگەنجاندنەش لەبەر ئەوەبوو. دەیانزانی هۆزە عەرەبیەکان نەریت و کەلەپووری خۆیان هەیە. و وا بە ئاسانیش وازی لێناهێنن. بەڵام بۆ یەهودیە نەسارپەکان، زۆر گرنگ بوو، ئەو هۆزە عەرەبە کۆچەرییە شەڕکەرانە، باوەڕی یەهودی نەساڕی وەربگرن. ئەو دەمە ڕاستەوخۆ، دەبنە پشتو پەنا بۆ پلانەکەنیان. لە شەڕی ئازادکردنی ئۆرشەلیم و خاکی پەیمان.

لەو دەمەدا، بەلایانەوە هیچ گرنگ نەبوو، ئایا عەرەب چەند لە خوێنی یەهودی دوور یا نزیکبوون. بەڵکوو گرنگ ئەوەبوو، کات بە فیرۆ نەدەن. و هەلومەرجی جیۆسیاسی وادەخوازێ. ڕەگ لە ناو عەرەب دابکوتن[209].

ئەو هەڵوێستەشیان وایکردبوو، قسەکردن لەسەر ڕێباز و یاساکانی دینی یەهودی، ببووە شتێکی لاوەکی . لە جیاتی ئەوە ئامانجی سەرەکی ئەوەبوو، کە ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی ئەوەندە بێهێز بووبوو. یەهودیە نەسارپەکان نەیاندەویست ئەو دەرفەتە لەدەست بدەن. بەڵکوو دەبوایە هەڵێکیتر بۆ ڕزگارکردنی ئۆرشەلیم بدۆزنەوە. هۆزە عەرەبیەکانیش گەرەنتیەک بوون. کە ئەو کاتە خەریک بوون دەهاتنە ناو دینی یەهودی نەساڕی ئەوەش لە دەوروبەری سەدەی ٥ و ٦ س.ب دابوو.

ئەوەی جێگای هەڵوێستە لەسەرکردنە، یەهودی نەسارپەکان سەرەڕای جۆش و خرۆشیان بۆ گێڕانەوەی ئۆرشەلیم، پلانێکی ڕەوانیان بۆ ڕزگارکردنی خاکی پەیمان نەبوو. تەنیا هەنگاویان وازهێنان بوو لەو هەڵسوکەوتە خراپە داگیرکاریانەی، کە تا ئەو دەمە مێژوو لەسەریان دەگێڕێتەوە. لەلایەکیتر ئیمپراتۆری بێزەنتی متمانەی لەسەر ئەو هۆزە عەرەبیانە بوو، کە بۆ پاراستن و چاوەدێری خاکی ئیمپراتۆری، وەک هێزی پشتیوان بەکرێی دەگرتن.[210]

---

[209] Ibid. Pp 44
[210] Ibid. Pp 45

یەهودی نەسارِی، بە شێوەیەکی بەربلاو لە ناو هۆزە عەرەبیەکان لە پەرەسەندن دابوو. بەڵام ئەو بڵاو بوونەوەیە تاک تاک، یان بە دەستەی بچووک بچووک بوون. بەدەگمەن ڕێکەوتووە سەرجەمی هۆزێک پێکەوە هاتبنە سەر دینی یەهودی نەسارِی. هەروەها جیاوازیش لە ناوچە بۆ ناوچیەکیتر هەبووە. لە حیرە، غەسان و بیابانی شام و باکووری سووریا، هاتنە سەر دینی یەهودی نەسارِی، تا ئاستێکی باش چڕتر بوو، لە ناوەچەکانی تر. هەر زوو لە حیجاز تاک تاک هاتوونەتە سەر دینی یەهودی نەسارِی. بەڵام بە شێوەیەکی گشتی، یەهودی نەسارِی و یەهودی حاخامەکان، شان بەشانی یەک لەناو عەرەب نلسراوبوون. بۆیە چالاکی کارکردن هەم ئاسان بوو. بەوەی عەرەب لە زووترەوە ئاشنایەتیان لەگەڵ دینە ئیبراهیمیەکان هەبوو. هەم لەلایەکیتر سەخت بوو. لەبەر ئەوەی دەبوایە ڕێگایەک بدۆزنەوە. کە بۆیان بسەلمێنن کە ئەوان لەسەر ڕاستن، نەک حاخامەکان و کریستیانەکان. هەروەها عەرەبەکان کلیل بوون بۆ یەهودیە نەسارِیەکان. لەبەر ئەوەی جێی متمانەنی ڕۆم بوون. ئەوەش هەم کارەکەی سەختتر دەکرد، لەبەر ئەوەی عەرەب بەرژەوەندی قووڵی لەگەڵ ئیمپراتۆری ڕۆم دا هەبوو. لەهەمان کاتدا دەرفەتێک بوو کە بتوانن عەرەب بەو کارامەیی شەڕ و شارەزاییان لە خاڵە لاواز و بەهێزەکانی ڕۆم هەبوو لە ناوچەکەدا.

یەهودیە نەسارِیەکان ئەوەیان باشدەزانی کە بوونی پاشا، فەرماندە و سەرۆک هۆز ڕێگەخۆشکەر بوو، بۆ بە کۆمەڵ وەرگرتنی دینی یەهودی نەساری. ئەوەش بە چمکی (گەل لەسەر دینی پاشایانن) پێناسە دەکرد.

بوونە یەهودی نەسارِی وەک باوەڕی تاک یان دەستپێشخەری تاک دەگمەنە. ئەوەش بۆ ئەوژینگەیەی، کە دەستەڵاتی سەرەک هۆز، دەستەڵاتێکی ڕەهابووە. و تاک هەرگیز ناتوانێ بە ئازادی خۆی ئەو دینە هەڵبژێرێ کە ئارەزوویەتی.

لەلایەکیتر هۆزێک هاتبێتە سەر دینی یەهودی نەسارِی، دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆکارێک.

١ ڕەنگە سەرۆکی هۆز باوەڕێکی هەبووبێ، کە زۆر نزیک بووبێ، لە باوەڕی دینی یەهودیە نەسارِیەکان.

٢ یان هۆکاری سیاسی،

٣ یان ئابووری، نەتەوایەتی.

٤ یان هۆزێک، وەک بەرابەرکێ لەگەڵ هۆزێکیتر.[211]

هەندێک سەرۆک هۆز بەهۆی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان دینی یەهودی نەسارِی یان دینێکی تریان وەردەگرت. بۆ نموونە، یەک لەوانە سەرۆکی هۆزی الضجاعمة، هاتە سەر دینی یەهودی نەسارِی. لەبەر ئەوەی ڕەبەنێکی نەسارِی، بۆی لەبەر خودا پاڕایەوە کوڕێکی بداتێ.

نموونەیەکیتر، نەعمانی پاشای حیرە دوای چاکبوونەوەی لە نەخۆشی (عصبی) لە سەردەستی ئەسقەفێکی یەهودی نەسارِی. یەکسەر باوەڕی هێنا. ئەوەش لە خۆیدا ببووە پیشەیەکی ڕەبەن و ئەسقەفەکانی دینی یەهودی نەسارِی، لە ناو هۆزە عەرەبەکانی شام و میسۆپۆتامیا، تا دەگاتە حیجاز. و کاریگەرییەکی زۆریان لەسەر هەستی خەڵکی هەبوو.

نموونەی لەم جۆرە زۆرن کە کاریان کردۆتە سەر تاک و کۆمەڵ یان سەرۆک هۆزێک تا ئەو دینە نوێیە وەربگرن. بۆ یەهودیە نەسارِیەکانیش کارێکی ئاسانتر بووە. کە لەو ڕێگایەوە بگەنە خەڵکی جۆراوجۆر. لەلایەکیتر هەمیشە دیالۆگی خودا ناسی، بێ بڕانەوە لە نێوان ئەسقەف و نزیکەکانی و دەوڵەمەند و سەرکردەکانی عەرەب بەردەوام بووە. هەر ئەوەش کاریگەری لەسەر گوێگرانی لە ناو هۆز و بنەماڵەکان داناوە. و ڕێگای خۆشکردووە، تا

---

[211] العودات، حسين (١٩٩٢) العرب النصارى، عرض تاريخي . الأهالي للطباعة و النشر و التوزيع ص٣١ - ٣٢

تاکەکانی هۆز، بە ئاسانی هاتبنە سەر ڕێبازی دینی یەهودی نەساری. ئەوەش بەبێ قووڵبوونەوە لە بوارەکانی باوەڕ یان دیدێکی فراوانتر سەبارەت بە دین و دینداری.[212]

پلانی دروستکردنی ڕەچەڵەکێکی ساختە بۆ عەرەب

یەهودیە نەسارییەکان پلانێکی کاریگەریان دانابوو، بۆ ڕاکێشانی هۆزە عەرەبەکانی بیابانی شام، بە ئاراستەی دەریای ناوەڕاست. ئەویش بەکارهێنانی دین بوو، کە توانیبوویان مێژوویێکی ساختە بۆ عەرەب و خزمایەتیان لەگەڵ گەلی یەهودی و نەبی ئیبراهیم دروستبکەن. بە کورتی پوختەی بانگەشەکەیان بەم شێوەیە بوو:

> ئێمە یەهودی نەسارین و نەوەی ئیبراهیم و ئیسحاقین. ئێوەی عەرەبیش نەوەی ئیبراهیمن لە ڕێگای ئیسماعیلەوە. بۆ گونجاندنی مەبەستەکەیان درەختی ڕەچەلەکیان بۆ عەرەب دروستکردبوو. کە لەگەڵ ئامانجەکانی خۆیان بگونجێ.

بەپێی ئەو ڕەچەڵەکە، ئێوەی عەرەب و ئێمەی یەهودی، هەردووک لامان، لە یەک ڕەچەڵەکین. کە دەگاتەوە باپیرەی مەزن ئیبراهیم. باوکی نەبیەکانیترە. و دامەزرێنەری یەکەمین دینی ڕاستیە.

---

[212] هەمان سەرچاوە ص ٣٢

بەو پێیەش ئێمە ئامۆزاین، براین و سەر بەیەک ڕەچەڵەکین لە هەمان نەتەوە. هەروەها لە دینیشدا هاوبەشین. پەیڕەوی دینی ڕەوا و ڕێنماییەکانی موسا، و یاسای تەورات دەکەین. کە بە وەحی بۆ موسا هاتووە. هەروەها پەیڕەوی یاساکانی یەسوی کریست کە لە ئینجیل[213] داهاتووە دەکەین. بۆیە ئێمە تاکە دینی ئیبراهیمی ڕەواین. و میراتگری خاکی پەیمانین. کە خودا پەیمانی بە ئیبراهیم و نەوەکانی داوە.

ئەم ڕەچەڵەکە، و هۆنینەوەی چیرۆکی ڕەچەڵەکی ئیبراهیم بۆ عەرەب، لە هیچ پەرتووکێکی دینی یەهودی بونی نییە. تەنانەت لە هیچ پەرتووکێکی مێژووش ناوی نەهێنراوە. تاکە سەرچاوە بۆ ئەو ڕەچەڵەک هۆنینەوەیە، پەرتووکی کۆمەڵی یەهودی نەسارییەکانە. کە دان بە یەهودیە حاخامەکان دانانێن. و بە گومرا ناویان دەبەن. ئەو چیرۆکەش لە قورئان ڕەنگی داوەتەوە، و بە ئایەت پێگای ئیسماعیل بەرزتر دەکاتەوە:[214]

القرآن الكريم – البقرة ٢ : ١٢٧

> ئەو کاتەی ئیبراهیم و ئیسماعیل پایەکانی ماڵی خوایان بەرزدەکردەوە (هەڵدەنا) دەیانگوت: ئەی پەروەردگار، ئەو کارەمان لێ وەربگرە. تۆ هەر خۆت بیستەر و زانای (١٢٧)

ئەوەی لەم ئایەتە دەبینی پێچەوانەی سەرجەم مێژووە. لەبەر ئەوەی نە ئیبراهیم و نە ئیسماعیل، بە هیچ شێوەیەک ڕوویان لە حیجاز نەکردووە.[215] هەروەها کەعبەش بوونی نەبووە.[216]

---

[213] مەبەست یەک تاکە ئینجیلە. ئەویش ئینجیلی عیبرانیی ئەپۆکریفە، نەک چوار ئینجیلەکانیتر.
[214] العودات، حسين (١٩٩٢) العرب النصارى، عرض تاريخى . الأهالى للطباعة و النشر و التوزيع ل ٤٦
[215] بڕوانە بەشی مەککە بەپێێ سەرچاوەکانی ئیسلام.
[216] ئەو باسە لە پەرتووکی مەککە لە نێوان ئەفسانە و مێژوو، بە درێژی باسکراوە

سەربڕینی کوڕێکی ئیبراهیم

قوڕئان - سورة الصافات ٣٧ :١٠٢ - ١٠٨

> کاتێ گەیشتە تەمەنێک کە توانی بەوگە بگرێ. گوتی: کوڕی خۆم! من لە خەونمدا وام دیوە تۆ سەر دەبڕم. خۆت چۆنی لێکدەدەیتەوە؟ گوتی: بەوکە، هەر شتێ پێت سپێردراوە، بە جێی بێنە! خودا حەزبکا، بەم زوانە تێدەگەی کە منیش لە خۆڕاگرانم (١٠٢) کاتێ هەردوو ملکەچ بوون و لەسەر ڕوو درێژیکرد (١٠٣) بانگمان کرد: ئەی ئیبراهیم! (١٠٤) ئەوا خەونەکەت هاتەدی. ئێمە ئاوا پاداشتی چاکەکاران دەدەینەوە (١٠٥)دیارە ئەوە تاقیکردنەوەیەکی ئاشکرابوو (١٠٦) ئێمە ئەومان بە بەلاگێڕییەکی هەرە گەورە کڕیەوە (١٠٧) واشمانکرد نەوەی دوای ئەویش هەر بە چاکە باسی بکا (١٠٨)

دواتر لە ووتاریان بۆ هۆزە عەرەبەکان لەسەر پڕۆژەی گێڕانەوەی خاکی پەیمان و ئازادکردنی ئۆرشەلیم و دووبارە بنیاتنانەوەی پەیکەری پەرستگا، بەردەوام دەبن. کە پڕۆژەی هەموو گەلی ئیبراهیمە. دەڵێن:

> بۆیە ئێوەی عەرەب بەیعەت دەدەنە ئێمەی یەهودی نەساری. لەبەر ئەوەی ئێمە ئامۆزاین، و برای دینی ڕاستین. ئێمە دەبینە سەوکردەتان و گشت جیهان ئازاد دەکەین. لەم ڕێگەیەوە هەلومەرجی پێویست دەرەخسێنین بۆ گەڕانەوەی کریست بۆ سەرزەوی. بۆ ئەوەی سەر لە نوێ ئازادی بکا. دەبێتە سەوکردەی چەکدارمان. و لە شەڕ و گوناە ڕزگارمان دەبێ.

ئێمەش دەبینە هەڵبژاردە لە جیهانی مەزن، دەبینە سەربازی خودا. ئێمەی
کوڕانی ئیسحاق و ئیسماعیل .[217]

یەهودیە نەسارییەکان، دژی هەردوو دەوڵەتی ساسانی و بێزەنتی بوون. ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی دەوڵەتی بێزەنتی هەر لە کۆتایی سەدەی چوارەمەوە، بە تایبەتی سەردەمی ئیمپراتۆر تیۆدۆسیوسی یەکەم (٣٤٧ – ٣٩٥س.ب) دژایەتی سەرجەم ڕێبازەکانی یەهودی نەسارڕی دەکرد. تەنانەت لە یەک کوشتار، هێزەکانی ئیمپراتۆری ڕۆم، دوو سەد هەزار قیبتی لایەنگرانی یەک سرووشتی یەسوی کوشت. و سەرجەمی یەهودیە نەسارڕییەکانیان لە میسر دەربەدەر بوون.

کاتی عەرەبە موسوڵمانەکان میسریان داگیرکرد. لەوێ ڕۆمیان دەرپەڕاند، ئەکلیرێسی قیبتی هەڵاتبوو. و لە ترسی ژیانی، لە بیابان خۆی حەشاردابوو. هەروەها ڕێبازی یاقوبی تەنیا لە ناو کۆمەڵگەکانی عەرەب و ئارامی و قیبتی و لە ئەرمینیا بڵاو بووبوەوە. ئەوانەش گشتیان ئەو کۆمەڵگانە بوون، کە بەردەوام لە ژێر جەوری بێزەنتی و ساسانی دا بوون. و خەونی ئەوەیان دەدیت ڕۆژێک بێ، دەرفەتی ڕزگاربوونیان بۆ بڕەخسێ[218].

ئیبراهیم و بەڵاگێڕی کوڕەکەی

[217] هەمان سەرچاوە ص ٤٦

[218] العودات، حسين (١٩٩٢) العرب النصارى، عرض تاريخي . الأهالي للطباعة و النشر و التوزيع ص ٥٦ – ٥٧

ڕەچەڵەکی ساختە دروستکردنی یەهودیە نەساڕیەکان، بۆ عەرەب، تا سەردەمی خەلافەتی عومەر هەر بەردەوام بوو. یەک لەوانە، کێشەی ئیبڕاهیم و بەڵاگێڕکردنی کوڕەکەی بوو. بە گوێرەی تەورات ئەوە ئیسحاقە دەکرێتە بەڵاگێڕ. کەچی لەجیهانی ئیسلامیدا بە تێکڕا دەڵێن ئەوە ئیسماعیل بووە، ئیبراهیم کردییە بەڵاگێڕ. هەرچەندە هیچ ئاماژەیەک لە قورئان دانییە کە ئیبراهیم ویستوویە، کام لە کوڕەکانی سەربڕێ. لە قورئان لە سورەتی الصافات، ئاماژە بەم پرسە کراوە. بەڵام بەبێ ئەوەی ناوی هیچ لە کۆڕەکانی ئیبراهیم ئیسحاق یان ئیسماعیل بێنێ.

القرآن الكريم - سورة الصافات ٣٧: ١٠٢ – ١٠٧

> کاتێ ئەو گەیشتە تەمەنێک، بتوانێ ئیش و کاربکا. پێی گوت: ئەی کوڕە ئازیزەکەم. من لەخەودا بینیم، کە سەرت دەبرم . تۆ چۆنی لێکدەدەیتەوە. و ڕات چییە؟ گوتی باوکە، ئەوەی فەرمانت پێکراوە! بیکە. دڵنیابە دەمبینی بە ویستی خودا، لە خوڕاگران دەبم (١٠٢) کاتێ هەردووکیان ملکەچ بوون، بە ڕوودا لەسەر زەوی ڕایکێشا (١٠٣) بانگمانکرد: ئەی ئیبراهیم (١٠٤). بێگومان خەونەکەت هاتە دی. ئێمە بەم شێوەیە پاداشتی چاکەکاران دەدینەوە (١٠٥) دیارە ئەمە ئەزموونێکی ئاشکرابوو (١٠٦) ئێمە ئەومان بە بەڵاگێڕیەکی گەورە کڕییەوە (١٠٧)

لەسەرەتای ئیسلام و سەردەمی محمد لە ژیاندا بوو، یەهودیە نەساڕیەکان ڕۆڵی گرنگیان لەسەر بنیاتنانی ئەو ڕێبازە هەبوو کە محمد بانگهێژی بۆ دەکرد. هیچ کێشەیەک لەسەر ئەوە نەبوو جیاوازی هەیە یان نا. بەڵام دوای کۆچی دوایی محمد و کوشتن دەربەدەربوونی یەهودیە نەساڕیەکان. و هاتنی نەوەیەکی نوێ بۆ سەر شانۆی دەستەڵات، کێشەکان ڕەوتێکی تریان وەرگرت.

بەپێی گێڕانەوی ثعلبی النیسابوری، موسوڵمانان لەسەر ئەوەی کامە کوڕی ئیبڕاهیم بووە بەلاگێڕ. ئیسحاق یان ئیسماعیل بووە، بووبوونە دووبەرە.

بەرەی یەکەم بریتی بوون لە عومەری کوڕی خەتاب و عەلی کوڕی أبی طالب دواکەوتووانیان، وەک کعب الاحبار. ئەوانە نەوەی یەکەمی سەرەتای ئیسلام و هاوتەمەنی محمد و تابگرە قەشە وەرقە بوون دەیانگوت ئەوە ئیسحاق بوو ئیبراهیم بۆ سەربڕین ئامادەی کرد.

کەچی بەرەی دووەم ئەوانە بریتی بوون لە عبداللەی کوڕی عومەر وسعید کوڕی المسیب و الشعبی دەیانگوت نەخێر ئەوە ئیسماعیل بوو ئیبراهیم بۆ سەربڕێن ئامادەی کرد. گرووپی دووەم نەوەی دواتر بوون. [219]

ئەوەش نیشانەیەکی ئاشکرایە، کە بەردەوامی هۆنینەوەی ڕەچەڵەکی عەرەب، و زیاتر بەستانەوەی بە ڕەچەڵەکی ئیبراهیم دوای نەساڕیەکانیش، تا ئێستاشی لەگەڵدایێ، لەناو عەرەب هەر بەردەوامە. بەتایبەتی بە نەمانی نەوەی بەرایی، هاوسەردەمی محمد، و دەستەڵاتی یەهودیە نەساڕیەکان، کێشەکە تا دەهات زیاتر بەسەریەوە دەنرا.

[219] الثعلبی، ابو اسحاق. قصص الانبیاء المسمی عرائس المجالس ص ٩١

هاوپەیمانی ساسانی و یەهودیە نەسارپیەکان
بۆ داگیرکردنی ئۆرشەلیم

هەوڵی دووەمیان دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ٦١٣ س.ب. یەهودیە نەسارپیەکان، بەردەوام هانی ئیمپراتۆریەتی ساسانیان دەدا، بۆ داگیرکردنی شام و حمس و شاری ئابامیای ڕۆمانی کە بە (القلعة المضيق) نلسرابوو.

لەو کاتەدا هەلومەرجەکان بۆ شەڕ دژی ڕۆم، بە تەواوی ڕەخسابوون. بیری نەتەوەیی عەرەبی یەهودی نەساری چەکەرەی کردبوو. گەیشتبووە ئاستی ئەوەی ببێتە لایەنێکی کاریگەر لەشەڕ دژی ڕۆم. لەوەش گرنگتر، ئەو خەونەی تا ئێستا یەهودیە نەسارپیەکان، بۆ وەگرتنەوەی ئۆرشەلیم دەیان بینی. ئێستا ببووە خەونی هیوای عەرەبەکانی یەهودی نەسارپیش، بۆ گەیشتنە ئۆرشەلیم، و شادبوون بە دیداری پەرستگای خودا. لەوەش کاریگەرتر، بە جیهاد دژی کریستیانەکانی کە لە ئۆرشەلیم نیشتەجێن. و قڕکردنیان تا لەو ڕێگایەوە، بەهەشتی خودا مسۆگەرکەن. بەو بیانۆیەی، گوایە یەهودیە دەربەدەرەکان، لە دیداری پەرستگا و ماڵی خودا قەدەخە دەکەن.

یەکەم هەنگاویان لەشکرێکی تێکەڵاویان لە عەرەبی قورەیش، کە بووبوونە نەساری دروستکرد. ئەوانە ئامادەبوون، بۆ دینە نوێکەیان هەموو شت بکەن. ئەو لەشکرەش بە سەرپەرشتی یەهودی نەساری بوو. کەهەم ڕەبەن و ئەسقەفی دینین. و هەم شارەزای ئۆرشەلیم و پەرستگای ماڵی خودان. بەم لەشکرە تێکەڵاوە، چوونە ناو سوپای ساسانی لە

ژێر فەرماندەی یەک لە سەرکردە زیرەکەکانی ساسانی بە ناوی ڕۆمیزانس (کە نازناوی: شاهەربەراز) بوو.[220]

لەو کاتەدا زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی خاکی ئیسرائیل و کەنعان، کریستیان بوون. کەمینەیەکیش یەهودی حاخامەکان بوون. کە دوژمنایەتیەکی مێژوویيان لەگەڵ بیزەنتیەکان دا هەبوو. بەتایبەتی وەک داگیرکەری خاکی پەیمان. ئەو خاکەی لە بنەڕەتدا، خودا داویەتیە گەلی بەنی ئیسرائیل. بۆیە هاوسۆزیان لەگەڵ دەوڵەتی ساسانی، هەڵوێستێکی سرووشتی بوو. و پەیوەندیان لەگەڵ ساسانیەکان لە ڕێگای ڕەوەندی یەهودی لە بابل هەبوو. ئەوانە بە چەندڕاپەڕینێک دژی بیزەنتیەکان هەڵسان. و یارمەتی ساسانیەکانیان دا بۆ هاتنە ناو شار. لە مانگی ئەپریلی ساڵی ٦١٤ س.ب ئۆرشەلیم گەمارۆدرا. بەیارمەتی یەهودیە ڕاپەڕیوەکان، شار کەوتە دەستی ساسانیەکان و یەهودیە نەساریەکان و عەرەبی قوڕەیش.

ئەوەی لەو شەڕە کارەساتی بەرکەوت کرستیانەکان بوون. کەوتنە بەر کوشتارێکی گەورە، و قڕکردنی بەکۆمەڵ، لەلایەن یەهودیە نەساریەکان. دەرئەنجامی ئەو تاوانە گەورانە لەو کوشتار، و کاری دەمارگیری و بە سوتاندنی کەنیسە و شوێنە پیرۆزەکانی کریستیانەکان. ژمارەی کوژراوەکان بە نزیکەی شەست هەزار کەسی کریستیانی مەزەندە دەکرێ. بەلام بەپێی دۆزینەوەی شوێنەوارناسی. لە گۆڕی مامێلا لاشەی هەزاران کەس دۆزراوەتەوە، کە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ماوەیە. و ئەوەش دەیسەلمێنێ کەژمارەی کوژراوانی کریستیانی زۆر لەوە زیاترن، کە تا ئێستا تۆمار- یان مەزەندەکراون. ئەوە بێجگە لەڕاگواستن، و دوورخستنەوەی ٣٥ هەزار کریستیان بۆ دەرەوەی ئۆرشەلیم.[221]

---

[220] Odon Lafontaine (Olaf) The great secret of Islam. Pp 49
[221] Ibid.

دوای سەرکەوتنی ساسانیەکان بەسەر ڕۆم، و گرتنی ئۆرشەلیم. باشترین ڕێگایان بۆ کاروباری بەڕێوەبردنی شار ئەوەبوو، داوایان لە یەهودیە حاخامەکان کرد، تا بتوانن لە سرووت و پەرستنەکانیان بەردەوام بن. لە هەمان کاتدا یەهودیە حاخامەکان، زۆر لەو یەهودیە نەسارِیانە بە گومان بوون، کە بەو هێزە گەورەیەی عەرەب، و دەستەڵاتی گەورەی ساسانیەکان گەڕابوونەوە. لەبەر ئەوەی دەیانزانی مەبەستیان تالان و برۆ نییە. بەڵکوو گەڕانەوەیان بۆ دروستکردنەوەی پەرستگایە. و دواتر گۆڕینی تۆپۆگرافیای دانیشتوانە. و خۆ ئامادەکردنە بۆ گەڕانەوەی یەسوی کریست. ئەو ناکۆکیە وایکرد کە یەهودیە نەسارِیەکان، یەهودیە حاخامەکان ناچاربکەن. ملیان بۆکەچ کەن. ئەوەش لە بەرژەوەندی ئیمپراتۆری ساسانی دانەبوو.

جەنەراڵی ساسانی لایەنگیری حاخامەکانی ئۆرشەلیمیان کرد. لەبەر ئەوەی یارمەتی و ئاسانکارییان بۆ کردبوون، بۆ هاتنە ناو شار. بۆیە یەهودیە نەسارِیەکان و هاوپەیمانە عەرەبەکانی قورەیشیان لە ئۆرشەلیم دەرکردن. و لە سەرتاپای ئیسرائیل دووریان خستنەوە. ئەو دەرکردنەش بووە فتیلەی ئاگرێکی گەورەتر. [222]

دوای دەرکردنی یەهودیە نەسارِیەکان و عەرەبە قورەیشیە هاودینەکانیان لە ئۆرشەلیم. تووڕەیی و بێهیوایی عەرەبە قورەیشیەکان، گەیشتە ئاستێکی چاوەڕوان نەکراو. لە بارێکی زۆر ناخۆشدابوون. لەلایەک هیوای دروستکردنەوەی پەرستگای ئۆرشەلیم، و گەڕانەوەی کریست بەباچوو. لەلایەکیتر ژیانی جارانیشیان نەمابوو. لەوە دەترسان هۆزە عەرەبیەکانی تری شام، بە چاوێکی نزم و بەزیو سەیریان بکەن. ئەوانە لەنێوان دوو ئالتەرناتیف تەنیا یەکیان بەدەستەوە مابوو.

---

[222] Ibid.

١ گەڕانەوەیان بۆ کاروپیشەی جارانیان لە دزی و ڕێگری و شوانکارەیی، زۆر سەخت بوو. تازە هیوایەکیان بە ئیمپراتۆریەتی ساسانی نەمابوو.

٢ ڕێگای چوونە پاڵ ئیمپراتۆری ڕۆمیان لێگیرابوو. لەبەر ئەوەی، هاوکاریان لەگەڵ ئیمپراتۆری ساسانی، و شەڕکردنیان دژی هێزەاکانی ڕۆم، بووبووە هۆی قینی ئیمپراتوری بێزەنتی. بەتایبەتی کۆمەڵکوژی کریستیانەکان. کە ئەندامانی دینی دەوڵەت بوون. وەک شکاندنی شکۆی ئیمپراتۆری سەیر دەکرا. لێبووردنی لەلایەن ڕۆم ئەستەم بوو.

لەو دەمەدا، تاکەڕێگا کۆچکردن بوو. بۆ حیجاز، کە برا یەهودیە نەسارپیەکان لەوێ پێگایەکی دینی و دەستەڵات بوون. بۆیە چاکترین ڕێگا بۆ ئەو شەڕکەرانە کۆچکردن بوو، بۆ خاکی حیجاز کە برا یەهودیە نەسارپیەکانی تری قورەیشیان لەوێ بوون. خەریکی بڵاوکردنەوەی دینی یەهودی نەسارپی بوون. سەرەڕای ئەوە، بە هاتنی ئەوان (یەهودیە نەسارپیەکان) هێز و توانایان لە خاکی حیجاز، زیاتر دەبێ. و لە گەڵ برا یەهودیە نەسارپیەکانی نیشتەجێی یەتروب، دەبنە دەستەڵاتدار و ڕێبەری دینی. کە دەمێک بوو لە ڕێگای قەشە وەرەقە بن نوفل و بوحیرای ڕەبەن، تا ئاستێکی باش پێگایان بە هێزبووبوو.

سەرەڕای ئەوە ئەو کۆچبەرانەش، وەک خاوەن ئەزموونی شەڕ. دەیانتوانی یەکسەر ببنە هێزێک، بۆ بەهێزتر کردنی یەهودیە نەسارپیەکانی حیجاز.

سەرەڕای ئەو هەلومەرجە نالەبارە. و ترسی ماڵ و گیان لە هەموولایەکەوە. هێشتا یەهودیە نەسارپیەکان، تا ئەو کاتەش وازیان لەکارو پیشەی تاوانبارکردن و هەڕەشەی کوشتن بەرامبەر یەهودیە حاخامەکان و کریستیانەکان نەدەهێنا. و بەردەوامبوون لە خەونی ئازادکردنی ییڕۆشەلیم، و سەرجەمی خاکی پەیمان. بۆ گەڕانەوە و چاوەڕوانی کریست هەر بەردەوام بوون. ئێستا بەو شکەستە، ئەوەندەی تر قینیان هەڵگرتبوو.

یەهودیە حاخامەکانیان بەوە تاوانبار دەکرد کە گوڕینیان لە پەرتووکی پیرۆز داکردووە. و بە مەبەستی خۆیان دایانڕشتۆتەوە. ئەوەش بە ڕای ئەوان، گومڕاییە لەدین. و نکۆڵیکردنە لەوەی کە لە تەورات دا هاتووە. بەڵام ڕاستیەکەی تەنیا بیانۆیەکی بێ بنەمابوو. مەبەستی سەرەکیان، تەنیا تۆمەت بوو بە یەهودیە حاخامەکان. ئەگینا تالمود تەنیا ڕاڤەکردنی چیرۆکەکانی ناو تەورات و کولتووری یەهودی گەلێرییە. لەگەڵ کەلەپووری باوی دینی ناوچەکانی گەلانی سامی .[223]

[223] Ibid. Pp 50

بنەڕەتی دروستبوونی دینی ئیسلام

هەندێک لێتۆژەرەوە باوەڕیان وایە کە دینی ئیسلام لە بنەڕەتدا. لە شام دروستبووە، ئەوەش بە دۆزینەوەی شوێنەوار و نووسین و هتد. ئەو گریمانەیە، جێگای هەڵوێستە لەسەرکردنە. لەبەر ئەوەی یەهودیە نەسارِیەکان، لەماوەی چەند سەدە، پلانی پەرەپێدان و خۆ ئامادەکردن بۆ رزگارکردنی ئۆرشەلیم، لە خاکی شام ئامادە دەکرد.کە دواتر ئەو ئامادەکاریە، لەلایەن قورەیشیە هاوپەیمانەکانیان بووە بناخەی دامەزرانی دەوڵەتی ئیسلام.

لەلایەکیتر،ڕێنماکار و ئاراستەکەرانی دین لە شاری بوسری لەشام، بە تایبەتی بحیرای راهب، وەک سەرپەرشتکاری دینی یەهودی نەسارِی، و جێنیشینی یەسوی کریست ڕێنمایی دەدا. لە گشتیان گرنگتر قەشە وەرەقە کوڕی نوفل بوو. کە وەک سەرۆکی کەنیسەی یەهودی نەسارِی (ئەبیونی) لە مەککە، داینەمۆی وەگەرخستنی پەرەسندنی دینی یەهودی نەسارِی بوو، لە حیجاز.

هەرچەندە لە سەرەتادا، مەبەست دروستکردنی دینێکی نوێ نەبووە لە مەککە. بەڵکوو بە هێزکردن و پەرەدان بوو بە موژدەی دینی ئیبراهیمی. بۆ ئەوەش هەر یەهودیە نەسارِیەکان خۆیان، لەژێر پەردەی حەنەفی کاریان دەکرد. ئەوەش لە شیعر و ئەدەبی جاهیلی بە ئاشکرا ڕەنگی داوەتەوە. کە نووسەری قورئان، چەندین کۆپەڵە شیعری ئەو شاعیرانەی، وەک إمرؤ القيس و أمية بن أبي سلط وەرگرتوون و وەک ئایەت تۆماری کردوون.

چەکەرەکردنی نیشانەکانی ئیسلام

A Caravan in the Desert, by Eugéne Alexis Girardet (1853 – 1907)
کاروانێک لە بیابان، لەلایەن ئێوگێن ئەلێکسیس گیرارد (١٩٥٣ – ١٩٠٧)

کۆچ بۆ یەتروب

لە دینی ئیسلام باسی کۆچی محمد و یاوەرانی بۆ یەتروب دەکا. کە دەبێ لەدەستی قورەیشیە بوتپەرستەکان کۆچیانکردبێ. بەڵام بەپێی سەرچاوە. ئەو کۆچە هی یەهودیە نەسارییەکان و قورەیشیە نەسارییەکان بووە. کە لە شام بە ناچاری کۆچیان بۆ لای یەهودیە نەسارییەکان و عەرەبە قورەیشیە هاوپەیمانەکانیان کردووە.

بەپێی سەرچاوەکانی ئیسلام و ڕای گشتی موسوڵمانان و فەرمی لەناو وڵاتانی موسوڵمان. دەبێ ساڵی ١١ کۆچی بەرامبەر ٦٢١ س.ب، پەیامبەری ئیسلام لە مەککەوە کۆچیکردبێ بۆ یەتروب. هەر لەو کاتەشدا ناوی یەتروب گۆڕابێ بۆ مەدینە. لەوەش گرنگتر سەفەری محمد لەگەڵ ئەبوبەکر و خۆ حەشاردانیان لە ئەشکەوتی ثور. و هۆنینەوەی ڕووداوی سەیر و سەمەرە لەڕێگادا. لەڕاستیدا کۆچ بۆ یەتروب ڕووداوێکی گەورەترە. کە دەکرێ لێرە بە کورتی بیخرێتە ڕوو.

بەر لەوەی بچینە ناو باسی کۆچ و گۆڕینی ناوی یەتروب بەگشتی، دەکرێ لە ڕێگای سێ پرسیارەوە، هەندێک سەرەتاتکێ لەگەڵ بابەتەکەدا بکەین.

*بۆ مێژووی ئیسلام لە کۆچکردنەوە دەستی پێکرد؟ خۆ سەرچاوەکانی ئیسلامی ئاماژە بەوە دەکەن، بەر لە کۆچکردن بۆ یەتروب موسوڵمانان کۆچیان بۆ شوێنی تریش کردووە. بۆ نموونە پاشانیشینی حەبەشە.
*یان بۆ وەک دینی کریستیانی لەدایکبوونی پەیامبەر محمد نەکرایە مێژووی دەستپێک؟
*لە کۆتاییدا بۆ یەکەم دابەزینی جوبرائیل نەکرایە دەستپێکی دینی ئیسلام؟ کە دەکرێ بەڕاستی بە سەرەتای دەستپێکی ئیسلام دابنرێ....

ئەو سێ پرسیارە، وامان لێدەکەن کە جارێکیتر بەناو سەرچاوەکانی مێژوویی، و دینی دا بچینەوە. بۆ ئەوەی وەڵامێکی لۆژیک وەدەست بێنین.

ئەو چیرۆکە باوانەی لەسەر کۆچ و چۆنیەتی ڕێگا، و گەیشتنە یەتروب و گۆڕینی ناوی، دوورن لە ڕاستی. و گشت ئەو چیرۆکانە، لە سەدەکانی دواتر، بۆ نەهێشتنی شوێنەواری یەکێتی یەهودی نەسارِی – عەرەب، و مەبەستی سیاسەتی عەرەبی پوخت لە دەوڵەتی ئیسلام دروستکران.

کۆچکردن بۆ یەتروب، وەک ڕووداوێکی مێژوویی و دینی، ڕاستە ڕووی داوە. بەڵام ڕووداوەکان هیچ پەیوەندیان بە و چیرۆکانەوە نییە، کە بۆ کۆچکردن لە نێوان مەککە و یەتروب دروستکراون. ڕاستی ڕووداوی کۆچ بۆ یەتروب، دەکرێ بەم شێوەیە دەست پێبکرێ:

لە ئەنجامی شەڕی درێژخایەنی نێوان هەردوو ئیمپراتۆری بێزەنتی و ساسانی. هەردوو لایان لەو شەڕە بێکۆتاییە بێزار و بێ هێزبووبوون. بەتایبەتی ساسانیەکان. لە دوای تووڕەیی و دوورکەوتنەوەی شەڕکەرانی هۆزەکانی عەرەبی و یەهودیە نەسڕیەکان، لەو ناوچانەی باکووری سوریا، کەپێشتر ئەو ناوچانە هەم لەژێر دەستەڵاتی بێزەنتیەکان دابوون. و هەم هاوپەیمانی خەڵکی ناوچەکەبوون، بەتایبەتی عەرەب.

دوای ئەوەی ساسانیەکان، یەهودی نەسڕیەکان و عەرەبە هاوپەیمانەکانیان لە ئۆرشەلیم دەرکردن. ئیتر ئەو سنوورانەی کە عەرەبی قورەیش دەیانپاراستن، چۆل بوون. ئەوەش دەرفەتێکی باشی بۆ بێزەنتیەکان ڕەخساند، هێرشیکی پێچەوانە دژی ساسانییەکان دەست پێکرد. و لەو هێرشە دا توانیان لە سەرەتای ساڵی ٦٢٠ س.ب ئەو ناوچانەی پێشتر لەژێر قەڵەمڕەوی خۆیان دابوون، وەرگرنەوە. و تا گەیشتنە باکووری سوریا.

بەم سەرکەوتنە یەک لەدوای یەکانەی بێزەنتیەکان، یەهودیە نەسڕیەکان و قورەیشیە نەسڕیەکانی هاوپەیمانیان، کە پێشتر لەگەڵ ساسانیەکان، بەشداری شەڕی ٦١٤ س.ب یان کردبوو. هەستیان بە ترسێکی گەورە دەکرد. لەوە دەترسان ئیمپراتۆری ڕۆمی بێزەنتی، تۆڵەی ئەو بەشدارییەیان لێ بسەننەوە.

هەڵومەرجەکە بۆ ئەوان تا دەهات سەختتر دەبوو. بۆیە کەوتنە بیرکردنەوە. بۆ ئەوەی کۆچ بۆ شوێنێکی دوورەدەست بکەن. کە تا دەکرێ، لە دەستەڵاتی ئیمپراتۆری ڕۆمی بێزەنتی

دووربێ. و دەستیان پێیان ڕانەگا. تا سەروماڵیان بپارێزراوبێ. بۆیە دەبوایە بەهەر شێوەیەک بێ. ئەو ناوچانەی باو و باپیرانیان لە باکووری شام، بە تایبەتی ڕۆژهەڵاتی لازقیە بەجێ بێلن.

دوای چەندین ڕاوێژکاری، یەهودیە نەسارییەکان باوەڕیان بە عەرەبە قورەیشیەکان هێنا، کە کۆچ بۆ لای ئامۆزاکانیان، لە یەتروب بکەن. لەبەر ئەوەی:

یەکەم: دوورە لە ترسی بیزەنتیەکان و لەشکرکێشیان.
دووەم: لە یەتروب بنەماڵە و هۆزی یەهودی نەساری دەمێکە دەژین. زۆر عەرەبی نەسارێشی لێن.

ئەوەبوو کۆمەڵێک لە یەهودی نەساری و عەرەبە نەسارییە هاوپەیمانەکانیان، کۆچیان بۆ یەتروب کرد. و ناویان لێنرا (کۆچبەران – المهاجرین).

هەرچەندە ئەو کۆچە لە ساڵانی دواتر خوێندنەوە، و ناوەڕۆکی تری پێدرا. تا گەیشتە ئەو ڕادەیەی، وەک ڕووداوێکی نەتەوەیی عەرەبی - یەهودی نەساری مەزن دابنرێ. نەک هەڵاتن بۆ ڕزگارکردنی گیان و ماڵیان. لەبەر ئەوەی پاک و هەڵبژاردە ڕاناکەن. بەڵکوو خۆیان بۆ گەڕانەوە، بۆ خاکی پەیمان و چاوەڕوانی یەسوی کریست ئامادەدەکەن.[224]

ئەو لێکدانەوەیە لە گیانی یەهودی و وژدانیان دا، دووبارەبوونەوەی کۆچی گەورەی دەرچوونی یەهودەیان بوو، لە خاکی میسر، بە سەرکردایەتی موسا. بۆ گەیشتنە خاکی پەیمان. ئەوەش لێکدانەوەیەکی تەوراتییە بۆ کۆچکردن. و بە پرۆسەی پاکبوونەوە دادەنرێ. پرۆسەی کۆچ بۆ بیابان، وەک وەڵامێکی خودایی بۆ وەدەستهێنانی خاکی پەیمان، هەنگاوی خۆپاککردنەوەی پێش گەڕانەوەیە.

[224] Odon Lafontaine (Olaf) The great secret of Islam. Pp 51

ئەوەش بەپێی هەڵومەرجی بەجێهێشتنی کۆن، و سەرەتای سەردەمێکی نوێ. و سەرەتای مێژوویێکی پیرۆز. هەر ئەوەش، بۆتە بنەڕەت بۆ دەسپێکی ئەو کۆچە، کراوەتە دەستپێکی ساڵنامەی کۆچی. کە تا ئێستاش لە جیهانی ئیسلامی بە سالنامەی کۆچی نلسراوە. [225]

کۆچ بۆ یەتروب و جێگیربوون، دەرفەتی ئەوە دەدا، وەبەرخۆیان بێنەوە. و هێزی ڕزگارکەر دووبارە ئامادە کەنەوە. لەبەر ئەوەی لە یەتروب هەم دوورەدەستە لە هێزەکانی ئیمپراتۆری بێزەنتی و ساسانی. هەمیش برا یەهودیە نەسرانیەکانیان، دەمێکە لێرە ڕەگیان داکوتاوە. و وەک پشت و پەنان بۆ ئەو هێزە شەڕکەرانە. [226]

بە گشتی لێرە بەدواوە قۆناخێکی تر، لە ژیانی یەهودیە نەسرانیەکان دەستپێدەکا. کە لەگەڵ خۆی ڕەوتی مێژوویی و جوگرافی ناوچەکەش دەگۆڕێ.

یەتروب دەبێتە مەدینە

هەر دوای ئەو کۆچە دوور و درێژەی یەهودیە نەسرانیەکان و عەرەبە هاوپەیمانەکانیان، بۆ یەتروب. ناوی شاری یەتروب گۆڕا بۆ مەدینە. پرسەکە ئەوەیە! بۆ ناوی هیچ شارێکیتری حیجاز نەگۆڕا. تەنیا یەتروب نەبێ؟ دووەم بۆ لە گشت ناوی جیهان ببێتە مەدینە (شار)؟

ئەو ناو گۆڕینەش وەڵامێکی لۆژیکی خۆی هەیە! بۆ شارەزایی و تێگەیشتنی، دەبێ ئاوڕێک لە مێژووی ڕابردووی، نەتەوەی یەهودی بدەینەوە.

---

[225] Ibid. Pp 52
[226] Ibid. Pp 68

گۆڕینی ناوی یەتروب بۆ مەدینە، پەیوەندی بە شاری مۆدین (Modiin)، لە ئیسرائیل هەیە. ئەو شارەی یەهودیە نەسارپەکان شانازیان پێوە دەکرد. و وەک هێمای بەرەنگاری و بەردەوامی گەلی بەنی ئیسرائیلیان دادەنا. بە یەک لەو خاڵە مێژوویی و جوگرافیانەی دادەنێن، کە تا مێژوو ماوە دەبێ ئەو پیرۆزیەش بشەکێتەوە.

لە شاری مۆدین، لە خاکی پەیمان، یەکەمین ڕاپەڕینی مەکابیەکان دژی سلوکیە یۆنانیەکان لە ساڵی ١٦٧ پ.س.ب دەستی پێکرد. ئەنتۆکیۆس پاشای سلووکی بوو، لە سوریای ئێستا. دەیەویست دینی یەهودی لەناوبەرێ.

یەکەم هەنگاوی وێرانکردنی شاری ئۆرشەلیم بوو، دوای ئەوە نەرێت و سرووتە دینیەکانی یەهودی، وەک بەڵاگیرکردن، نەرێتی دینی ڕۆژانی شەممە و خەتەنەکردنی قەدەخەکردن. لە جیاتی ئەوە، لە ئۆرشەلیم سەکۆی زێیوسی خودای یۆنانی دروستکرد. [227]

لەو کاتەدا کاهینێکی یەهودی بەناوی مەتاتیاس، یەکەم پرووشکی ڕاپەڕین دەتەقێنێ و دەیەوێ بەرمەیدان دژی بڕیاری پاشای سلوکی بەڵاگیربکا. لەو کاتەدا پیاوێکی یەهودی ئامادە دەبێ خۆی ببێتە بەڵاگیر. ڕاپەڕین دەستی پێکرد و بەردەوام بوو تا ساڵی ١٦٤ پ.س.ب، جودای مەکابیوس کوڕی کاهین مەتاتیاس دەبێتە سەرکردەی ڕاپەڕین و سلوکیەکان لە سوریا دەردەپەڕێنن. و دەوڵەتی حەشمونی یەهودی دروست دەکەن. کە تا ساڵی ٦٣ پ.س.ب خایاند. ماوەی سەد ساڵ، لە نێوان ١٦٤ – ٦٣ پ.س.ب یەهودی تا ئاستێکی باش بە ئارامی دەژیان. ئەوەش بە درێژی لە پەرتووکی یەکەمی مەکابیەکان دا، باسکراوە. [228]

پەرتووکی مەکابیەکان ١: ٢: ٢١ - ٢٣

[227] Wikipedia
[228] First book of Maccabees

(٢١) خودا قەدەخەی کردووە، واز لە یاسا و نەریتەکانی بێنین (٢٢) ئێمە گوێ لە قسەکانی پاشاڕاناگرین، بۆ ئەوەی دینی خۆمان جێ بێڵین، نە بەلای ڕاست و نە بەلای چەپدا (٢٣) کاتی ئەو قسانەی کرد، جولەکەیەک هاتەپێش و لەبەرچاوی هەمووان خۆی کردە بەڵاگێڕ. لە بەڵاگەڕگای مۆدێن.

دوای کۆچی یەهودیە نەسارییەکان و قورەیشیەکان. ناوی یثروب گۆڕا بۆ مەدینە. ئەوەش وەک قۆناخی گێرسانەوە و دەستپێکردنی هەنگاوێکی تری بەردەوام بوون، لە خەونە کۆنەکەیان.

دینی ئیسلام، دوای گرتنی مەککە دروستبووە

ڕەنگە خوێنەر دوای خوێندنەوەی ئەو مێژووە، دورودرێژە. پرسیار بکا. ئەی دینی ئیسلام کەی دروستبوو؟

بۆ وەڵامی ئەو پرسیارە، دەبێ جارێکیتر گوزەرێک بەناو مێژووی ئەو دەیەیە دا بکەین، کە گوایە یەکەم بانگهێژی دینی ئیسلامی تێداکراوە. و بە ووردی تاوتوێی ئایەتەکانی قورئان بکەین. لەگەڵ بەراوردکردنیان بە هەڵسوکەوتی کۆمەڵایەتی، وژینگەی نووسەری قورئان. ئەوسا بۆمان دەردەکەوێ قۆناخی مەککە، لە فێرکردن و هوشیارکردنەوەی دینی یەهودی نەساری بووە، نەک بانگهێژی دینێکی نوێ.

یەکەم

ئامادەکردنی محمد وەک جێنیشینی وەرەقە، بە ناوەڕۆکی ئەو پەرتووکەی قەشە وەرەقە خەریکی وەگێڕانی بوو بۆ عەرەبی. کە بریتی بوو لە بەردەوامی ناوەڕۆکی پیرۆزیەکانی دینی یەهودی نەسارِی.

قەشە وەرەقە، تەواوی هیوای لەسەر محمد بنیات نابوو. کە بتوانێ دوای خۆی بەردەوامی بەو ڕێبازە بدا، کە قەشە وەرەقە و بوحیرای ڕەبەن بە دەیان ساڵ خزمەتیان کردبوو. ئەوەش لە چەندین ئایەتی قورئان، بە روونی ئاماژەی پێکراوە. کە کەسانێک هەن، ئەو گرنگیە نوێیە دیاردەکەن. کە محمد وەدەستی هێنابوون و خۆی لەسەر ڕادەهێنان.

لەلایەکیتر هەر لەو سەردەمەدا، قەشە وەرەقە ئینجیلی عیبرانی کە تا ئەو دەمە بە زمانی ئارامی و عیبری بوو، بۆ یەهودیە نەسارِیەکانی عەرەب و بانگهێژی دینی، وەردەگێڕایە سەر زمانی عەرەبی. و محمدیش بانگهێژی دینی یەهودی نەسارِی لە مەککە پێدەکرد. لەو قۆناخەدا ئیسلام وەک دینێکی سەربەخۆ بوونی نەبووە. بەڵکوو ئامادەکردنی شێوەی دەربڕین و لیتۆرگی محمد بۆ بانگهێژەکەی لە چوارچێوەی ئامۆژگاریی و ڕێنمایی دینی یەهودی نەسارِی دابوون، ئەوەش بە پێی ئینجیلە وەگێڕدراوەکە. کە سەرچاوەیەک بوو، بۆ محمد و بانگهێژەکەی لە سەردەمی مەککە. [229]

هەر ئەوەشە وایکردووە، لە ناو زۆر ئایەتی جیاجیای قورئانی مەککە، ڕاستەوخۆ ئەو شتانە دووبارە بوونەتەوە. کە لە ئینجیلی عیبرانی دابوون.

---

[229] صحیح بخاری ۱: ۳۸ – ۳۹، صحیح مسلم ۱: ۷۸ – ۷۹، أغانی للأصفهانی ۱: ۱۱٤، ابن کثیر سیرة النبویة ۱: ۳۸٦، الحریری أبو موسی، قس و نبی ۹٥

لەسورەتی فصلت ناڕاستەوخۆ ئەوە دەدرکێنێ، کە ئەگەر ڕوونکردنەوەکان بە عەجەمی بوایە. ئەوە باوەڕدارانی عەرەب گلەییان دەکرد بۆ بەعەرەبی ڕوون نەکراونەتەوە تا لێی تێبگەن.

القرأن الكريم - سورة فصلت ٤١: ٤٤

ئەگەر ئەم قورئانەمان بە عەجەمی بناردبایە، دەیانگوت ئایەتەکانی بە ڕوونی ڕوون نەکراونەتەوە.(٤٤)

لە ئایەتێکی تردا، بە ڕوونی باسی ئەو وەگێڕانە دەکا، کە قەشە ورەقە خەریکی بوو. و بووبووە سەرچاوەش بۆ ئاسانکاری لە بانگەیێژەکەی محمد. و تێگەیشتنی عەرەب لە ناوەرۆکی پەیامەکەی. کە ڕۆژانە دەیەویست بیگەیێنێ.

القرآن الكريم - سورة الزخرف ٤٣: ٣

لەڕاستیدا، ئێمە قورئانمان کردۆتە عەرەبی بۆ ئەوەی لێی تێبگەن (٣)

هەروەها لە سوڕەتی (هود) دان بەوە دادەنێ، کە ئایەتەکان لەلایەن پسپۆڕێک ڕوونکراونەتەوە. ئەو پسپۆڕەش بێجگە لە قەشە ورەقە ناتوانێ کەسێکیتر بێ.

القرأان الكريم - سورة هود ١١: ١

الر، پەرتووکێکە ئایەتەکانی بە پتەوی داڕێژراون. دواتر لەلایەن کارزانی کرامە ڕوونکراونەتەوە (١) بێجگە لە خودا هیچی تر مەپەرستن. منیش بۆتان ئاگادارکەرەوە و موژدە دەرم (٢) [230]

[230] آ.ل.ر : کورتکراوەی (إمر لي ربو) ئارامیە. واتە پەروەردگار فەرمانی پێداوم

له قورئاندا به ڕاشکاوی دەڵێ: محمد هیچی لەسەر نییە. تەنیا ئەرک و ئاسانکاری، له پەیامی پێشتر که بۆی مانەتەوە بڵاو دەکاتەوە.[231]

دووەم

خاڵێکیتر، که دەبێ ڕەچاوبکرێ. و تەواوکەری خاڵی یەکەمە، له سەرتاسەری قورئانی مەککە، بێجگە له سورەتی الأعراف ئایەتی ١٥٧ و ١٥٨ له هیچ ئایەتێکیتر، لەو قۆناخەدا (قۆناخی مەککە) محمد به نەبی ناو نابا. بەڵکو به موژدەدەر (مبشر) و ئامۆژگاریکەر ناوی دەبا.

القرأن الكريم – الأعراف ٧: ١٥٧ – ١٥٨

> بۆ ئەوانەی که شوێن پەیامبەر کەوتوون. که پەیامبەرێکی ئومیه. و لەلایەن پەروەردگرەوە هاتووە (١٥٧) بڵێ ئەی خەڵکینه من پەیامبەر و نێردەی خودام، بۆ ئێوه هەمووتان .... کەواته باوڕ به خودا و پەیامبەری بهێنن. که نێرداوێکی ئومیه. ئەویش باوەڕی به خودا و ووتەکانی هەیە. ئێوەش شوێنی کەون و پەیڕەوی بکەن. تا بکەونه سەر ڕێگای ڕاست (١٥٨)

کاتێ له سەرتاسەری قورئانی مەککە، محمد به نەبێ ناو نابا. بەڵکوو وەک موژدەدەرێک دەیناسێنێ. بۆمان دەسەلمێنێ. محمد تەنیا موژدەدەرێکی یەهودی نەسارِی بووە. هیچکام له قەشه وەرەقه و محمد بیریان له نەبییەتی نەکردۆتەوە. بەڵکوو بەپێی ڕێنمایی پەیمانی کۆن. قەشه وەرەقه دەیەویست محمد پەروەردە بکا، تا له دوای مردنی خۆی، ببێته

[231] الحريري أبو موسى (٢٠٠٥) قس و نبی، بحث فی نشأة الإسلام قس. ص ١١٩

جێنیشینی، بۆ سەرپەرشتی، یەهودیە نەسارییەکانی ناوچەکانی حیجاز. بۆ ئەوەی دوا مەرگی قەشە وەرەقە کاروباری ڕەوتی یەهودیە نەسارییەکان هەر بەردەوام بێ. [232]

نموونەیەکیتر، کە ئەو شتە پشتڕاست دەکاتەوە. نووسراوێکی بچووک، کە بریتیە لە تەنیا هەشت دێر. ئەو دەقە دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی هەشتەمی س.ب بەڵگەنامەیەکە، چەند ڕوونکردنەوەیەکی سەبارەت بە مێژوو و ناوی کەسانی، بەشدار لە شەڕی بەدری تێدایە. بە شێوەیەکی ڕووماڵ سەبارەت بەو سەرکەوتنەی، یاوەرانی محمد بەسەر مەککیەکاندا.

لەناو ئەو دەقە ناوی محمد دوو جار هاتووە، بەڵام بەبێ پێدا هەڵگوتنی وەک (صلی الله علیه و سلم) یان شتێکی لەو شێوەیە. [233]

دەقێکی تر لەسەرکاغەزی بەرەدی. بەڵام ئەوەیان درێژترە. وگێڕانەوەیەکە لە نزیکەی ٢٠ لاپەڕەدا. باسی قۆناخی سەرەتای محمد لە مەدینە دەکا. لەوەدا چیرۆکی گفتوگۆی لەگەڵ خەڵکی مەدینە دەخوێنییتەوە. ئەوەش وەک خۆ ئامادەکردن و مانەوەی لەوێ.[234]

تەنانەت لە قوناخی مەدینەش، تا ماوەیەکی زۆر، کاریگەری و ڕۆڵی دیار و بەرچاوی قەشە و ڕەبەنەکانی نەساری، لەسەر محمد هێشتا هەرماوە. و بە ڕوونی بەدیدەکرێ. ئەوەش ڕەنگدانەوەی ئەو هەوڵە زۆرەی بۆ پەروەردەکردنی دراوە. لە ئایەتی قورئانی مەدینە ئامۆژەی

---

232 الحريري أبو موسی (٢٠٠٥) قس و نبی، بحث في نشأة الإسلام قس. ص ٨٧
233 A. Grohmann (1963) Arabia pappyri from Hirbet, el. Mird. Louvain-Leuven. Bibliothéque du Muséon. Vol. 52. 1963
234 De Prèmare, Alfred-louis (2002) The foundations of Islam, between Writing and History. Pp 18

پێکراوە. کە چەند کەسانی دڵسۆز و نەرم و بێفیزن.

القرآن الكريم – سورة المائدة ٥: ٨٢

> دەبینی نزیکترین لە سۆز و خۆشەویستی بۆ ئەوانەی باوەڕیان هێناوە. ئەوانەن کە دەڵێن: ئێمە نەسرانین. ئەوەش لەبەر ئەوەی هەندێکیان قەشەن و هەندێکیشیان ڕەبەنی (ڕهبان) دیندارن بێگومان ئەوانە لەڕاستی ڕەوایيدا خۆ بە زلزان نین(٨٢)

هەرچەندە سوڕەتی المائدة سووڕەتێکی مەدینەیە، بەوەش بۆمان دەسەلمێنێ، تا قۆناخی کۆتایی مەدینە، و دوای کۆچی یەهودیە نەساڕیەکان و قورەیشیە هاوپەیمانەکانی. شتێک بە ناوی دینێکی نوێ بوونی نەبووە. دوای کۆچ و بوونی ئەو هەموو شەڕکەرە لە مەدینە محمد و قورەیشیەکانی تری یاوەری، بە خەیاڵی دینێکی نوێ داهاتن، کە ڕەنگدانەوەی ژیان و هەڵومەرجەکانی بیابانی دوورگەی عەرەبی بێ. بەڵام هێشتا نووسەری قورئان، لە ژێرکاریگەری نەساڕیەکان دابوو. و ئەوانی بە دلسۆز و پشت و پەنا دەزانێ. و بۆ هەر کارێکی دین، ڕاڤەی کارە ئاڵۆزەکان، ڕوو لەوان دەکرد.

دوا بەڵگە زۆر گرنگ سەبارەت بە محمد و دینی یەهودی نەساڕی. ئەو ڕۆژەی مەککە لەلایەن لەشکری دەوڵەتی ئیسلام داگیرکرا. ئەو کاتەی محمد گەیشتە مەککە، یەکسەر چووە ناو بەیت. و فەزلی کوری عەباسی کوری عبدالمطلبی نارد، کە هەندێک ئاوی زەمزەم بێنێ. دوایی فەرمانی دا قوماشێک تەڕکەن و ئەو وێنانەی لەسەر بەرد و دیوارەکانی ناوەوەی کەعبە دروستکرابوون، پێ ڕەشکەنەوە. هەر لەو کاتە، دەستی لەسەر دوو وێنە دانان، و

گوتی بێجگە لەوانەی لە ژێردەستم دان، ئەوانیتر هەمووی ڕەشکەنەوە. کە دەستی بەرزکردەوە وێنەی یەسو (عیسا) و مریەمی دایکی بوون. [235]

ئەو ڕووداوە دەیسەلمێنێ، تا ڕۆژی داگیرکردنی مەککە، محمد و یاوەرانی هەر لەسەر دینی یەهودی نەسارێ بووین. و دوای ئەوە، هەنگاو بۆ دروستبوونی دینی ئیسلام هاویشتراوە.

بۆیە دەتوانین بڵێین دینی ئیسلام وەک ناوێک بووە، بۆ دەوڵەتە نوێکەی مەدینە. ئەوەش هەنگاوێک بووە، لە لاساییکردنەوەی دەوڵەتی ڕۆم لە هەنگاونان بۆ دانانی دینی کریستیانی بە دینی دەوڵەت.

پرۆسەی پەروەردەکردنی محمد، لە سەرەتادا بۆ نەبییەتی نەبووە. بوڵکوو بۆ ئەوە بووە ببێتە ئەسقەف بەسەر کاروبارەکانی دین لە حیجاز. بەڵام یەکەم مردنی قەشە وەرەقە و دواتریش مردنی خەدیجەی هاوسەری و ئەبی تالبی مامی. بە تایبەتی لە کۆتایی قۆناخی مەککە، دەست والابوونی محمد لەلایەک و لەلایەکیتر گۆڕانی هەلومەرجەکانی سیاسی و سەربازی وایکرد. لەشکرێکی یەهودیە نەسارییەکان و قورەیشیەکان وەک چەکداری خاوەن ئەزموون بێنە شاری مەدینە. و دروستبوونی دەرفەتێکی گەورە بۆ ڕاگەیاندنی دەوڵەتی ئیسلام. بەڵام هێشتا پرسی دین، لە ئارادا نەبووە. تا داگیرکردنی مەککە لە ساڵی ٦٣٠ س.ب. کە دەکاتە تەنیا دوو ساڵ بەر لە کۆچی دوایی محمد. ڕەنگە بتوانین بڵێین پرسی دەرسبوونی دینی ئیسلام، دوای محمد هاتبێتە ئارا. زۆربەی نیشانەکان بەو ئاڕاستەیە دادەڕۆن!! بۆیە گریمانەی بەهێز ئەوەیە دینی ئیسلام، ماوەیەکی زۆر دوای کۆچی دوایی محمد دروست بووبێ.

---

[235] الحریری أبو موسی (٢٠٠٥) قس و نبی، بحث فی نشأة الإسلام، ص ١٩

کتاب المدینة

دوو پەیمان بۆ خۆ بەهێزکردنی محمد

دوای کۆچی یەهودیە نەساڕیەکان و عەرەب لە شامەوە، بەرەو یەتروب. و گەیشتنیان، کێژەنی فرە لایەنی و ناکۆکی نێوان هۆز و بنەماڵە و گرووپە جیاجیاکان. و دوژمنانی قورەیش لالەیەکیتر. و هەروەها بێ هێزی یاوەرانی محمد. وەک سەرپەرشتیاری کەنیسەی یەهودیە نەساڕیەکان، کە دوای قەشە وەرەقە کۆچی دوایی کرد، گشت کاروبارەکانی بەڕێوەبردن و پێشوازی یەهودیە نەساڕیەکان و عەرەبەکانی قورەیشی کەوتبووە سەرشان. ئەوەش هەر لە خۆراک و جێی حەوانەوە، بۆ کۆچبەران. تا دەگاتە هەوڵی دروستکردنی لەشکرێک بۆ بەرگری لە دەرەوە. بەتایبەتی ترسی هەردوو ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی و ساسانی. سەرەڕای بەڕێوەبردن، و نیشتەجێکردنی کۆچبەران لە یەتروب. لەبەر ئەوەی، تا ئەو کاتە، هێشتا لەشکری ئیسلام دروست نەبووبوو. محمدیش خۆی ساخ نەکردبووەوە. و لە دووڕیانی بەردەوامی لەسەر یەهودی نەساڕی، یان دروستکردنی دینێکی نوێ.[236] لەو کاتەدا محمد وەک بازرگانێکی سیاسی و پلاندانەرێک بوو، لەلایەک خۆ بە هێزکردن. و لەلایەکیتر دەربازبوون لە سیستەمی هۆز و بنەماڵە. و بەردەوامی ناکۆکی. هەروەها بوونی دینی تر لە یەتروب کە دەمێک بوو پێگەی کۆمەڵایەتیان جێگیربوو.

ئەوە بوو هەر لەو کاتەی لە یەتروب جێگیربوون دوو پەیمانی بەستن. کە بە کتاب المدینة یان کتاب محمد ناسراون. لەڕاستیدا ئەو نامەیە (کتاب المدینة) بە دەستپێکی دامەزراندنی دەوڵەتی ئیسلام و دواتریش دینی ئیسلام دادەنرێ.

---

236 ئەو بیرۆکەیە هەر لە دوای مردنی خدیجە و أبی طالب لە ساڵی ٦١٩ س.ب سەری هەڵدابوو. بەڵام ئێستا دەرفەتی ئەوەبوو بخرێتە قۆناخی جێبەجێکردن.

پەیمانی یەکەم:

دانانی بەردی بناخەی برایەتی دینی، لە جیاتی برایەتی هۆز و بنەماڵە. بەوەش توانی هەنگاوێکی گەورە بۆ دروستکردنی ئومەتی ئیسلام باوێ. و دووەم دەربازبوون لە ناکۆکی و ئاژاوەی نێوان گرووپە جیاوازەکانی مەدینە کە بە لایەنگیران (الأنصار) و کۆچبەران (المهاجرون) ناسران.

زۆر سەرچاوە ئاماژە بەوە دەکەن کە محمد پەیامێکی بۆ خەڵکی یەتروب نووسی. ئەو پەیامە بەناوی (کتاب المدینة، یان کتاب محمد) ناسراوە.

ناوەرۆکی بریتییە، لە دانانی برایەتی دینی لە نێوان موسوڵمانان. لە جیاتی برایەتی خێل و بنەماڵە. ئەوەش لە نێوان کۆچبەران و لاینگیران (الأنصار). لەو ڕێگایەوە توانی دەستەڵاتی هۆزەکانی عەرەبی نەهێڵێ. و لە جیاتی ئەوە دەستەڵاتی برایەتی دینی بنیات بنێ. بەو پلانە توانی هێزێکی لە ڕادەبەدەر، پەیدا بکا. دەستی محمدیش بۆ گەیشتنە ئامانج، واڵا بێ.

دەقی کتاب المدینة

ئەم پەرتووکە لە لایەن محمد[237]. لە نێوان باوەڕداران و موسوڵمانانی قورەیش و یەتروب. و ئەوانەی بە دوایان کەوتوون. لەگەڵیان چوون و لەتەکیان جیهادیان کرد. ئەوانە یەک نەتەوەن بەبێ خەڵک (الناس).

[237] بەسەرنجێک بۆمان دەردەکەوێ. ناوی محمد نە نەبیە، نە پەیامبەر. هەروەها بەبێ صلعم. کەواتە هێشتا داوای پەیامبەرایەتی نەکردووە. ئەو دیاردەیە لە چەند بەڵگەنامەی تریش دا هاتووە.

کوچبەرانی قورەیش لەگەڵتاندان. لەگەڵ یەکتری. و لەنێوان یەکتری، دووانن.

باوەڕداران بە چاکە لەگەڵ یەکترین...... هتد.

بنو ساعدة بەپێی گرووپی خۆیان، بۆ یەکتری، وەک سەنگەر وان. هەر گرووپێک ئازارەکانی خۆی بە دۆستانە و دادوەری لەناو باوەڕداران چارەسەر دەکا. بنو حارث بەپێی گرووپی خۆیان، بۆ یەکتری، وەک سەنگەر وان. هەر گرووپێک ئازارەکانی خۆی بە دۆستانە و دادوەری لەناو باوەڕداران چارەسەر دەکا. بنو جشم بەپێی گرووپی خۆیان، بۆ یەکتری، وەک سەنگەر وان. هەر گرووپێک ئازارەکانی خۆی بە دۆستانە و دادوەری لەناو باوەڕداران چارەسەر دەکا. بنو نجار بەپێی گرووپی خۆیان، بۆ یەکتری، وەک سەنگەر وان. هەر گرووپێک ئازارەکانی خۆی بە دۆستانە و دادوەری لەناو باوەڕداران چارەسەر دەکا. بنو عمرو بن عوف بەپێی گرووپی خۆیان، بۆ یەکتری، وەک سەنگەر وان. هەر گرووپێک ئازارەکانی خۆی بە دۆستانە و دادوەری لەناو باوەڕداران چارەسەر دەکا. بنو نبیت بەپێی گرووپی خۆیان، بۆ یەکتری، وەک سەنگەر وان. هەر گرووپێک ئازارەکانی خۆی بە دۆستانە و دادوەری لەناو باوەڕداران چارەسەر دەکا. بنو الأوس بەپێی گرووپی خۆیان، بۆ یەکتری، وەک سەنگەر وان. هەر گرووپێک ئازارەکانی خۆی بە دۆستانە و دادوەری لەناو باوەڕداران چارەسەر دەکا. بەنو عەوف بەپێی گرووپی خۆیان، بۆ یەکتری، وەک سەنگەر وان. هەر گرووپێک ئازارەکانی خۆی بە دۆستانە و دادوەری لەناو باوەڕداران چارەسەر دەکا.

باوەڕداران واز لە خۆشی، لە نێوان خۆیان ناهێنن، ئەگەر وازیش بێنن. بە شێوەیەکی دۆستانە و وەفادارانە دەبێ.[238]

---

[238] أبو عبید، کتاب الأموال ص ٢٩١ – ٢٩٤

پەیمانی دووەم:

پەیمانی دووەم لە نێوان موسوڵمان و یەهودیەکانی یەتروب بوو. ئەو پەیمانە لەسەر بنەمای خاڵە هاوبەشەکانی باوەڕی دینی هەردوولا بەسترا. ئەو هەوڵدانەشی لەسەر بنچینەی پەیوەندی باوەڕی دینی محمد (یەهودیە نەسارپەکان)، بە پێی نەرێت و یاساکانی دینی موسا بوو. کە هەردوو یەهودی حاخامی و یەهودی نەسارِی دەگرتەوە. دەق ئەو پەیمانەش لە قورئان پشتڕاستکراوەتەوە. لە هەمان کاتدا هەردوو پەرتووکی پیرۆزی پێش خۆی پشتڕاست دەکاتەوە. و دان بەوە دادەنێ نەبیەکانی یەهودی و یەهودی نەسارِی، لەهەمان کاتدا نەبی ئیسلامن. پێگای مریەمی دایکی یەسو بۆ ئیسلام، هەروەک یەهودیە نەسارپەکانە.

إبن إسحاق دەڵێ:

> پەیامبەری خودا نووسراوێکی لە نێوان کۆچبەران و لایەنگیران نووسی. تێیدا پەیمانی لەگەڵ یەهودیان بەست کە دین و سامانیان پارێزراوە. لە بەرامبەر ئەوە، مەرجی بۆ دانان [239].

گشت پەیمانەکە لە سەرسێ خاڵی هاوبەش یا مەرجی هاوبەش، لە نێوان موسوڵمان و یەهودی و یەهودی نەسارِی و سابیئیەکان دیاردەکا.

١ باوەڕ بەخودا بوون. ٢ باوەڕ بە ڕۆژی پەسەڵان (قیامەت) ٣ کردەوەی چاک.

إبن هشام السيرة الجزء الأول ص ٥٠١ – ٥٠٤

[239] هادي العلوى (١٩٩٩) فصول من تاريخ الإسلام السياسي. ص ٢٧

القرآن الكريم – سورة البقرة ٢: ٦٢

ئەوانەی باوەڕدارن و ئەو کەسانەش کە لەسەر دینی یەهودی و نەساڕی و سابیئین. ئەگەر باوەڕیان بە خودا، و ڕۆژی پەسڵان (القیامة) هەبێ. و کاری چاک بکەن. لای پەروەردگار، پاداشتی خۆیان هەیە. و نە هیچ ترسێکیان لەسەرە. و نە خەم دەخۆن (٦٢)

بە پێی ئەو ئایەتە، هەر کەسێک لەسەر یەکێک لەو سێ دینە بێ. و ئەو سێ خاڵەی تێدابێ، خودا لێی ڕازیە.[240] بەو شێوەیە قورئان گشت ناکۆکییەکانی ناو باوەڕدارانی مەدینەی سڕکرد. ئەوەش بۆ دەرفەت وەرگرتن، لە بەرەنگار بوونەوەی، وەک خۆیان دەڵێن بوتپەرستانی دوورگەی عەرەبی.

بەڵام ئەو پەیمانەی نێوان دینە جیاجیاکانی دوورگە، زیاتر پەیمانێکی تاکتیک بوو. بۆیە هەر ئەوەندە کاری پێکرا، تا محمد هێزی پەیداکرد. و توانی کۆنترۆڵی خێلە جیاجیاکان بکا. ئیتر ئەو پەیمانەی نێوان دینی محمد و دینەکانی تری پشت گوێخست. لە جیاتی ئەوە، قڕکردنی دینەکانی تری، قۆناخ بە قۆناخ کردە ئامانجی سەرەکی ئەوەش بە مەبەستی دامەزراندنی تاکە دینێک لە سێبەری دەوڵەتی ئیسلامی قورەیش.[241]

هەنگاوی دواتر، بەستنی پەیمان بوو لەگەڵ یەهودیەکانی پێشتر لە یەتروب دژیان.(کتاب المدینة) .ئەوەش لە پێناوی جەمسەرگیری ئایدیۆلۆژی بوو. بۆ هێزەکانی عەرەبی کریستیانی

---

[240] ناوی نەساڕیەکان لەم ئایەتەدا. زۆر دواتر لەێی زیادکراوە. ئەگینا، یەهودیە نەساڕیەکان بزوێنەری ئەو پەیمانە بوون، دواییش هەر ئەوان یەهودی و کریستیانە یاقوبیەکانیان بە گومڕا تاوانبارکرد.

[241] هادي العلوی (١٩٩٩) فصول من تاریخ الإسلام السیاسي. ص ٢٦- ٢٧

هاوسێی لە یەتروب. تا باوەڕ بێنن و بەشداری ئازادکردنی ئۆرشەلیم بکەن، و چاوەڕوانی گەڕانەوەی کریست بن. بۆ وەدیهێنانی پرۆژەی کریستی مەزن.[242]

ئەو جەمسەر گیرییە ئایدیۆلۆژیە، بە شێوەی ئاشتیانە، و خۆبەخش نەبوو. بەڵکوو بە هێزی شمشێر و ناچارکردنی ئەو هۆز و بنەماڵانە بوو، کە هێشتا، لە پەیامی محمد بە گومان بوون. ئەوەش لە مێژووی ئیسلام بەتایبەتی لە بیۆگرافیای نەبی،کە إبن إسحاق و إبن هشام نووسیویانە، بە ڕاشکاوی ئاماژەی پێدەکەن. کە چۆن بەرهەڵستی عەرەبە کریستیانەکان دەکەن. بەتایبەتی هەندێک لەو هۆزانە ژن سەرکردەیان بوون. بۆ ئەوەش کەلەپووری ئیسلامی، خۆی گەواهی ئەو هەڵومەرجە نوێیە دەدا. کە چۆن پێگای ژن، لەناو عەرەبە کریستیانەکان لەو ئاستەدا بووە.

لەلایەکیتر ئەو یەهودیە نەسارییە کۆچکردووانە، دوای پەیمانی (كتاب المدينة) لەسەرخۆ نیشتەجێ دەبوون. لە هەمانکاتدا، وەک هێزێکی شاراوە خەریکی خۆ قایمکردن بوون. و کاری ڕۆژانەیان، دزی و ڕێگری و تاڵانکردنی خەڵکی بوو.

[242] لە یەتروب کۆمەڵێک کریستیانی یاقوبی هەبوون، کە باوەڕیان بە ڕێبازی یاقوب البرادعی هەبوو. باوەڕیان وابوو کریست یەک سرووشتیە. ئەوەش چ لەلایەن یەهودیە نەسارییەکان، و چ لەلای کریستیانەکانی هێلێنی بە گومرا دادەنران.

نەریتە خێلەکیەکانی عەرەبی جاهیلی
وەک خۆیان خزانە ناو ئیسلام

لە هەر موسوڵمانێک بپرسی، دەڵێ ئیسلام دەوڵەتە. و باشترین و دادوەرترین دەوڵەتی مێژوو بووە. کە لە سایەیدا، بۆ یەکەم جار لە مێژوودا، یەکسانی لەناو خەڵکی بەدیهاتووە. بەو مانایەش دەبێ گرنگی بە کاروباری خەڵک لە ڕووی هوشیاری، یەکسانی کۆمەڵایەتی، سیاسی و ئابووری تێدا بەدیهاتبێ.

هەرچەندە باوەڕدارانی موسوڵمان، بە باوەڕ و لە ناخەوە، ئەو وەلامە دەدەنەوە. بەڵام ئەگەر ووردتر بەدواداچوونێکی مێژوویی، کۆمەڵایەتی بۆ ئەو وەڵامە بکەین، دەرئەنجامەکان پێچەوانە دەردەچن.

دەوڵەتی ئیسلام لە یەتروب، سیستەمێکی دەوڵەتداری نەبووە. بەڵکوو درێژبوونەوەی سیستەمی بەدەوی و سیاسەتی شوانکارەیی بووە. ئەوەش بەڵگەیە هەر لەسەردەمی محمد خۆی و هەر چوار خەلیفە ڕاشیدیەکان، شتێک نەبووە بەناوی دەستەڵاتی ناوەندی. هەر خەلیفە بەپێی بیرکردنەوە و تێگەیشتنی خۆی فەرمانڕەوایی دەکرد. ئەوەش وەک بازرگانێک، لە چوارچێوەی جیهانبینی خۆی فەرمانی دەدا. یەکەم هەنگا و بۆ دەوڵەتداری لە کۆتایی خەلیفە عەلی بوو. کە دواتر لە سەردەمی ئەمەویەکان بەردەوام بوو.

دواکەوتنی شێوەی بەڕیوەبەرایەتی، لە دەوڵەتی بەناو ئیسلام، لەبەر ئەوە نەبووە، کە ئاگاداری جیهانی دەوڵەتداری نەبوون، ئەو کاتەی دەوڵەتی ئیسلام لە مەدینە دامەزرا،

دەمێک بوو سیستەمی دەوڵەتداری لە شوێنی جیاجیای جیهان هەبوو. نزیکترین سیستەمی دەوڵەتداری، هەم لە ئیمپراتۆری ڕۆم، و هەم لە ئیمپراتۆری ساسانی کە دوو شوێنی جوگرافی نزیکن لە حیجاز بوون، بەگشت سیستەمەکانی سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابووری بەڕێوەدەچوون. محمد و زۆر لە یاوەرانی نزیکی بە تایبەتی هەرسێ خەلیفەی یەکەم ئەبو بەکر، عومەر و عوسمان، فەرمانڕەوایی ئەو دوو سیستەمەیان لە نزیکەوە دیتبوون. ئەوانە وەک بازرگان هەم سەردانی شام و هەم سەردانی میسۆپۆتامیایان کردبوو. بۆیە شتێکی نامۆیە ئەگەر کەم یان زۆر، ئاشنایەتیان لەگەڵ ڕایەڵەی بەڕێوەچوونی دەوڵەت نەبووبێ. کەچی لە سەردەمی محمد و دوای ئەویش خەلیفەکانی ڕاشدین تەنیا بە ئایەتەکانی قورئان، کاروباری کۆمەڵگەیان هەڵدەسووڕاند.

ئایەتەکانی قورئانیش ناتوانن ببنە یاسا. لەبەر ئەوەی خودا هیچ یاسایەکی دانەناوە. کە بە وەحی بۆ مرۆڤی ناردبێتی. ئەو پەرتووکەش لە پێش مرۆڤایەتی هەبووبێ، و کە هەرگیز نەگۆڕێ (لوح المحفوض). بوونی پەرتووکی لەم شێوەیە، هەر لەسەرەتاوە، چوارچێوەیەکی چەقبەستوو بۆ مرۆڤ و مرۆڤایەتی دروست دەکا. و ڕێگا لە پێشکەوتن و پەرەسەندن دەگرێ. لەبەر ئەوەی پەرەسەندن و پێشکەوتنی مرۆڤ پێویستی بە ئازادی هەیە. نەک بەستنەوەی بە یاسایەکی نادیار.[243]

جا ئەگەر موسوڵمانان لەو باوەڕەدابن، قورئان گشت وەڵامەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و دەوڵەتداری لە خوداوە پێیە، ئەوا لە بنەڕەتەوە بەهەڵە داچوون. لەبەر ئەوەی لە ناو دەقەکانی قورئان سیستەمێکی ئابووری، سیاسی زانستی بوونی نییە. کە وەڵامی پەرەسەندن و نوێبوونەوە، و داهێنانی تێدابێ. سەرەڕای ئەوە هیچ چارەسەرێکی زانستی یان تەکنیکی و

[243] قزي، جوزيف، ليس الإسلام دينا و لا دولة. الحوار المتمدن عدد: ٥٢٠٩ بتاريخ ٣٠ – ٠٩-٢٠١٦

کشتوکاڵی و بازرگانی و پیشەسازی تێدا نییە. ئەوانەش بنەڕەتی دەوڵەتێکن کە تاک بتوانێ، بە باش یان خراپ خۆی تێدا بناسێتەوە.

لە جیاتی ئەوە دەتوانین بڵێین، ئیسلام لە گشت بوارەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی، نەریت و کولتووری، وەک سەرچاوە، لە هۆزەکانی عەرەبی کۆنی دوورگەی عەرەبی وەرگرتووە. جا هەندێکیان شتی لێ وەرگرتووە، هەندێکیش بەبێ گۆڕان، تەواو وەریگرتوون، هەندێك نەریتیشی، هەروەک خۆی وەرگرتوون، و تەنیا ناوەکانی گۆڕیوون.[244]

نەریتە کۆنەکانی دینی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی و دادوەری و هتد. باو، لە کۆمەڵگەی عەرەبی پێش ئیسلام، وەک میرات بۆ ئیسلام بەجێماون. و هەروەک خۆیان ماونەتەوە. ئەو میرات و کەلەپوورەی عەرەبی کۆن، لە ئیسلام ماوەتەوە، بنبڕکردن و داهێنانی نوێی، تێدا ئەستەمە.[245]

لە خوارەوە، چەند نموونەیەکی ئەو میراتە، کە نەک لەناو نەچوون، بەڵکوو لەگەڵ ڕەوتی هەلومەرجی کۆمەڵایەتی نوێ گونجێندراون. و بەرگێکی پیرۆزیان بە ئایەتی قورئان لەبەرکراوە.

١ نەریتەکانی حەنیفی بۆ ئیسلام بەجێیانهێشتن

بزووتنەوەی حەنەفی، لە بنەڕەتدا ناوی کارکردنی ڕۆژانەی ، ڕەوتێکی دینی یەهودی نەساری بوو. کە لە گوندەکانی حیجاز سەریهەڵدا. و کاریگەرییەکی بە هێزی لەسەر زۆر لایەنی ژیانی

[244] عبدالکریم، خلیل (١٩٩٠) الجذور التاریخیه للشریعه الاسلامیه. سینا للنشر. ص ٩
[245] هەمان سەرچاوە ص ١٢

کۆمەڵایەتی و ئەدەبی و دینی حیجاز هەبوو.[246] زۆر لە نەریت و باوەڕی ڕەوتە، بەبێ گۆڕان ئیسلام وەریگرتوون و بەردەوامە لەسەریان. لەوانە:

- دوورکەوتنەوە لە پەرستنی بوت و لاتەریك بوون لە بەشداری جەژن و ڕیتوالەکانی.

- حەرامکردنی قوربانی کە بۆ بوتەکان دەکران و نەخواردنی گۆشتیان

-حەرامکردنی سوو (ڕبا)

- خۆشووشتن دوای جووتبوون.

-حەرامکردنی خواردنەوەی ئەلکهول و سزادانی ئەوانەی دەیانخواردەوە

-حەرامکردنی زینا و سزادانی بکەرەکەی

-لە مانگی ڕەمەزان چوونە ئەوشکەوتی حەڕا و خڵوەتگرتن (ئەوەش بەتایبەتی عبدالمطلب) باپیرەی محمد.

-بڕینی دەستی دز (ئەوەش عبدالمطلب بڕیاری دەدا)

-حەرامکردنی گۆشتی مردوو و خوێن و گۆشتی بەراز

- ڕەتکردنەوەی زیندەباچاڵکردنی کچان و بەرپرسیاری پەروەردەکردنییان. [247]

- باوەڕ بە زیندوبوونەوە، و لێپێچانەوە بوون، ئەوەی کاری باش بکا دەچێتە بەهەشت و ئەوەی کاری خراپ بکا دەچێتە دۆزەخ.

- بە ڕۆژووبوون

- خەتەنەکردن

- باوەڕ بە خودای تاک. و بانگهێژ بۆ پەرستنی.

ئەوانە پرینسیپە گشتییەکان بوون کە گشت حەنیفییەکان لەسەر هاوڕابوون.[248]

---

[246] سالم، د. السيد عبدالعزيز. دراسات فى تاريخ العرب. العرب قبل الإسلام. مؤسسة شباب الجامعة الأسكندرية. ص ٤٣٧

[247] عبدالكريم، خليل (١٩٩٠) الجذور التاريخية للشريعة الإسلامية. سينا للنشر. ص ٢٤ - ٢٥

[248] قمني. د. سيد محمود (١٩٩٠) دور الحزب الهاشمي و العقيدة الحينيفية في تمهيد دولة العرب الإسلامية. دار سينا للنشر ص ٦٦

له سەردەمەی جاهیلی حەنەفی خەتەنەیان دەکرد. و لەسەر ڕێبازی ئیبراهیم دەڕۆیشتن. لە بوتپەرستی دووردەکەوتنەوە، دوای جووتبوون خۆیان دەشووشت و نەریتەکانی خودا پەرستیان جێ بەجێدەکرد.[249]

٢ پێگای مەزنی ئیبراهیم و ئیسماعیل

عەرەب پێش هاتنی ئیسلام بە هۆی بوونی یەهودی و یەهودی نەساری و سابئی، ئیبراهیم و ئیسماعیلیان، لەلا زۆر مەزن بووین. کاتی ئیسلام هات ئەو مەزنیە هەر بەردەوام بوو.

القرآن الكريم – سورة مريم ١٩: ٥٤

> لە پەرتووکەکەدا باسی ئیسماعیل بکە، کە پابەندی بەڵێن بوو. و نێردەیەکی ڕاسپێردراو بوو (٥٤)

تەنانەت عەرەبی کۆن باوەڕیان وابوو، ئیبراهیم و ئیسماعیل کەعبەی مەککەیان دروستکردووە. کە تا ئێستاش هەر لەسەر شوێن پێی ئەوان دەڕۆن.[250]

القرآن الكريم – سورة البقرة ٢: ١٢٥

> ماڵەکەمان کردە مەکۆیەک، و شوێنی دڵنەوایی بۆ خەڵک. و ئێوەش شوێنی ئیبراهیم بکەنە جێگای نوێژکردن. ئیبراهیم و ئیسماعیلیشمان ڕاسپاردن، کە ماڵەکەم بۆ سەردانکەر، و خەڵوەتکەر و کڕنۆشبەران پاککەنەوە (١٢٥)

---

[249] العودات، حسين (١٩٩٢) العرب النصارى، عرض تاريخى . الأهالى للطباعة و النشر و التوزيع. ل ٢٤

[250] الفيومي، دكتور محمد إبراهيم (١٩٨٣) الفكر الديني الجاهلي. الطبعة الأولى. دار المعارف بمصر. ص ٢٢

به پێی سەرچاوەی ئیسلامی، دەبێ ئەو ئایەتەی سەرەوە لەسەر پێشنیازی عومەر کوڕی خەتاب هاتبێ.[251] کەواتە گوزارە لە بۆچوونی عومەر دەکا، نەک ئایەتێک بێ لە لەوحی مەحفوز تۆمار کرابێ.

٣ پیرۆزی بیت الحرام (الكعبة)

یەک لەو شتانەی، کە ئیسلام لە عەرەبی پێش ئیسلام، وەریگرتووە، بەرزڕاگرتنی کەعبە بووە. لەسەردەمی هاتنی ئیسلام ٢١ کەعبە لە دوورگەی عەرەبی هەبووین. و ئەو شوێنانە بە پیرۆز دەزانران. لەناو ئەوانە کەعبەی مەککە پێگایەکی مەزنی هەبوو. ئەوەش دەگەڕایەوە بۆ بوونی هۆزی قورەیش. کە هەر لە شامەوە تا دوورگەی عەرەبی بەبەربڵاوی هەبوون. هەروەها یەهودیە نەساڕیەکان وەک ڕەوتێکی دینی بەهێز لە مەککە و مەدینە بەشداری سەردانی کەعبەیان دەکرد. کاتی ئیسلام هات ئەو، هەروەک پێشتر لەسەر ئەو نەرێتە پیرۆزە بەردەوام بوو. لەبەر بەهێزی و هاتنی قورەیش و یەهودی نەساڕیەکان بەبەردەوامی لە شامەوە هزری دینی و ناوبانگی کەعبەی مەککە ناوبانگی، وەک شوێنێکی ئارام و جێ متمانە دەردەکرد. ئەوەش بە ڕوونی لە قوڕئان دەربڕاوە:

القرآن الكريم – سورة آل عمران ٣: ٩٧

> چەندەها بەڵگەی ڕوونی تێدایە، جێی پێی ئیبراهیمە. هەر کەسێك بچێتە ناوی ئەوە سەلامەت دەبێت، و خودا لەسەر خەڵك پێویستی کردووە کە حەج بکەن بۆ ماڵەکە، ئەگەر توانای بۆی بڕوات، وە هەر کەسێك کوفر بکات، ئەوە لە ڕاستیدا خودا لە خەڵك بێ منەتە (٩٧)

251 الجوزي، الحافض الإمام أبو الفرج. تاريخ عمر بن الخطاب ص ٢٣

هەر ئەوەش پێگایەکی، وای دابووە قورەیشیەکان کە خۆیان بە بەرزتر لە لە هۆزەکانی تری عەرب بزانن. تەنانەت گەیشتۆتە ئەو ئاستەی محمد گوتوویەتی:

عەرەب بابی ئەوە نین، قورەیش تێکەڵاویان ببن.

سەلمانی فارسی داخوازی کچی عومەر کوری خەتابی کرد. سەرەڕای بەرزی پایەگای دینداری، بابی ئەوە نەبوو، کچی عومری پێ ڕەواببینن.[252]

٤ حەج و عومرە

لە پێش ئیسلام خەڵکی لە مانگی ذی الحجە، دەچوونە مەککە بۆ بەجێگەیاندنی ئەرکی حەج. ئەو نەرێتە تا ئێستاش موسولمانان هەر لەسەری بەردەوامن.

ئەوە تەنانەت دووبارەکردنەوەی چەند ڕستەیەك بۆ ستایشکردن لەوانە:
شرك بالله تبارك و تعالى و پۆشینی بەرگی تایبەتی و جێبەجێکردنی نەرێتە تایبەتییەکان و وەستان. کاتی ئیسلام هات ئەو شتانەی بە میرات وەرگرت و بە هەمان ناوەرۆك و هەمان ناو.[253] و هیچ گۆڕانی بەسەردانەهێنرا.

بەر لە پەیدابوونی ئیسلام لە مانگی ذی الحجة لە دوور و نزیک خەڵکی گەشتیان بۆ سەردانی مەککە دەکرد. بۆ بەجێگەیاندنی ئەرکی حەج.[254]

---

[252] السرخسي، شمس الدين (١٩٨٦) المبسوط جلد الثالث- باب نكاح البكر – باب الأكفاء الطبعة السادسة. دار المعرفة. بيروت. ص ٢٢ - ٢٤

[253] خليل عبدالكريم (١٩٩٠) الجذور التاريخيه للشريعه الاسلاميه. سينا للنشر. ص١٦ - ١٧
[254] الخربوطلي، د. حسني (١٩٦٧) الكعبة على مر العصور. دار المعارف بمصر. ص ٢٤

ئەو نەریتە تا ئێستا موسوڵمانان، هەر لەسەری بەردەوامن. بە هەمان شێوەی خوێندنی ئەو نزایانەی کە هەبووین. و پۆشینی پوشاکی تایبەتی.
هەمان ڕێپێوان بەرەو مزدەلیفە، و بۆ منی بۆ بەردهاویشتن، دواتر سەردانی کەعبە و حەوت جار سووڕانەوە. لە ئیسلام ئەو نەریتە، وەک خۆی نە زیاد نەکەمی کردووە. تەنانەت ماچکردنی بەردە ڕەشەکەش هەر وەک خۆیەتی. بە کورتی پرۆسەی حەجی ئیسلام لە عەرەبی پێشتر وەریگرتووە. و بە هەمان نەریت و تانانەت ناوەکانیش، هەمان ناون و نەگۆڕاون.

٥ پیرۆزی مانگی ڕەمەزان

لە سەردەمی پێش ئیسلام کوشت و کوشتار لە نێوان هۆزە عەرەبەکان ڕووی دەدا. ئەوەش لەبەر چەند هۆیەك بووە، یەك لەوانە بە سەرچاوەی داهات دادەنرا. و پێیان دەگوت غەزو یان الغار. ئەوە نیشانەی ژیانی هۆز بووە لەو سەردەمەدا.
ئەو کوشتار تاڵان و بڕۆیە. لە مانگەکانی ذی القعده، ذی الحجه، محرم و رجب قەدەخەبوون، لەبەر ئەوەی بە مانگی حرام دادەنران. لەو مانگانەدا وەرزی حەج بوو. لەبەر پیرۆزی حەج، ئەو مانگانە عەرەب واز لە کوشتن و ڕاووڕووت دێنن. کاتێ ئیسلام پەیدابوو، ئەو نەریتانە هەروەك خۆیان مانەوە، بەتایبەتی حەرامکردنی کوشتار لە مانگە حەرامەکان.[255]
و ئەو نەریتەش لە قورئان بە ئایەت کرایە یاسا.

القرآن الكريم – سورة البقره ٢: ٢١٧

[255] خلیل عبدالکریم (١٩٩٠) الجذور التاريخيه للشريعه الاسلاميه. سينا للنشر. ص ١٨ - ١٩

سەبارەت بە شەڕ لە مانگی شەڕبەسا لێت دەپرسن، بڵی کوشتار تێیدا گوناهێکی گەورەیە (٢١٧)

هەروەها

القرآن الكريم – سورة المائده ٥: ٢

ئەی گەلیٚ باوەڕداران لەو ڕێگا و شوێنەی خودا بۆی داناون، لامەدەن. شەڕ لە مانگی شەڕبەس دا ڕەوانییە (٢)

تا ئێستاش ناوی (رجبيه) دەبیستریٚ. ئەوەش عومرەیە کە لە مانگی ڕەجەب کۆتایی دیٚ.[256] پێش هاتنی ئیسلام لە مانگی ذی الحجه هەموو ساڵێك عەرەب لەسەرتاسەری دوورگەی عەرەبی سەفەری مەککەیان لە وەرزی حەج دەکرد بۆ ئەنجامدانی ئەرکی حەج.[257]

٦ حەنەفیەکان و ڕەمەزان

بەر لە پەیدابوونی ئیسلام، حەنەفییەکان بریتی بوون لە یەهودیە نەسارپەکان، لەو مانگەدا لە کۆمەڵگە دوور دەکەوتنەوە. و خەریکی ڕیتوال و سرووتەکانی خوداپەرستی بوون. یەك لەوانە عبدالمطلب باپیرەی محمد بووە. وەك دەگێڕنەوەکاتی رەمەزان دەهات دەچووە (ئەشکەوتی حەڕا) لەویٚ خواپەرستی دەکرد. و فەرمانی دەدا بە درێژایی مانگی ڕەمەزان خۆراك دەبەخشرایە هەژاران، هەروەها زید کوڕی عمرو بن نفیل (مامی عومەر کوڕی خەتاب) کە ئەویش یەك لە حەنەفییەکان بوو. و خۆراکی دەبەخشیەوە.[258]

القرآن الكريم – سورة البقرة ٢: ١٨٥

---

[256] هەمان سەرچاوە. ص ١٩

[257] الخربوطلي، د. علی حسنی (١٩٦٧) الكعبه على مر العصور ص ٢٤

[258] خليل عبدالكريم (١٩٩٠) الجذور التاريخيه للشريعه الاسلاميه. سينا للنشر. ص ١٨

مانگی ڕەمەزان، ئە مانگەیە قورئانی تێدا دابەزیووە. کە ڕێ بە خەڵکی نیشاندەدا. زۆر نیشانەی شارەزایی و هۆی لەیەکجیاکردنەوەی پاک و ناپاکی تێدایە (١٨٥)

٧ عەجەمی

ڕۆمانەکان بە گەلانی دوژمنیان دەگوت بەربەر، بەڵام ئەوان تەنیا وەک دوژمن ئەو ناوەیان بەکار دێنا. ئەگینا لە تۆمارەکانی ڕۆمانی ناوی گەلانیتری دۆستی ڕۆمان بە بەربەر نایە. کەچی لە کۆمەڵگەی عەرەبی پێش هاتنی ئیسلام، بە هەر گەلێکی ناعەرەبیان دەگوت عەجەم. جا ناحەز بۆیایە یان هەر کەسێکی ئاسایی بوایە. کەچی عەرەب بەوەش نەدەوەستان، هەرکەسێکی زمانی عەرەبی نەزانیبا، یان بە خراپی قسەی بکردایە بە عەجەم ناویان دەبرد. ئەوەش وایکردبوو، زمانی عەرەبی ببێتە پێوەر بۆ ئاستی کۆمەڵایەتی مرۆڤ. هەر کەسێک کەمترین کەموکووڕی لە هەر بوارێک هەبوایە، ناوی أعجمي بەسەردادەبڕا.[259]

عەنتەرە لە شعرێکدا دەڵێ:

تأوی له قلص كما أوت

حزق يمانية لأعجم طمطم

داڵدەی ئەوی دا، هەورەک حەزەقی یەمەنی طمطمێکی[260] عەجەمی داڵدەدا

زاراوەی عەجەمی بە گیانداریش دەگوترێ. بەوەش زیاتر دەردەکەوێ، عەرەب چۆن سەیری خەڵکی تری ناعەرەبیان دەکرد.

---

259 عبدالكريم، خليل (١٩٩٠) الجذور التاريخية للشريعة الإسلامية. سينا للنشر. ص ٤٨

260 طمطم: کەسێک کە نەتوانێ بە ڕەوانی قسە بکا.

ئەو جیاوازیەی لە نێوان عەرەب و ناعەرەب، گەیشتبووە ئەو ئاستەی عەرەب تێکەڵاوی لەگەڵ ناعەرەب نەدەکرد. جا لە هەر ئاستێکی کۆمەڵایەتی بوایە، هەر بە سووک و کەمتر سەیر دەکرا. ئەوەش یەک لە هۆکارەکانی شەڕی زیقار بوو. لە نێوان عەرەب و لەشکری ساسانی.

ناوی عەجەمی لەسەردەمی، هاتنی ئیسلام نەک تەنیا بەردەوام بوو، بەڵکوو لە ناو ئایەتەکانی قورئان شێوەیەکی ڕوونتری وەرگرت. و بە یاسا کرا. بەو مانایەی ئەو سووکایەتیەی سەردەمی شوانکارەیی عەرەب لە پێش ئیسلام، بە ئایەتی قورئان لەناو کۆمەڵگە ڕەگی داکوتا. و وەک پەیامێکی خودایی کرایە مانشێتی ئاست بەرزی عەرەب بەرامبەر ناعەرەب.

بۆ نموونە، لەسەرەتای بانگهێژی محمد، قورەیشیەکان دەیانگوت، زانیاری لە کەسێکی عەجەم وەردەگرێ. و ئایەتەکانی پێ دادەڕێژێ. بۆیە محمد بە ئایەتێک وەڵامی دانەوە.[261]

القرآن الكريم – سورة النحل

> ئێمە باش دەزانین، ئەوان دەڵێن مرۆڤێک فێری دەکا. ئەو کەسەی ئەوان نیازیانە عەجەمیە. ئەوەش زمانی عەرەبی ڕەوانە (١٠٣)

ووشەی عەجەمی لە قورئان هیچ گۆڕانی بەسەردا نەهاتووە. و بە هەمان مانای کۆن بۆ سووکایەتی بە ناعەرەب، بەکارهاتووە.

القرآن الكريم - سورة فصلت : ٤٤

> ئەگەر ئەو قورئانەمان بکردبایە عەجەمی، دەیانگوت چۆن ئایەتەکانی ڕوون نەکراونەتەوە. بڵێ ئەوە بۆ کەسانی باوەڕیان پێهێناوە، ڕێنما و چارەی

---

[261] عبدالكريم، خليل (١٩٩٠) الجذور التاريخية للشريعة الإسلامية. سينا للنشر. ص ٤٩

دەردانە. ئەوەی بڕواشی پێناکا. گوێگرانن و هیچ نابیستن. چاویان کوێرە و
نابینن. هەر دەڵێی لە شوێنێکی دوور بانگایان دەکەن (٤٤)

یەک لەو بەسەرهاتانەی، کە زۆر جێگای سەرنجە، سەلمانی فارسی وەک ناوێک لە ناو پەرتووکەکانی مێژووی ئیسلام. و ڕاڤەکاران پێگایەکی زۆر بەرزی هەبووە. تەنانەی پەیوەندی لەگەڵ پەیامبەر محمد زۆر نزیک بووە. محمد هەمیشە دەیگوت سەلمان لە (آل البيت)ە. سەرەڕای ئەو پێگاو ڕێزەی بۆی دانرابوو، کاتی سەلمان داوای کچی عومەری کوڕی خەتاب دەکا. کەچی عومەر کوڕی خەتاب ئامادە نەبوو کچی خۆی پێ ڕەوابیبنێ. لەبەر ئەوەی عەجەم بوو.[262]

ئەو بە سووکی بینی ناعەرەب، لە سەردەمی عەباسەیەکان، ناحەزانی دەوڵەت لە دژی خەلافەتی عەباسی بەکاریان دێنا. و دەیانگوت (الدولة العجمية). لەبەر ئەوەی زۆربەی خەلیفەکانی عەباسی دایکیان عەجەم بوو. بۆ نموونە:
منصور دایکی بەربەری بوو.
مأمون دایکی فارس بوو.
المهتدي دایکی ڕۆم بوو.
مقتدر، مکتفي و ناصر دایکیان تورک بوون.
سەرەڕای ئەوەش زۆربەی وەزیرەکانی دەوڵەتی عەباسی عەجەم بوون.

[262] عبدالكريم، خليل (١٩٩٠) الجذور التاريخية للشريعة الإسلامية. سينا للنشر. ص ٤٩

٨ جوتیاری عەجەم

لە بواری کشتوکالیشدا، عەرەب بە جوتیارانی عەجەمي (نا عەرەبیان) دەگوت (العلوج) بەو مانایەی ئەو کەسە عەجەمیە و هێشتا نەبۆتە موسوڵمان. ئەوەش لە ووشەی (عجل) گوێرەکە هاتووە. کە بۆ سووکایەتی بەرامبەر، عەجەمی ناموسوڵمان بەکاریان دێنا.

ئەو گۆڕانکاریە لە ووشەیە دا، لە کولتووری کۆنی عەرەب وەک تەکنیکی ڕەوانبێژەی بەکار دەهات. بۆ هەموو شتێک یاریان بە پیتەکانی ووشە دەکرد، بەو مەرجەی هیچ لە ئاواز و مانای ووشەکە نەگۆڕێ. نموونەی ئەو جۆرە ووشانە کە تا ئێستاش هەم لای خەلک باون و هەم لە نووسین و نووسراوی فەرمیش بەکاردێن:

بنەڕەتی ووشە	دوای گۆڕانی
مدح	حمد
جرح	حرج
عجل	علج (جمع: علوج)[263]

٩ شارنیشین و دەشتەکیەکان (العرب و الأعراب)

جیاوازی نێوان (عرب و الأعراب) عەرەبی شارنیشین و عەرەبی دەشتەکی، لەسەردەمی پێش ئیسلام کێشەیەکی گەورە بووە. عەرەبە شارنیشینەکان، بە چاوی نزمتر سەیری عەرەبە

---

[263] عبدالكريم، خليل (١٩٩٠) الجذور التاريخية للشريعة الإسلامية. سينا للنشر. ص ٥٨ - ٥٩

دەشتەکیەکانیان دەکرد. ئاستێکی نزمتری کۆمەڵایەتیان بۆ دادەنان. دواتر لەسەردەمی مەدینە ئەو عەرەبە دەشتەکیانە بە کۆمەڵ دەهاتنە ناو ئیسلام.

سووکایەتی عەرەبی شارنیشین، تەنیا بەرامبەر عەجەم نەبوو. بەڵکوو بەرامبەر عەرەبەکانی دەشتەکیش (الأعراب) بوو. عەرەبەکانی شارنیشینی یەتروب، مەککە و تائف و چەند مێرگی ناوچەی یەمامە کە ژیانیان بە هۆی پەیوەندی بە دەرەوە، بەرامبەر عەرەبە دەشتەکیەکان ژیانیان هەندێک لە پێشتر و کراوەتربوو. وای کردبوو، بە گیانی خۆ بە گەرەتر زانین بەرانبەر عەرەبە دەشتەکیەکان هەڵسوکەوت بکەن.

بەرامبەر بەوە، ژیانی ڕەوەندی دەشتەکیەکان بەهۆی سرووشتی بیابانی ووشک و ناخۆش سەخت بوو. لەبەر هەژاری و برسیەتی خەڵکی بیابان، بەردەوام خەریکی ڕاووڕووت و تاڵان و کوشتنی یەکتر بوون. ئەوەش ببووە سەرچاوەیەک بۆ بەردەوامی ژیانیان. هەر هۆزێک دژی هۆزێکیتر. دوژمنایەتی و ڕاووڕووتی نێوان دەشتەکیەکانی بیابان، وایکردبوو. بۆ خۆپاراستن لە هێرشی هۆزەکانیتر، لە ژیانێکی دوورەپەرێز بژین. بۆیە عەرەبە شارنیشینەکان، دەشتەکیەکانیان بە کەمتر دەزانین.[264]

ئەو جیاوازی و بەکەم زانینە، بە تێپەڕبوونی کات، کۆمەڵگەی عەرەبی دابەشی نێوان شارنیشین (عرب) و دەشتەکی (الأعراب) کردبوو. ئەگەر بە دەشتەکیەکت بگوتایە عەرەب دڵخۆش دەبوو، وەک ئەوە وابوو، پلەی بەرزترت پێدابێ. بەڵام ئەگەر بە شارنیشینێکت بگوتایە (أعراب) تووڕەدەبوو. و وای دەزانی سووکایەتی پێکراوە.[265]

[264] عبدالكريم، خليل (١٩٩٠) الجذور التاريخية للشريعة الإسلامية. سينا للنشر. ص ٥٢
[265] معجم ألفاظ القرآن الكريم. الجزء الثاني – مادة عرب. إعداد مجمع اللغة العربية – سلسلة التراث للجميع. الهيئة المصرية العامة للكتاب.

دوای کۆچی یەهودیە نەسارێەکان و قورەیشیەکان، بەو هێزەوە بۆ یەتروب، عەرەبە دەشتەکیەکان، دەستە دەستە دەهاتنە ڕیزی دەوڵەتە نوێکە. و ناکۆکییە کۆنەکەش، ڕاستەوخۆ خزایە ناو چینە کۆمەلایەتیەکانی ئیسلام. و ئەوەندە بەهێزبوو. بگرە نووسەری قورئانیش ئەو نەخۆشیەی گرتبوو. و گومانی لە دەشتەکیەکانی دەوروبەری مەدینە هەبوو. و پێی وابوو ئەو دەشتەکیانە، لە هەوڵدانی بۆ بە ئیسلامکردنیان گرفتیان دروست دەکرد.

ئەوەش وایکردبوو، دەستەڵاتی بەسەریاندا نەشکێ. پەنا بباتە بەر ئایەتی قورئان. و بە ناوی خودا تەمێیان بکا. ئەوەش شێوەیەک بوو لە بەرگریکردن لە دەوڵەتی ئیسلام.[266] ئەو گومانەشی وایلێکرد، کە نەک هەوڵی چارەسەرکردنی نەدا. بەڵکوو بە ئایەتی قورئان، ناکۆکییەکەی کردە یاسا. و وەک یاسایەک لەناو ڕیزەکانی ئیسلام سەقامگیری کرد. و بووە نەریتێکی بنەڕەتی، و بۆ تا هەتایە بەردەوامی پێدا.

القرآن الكريم - سورة التوبة ٩: ٩٧ - ٩٨

> عەرەبە دەشتەکیەکان، لە خودانەناسی و دووڕوویی دژوارترن. تا دەگاتە سنووری نەزانی، هەرچی خودا بۆ پەیامبەرەکەی ناردووە (٩٧) هەندێک لەو دەشتەکیانە هەن. هەرچی دەبەخشێ، وا دەزانێ خاوەی لێ سەنراوە. بەدواتانەوەن بەڵایەکتان بەسەر بێنن، دە بەڵا هەر بەسەر خۆیان بێ (٩٨)

طبري دەربارەی ئایەتی ٩٨ لە سورەتی التوبة دەڵێ لەبەر ئەوەی عەرەبە دەشتەکیەکان کاتی داوای پارەیان لێدەکرا، بۆ یارمەتی بۆ جیهاد. وایان دەزانی، خاوەیان لێ وەردەگیرێ. و وەک

---

[266] العلی، صالح أحمد. الدولة فی عهد الرسول. المجلد الأول. تكوين الدولة و تنظيمها. مطبوعات المجمع العلمي العراقي. طبعة ١٩٨٨. مطبعة المجمع. بغداد. العراق.

سزایەک دەیاندیت. و لە دڵەوە خۆزگەیان دەخواست، موسوڵمان تووشی بەڵابێ. کەواتە بێ باوەڕ و دووڕوو و منافقن. [267]

قرطبي لەوەش زیاتر دەڕوا دەڵێ: شایەتی دەشتەکی لە دژی شارنیشین وەرناگیرێ. چونکە هەموو تۆمەتێک بە تۆمەت دانانێن. هەروەها دەشتەکی بۆی نیە پێشنوێژی بۆ شارنیشین بکا. لەبەر ئەوەی لە بواری سونة نازانێ و خۆیان لە نوێژی هەینی دەبوێرن [268]

إبن إسحق دەڵێ: ئەو ئایەتە سەبارەت بە دەشتەکیەکانی سەربە بني تميم بووە. کە هۆزێکی دەشتەکی بوون. لەبەر هەر هۆیەک بێ، نووسەری قورئان بە کەمتر سەیری کردوون. [269]

ڕۆژێکیان محمد لە ژوورێک دانیشتبوو، خەڵکی هاتنە لای محمد. و بە هات و هاوار سڵاویان لێ دەکرد. و بانگیان دەکرد. ئەی محمد، ئەی محمد. لەو کاتە ئەو ئایەتەی بۆ هات:

القرآن الكريم – سورة الحجرات ٤٩: ٤

ئەوانەی لەودیوی ژوورەکان بانگت دەکەن، زۆربەیان بێ ئاوەزن (٤)

إبن إسحاق دەڵێ ئەو ئایەتە بۆ (حفاتی بنی تميم) هات. نێردەیەکیان ناردەلای نەبی. و هاتنە مزگەوت. لە دەرەوە بانگیاندەکرد. ئەی محمد وەرەلامان:

ستایشی ئێمە شایەنی ڕێزە و سەرزەنشتمان خراپە.

---

[267] الطبري. تفسير الطبري. جامع البيان، لتأويل آى القرآن. ، تحقيق محمد محمود شاكر، جلد ١٤ سورة التوبة. أية ٩٨ ص ٢٣٠

[268] جامع الأحكام القرآن تفسير قرطبي.

[269] أحكام القرآن لإبن العربي الجزء الثاني ص ١٠٠٥

محمد له هات و هاواریان سەخڵەت بوو. و چووە دەرەوە. گوتیان ئەی محمد ئێمە هاتوینە خزمەتت و شانازیت پێوە دەکەین. ئیتر ئەو ئایەتە دابەزی.[270] دوای مردنی محمد کێشەکە قووڵتر بوو، دەشتەکیەکان، ئەگەر خوێندەواریش بان، قەدەخەبوو ببنە پێشنوێژ.[271]

محمد بەوەش ناوەستێ. و وەک چاوەدێر، لە هەر کەمترخەمیەکیان دێتە وەڵام. هەم بەبیریان دێنێتەوە. و هەم بە ناوی خودا، هەڕەشەیان لێدەکا.

القرآن الكريم – سورة التوبة ٩: ١٢٠

بۆ خەڵکی مەدینە، و ئەو دەشتەکیانەی لە دەوریانن. نەدەبوایە پێغەمبەری خودا وەلابنێن. و خۆیان لێ هەڵاواردایە. چونکە هەرچی تینوویەتی و ماندوبوون و نە برسیەتی لە پێناو خودا تووشیاندێ، هەر هەنگاوێکی دەیهاوێن، خودانەناسان تووڕەدەکا. هەر دەستێکیش لە دوژمن بوەشێنن، خودا گشتی بە چاکە بۆیان دەنووسێ. خودا پاداشتی چاکەکەران ون ناکا. (١٢٠)

القرآن الكريم – سورة الفتح ٤٨: ١١

ئەو عەرەبە دەشتەکیانەی دواکەوتبوون، پێت دەڵێن سامان و خێزانەکانمان سەرقاڵیان کردبووین. جا داوای لێبووردنمان بۆ بکە. شتێک بە زمانیان دەڵێن، کە لە دڵیانەوە نییە. بڵێ ئەگەر خودا زیانێکتان لێبدا یان پاداشتێکتان پێبدا. کێ دەتوانێ رێ لە خودا بگرێ؟ خودا لە هەر کردەوەیەکتان ئاگادارە (١١)

270 النيسابوري، الواحدي. أسباب النزول. الطبعة ١٩٦٨ مؤسسة الحلبي و شركاه بمصر. ص ٣٨٧
271 القرطبي. الجامع الأحكام القرأن في تفسير سورة التوبة.

الفتح ٤٨: ١٦

بەو عەرەبە بیاباننشینانە بڵێ کە داواتکردبوون. بانگ دەکرێن بۆ هێرشکردنە سەر هۆزێك کە لە شەڕدا بەزەبروزەنگن، شەڕیان دەکەن یان ئیسلام دەبن، جا ئەگەر گوێڕایەڵ بن، ئەوە خودا پاداشتێکی چاکتان پێ دەدات، وە ئەگەر پشت بکەن هەروەك چۆن لە پێشوو پشتتان کرد، سزاتان دەدا، سزایەکی ئازار بەخش (١٦)

١٠ کشتوکاڵ

عەرەب بەر لە هاتنی ئیسلام، وەک سەرچاوەی ژیان متمانەیان لەسەر کشتوکاڵ نەدەکرد. تەنیا لە چەند شوێنێکی وەک تایف، یەتروب و هەندێک مێرگی ناوچەی یەمامە نەبێ.

خەڵکی بادیە بە زۆری خاوەیان لە سەر جوتیاران دەسەپاند. بە بیانۆی ئەوەی لە شەڕ و هێرشی هۆزەکانیتر دەیانپارێزن.

دوای هاتنی ئیسلام تەنیا ناوەکەی گۆڕا. خاوە بووە (جزیة) کە لەلایەن دەستەڵاتداری ئیسلامەوە لەسەریان دەسەپێندرا. ئەو جزیەش لەسەر مرۆڤی ئازادی نا موسوڵمان بوو. وەک یەهودی و نەساری و هاوشێوەیان لە مەجووسی و سابیئی و سامەریەکان. ئەوەش بۆ ئەوەی دڵنیابن کە پارێزگاریان لێبکرێ. تەنانەت ئەوە لە کریستیانەکانی شام و میسر و هەندێک گوندی دوورگەی عەرەبیش وەردەگیرا.

شارنیشین (عرب) ناوی ئەو عەجەمانەی کە هێشتا نەبووبوونە موسوڵمان بە (العلوج) دەبرد. [272]

ئەو تێڕوانینەی عەرەبی سەردەمی جاهیلی، وەک خۆی هاتە ناو ئیسلام و تەنیا ناوەکەی لە (إتاوة) خاوە، گۆڕا و کرایە (جزیة).

لەبەرامبەر بەوە شانازیکردن بە مەڕومالاًت، هەر لە کۆنەوە باوبووە. بە بەرزتر لە کشتوکاڵ دانراوە. بەکەمزانینی کشتوکاڵ هەر لە کۆنەوە، هەم بەکەم و بێ هێز دانراوە. و هەم دەگمەن بووە. بەنی حنیفة بەر لە ئیسلام خەریکی کشتوکاڵ بوون، لەبەر ئەوەی خاکی ناوچەکەیان بە بڕشت بوو، و بۆ کشتوکاڵ لەباربوو. هۆزەکانیتر بە سووکی سەیری بەنی حەنیفەیان دەکرد. تا ئاستی ئەوەی ئیرەییان پێدەبردن.[273]

جاحظ وای بۆ دەچێ کە بەکەمزانینی بەنی حەنیفە، لەلایەن هۆزەکانی تر، لەبەر ئیترەیی بوو. لەبەر ئەوەی لە سایەی کشتوکاڵ ژیانێکی خۆشیان هەبوو.[274]

---

[272] عبدالكريم، خليل (١٩٩٠) الجذور التاريخية للشريعة الإسلامية. سينا للنشر. ص٥٨
[273] هەمان سەرچاوە ص ٥٩ - ٦٠
[274] هەمان سەرچاوە ص ٦٠

١١ کۆیلایەتی لە ئیسلام

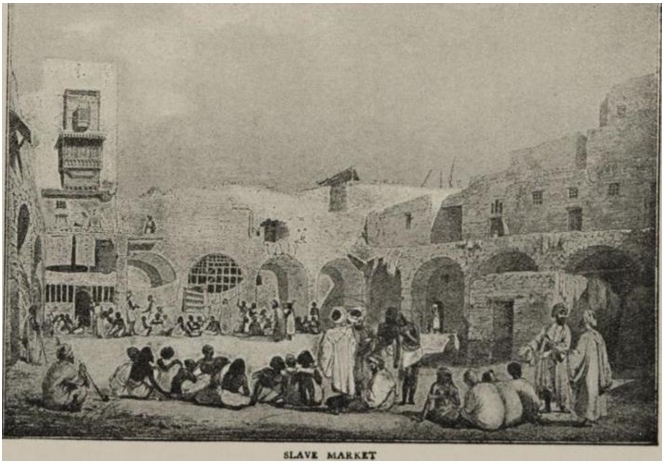

بازاڕی کۆیلە لە قاهرە ساڵی ١٨٣٠ س.ب

لە سەردەمی پێش هاتنی ئیسلام کۆیلایەتی باوبوو. کاتی ئیسلام هات هەر بەردەوام بوو. محمد خۆی کۆیلەی هەبوو. خەلیفەکانی ڕاشدین و دە یاوەرەکانی پەیمانی بەهەشتیان پێدرابوو. چەندین یاوەریتری باڵا لە ئیسلام کۆیلەیان هەبوون. ئەوەش هەر بەردەوام بوو تا بە بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکان لە سەدەی ڕابردوو قەدەخەکرا.

هەر لە هێرشی هۆزەکانی بیابان بۆ سەریەکتری، تا لەسەردەمی ئیسلام گۆڕا بۆ خەزا و داگیرکاری. ئەوەش وایکرد لە سایەی شەریعەتی ئیسلام کڕین و فرۆشتنی کۆیلە هەر وەک جاران بەردەوام بێ[275]

---

[275] عبدالکریم، خلیل (١٩٩٠) الجذور التاریخیة للشریعة الإسلامیة. سینا للنشر. ص ٨٠

له ئیسلامدا بازاڕی کڕین و فرۆشتنی کۆیله هەبوو. ئەو کۆیلانە، وەک کاڵا دەستکەوتی داگیرکاری ئیسلام بوون. ئەوانە وەک هەر کەرەستەیەکی تری تاڵان یان گیانلەبەر، کڕین و فرۆشتنیان پێدەکرا. لەبەر ئەوەی خاوەن کۆیله دەستەڵاتی ڕەهای بەسەر کۆیلەکانیدا هەبوو. وله شەریعەتی ئیسلام هەروەک پێشتر بەردەوام بوو. و قەدەخە نەبوو. تەنانەت محمد خۆی، پێش هاتنی ئایەت دەربارەی ڕیبا، کەسێکی بەناوی سورق کردە کۆیلە. لەبەر ئەوەی وامێکی پێ نەدەدرایەوە.[276]

ئەو سونەتەی نەبەوی: کۆیلەی وامداری یان وەفای وام، کە دواتر بە (أيات الربا) نەسخکرا. بەو پێیەش تا هاتنی ئەو ئایەتانە، هەر لەناو خەڵکی موسوڵمان، کۆیلەکردنی مرۆڤی ئازاد هەبووە. لەبەر ئەوەی پارەی وامی پێندراوەتەوە. ئەوەش بەردەوام بووە، تا نەسخکردنی بە ئایەت.

القرآن الكريم – سورة الروم ٣٠: ٣٩

> ئەوەی بەناوی سوو دەیدەن، کەماڵی خەڵکی پێ کەڵەکە دەبێ، لەلای خودا کۆنابێتەوە. بەلام ئەو ماڵەی بە زەکات دەیدەن، و دەتانەوێ خودا لەخۆتان ڕازیکەن، زۆرترتان پێدەگاتەوە (٣٩)

لەو ئایەتە دا، نووسەری قورئان ڕوو لە سوودەران دەکا. و دەڵێ سوو باش نییە. لەجیاتی ئەوە زەکات بدەن. ئەوەش وەک ئامۆژگارییەک، بەبێ دیاریکردنی ئەوەی کە کەسێکی هەژار ناچاربێ پارە بە وام وەربگرێ. کەچی نووسەری قورئان ڕادەسپێرێ زەکات بدا!! بێ ئەوەی زیاتر باسی هۆکار و چەرەسەری بکا.

---

[276] العشماوي، المستشار محمد سعيد (١٩٨٨) الربا و الفائدة في الإسلام. دار سينا للنشر. ص ٤٣

کەچی دواتر لە مەدینە، بە ئایەتێک ڕوو لە سووخۆران دەکا. و ئامۆژگاری سووخۆران دەکا. کە لە سووخواردن دوورکەوەنەوە.

القرآن الكريم – سورة آل عمران ٣: ١٣٠

ئەی باوەڕداران لە سووخواردن دوورکەونەوە. و لەسەر یەک کەڵەکەی مەکەن. ترستان لە خودا هەبێ (١٣٠)

هەرچەندە پرسی سووخواردن بەر لە قورئان، زۆر زووتر لە تەورات دا هاتووە. خودا پارەدارانی هانداوە کە سوو نەخەنە سەر وام بۆ هەژاران. بۆیە دەکرێ بڵێین نووسەری قورئان سوودی لە تەورات وەرگرتووە، بۆ قەدەخەکردنی.

پەیمانی کۆن – دەرچوون ٢٢: ٢٥

ئەگەر پارەت بە قەرز دایە، هەر هەژارێک لە گەلەکەم ئەوانەی لەلاتن، بۆی مەبە بە سووخۆر، سوودی مەخەرە سەر.(٢٥)

دوای ئەوەی ئەوەی ڕیبا لەسەر وام، بە ئایەت حەرام کرا، تەنیا کۆیلەی شەڕمایەوە. ئەوانەی لە شەڕ بە دیل دەگیران. ئەو کۆیلانەش لە شەریعەتی ئیسلام، تا ئێستاش هەر بەردەوامە. ئەو کەسانەی، لە شەڕ و داگیرکاری چ ژن و چ پیاو کە بە دیل دەگیران. وەک کاڵای ئاسایی بێ ویژدانانە دەفرۆشران. ئەو کەسانە، دەبوایە خۆیان بە نرخی کۆیلەیەکی بازاڕ ئازاد بکەن، ئەگینا وەک کۆیلە دەمانەوە. کاتی کەسێک بەکۆیلە لەشەڕ دەگیرا، ڕەچاوی هیچ پلە و پایەیەکی بۆ نەدەکرا. واتە لە لای خاوەن دیلەکە، پلەوپایە گرنگ نەبوو، بەڵکوو پارەی کۆیلەکە گرنگ بوو. کە دەبوایە خۆی بیدا، یا لە بازاڕ دەفرۆشرا. ئەو کاتەی شەڕکەرانی بەنی تەمیم، پاشای بەنی حەنیفیان بەدیل گرت. پێگای پاشایەتی دادی نەدا. [277]

[277] عبدالكريم، خليل (١٩٩٠) الجذور التاريخية للشريعة الإسلامية. سينا للنشر. ص ٨٢

و لەسەر هەمان نەریت هەڵسوکەوتی لەگەڵ کرا. ئەوە نەبێ خۆی بە سێ بەرامبەر نرخی کۆیلەیەکی ئاسایی لە بازاڕ فرۆشتن کڕیەوە. تا ئازادبکرێ.

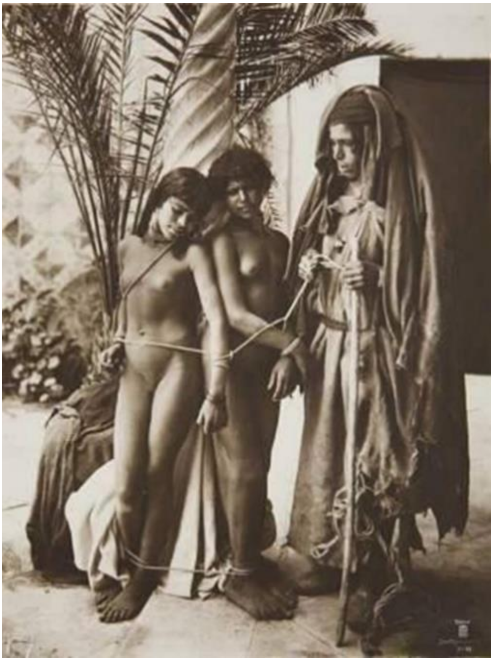

لە ئیسلامیش دا ئەو نەریتە، هەر بەردەوام بوو. و بە تەواوی پەیڕەوی کولتووری بەربەریانەی سەردەمی جاهیلی دەکرد.[278] کۆیلەی شەڕ وەک هەر کۆیلەیەکی ئاسایی تر ڕەفتاری لەگەڵ دەکرا.

دوو کچی کۆیلە لە مەغربی عەرەبی ساڵی ١٩١٠

س.ب

١٢ الاجتماع العام .... بووە ڕۆژی هەینی (الجمعە)

کعب بن لؤی بن غالب (باپیرە گەورەی محمد و عبدالمطلب) بەپێی سەچاوەکان دەبێ مامۆستا و سەرکردەی حەنیفیەکان بووبێ. ئەو ناوی لە ڕۆژی کۆبوونەوە ناوە، ڕۆژی کۆبوونەوەی گشتی، یان ڕۆژی کۆبوونەوە (الجمعة)[279]

---

[278] هەمان سەرچاوە. ص ٨٨

[279] د.سید محمد القمنی (١٩٩٠) دور الحزب الهاشمی و العقیده الحنیفیه فی التمهید لقیام دوله العرب الاسلامیه. دار سینا للنشر. ل٦٦

دوای کۆچی محمد بۆ یەثرب، یەکەم ڕۆژی گیرسانەوەیان مزگەوتێکیان دروستکرد و لە مزگەوت مهوسولمانان کۆبوونەوە. محمد یەکەم ووتاری لە مەدینە دا. دوای ئەوە ئایەتێك دابەزی.[280]

القرآن الكريم – سورة الجمعة : ٩

ئەی ئەوانەی ئیمانتان هێناوە کاتێك بانگ دەکرێت بۆ نوێژکردن لە ڕۆژی هەینی، بڕۆن بۆ یادکردنەوەی خودا و دەستبەرداری کڕین و فرۆشتن بن، ئەوەیان چاکترە بۆ ئێوە ئەگەر بزانن. (٩)

نەرێتە کۆمەڵایەتییەکان

جادوو بۆ چاکبوونەوەی نەخۆش

عەرەب بەر لە پەیدابوونی ئیسلام خێریان بۆ خوداکانیان دەکرد. و جادوویان بۆ دەرکردنی شەیتان و جنۆکە لە لەشی مرۆڤ. ئەوەش هەر لە سەردەمە هەرە کۆنەکان هەر مابوو خەڵکی بۆ چارەسەری نەخۆشی، مار و دووپشک، و مێرووله پێوەدان باوەڕیان پێ هەبوو. و پەنایان بۆ دەبرد.[281]

١ نووشتەوە و جادوو

هەر لەسەردەمی کۆندا هەروەك چۆن هەموو نەتەوەکانی تر باوەڕیان بە هێزێکی نادیار لەسەرەوە هەبوو، کە دەتوانێ چارەسەری نەخۆشی بکا. لای عەرەبانیش هەر بەو شێوەیە،

[280] عبدالكريم، خليل (١٩٩٠) الجذور التاريخيه للشريعه الاسلاميه. سينا للنشر. ص ٢١

[281] زيدان، جورجي (١٩٠٤) تاريخ التمدن الإسلامي. فصل العرب قبل الإسلام – الطب. الطبعة الاولى مطبعة الهلال بمصر. ص ٣٠

باوەڕیان وابوو، بە خێروپاداشت بۆ خودا ، دەتوانێ شەیتنا و جنۆکە، لەلەشی نەخۆش بە نووشتەوە پاڕانەوە. [282]

چارەسەری بۆ پێوەدانی مار و دووپشك و مێرووله، پێش ئیسلام باو بوو. کچی عەبدوڵلە تەرەق، چارەسەری پێوەدانی مێرووڵەی لە سەردەمی جاهیلی دەکرد. دوای کۆچکردن بۆ مەدینە ئەویش لەگەڵ محمد و یاوەرانی کۆچیکرد. لە مەدینە محمد داوای لێکرد کە حفصەی ژنی، فێر بکات چۆن چارەسەری مێرووله بکا. محمد دەیگوت: لەبەر ئەوەی ووشەکانی پاڕانەوە گوناهی تێدانییە و هاوبەشی بۆ الله دروست ناکات.[283]

لەو کاتە بەدواوە، محمد خۆی. لەلایەن حەفصەی کچی عومەر، کە هاوسەری بوو، فێری جادوو لە پێوەردانی مێرووله بوو. کە لێیان دەپرسی گۆناه نییە. وەڵامی ئەوەبوو. ووشەی کفری تێدانین.

لە محمد بن حاطب دەگێڕنەوە، کە دەستی سوتاوە. و دایکی چۆتە لای محمد (نبی) جادووی بۆ کردووە. بەشێوەیەک قسەیکردووە، کە هیچی لێ تێنەگەیشتووە.
محمد بن أشعث دەڵێ: چاوی پیس لێیدابووم، چوومە لای عائیشە، بە جادوو دەریکرد.[284]
دوای ئەوەی هەرکاتی یاوەرانی محمد مار پێوەی دەدان، پەیامبەر داوای لە عمار بن حزم دەکرد کە بۆیان بپاڕێتەوە.[285]

---

282 عبدالكريم، خليل (١٩٩٠) الجذور التاريخية للشريعة الإسلامية. سينا للنشر. ص ٢٩
283 هەمان سەرچاوە ص ٢٩-٣٠
284 القرطبي، في جامع الإحكام القرآن في تفسير سورة الفلق.
285 عبدالكريم، خليل (١٩٩٠) الجذور التاريخية للشريعة الإسلامية. سينا للنشر. ص ٣٠

٢ حسد (ئیرەیی)

لە پێش ئیسلام عەرەب باوەڕییان بە ئیرەیی (حسد) هەبوو، کە کاریگەری لەسەر کەسی ئیرەیی پێ بردراو هەیە. کاتی ئیسلام هات بڕیاری دا کە بە سوورەتی (قل اعوذ برب الفلق .... ومشر حاسد اذا حسد (سوره الفلق)

سورة الفلق ١١٣: ٥

لە خراپەی ئیرەییبەر کاتی ئیرەیی دەبا (٥)

لەو کاتەدا عەرەب باوەڕیان بە چاوپیسی هەبوو کە پێچەوانەی ئیرەییە، باڵام هەردووکیان زیانبەخشن بۆ کەسی چاوپیسی لێکراو یان ئیرەیی پێ بردراو.[286]

لە حەدیسێکی ئەبی هورەیرە لە صحیحین و أبی داود و ابن ماجە دەگێڕنەوە کە تەنانەت محمد خۆی ئامۆژگاری عائیشەی کردووە خۆی لە چاوپیسی بپارێزێ.[287]

هەر لەسەر ئەو نەریتەی سەردەمی جاهیلی لە ئیسلامیش محمد چەندین ڕێگای داناوە بۆ خۆپاراستن لە چاوپیسی.[288]

٣ نفث (نەفەس)

جادوو کەلە کوردەواری پێی دەڵێن (نەفەس) لە پێش پەیدابوونی ئیسلام هەبووە. ئەوەش فاڵچییەکان یان جادووکەر بەکاریان دەهێنا بۆ کەسێ تا زیان لە کەسێك بدات (جا خۆی

[286] هەمان سەرچاوە. ص ٣٠

[287] هەمان سەرچاوە ص ٣١

[288] هەمان سەرچاوە. ص ٣١

یا منداڵی یان ماڵ و هتد...) جادوو باوەڕێکی بەربڵاوبوو و بازاڕێکی بە بڕەوی لە دوورگەی عەرەبی هەبوو. متمم بن نویره شاعیرێکی سەردەمی جاهیلی بوو، دەڵێ:

نفثت فی خیط شبیه الرقی

من خشیة الجن و الحاسد

فووم لە داوێک کرد وەک بخوور

لەترسی جن و ئیرەبەر

کاتی ئیسلام هات جادوو وەک خۆی مایەوە. تەنانەت کەوتە ناو ئایەتی قورئانیش.

سورة الفلق ١١٣: ٤

لە خراپەی جادووگەرانی فوولە لەدەزووی گرێدراو دەکەن (٤)

محمد باوەڕی وابوو، جادوو کاریگەری سەختی لەسەر مرۆڤ هەیە. بۆیە داوای لە موسوڵمانان دەکرد، بۆ خۆپاراستن، پەنا بۆ خودا ببەن.

سورة الفلق ١١٣: ١

بڵێ پەنا دەبەمە بەر خودای جیاکەرەوە (١)

گرنگی مەڕومالاڵت (الأنعام)

لەناو هۆزەکانی عەرەب، هەر لە کۆنەوە گرنگی زۆر بە مەڕومالاڵت دەدرا. بەتایبەتی ووشتر. بەشێوەیەکی بنبڕ وەک سەرچاوەیەکی بنەڕەتی ژیان و ئابووری متمانەیان لەسەردەکرد.

زمانەوانان وای دەبینن کە (الأنعام) کۆی (النعم)ە. سەرمایەکی گەڕۆکی گرنگە. ئەوەش ووشتر، مانگا، مەڕ و هتد دەگرێتەوە. کە گشتیان بە الأنعام ناودەبرێن. گشت جۆرەکانی مەڕومالاڵت هەم سەرمایەیەکی گەورەن و هەم لە گواستنەوە سوودیان لێوەردەگیرێ.

لەبواری بازرگانی و ئاڵوگۆڕیشدا، بەتایبەتی لەگەڵ کۆمەڵگەکانیتر پێگایەکی گرنگی هەبووە.[289]

لە ئەدەبی سەردەمی جاهیلی، بە سەدان شیعر دەدۆزیتەوە کە باسی ڕۆڵی مەڕوماڵات، لە ژیانی هۆزەکان دەکا.[290]

کاتی ئیسلام پەیدابوو، بە تایبەتی لە سەرەتای بانگهێژ گرنگیەکی زۆر بە مەڕوماڵات درا. کە لە قورئان یەک سورەتی تەواو بەناوی (الأنعام) هاتووە. هەروەها لە چەندین سورەتی تر ئایەت لەسەر مەڕوماڵات هاتووە. کە نموونەن بۆ گرنگی مەڕوماڵات. لەسەردەمی هۆزەعەرەبەکانی بەر لە ئیسلام و دواتر ئیسلام وەک خۆی وەریگرتووە. و بە هەمان تێڕوانین، لەسەری بەردەوام بووە. ئەو سێ ئایەتەی خوارەوەش بەڵگەن بۆ ئەوەی ئیسلام تەنیا بەردەوامی کۆمەڵگەی پێش خۆیەتی.

القرآن الكريم – سورة النحل ١٦: ٥

> وڵساتی (مەڕوماڵات) بۆ ئێوە وەدیهێناوە. کە گەرمی و چەندین بەهرەی تری هەیە. و لێشیان دەخۆن (٥)

القرآن الكريم – سورة النحل ١٦: ٨

> بارەگرانەکانتان بۆ جێگەی وا دەگوازنەوە، کە بۆ ئێوە ئەستەم بوو بیگەنێ. پەروەردگارت دڵسۆز و میهرەبانە (٧)

---

[289] البراوي، د. راشد (١٩٧٥) القرآن و النظم الإجتماعية المعاصرة . دار النهضة العربية . القاهرة. ص ١٠

[290] عبدالكريم، خليل، الجذور التاريخية للشريعة الإسلامية ص ٣٤

القرآن الكريم – سورة المؤمنون ٢٣: ٢١

دیارە وڵسات (مەڕومالاّت) بۆ ئێوە پەندێکە. ئەوەی لە هەناویاندایە پێتان دەنۆشن. و لێیان دەخۆن و بەهرەی زۆریان بۆتان هەیە (٢١)

لەناو وڵساتیش ووشتر پێگایەکیەکی ئابووری زۆر گرنگی هەبووە تەنانەت لە مەککە سزا و پاداشت و قەرەبوو بە ژمارەی ووشتر دەخەملێندرا. عبدالمطلبی باپیرەی محمد یەکەم کەس بوو سزای کوشتنی بە سەدووشتر دیارکرد.

لەسەردەمی ئیسلامیس ئەو نەریتە وەک خۆی هەر بەردەوام بوو. لە زەکات دان، ووشتر ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو. [291]
بەتایبەتی کاتی دانانی سزای گەورە، بەبێ ووشتر نەدەبوو. بەو مانایەش ئەگەر تا بەشێکی تر بگۆڕابوایە، ئەوە لە بنەڕەتدا بە ووشتر ئەو شتە دەخەملێندرا. ئەوەش وەک نەریتێکی ئابووری کۆمەلاّیەتی [292]

ژن لە نەرێتی عەرەبی کۆن و ئیسلام

بەر لە هەموو شتێک دەبێ، بە ڕەهاییەوە ئەوە بڵێین. دەستەڵاتی پیاو بەسەر ژن دا، لە سەردەمی کۆن لە ناو هۆزە عەرەبەکان چۆن بووە، بەبێ گۆڕان هاتووتە ناو ئیسلام. لەوەش زیاتر ئیسلام ئەو دەستەلاتەی پیاوی بەسەر ژندا بە شێوەیەکی بنبڕ کردۆتە یاسا وگشت مافێکی مرۆڤ بوونی لە ژن زەوتکرد.[293]

---

[291] عبدالكريم، خليل (١٩٩٠) الجذور التاريخية للشريعة الإسلامية. سينا للنشر. ص ٣٤ - ٣٥
[292] بهنسي، أحمد فتحي (١٩٧٢) مدخل الفقه الجنائي الإسلامي. نشر دار الشرق بمصر ص ١٥٨
[293] المنير، محمد، حسان، يوم وفاة محمد ص ١٤٢

لەسەردەمی سیستەمی خێڵەکی عەرەب، بەر لە هاتنی ئیسلام، ژمارەی هاوسەر بۆ پیاو دیار نەبوو. هیچ ڕێکارێکیش بۆ ئەو مەبەستە نەبووە. [294] سیستەمی کۆمەڵایەتی باوکسالاری بوو، یەک پیاو چەند ژن و چەند کۆیلە (ملک الیمین) هەبوو. لەو سەردەمەدا پیاو بە (بعل) ناو دەبرا. ئەوەش ناوی خودایەکی کۆن بووە. بەو مانایەش پیاو خاوەنە، بۆیە بە بعل ناودەبرێ. دەستەڵاتێکی ڕەهای لە ماڵ، بەسەر خێزاندا هەبووە.[295]

ووشەی بعل ووشەیەکە لەبنەڕەتدا لە زمانە سامیەکانەوە هاتووە. و عەرەب دەمێک بوو بەکاریان دێنا. کە بە مانای گەورە، خاوەن ماڵ.

بەڵام ئەو زاراوەیە، زیاتر لە پەیوەندی خێزانی بەکار هاتووە. و مەبەستی پیاو خاوەنی ژنە. دەستەڵاتی ڕەهای بەسەریدا هەیە. بۆ پیاو هاوسەرگیری وەک مڵکداری سەیرکراوە. ووشەی بعل هێمایە بۆ گەورەیی مێرد بەسەر ژن و پێگای لەناو خێزان.

بەرامبەر بعل بۆ پیاو ووشەی (الحرمة) بۆ ژن بەکار هاتووە. کە وەک سامان قەدەخەیە و کەس ناتوانێ تخونی بکەوێ، وەک هەر کاڵایەکیتر. دەبێ پیاو پارێزگاری لێبکا. [296] بە خاوەنەکەی بعل بەستراوەتەوە.

چەندین نموونە بۆ ئەو مەبەستە لە ناو ئایەتەکانی قورئان هەن، کە ئەوە دووپاتە دەکەنەوە. پیاو پێگای کۆمەڵایەتی خاوەنداریەتی لەسەر ژنی پێدراوە.

---

[294] عودة، أ. عبدالقادر (١٩٨٤) التشريع الإسلامي. طبعة نادي القضاة. ص ٥٤
[295] عبدالكريم، خليل (١٩٩٠) الجذور التاريخية للشريعة الإسلامية. سينا للنشر. ص ٣٦
[296] هەمان سەرچاوە ص ٣٧

بەکارهێنانی زاراوەی (بعل) لە قورئان و شێوەی بەکارهێنانی، بەڵگەیە بۆ ئەوەی لە ناو دینی ئیسلام پێگەی پیاو وەک خاوەنی ماڵ و ژن. بەردەوامی پێش ئیسلامە. کە مەزنی و ڕۆڵی ناوەندی لە ناو خێزان دەداتە پیاو. وەک خاوەن، مەزن و هتد...

ئەو ڕێزبەندییەش کاریگەری دەروونی لەسەر هەر یەک لە پیاو وەک بوونەوەرێکی مەزن و خاوەن دەستەڵات. و الحرمة بێدەستەڵات، و بێ کەمترین ماف لە چوارچێوەی خێزان و کۆمەڵگە.

کاتی ئیسلام پەیدابوو. بڕیاری فرەژنی بە ئایەتی قورئان کرایە یاسا.

القرآن الكريم – سورة النساء ٤: ٣

> ئەگەر لەوە ترسان لەگەڵ کچانی هەتیو دادپەروەر نەبن، دەتوانن چەندی بۆتانکرا، ژنی تر بێنن. دوو دوو و سێ سێ و چوار چوار، هەر ڕەوایە. ئەگەر لەوەش ترسان نەتوانن وەک یەک سەیری ژنەکانتان کەن. ئەوە یەک کۆیلە (ملک اليمين) یان چەند کۆیلان وەدەست بێنن. ئەوەش ئاکارێکی پەسندە (٣)

لەناو ڕاڤەکارانی موسوڵمان هی وا هەن، پێیان وایە لە چوار ژن ناوەستێ. هەرچەندە لەناو چینەکانی کۆمەڵگە بۆتە باو. کە پیاو تەنیا بۆی هەیە چوار ژن بێنێ. ئەگەر بیەوێ ژنیتر بێنێ، دەبێ لەگەڵ یەک لەو چوارەی هەیەتی جیابێتەوە. بەڵام بە تێڕوانینێکی وورد لە ئایەتی سەرەوە بۆما دەردەکەوێ کە بەردەوامی نەرێتی عەرەبی کۆنە. لەبەر ئەوەی، ئایەتەکە ناکۆکی تێدایە. کە دەتوانرێ لێکدانەوەی پێچەوانەی بۆ بکرێ. بۆ نموونە لە ناو ئایەتەکە تیپی پەیوەستی (و) دانراوە لە جیات (أو). بەو مانایەش دەتوانرێ چەندی بتوانێ نیکاح بکا. ئایەتەکە ناڵێ دوو و سێ و چوار. لە جیاتی ئەوە دەڵێ دوو دوو، و سێ سێ و هتد. دوای ئەوە ئەو ژمارانە ئالتەرنەتیڤی یەکتری نین بە (أو) یان. بەڵکوو بە (و) کە دەبێ کۆبکرێنەوە. لەو

هەڵومەرجەشدا. ژمارەکە لەوە دەردەچێ کە بیری لێدەکەیتەوە. سەرەڕای ئەوەش ئەگە بە ئەو هەموو ژنەش تێرنەبێ ئەوا بۆی هەیە چەندین کۆیلەشی لە خزمەت دابن. کەواتە بەربەستێک لەسەر بەردەوامی ئەو نەریتە کۆنەی هۆزە عەرەبیەکان نییە. [297]

بۆ ئەوەش بەڵگەیەکی حاشا هەلنەگرمان، سەبارەت بەو لێکدانەوەیە لەبەر دەستدایە. هەر لەسەردەمی محمد و خەلیفە ڕاشیدیەکان.

١ ئەبو بەکر صدیق ٤ ژنی هێنا

٢ عومەر کوڕی خەتاب ٩ ژنی هێنا

٣ عوثمان کوڕی عەفان ٩ ژنی هێنا

٤ عەلی کوڕی ئەبی طالیب ٩ ژنی هێنا

ئەو کەسایەتیانە، زۆر باش ئاگایان لەو ئایەتە بووە. ئەگەر بە چوار بووەستابوایە دەبوایە ڕەچاویان بکردایە. بەڵام دیارە لێکدانەوەی ئەو ئایەتە زۆر دواتر بە شێوەیەکیتری جیاواز ڕاڤەکراوە. و ڕێگەی دەرچوونیان بۆ داناوە. ئەوەش ناتوانێ وەڵامێکی ڕاپی کەر بێ. لەبەر ئەوەی ئایەتەکە ڕوونە.

لەلایەکیتر ژن بۆی نییە جوانی خۆی دەرخا، ئەوەش دژی یاساکانی سرووشتە. کە هەم خاوەنی بێ و هەم بڕیار لەسەر هەڵسوکەوتی بدا.

القرآن الكريم سورة النور ٢٤: ٣١

جوانیان مەگەر بۆ بەعلیان نەبێ دەرنەخەن (٣١)

القرآن الكريم – سورة الصافات ٣٧: ١٢٥

ئایا بانگەشەی بەعل دەکەن و دەستبەرداری باشترین ئەفرێنەر دەبن (١٢٥)

---

[297] عودة، أ. عبدالقادر (١٩٨٤) التشريع الإسلامي. طبعة نادي القضاة.

به بەراوردێکی ئەو سێ ئایەتە، دەبینرێ ئایەتی یەکەم و دووەم پیاو یان مێرد ئەو کەسە مەزنە دەستەڵاتدارەیە، کە ژن یان حورمە دەبێ لە خزمەتی دابێ و هەمیشە تەبابێ. و جوانی و ڕازاوەیی خۆی تەنیا بۆ ئەو نیشان بدا. لە ئایەتی سێیەم نووسەری قورئان ئامۆژگاری مرۆڤ دەکا کە خودای بەعل نەپەرستن و ئاماژەی پێنەکەن.

پێگای ژن لە کۆمەڵ

لە کۆمەڵگەی عەرەب پێش ئیسلام، ژن وەک هەر کاڵایەکیتر سامانی پیاو بووە. کاتی ئیسلام هات. هیچ گۆڕانێک بەسەر پێگای ژن دانەهات. بەڵکوو بە ئایەتی قورئان پێگای ئەوەندەیتر دابەزی.

القرآن الكريم – سورة النساء ٤: ١١

> خودا سەبارەت بە منداڵەکانتان ڕاتان دەسپێرێ. بەشی نێرینە بە ئەندازەی دوو مێینەیە. نێرینە بە ئەندازەی دوو جا ئەگەر منداڵەکان تەنیا ژن بوون و لە دوو دانە زیاتر بوون، ئەوە دوو لە سێی میراتەکە بۆ ئەوان دەبێ. و ئەگەر تەنیا ژنێك بوو ئەوە نیوەی میراتەکەی بۆ دەبێت (١١)

القرآن الكريم – سورة النساء ٤: ٣٤

> پیاوان سالارن بە سەر ژناندا، بەهۆی ئەوەی خودا هەندێکیانی بەسەر هەندێکیتردا، پەسەند کردووە. و بە هۆی ئەوەی پیاوان لە پارەکانیان خەرج دەکەن، جا ژنانێکی چاك و گوێڕایەڵ و نهێنیپارێز بەوەی خودا پاراستوویەتی، وە ئەو ژنانەی کە لێیان دەترسن سەرکێشی بکەن، ئەوە ئامۆژگاریان بکەن و

له جێگای خەوتن خۆتانیان لی بەدوور بگرن و لێیان بدەن، جا ئەگەر گوێرایەڵتان بوون ئەوە بەسەریاندا هیچ ڕێگایەك مەگرنە بەر.

القرآن الكريم – سورة النساء ٤: ١٧٦

داوای فەتوات لی دەکەن، بڵێ خودا سەبارەت، بە کەسێکی بێ دایک و باوک و ژن و منداڵ فەتواتان دەدا: ئەگەر پیاوێک مرد و منداڵی نەبوو. و خوشکێکی هەبوو، ئەوا نیوەی میراتەکەی دەبا. و ئەگەر خوشکەکەی مرد و منداڵی نەبوو، ئەوا براکەی گشت میراتەکەی دەبا. و ئەگەر پیاوەکە تەنیا خوشکی هەبوو، ئەوە دوو لە سێی میراتەکە دەبەن. ئەگەر برا و خوشکی هەبوون، ئەوە نێرینە دوو بە ئەندازەی مێینە دەبا. خودا بۆتان ڕووندەکاتەوە.

البقرة ٢: ٢٨٢

و دوو پیاو بکەنە گەواه، ئەگەر دوو پیاو نەبوون، ئەوە پیاوێك و دوو ژن، ئەوانەی بە گەواهیان ڕازین، بۆ ئەوەی ئەگەر ژنێکیان لە بیری کرد، ئەوی تر بە بیری بێنێتەوە (٢٨٢)

لە دینی ئیسلامدا، نایەکسانی و پێشێلکردنی مافی ژن لە خێزان بەرامبەر پیاو، بەپێی ئایەتەکانی قورئان، مەگەر لە کۆمەڵگە هەرە سەرەتاییەکان، ئەوەندە ستەمی لێکرابی، ئەگینا لە هیچ کۆمەڵگەیەکی کۆن تا هاوسەردەم ئەو ستەمەی لێ نەکراوە. و گشت ئاستەکانی نایەکسانی و چەوساندنەوەی لەسەر سەپێندراوە. کە شێوەیەکی ئاشکرا، لە سەردەمی پێش ئیسلامی تێپەڕاندووە.

ئەو نایەکسانیەی ئیسلام تەنیا لە ناو خێزان نامێنێتەوە. بەڵکوو پەل بۆ کایەکانی تری، کۆمەڵایەتیش دەبا. بۆ نموونە سەبارەت بە سیاسەتی وولات، و سەرکردایەتی، محمد لە حدیسێک، کە زۆربەی ڕاڤەکاران دووپاتەیان کردۆتەوە دەڵێ:

میللەتێک سەرناکەوێ، ئەگەر ژن سەرکردەیان بێ[298]

ئەو حەدیسە دووپاتەی باوەڕی ئیسلام و پەیامبەرەکەی، بەرامبەری ڕۆڵی ژن دەکاتەوە. جا ئەو ڕۆڵە لە ماڵ یان لەناو کۆمەڵگە بەگشتی.
لەناو ڕاڤەکار و ڕێبەرانی دینی ئیسلام، بەردەوام هەوڵدەدرێ، پاساو بۆ ئەو ئایەتانە بدۆزنەوە. ئەوەش لە ڕێگای بێهێزی فیزیۆلۆژی یان سۆز و دەروونی، یان خواستی کۆمەڵگە، کەچی هیچ لەو پاساوانە ناتوانن، وەڵامی ئەو ڕاستیە بدەنەوە، کە نووسەری قورئان سەراست و بێ پێچ و پەنا پیاوی وەک خاوەن لەسەر ژن داناوە. سەرەڕای ئەوەش هیچ هۆکارێکی، نە لە قورئان و نە لە حەدیس باس نەکردووە. ئیتر ئەوەی دەبیسترێ تەنیا ڕاڤەکاران بە ئارەزووی خۆیان هۆنیویانەتەوە. ئەوەش ناتوانێ دژایەتی نووسەری قورئان بەرامبەری ژن بشارێتەوە. کە هەمان تێڕوانینی بەدەوی بیابان نیشینەکانی بەر لە ئیسلامە.[299]

ڕێز لە ڕەچەڵەک (حرمة النسب)

خێزانی عەرەبی کۆنی بەر لە ئیسلام، سیستەمێکی باوکسالاری بوو. ئەو ووشەیەش دوو مانای هەیە.

[298] صحیح البخاری، حدیث رقم: ٧٠٩٩، و السنن البهیقي الکبری ٢٢٧/٨
[299] عبدالکریم، خلیل (١٩٩٠) الجذور التاریخیة للشریعة الإسلامیة. سینا للنشر. ص ٤٧

١ پێگای پیاو له خێزان
باوکسالاری لەناو خێزان وەک خاوەن و دەستەڵاتی ڕەها دادەنرێ، ئەوەش پێشتر باسیکراوە. که پێگایەکی مەزنتر لەژنی هەیە.

٢ باوک چەقی خزمایەتییە. کوڕ بە باوک و ڕەچەڵەکی دەبەسترێتەوە. بەڵام دایک وەک بیانی دەبینرێ.

یەک لەو نموونە دیارانەی، کە بەڵگەیە بۆ گرنگی ڕەچەڵەکی باوک، چیرۆکی قصی بن کلاب باپیرە گەورەی محمد بوو. دایکی قصی، فاطمة بنت سعد بن سیل، کاتی باوکی قصی مرد، دایکی مێردی بە ربیعة بن حرام بن ضبة کردەوە. کە لە بنی عذرة بوو. لە فضاعة. قصی خێزانەکەی بەجێهێشت. و بۆ دۆزینەوەی خزمانی باوکی، بەرەو مەککە ڕۆیشت. ئەوەش لەبەر گرنگی کولتووری باوکسالاری قصی دەبێ لای باوانی و دەوڵەمەندکردنی ڕەچەڵەکی باوکی بێ. نەک دایکی. دایک هەمیشە بە بیانی و میوان دانراوە. و هیچیتر.
گرنگیدان بە ڕەچەڵەک لە کۆمەڵگەی خێلەکی و شوانکارە، زۆر گرنگ بووە. منداڵ لە هەر هەڵومەرجێک دا ڕەچەڵەکی باوکی وەردەگرێ. جا ئەگەر باوکی بکوژ و درۆندەش بێ، هەر بەو ڕەچەڵەکە دەناسرێتەوە.[300]

دوای پەیدابوونی ئیسلام. ئەو نەرێتەش وەک خۆی، پەڕیوەتەوە ناو کۆمەڵگەی ئیسلام. و بە ئایەتی قورئان لادان لێی بە تاوان دانراوە.

القرآن الكريم – سورة النور ٢٤: ٤

> ئەوانەی درۆ بۆ ژنانی داوێن پاک هەڵدەبەستن، ئەگەر چوار شایەت نەهێنن، ئەوە هەشتا جەڵدە، لە هەر یەکێکیان بدەن. و هەرگیز شایەتیان

---

[300] عبدالكريم، خليل (١٩٩٠) الجذور التاريخية للشريعة الإسلامية. سينا للنشر. ص ٧٤

لێ وەرمەگرن. ئەوانە بەڕەللان (٤)

لە حەدیسێکی محمد دا هاتووە دەڵێ:

ئەوەی بێجگە لە باوک، داوای هەرچیتر بکا، بۆنی بەهەشت ناکا.[301]

ئەگەر منداڵێک زۆڵ بێ و ڕەچەڵەکی نەزانرێ ئەوا بە پلە دوو لەناو کۆمەڵگە سەیردەکرێ. تەنانەت ئەگە بەکەسێ بڵێی (زۆل کوڕی زۆڵ) ئەوا دوو سزای لەسەرە.[302]

عومەر کوڕی خەتاب بەردەوام دووپاتی دەکردەوە، کە لە قورئاندا ئایەت هەیە. کە هەر کەسێک نکۆڵی لە ڕەچەڵەکی باوکی بکا بە (تکفیر) دادەنرێ. بەڵام دواتر نەسخ کراوە.

بێجگە لە باوکتان ئارەزووی چیتر بکەن، کفرە بۆتان [303]

نەرێتەکانی ئابووری

العشور

بنەڕەتی باجی دەیەک

دەیەک لە بنەڕەتدا باجی کریستیانی بووە لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵ، کە لە جوتیاران وەردەگیرا. دوای لێکدانەوە و مەزەندەکردنی. بە بەرهەمی سرووشتی دەدرا. ئەو باجە پێش

[301] الإمام أحمد المسند. حديث رقم ٦٨٤٣ ص ٦٨٣٥ الجزء الثامن. تحقيق الشيخ احمد محمد شاكر. دار المعارف بمصر.

[302] الجصاص، الإمام أبو بكر(بدون تاريخ) أحكام القرآن. الجزء الثالث باب حد القاذف. طبعة دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع. ص ٢٦٧

[303] قلعة جي، د. محمد رواس (١٩٨١) موسوعة فقة عمر بن خطاب – مادة النسب. الطبعة الأولى. ص ٦٣٦

هاتنی ئیسلام پێی دەگوترا (التعشیر) کە ئەرکێکی ئەو سەردەمە بووە. و لەسەر داهات بە گشت جۆرەکانی دانراوە.

کاتی ئیسلام هات تەنیا ناوەکەی لە (التعشیر) گوڕی بۆ (العشور). ئەو باجە وەک یاسا، یەک لەدەی بەرهەمی لە بیانی وەردەگرت. و لە (أهل الذمة) باوەڕدارانی دینەکانی تری خاوەن پەرتووک (أهل الکتاب)، دەبێ نیوەی ئەو دەیەکە وەردەگیرا. موسوڵمان چواریەکی دەیەک وەردەگیرا. ئەوەش بەو مەرجەی نرخی دووسەد و زیاتربێ. [304]

نەرێتەکانی سزا

القصاص

یان بنەمای سزا بە ئەندازەی تاوان.

لە بنەڕەتدا ئەوە یاسایەکی تاوانی کۆنە. و دەگەڕێتەوە بۆ یاسای حامورابی. کە لە تابلۆی گلگامش، سەبارەت بە کوشتن هاتووە. کە دەبێ بکوژ لە سێدارەبدرێ. لەناو هۆزە عەرەبەکان قصاص هەروەک خۆی بڕیاری لەسەر دەدرا.

بەڵام ئەو نەرێتی قەصاص، ماڵی کوژراو مافیان هەیە:

- سزای قەصاص بە پێی تاوانەکە دیارکەن.

مەرجەکانی قصاص پەیوەندی بە بکوژ و کوژراوەوە هەیە، کە خزمانی کوژراو، دوای زانینی هۆی کوشتنەکە سزا دیاردەکەن.

دوای هاتنی ئیسلام، نەرێتی قصاص هەروەک خۆی مایەوە. و بە ئایەتی قورئانیش، لە شەریعەتی ئیسلام جێگیرکرا.

---

[304] الریس، د. محمد ضیاءالدین، الخراج و النظم المالیة للدولة الإسلامیة. ص ١٢٧

البقرة ٢: ١٧٨ - ١٧٩

ئەی گەلی خاوەن باوەڕان، سەبارەت بەوانەی کوژراون، لەسەر ئەوە تۆڵەمان نووسیوە: نێرینەی ئازاد بەرانبەر نێرینەی ئازاد، کۆیلە بەرانبەر بە کۆیلە، و مێینە بەرانبەر بە مێینە، جا هەر کەسێك بە شتێك لە براکەی خۆش بوو، ئەوە دەبێت بە چاکە هەڵسوکەوت بکات و بە جوانی پارەی خوێنەکەی بداتێ. ئەوەش بار سوککردن و ڕەحمەتێکە لە لایەن خوداکەتانەوە، جا هەر کەسێك لە دوای ئەوە دەستدرێژی کرد، ئەوا سزایەکی ئازاربەخشی بۆ هەیە. (١٧٨) و ئەی خاوەن هۆشەکان، ژیانتان بە تۆڵەوە بەندە، بەڵکوو خۆتان بپارێزن (١٧٩)

القرآن الکریم – سورة المائدة ٤٥

تیایدا لەسەرمان نووسیون، گیانێک بە گیانێک، چاوێک بەرامبەر چاوێک، و لووتێک بەرامبەر لووتێک، گوێچکەیەک بەرامبەر گوێچکەیەک. و ددانێک بەرامبەر ددانێک. و بۆ زامەکانیش دەبێ تۆڵەبکرێتەوە. جا هەر کەس کردی، بە چاکە بۆی دەبێتە کەفارەت. هەرکەسێک بەوەی خودا دایبەزاندووە، کارنەکا، ئەوە لە ستەمکارانە (٤٥)

الدیة (پارەی خوێن)

ئەو سزایەیە، کە هۆز یا بنەماڵەی بکوژ لە ڕوودانی کوشتنی بەهەڵە یان بێ مەبەست. وەک قەرەبوو دەخاتە ئەستۆ.

ئەو نەریتە لەناو هۆزە عەرەبەکان، دوای هاتنی ئیسلامیش هەر بەردەوام بوو. لە خۆشی و ناخۆشی هاوبەش و بەرپرسیارن لە دەرئەنجامی کردەوەی یەکتر. [305]
لە سەردەمی ئیسلام و محمد دیة هەر مابوو، هاوپەیمانی هۆز هەروەک هاوپەیمانی کۆنی سەردەمی عبدالمطلب بوون.[306]

ئەو نەریتەی سزادانەش هەروەک خۆی هاتە ناو ئیسلام. و بە هەمان شێوەی کۆن هەر بەردەوام بوو. بەڵام دوای داگیرکاری و تێکەڵاوی هۆزە عەرەبەکان لەگەڵ خەڵکی وولاتانی تر. و لەلایەکیتر لەیەک دابڕان، نەمانی پەیوەندی لەگەڵ ئەندامانی هۆزە عەرەکان. ئەوە نەریتەش گۆڕانی بەسەرداهات.[307]

القسامة

هۆزەکانی عەرەب، لە کۆندا نەریتێکیان هەبوو. پێیان دەگوت القسامة. ئەو نەریتە لە کاتی کوژرانی کەسێک کە بکوژ دیار نەبێ، و نەزانرێ کێیە. دەبێ پەنجا کەس لە خەڵکی ئەو شوێنە لەبەدەم خزمی کوژراو یەک دوای یەک سوێند بخۆن کە ئەو نەیکوشتووە، و ناشزانێ کێ کوشتوویەتی. لەو کاتەدا بڕیاری تۆڵەی خوێن (الدیة) لەسەر خەڵکی ئەو شوێنە بەسگشتی دادەنرێ.[308]

305 بهنسي، أحمد فتحي (١٩٧٢) مدخل الفقه الجنائي الإسلامي. نشر دار الشرق بمصر ص ١٦٦ و الجذور ص ٨٦
306 السرخسي، الإمام شمس الدين (١٩٨٦) المبسوط. الجزء السابع و العشرون. دار المعرفة – بيروت – لبنان. ص ١٢٥
307 عبدالكريم، خليل (١٩٩٠) الجذور التاريخية للشريعة الإسلامية. سينا للنشر. ص ٨٨
308 المدخل إلى الفقه الإسلامي.(١٩٨٧) الطبعة الأولى مكتبة هبة بمصر ص ٤٢

کاتی ئیسلام هات سزای قسامة وەک خۆی، هەر بەردەوام بوو. جارێکیان کەسێک هاتە لای نەبی محمد، و گوتی: ئەی پەیامبەری خودا، بۆم دەرکەوتووە براکەم لەلایەن بەنی فلان کوژراوە.

پەیامبەر گوتی: پەنجا کەسیان لێ کۆبکەرەوە، و بە خودا سوێندیان بدە، کە نەیانکوشتووە و ناشزانن کێ کوشتوویەتی.

کابرا گوتی: لەو برایە زیاتر کەسێکی ترم نەبوو!

پەیامبەر گوتی: بەلام ئێستا سەد ووشترت هەیە.

مەبەستی ئەوەبوو، پێویستی بە قەسامە و تۆڵەی خوێنە. کە دەکاتە سەد ووشتر، کە دەبێ بیدەنە برای کوژراو.[309]

لە ڕووداوێکیتر بڕیاری قەسامەی، هەروەک سەردەمی پێش ئیسلام دا. ڕووداوەکە لە مەدینە دەربارەی کوژرانی ئەنسارێک بوو. کە داوایان لە یەهودیەکانی خەیبەر کرد بە پێی قەسامە دەبێ سوێند بخۆن.

ئەوەش بەڵگەیە کە نەرێتی قەسامە دوای هاتنی ئیسلام، هەروەک خۆی بەردەوام پەیڕەو دەکرا.[310]

---

[309] بهنسي، أحمد فتحي (١٩٧٢) مدخل الفقه الجنائي الإسلامي. نشر دار الشرق بمصر ص ١٧٥

[310] أحمد، أمين، فجر الإسلام. المطبعة ١٣٠، مكتبة النهضة المصرية. ص ٢٢٧

نەریتەکانی شەڕ

الخمس

پێنج یەک، یا پێنج یەکی دەستکەوتی تاڵان

لە کۆندا پێش هاتنی ئیسلام لە هەر هێرشێک کە هۆزێک بۆ سەر هۆزێکی تری دەکرد. سەرۆک هۆز چواریەکی دەستکەوتی تاڵانی بەردەکەوت. کەچی کە ئیسلام هات ئەو چواریەکە بووە پێنج یەک.

لە عدی بن حاتم دەگێڕنەوە گوتوویەتی: چواریەکم لە جاهیلی دەبرد و پێنج یەک لە ئیسلام.
بەو مانایەی لە سەردەمی جاهیلی سەرکردەی هۆز بووە و لە هەر هێرشێک بۆ سەر هۆزێکیتر چواریەکی دەستەکەوتی تاڵانی بەرکەوتووە. دواتر لە ئیسلامێش بۆتە سەرکردەی شەڕ بۆ داگیرکاری و پێنج یەکی دەستکەوتی تاڵانی بەر کەوتووە.[311]

القرآن الكريم – سورة الأنفال ٨: ٤١

> بزانن گەر تاڵانتان وەدەستهێنا. لەوە پێنج یەکی بۆ خودا و پەیامبەر و خزمانی نزیک و هەتیوان و هەژاران و ڕێبواران دەبێ. (٤١)

ئەو بەشەی خزمانی نزیک، محمد خۆی لەسەر بنەماڵەی بەنی هاشم و بەنی عبدالمطلب دابەشیدەکرد.[312]

---

[311] الشرباصي، دكتور أحمد (١٩٨١) المعجم الإقتصاد الإسلامي. دار الجيل. ص ١٤٠
[312] القاضي، أبو يوسف صاحب الإمام الأعظم، الخراج ١١٧، ص ٢١

السلب
تاڵان

هۆزەکانی عەرەب، هەر لە کۆنەوە بۆ هاندان لەشەڕ و دەست نەپاراستن لە کوشتن، نەریتێکیان هەبوو، بە ناوی سلب. بکوژ، کاتی یەکێکی لە هۆزی دوژمن لە شەڕدا دەکوشت. مافی هەبوو، بەبێ ئیرەیی شەڕکەرانیتر. هەموو کەلوپەلی شەڕ، تا دەگاتە جلوبەرگیش بە تاڵان بۆخۆی ببا. واتە سەر بۆ ئێمە و ماڵ بۆتۆ. ئەوەش جلوبەرگ، ئەسپ، شمشێر و کەرەستەی تر.[313]

ئەو نەریتە کۆنەی عەرەب، وەک خۆی هاتە ناو شەریعەتی ئیسلام. پەیامبەر دەیگوت لە تاڵانی بکوژ دا، پێنج یەکی لێ نارِوا. ئەبو داوود، لە عەوفی کوڕی مالک ئەشجەعی و خالد کوڕی وەلید دەگێڕێتەوە. نەبی هات و گوتی کامە، ئەو سیخوڕەیە، بیهێنن و بیکوژن. گوتی کوشتم و تاڵانیشم کرد (سلب)[314]

الصفی (بژاردە)

ئەو شتە نایابانەن کە سەرکردەی لەشکر، پێش دابەشکردن بۆخۆی هەڵی دەبژارد. ئەو نەریتە وەک دیاریەک سەیردەکار کە سەرکردەی سەرکەوتوو. لەناو دەستکەوتەکانی شەڕ بۆخی هەڵیدەبژاردن. ئەو نەریتە وەک خۆی هاتە ناو ئیسلام. لە سەردەمی شەڕەکانی

---

313 الشرياصي، د. محمد أحمد (١٩٨١) المعجم الإقتصاد الإسلامي. الطبعة الأولى. دار الجيل. ص ٢٢٤

314 الشيخ، السيد سابق (بدون تاريخ) فقهة السنة. الجزء الثالث. دار التراث بمصر. ص ٨١

سەرەتای ئیسلام، کە محمد خۆی سەرپەرشتی دەکردن، ئەوشتانەی دەگمەن بوون هەڵیدەبژاردن وەک شمشێر، ئەسپ و کچی جوان (سەبایا). [315]

لە سەردەمی کۆنی بەر لە ئیسلام بژاردە و پێنجیەک مافی سەرۆک هۆزەکان بوو. کاتی ئیسلام هات محمد دەیەویست لەو ڕێگایەوە نیشانی بدا. کە ئەو خۆی تاکە سەرکردەی مەزنە، تاکە بڕیاردەرە.[316]

ئەو دوو سەرچاوەیە پێنج یەک و بژاردە، بە تایبەتی پێنج یەک لە گرنگترین داهاتی دەوڵەت بوون. دوای مردنی محمد بەتایبەتی دوای داگیرکاری وولاتانیتر.[317]

نەریتەکانی سیاسی

الخلافة (جێنیشین)

لەسەردەمی کۆن هۆزەکانی دوورگەی عەرەبی، بەردەوام لە شەڕو ناکۆکی دابوون لەگەڵ هۆزەکانی تر و داگیرکاری بۆ تاڵان و بڕۆ. دەوڵەتەکانی ناوچە، لەلایەک و لەلایەکیتریش بەردەوام، دەبوایە لە پێناوی ژیان. هێرش بۆ دەستکەوت و تاڵان، بکەنە سەر هۆزەکانیتر. دەشیانزانی سەرۆک هۆزی بێ هێز واتە شکەست و لەناوچوونی هۆز. بۆیە سەرۆکی هۆز

---

[315] الشرباصي، د. محمد أحمد (١٩٨١) المعجم الإقتصاد الإسلامي. الطبعة الأولى. دار الجيل. ص ٢٥٥

[316] العلي، د. صالح أحمد، الدولة في عهد الرسول صلى الله عليه و سلم. ص ٣٦٦

[317] الريس، د. محمد ضياءالدين. الخراج و النظم المالية للدولة الإسلامية. ص ٣٨

پشتاوپشت نەبوو. بەڵکوو ئەو کەسانەی هەڵدەبژێردران دەبوایە ئازا، متمانە بەخۆ، تووڕە توند و بەتوانا بوایە.[318]

ئەوەش لەلایەن شورای هۆزەوە هەڵدەبژێردرا (مجلس شوری القبیلة). ئەو کەسە دەبوایە کوڕی یەک لە بنەماڵەکانی هەمان هۆزبوایە، خێزاندار بووایە، تەمەنی لە ٤٠ ساڵ بەسەروە بوایە. لە کۆڕی شورا هەر ئەندامێک بە ئازادی ڕەها، ڕای خۆی دەردەبڕی.[319]

دوای هاتنی ئیسلام، موسوڵمانان هەر لەسەر ئەو نەرێتە بەردەوام بوون. وکە بۆ شەڕ و داگیرکاری پێویستی بە کەسایەتیەکی ئازا، شەڕکەر و تووڕە هەبوو. تاکە جیاوازی ئەوەبوو ئێستا بەناوی دین و شەریعەتی ئیسلام، پرۆسەی هەلبژاردنی جێنیشین بەڕیوەدەبردرا. لەسەدەمی قصی ئازایەتی و بلیمەتی خۆی بڕیاری دەدا، کەچی لەسەردەمی ئیسلام خەلیفە بەناوی خودا هەڵدەبژێردرا. کە بۆ خودا و لە پێناوی دین خۆیان بەخت دەکەن.

پەیامبەری ئیسلام هیچ ڕێنماییەکی بۆ موسوڵمانان لەدوای خۆی بەجێ نەهێشت، کە چۆن فەرمانڕەوایی کۆمەڵی موسوڵمانان بکەن. هیچ بنەمایەکی دەوڵەتی جێگیری وەک سیستەمی فەرمانڕەوایی لە ئارادا نەبوو، تا موسوڵمانان بتوانن، بیکەنە شێوەیەک بۆ بەڕێوەبردنی، کاروباری دەوڵەت.[320]

بۆیە هەروەک سەردەمی کۆن، چۆن سەرۆکی هۆز مافی نەبوو، جێنیشین بۆخۆی دیاریبکا، محمدیش هەمان کاریکرد. کە دوای ئەو ئەنجومەنی شورای موسوڵمانان (مجلس شوری

---

[318] النجار، د. حسین فوزي (١٩٨٥) الإسلام و السیاسة. دار المعارف بمصر. ص ١١٢
[319] الیوزبکي، د. توفیق سلطان (١٩٨٨) دراسات فی النظم العربیة الإسلامیة. ص ٣٠
[320] النجار، د. حسین فوزی (١٩٨٥) الإسلام و السیاسة. دار المعارف بمصر ص ١١٢

المسلمين) ئەو کارە لەسەر نەریتی هۆزە کۆنەکانی عەرەبی دوورگە، جێنیشینێک هەڵبژێرن. بۆ ئەوەی کاروباری شەڕ و تاڵان و هتد... بەباشی بەڕێوەبەرێ.[321]

بەم شێوەیە ئەبو بەکر دوای محمد هەڵبژێردرا. دوای ئەویش عومەر و عوسمان و عەلی هەلبژێردران.[322]

الشوری (شورا)

مێژوونووس و ڕاڤەکارانی موسوڵمان بەردەوام ئەوە دووبارە دەکەنەوە، کە ئاستی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی هۆزەکانی عەرەبی بەر لە ئیسلام، زۆر دواکەوتووبووە. دواتر ئسلام هاتووە بە شەریعەتێکی توکمە، بۆ هەتاهەتایە، و پێویستی بە هاموارکردن نییە و بۆ گشت سەردەمێک و کۆمەڵگەیەک دەگونجێ. ئەو شەریعەتەش ئاستای کۆمەڵایەتی ئەو هۆزە دواکەوتووانەی دوورگە بەرزدەکاتەوە. دەیانگەیێنێتە ئاستی بیرکردنەوە و ڕاوێژ لەسەر پرسە گرنگەکانی کۆمەڵایەتی. ئەوەش بە دانانی یاسا و ڕێنمایی بۆ چاوەدێری، و بەشداربوون لە فەرمانڕەوایی. بە شێوەی ناڕاستەوخۆ.[323] ئەوەش بە ئاماژەکردن بو دوو ئایەتەی خوارەوە.

القرآن الكريم – سورة الشورى ٣٨
کاروباریان بە ڕاوێژە (١٥٩)

القرآن الكريم – سورة آل عمران ٣: ١٥٠
لەسەر کاروبارەکە ڕاوێژیان لەگەڵ بکە (١٥٩)

---

[321] النجار هەمان سەرچاوە و هەمان لاپەڕە.
[322] هيكل. محمد حسنين (١٩٧٥) الصديق أبو بكر. دار المعارف بمصر. ص ٣٢٤
[323] عودة، عبدالقادر. تشريع الجنائى الإسلامي ص ٣٧

بەڵام بە پێچەوانەوە دەبێ بڵێین، کۆمەڵگەی دوورگەی عەرەبی، نەک لە ئاستی دواکەوتوویی نەبوو، بەڵکوو لە ئاستێکی بەرزی کۆمەلایەتی دابوون. تا دەگاتە ئەو ئاستەی نووسەری قورئان گەفیان لێبکا:

لە زانستی کۆمەڵایەتی ناتوانی تیوریەکی کۆمەڵایەتی هەبێ، ئەگەر لە بنەڕەتدا هەڵومەرجێکی لەباری ڕیالیستانە بوونی نەبێ. کە پێویستی بە میکانیزمی بەڕێوەبردن هەبێ. یەک لەوانە هۆزەکانی عەرەب بۆ کاروباری کۆمەڵایەتی و سیاسی میکانیزمی شورایان (الشورى) هەبوو.کە دەمێک بەر لە ئیسلام بە شێوەیەکی بەربڵاو لەناو هۆزە عەرەبەکانی دوورگە پەیڕەودەکرا.

لە ناو هەر هۆزێک لە ڕووی سیاسییەوە خەلک دابەشی دوو گرووپ بووبوون. ئەوانەش الملأ و القبيل بوون.

الملأ: ئەوانە نێرینەی خێزاندار بوون، لە تەمەنی چل ساڵ بەسەرەوە. خەڵکێکی دەستەڵاتدار بوون. لەناو هۆزدا وەک یاسادانەر بوون، بۆ ڕێکخستن و سەرپەرشتی دەستەلاتەکانی ناو هۆز. ئەوانە کۆدەبوونەوە. و بەڕاوێژ شێخ یا سەرۆک هۆزیان دیاردەکرد. و بەردەوام لەسەر پرسەکانی ناو هۆز و دەرەوەی لە خۆشی و ناخۆشی، لەگەڵی دادەنیشتن. سەبارەت بە شەڕ و سیاسەت، ئابووری و کۆمەڵایەتی ڕاوێژیان لەگەڵ دەکرد.

القبيل: جێبەجێکەربوون. هیچ دەستەڵاتێکیان نەبوو. تەنیا ملکەچی فەرمانەکانی الملأ و سەرەک هۆزبوون. هیچ کات بۆیان نەبوو لە کۆبوونەوەی الملأی ڕاوێژکاری دابنیشن. ئەوانە هەژارانی بێدەستەڵاتی هۆزبوون.[324]

---

[324] عبدالكريم خليل الجذور ص ١٢٣

هەرچەنەدە لە ڕووی مێژووییەوە، هەندێک نادڵنیایی لەوەدا هەیە، کە عەرەب بەر لە ئیسلام، کەی شورایان دا هێناوە. و بەو شێوەیە پەیڕەویان دەکرد. کە ئیسلام دواتر بەکاری دێنا. بەڵام بە هەر شێوەیەک بێ ئیسلام سیستەمی شورای، لە هۆزەکانی عەرەبی پێش خۆی کۆپیکردووە. یەک لە نموونە هەرە دیارەکان (دار الندوة) کە قصی باپیرەگەورەی محمد لە مەککە دروستیکرد. کۆبوونەوە و ڕاوێژی سەرۆک خێلەکانی عەرەبی حیجاز تێدا دەکرا.[325]

هەر ئەو شورایەش دوای مردنی عبدالمطلب کاروباری مەککەی گرتە دەست. هەر ئەو (دار الندوة)یەی بێجگە لە قورەیش، هۆزە عەرەبیەکانی تریشی لێ کۆدەبوونەوە. بۆ ڕاوێژکردن، لەسەر کاروباری گرنگی نێوان خۆیان و دەرەوە.

هەندێک لێتۆژەرەوە پێیان وایە کە دار الندوة و کۆبوونەوەی الملأی قورەیش، وەک ئەنجومەنی پەرلەمانێک وابوو. کە پێی بڵێین (میری کۆماری شار)، لە سەر شێوەی شارەکانی یۆنانی کۆن و دەوڵەتی شار.[326]

ئەوکاتەی ئەبوبەکر خەلیفە بوو، سەرەڕای ئەنجومەنی الملأ شورا ئەو ڕای خۆی سەپاند و دژی موسوڵمانان شەڕی دەستپێکرد. ئەو ڕەستە بەناوبانگەی پێیان گوت:

> چۆن شەڕی خەڵکێک بکەین، شەهادەی ألا إله إلا الله، و إن محمد رسول الله بێنن. و نوێژ بکەن؟

---

[325] هەمان سەرچاوە و هەمان لاپەڕە

[326] هەمان سەرچاوە ص ١٢٤

یان عومەر ڕازی نەبوو (أرض السواد)[327] لەسەر سەربازانی داگیرکەر دابەشبکا. سەرەڕای ئەوەی ژمارەیەک لە یاوەرانی مەزنی تێدابوون، لەگەڵ چەند لە موژدە پێدراوانی بەهەشت. لەگەڵ بوونی ئایەتێکی قورئان و کاتی خۆی محمد خاکی خەیبەری لە سەر ئەو بنەمایە داگیرکرد. بۆیە لە هەر شوێن و سەردەمێک، دەستەڵات فەرمانڕەوایی دەسەپێنێ. ئەوەش بۆ سەلماندنە، کە کێ سەرکردە و دەستەڵاتدارە.[328] عومەر لە وەڵامی ئەنجومەنی الملأ گوتی:

> ئەو ڕایە مەڵێ، کە پێت وایە، هاوڕای لەگەڵ من. بەڵکوو ئەوە بڵێ کە باوەڕی تۆ، لەگەڵ ڕاستیدایە.[329]

لە هۆزەکانی عەرەبی پێش ئیسلام، کۆبوونەوەی شورا (الملأ) لەسەر کاروبارەکانی هۆز. وەک نەرێت پرۆسەیەکی بەردەوام بوو. ئەوەش نەک تەنیا لەسەر پرسە ناوچەیەکان. بەڵکوو زۆرجار لەسەر پرسەکانی ناوچە دەردەچوو. و پەلی بۆ زلهێزەکانیش دەکرد. لەوانە ئەمپراتۆری ساسانی. کە زلهێزێکی زۆر نزیک بوو. و بەردەوام لە گەڵ هۆزەکانی دوورگە لە شەڕ و ئاشتی و هاوکاری لە پەیوەندی دابوو.[330]

خەلیفەکانی ڕاشدین ماوەی هەرە زۆری ژیانایین لە سێبەری نەرێت و کولتووری خێلەکی بەر لە ئیسلام دابوون. بەتایبەری ئەبوبەکر، عومەر و عوسمان. یەکەم هەنگاو بۆ دەرچوون و لەو سێبەرە، عەلی هەوڵیدا و دوای ئەویش لەسەردەمی ئەمەویەکان زیاتر شێوەی دەوڵەتێکی ناوەندی وەرگرت.[331]

---

327 أرض السواد ئەو خاکەیە، کە سوپای ئیسلام لە بیابان دەرچوو. وگەیشتە خاکێک سەرتاپای بە درەخت داپۆشرابوو. ناویان لێنا (السواد). کە ناوچەکانی عێراقی ئێستایە لە سنووری موصل تا دەگاتە ناوچەی عەبادان لە ڕۆژهەڵاتی دیجلە.

328 الشرقاوي، عبدالرعمن ص ٢٢٦

329 عبدالكريم، خليل الجذور ص ١٢٥

330 جاد الملى بک، محمد أحمد ( ) أيام العرب في الجاهلية. ص ٧٤،

331 عبدالكريم، خليل، الجذور ص ١٢٧

سەرۆک هۆز یا شێخ بەوە نەبەسترابووەوە، کە ڕای ئەنجومەنی شورای هۆز وەربگرێ. مافی ئەوەی هەبوو ڕایان ڕەتکاتەوە. یان ڕای یەک کەسیان وەربگرێ، کە پێی ڕاستبێ.[332] ئەوکاتە بەرپرسیاریەتی دەرئەنجامی کارەکە تەنیا خۆی هەڵدەگرێ. بەڵام بە ڕاوێژی شورا بڕیارەکە دەبێتە بڕیاری سەرجەم هۆز.

[332] جاد المولى بک، محمد أحمد و من معه أيام العرب فى الجاهلية ص ٢١٢ - ٢١٣

ئیسلام سیستەمی دەوڵەتداری نەبوو

مێژوونووس و ڕاڤەکارانی موسوڵمان، بەردەوام باسی دەوڵەتی ئیسلام و دادپەروەری خەلیفاکانی دەکەن. و وەک نموونەی دەوڵەتێکی نموونەیی جیهان باسی دەکەن. ئەوەش دوورە لە ڕاستی. دەوڵەتی ئیسلام هیچ بنەمایەکی دەوڵەتی بەمانای ئەو سەردەمەی تێدا نەبووە. بەڵکوو بەردەوامی سیستەمی بەدەوی، پێش سەرهەڵدانی ئیسلام بووە. هەرچەندە دەستەڵاتدارانی ئیسلامی سەرەتایی ئاشنایەتیان لە سیستەمی دەوڵەتداری ئیمپراتۆری ڕۆم و ساسانی هەبوو. و بە هۆی بازرگانیکردن شارەزای شێوەی بەڕێوەبردن و یاساکانی دادوەری و کۆمەڵایەتی و ئابووری وڵاتبوون. کەچێ هەر لەسەر سیستەمی شوانکارەیی پێش ئیسلام بەردەوام بوون. و کەمترین دیاردەی دەوڵەتداری و یاسای بەڕێوەبردنیان تێدا نەبووە. وا لەخوارەوە وەک نموونە سێ خاڵ دێنینەوە، وەک بنەمای سیستەمی دەوڵەت دەبوایە هەبان و پەیڕەو کرابان.

١ مێتودی بازرگانی خەلیفەکان، بنەمای بەڕێوەبردن بوو

دوای مردنی محمد هەر سێ خەلفەی یەکەم کۆنە بازرگان بوون. و هەر بە بیری بازرگانیش کاروباری دەوڵەتیان بەڕێوە دەبرد. هەر ئەوەش وایکرد لە ماوەی تەمەنی خەلیفەکانی ڕاشدین (٦٣٢- ٦٦١) هیچ سیستەمێکی دەوڵەت، بۆ سیاسەتی دارایی نەبێ. هەرچەندە هەر سێ خەلیفەی یەکەم، گەڕان و ئاشنایەتیان بە کارگێڕی و بەڕێوەبردنی ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی

هەبوو. و هەروەها بە هۆی گەڕانیان ئاشنایەتی نزیکیان لەگەڵ کولتوور و پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکانی تری بازرگانی شام و ئیسڕائیل تا دەگاتە یەمەن هەبوو. سەرەڕای ئەوە هەریەک لە خەلیفەکانی راشدین، فەرمانڕەوایی بەشێوەیەک دەکرد، کە لەوانیتر جیاوازبوو. وەک کاروباری بازرگانی هەریەک مێتودێکی تایبەت بو خۆی هەبوو. هەمان مێتوودیان هێنابووە ناو کاروباری دەوڵەت. و هەر یەکەیان بە شێوەیەک دواکەوتووانیان بەڕێوەدەبرد، کە لەوانیتر جیاوازبێ.

لە سەردەمی ئەبو بەکر، مەرجی یەکەمی هەڵبژاردنی بە خەلیفە، دەبوایە وەک جێنیشینی پەیامبەر، پێشنوێژی بکا. تەنیا لەکاتی نەخۆشی نەبێ. سەرەڕای ئەوەش لە بەڕێوەبردنی ،گشت یاوەران و خەڵکی تر. کە لە ژێر سایەی دەوڵەتی ئیسلام دەژیان، لە مافەکانی ئابووری و کۆمەڵایەتی یەکسان بوون. ئەوەش وایکرد کە یاوەرانی خاوەن دەستەڵات و نزیکی پیامبەر ناڕازی بن. و بە ڕای ئەوان دەبوایە جیاوازی بکرابووایە. بۆیە ژەهرخوردیکرا و مرد. تەنانەت

کەچی عومەر شێوەیەکی تری لە فەرمانڕەواییکردن گرتە بەر. کۆمەڵگە لای عومەر دوو چین بوو. خاوەن دەستەڵات و یاوەرانی سەردەمی زوو. پلەیەکی بەرزتریان هەبوو. ئەوەش تەنانەت، لە دابەشکردنی دارایی و بەخشین لە دەستکەوتەکانی تالانی وولاتانی داگیرکراو، بە پێی پێگەی خەڵک، یەکەم ئازاد یان کۆیلە. دووەم پلە بەرزی کەسەکە لە سوپای ئیسلام یان کەسێکی سەر بە بنەماڵەی قورەیش بوایە. ئەوەش لە کۆتاییدا بووە هۆی کوژرانی.
هەردوو خەلیفە ئەبوبەکر و عومەر، سوودی کەسایەتی یان بنەماڵەیان لە سامانی گشتی دەوڵەت قەدەخەکردبوو.

کەچی عوسمان بەشێوەی سێیەم ، لە ڕێگای پاڵاوتنی لە نێوان شەش کەس کە عومەر دیاریکردبوون. کە لە دوای مردنی یەک لەوانە هەڵبژێرن، کەچی هەندێک موسوڵمان بەیعیەتیان دایە ئیمامی عەلی. هەندێکییش دژی وەستان تا خەلافەتەکەی بە کوشتنی

کۆتایی هات. سەرەڕای ئەوە عوثمان یەکەم خەلیفە بوو، ڕێگای بە خۆیدا (بیت المال)، بۆ خزمەتی خۆی و خزمانی بەکاربێنێ. کە دوایی گەندەڵی گەیشتە ئەو ئاستەی، بەدەستی یاوەرانی بکوژرێ [333].

دەوڵەتی ئیسلام لەسەردەمی خەلیفەکانی ڕاشدین نە یاسایەکی ناوەندی هەبوو. نە پەیوەندیە کارگێڕیەکان وەک بنەمای دەوڵەت بوونیان هەبوو. بەڵکوو بە ئارەزووی خەلیفە کاروبار بەڕێوە دەچوو. لە جیاتی ئەوە. وەک بازاڕێکی ئەو سەردەمە هەر خەلیفەیەک بۆ ئەو بازاڕە مێتوودێکی تایبەت بەخۆی هەبوو. کە لە کۆتایی دەبووە هۆی سەرخواردنی.

سەبارەت بە عەلی بن أبی طالب کە بووە خەلیفەی چوارەم. وەک پێشتر ئاماژەی پێکرا. هێشتا تەمەنی نەگەیشتبووە ئەوەی بازرگانی بکا. ئەگینا ئەویش أبی طالبی باوکی بازرگانی دەکرد. ڕەنگە ئەویش گەیشتبایە تەمەنی گەورەتر، هەر ببوایە بازرگان. کەچی لە تەمەنی دە ساڵی هاتە سەر دینی ئیسلام. و یاوەری هەمیشەی محمد. لەکاتی دەستەڵاتیشیدا ناکۆکی و قیرانی سیاسی گەیشتبووە پۆپەی. و لە کۆتایی ئەویش کوژرا.

لە کۆتاییدا سەرکردەکانی ئیسلام لە پرۆسەی فەرمانڕەواییدا. هەر کۆنە بازرگانەکان بوون، دوای کوتاڵ فرۆشتن و سەرەڕۆیی بازرگانی. بازاڕێکی نوێتر و بە قازانجتریان دۆزیەوە. ئەو جارە داگیرکردن و تاڵان بەبێ مامڵەتی کڕین و فرۆشتن. هەمان مێتود و هەمان قازانج. ئێستا لە جیاتی ڕووی خۆشی بازاڕداری. توندوتیژی شەڕ و فەرمانی کوشتن و سەبایا گرتن،بەبەرگی سەربازی. بۆیە کارگێڕی و دەوڵەتداری شتێک نەبوو کە ئەوان بیری لێ بکەنەوە.

---

[333] د. سيد القمني (٢٠١٠) إنتكاسة المسلمين إلى الوثنية. ص ١٠٩

ئەوەش شتێکی سەیر نییە. ئەگەر بیۆگرافیای محمد لە نووسینی محمد إبن إسحاق (٦٩٩ – ٧٦٩س.ب) بخوێنینەوە. بۆمان دەردەکەوێ. کە دەستەڵاتی خەلیفەکان سەرچاوەکەی لە دامەزرێنەرەکەیەوە هاتووە.

ابن اسحاق لە بییۆگرافیاکەی سەبارەت بە محمد، دیمەنێکی چەتەگەری و پڕ کارەسات دەخاتە ڕوو. باسی رووێکی تری نەبی محمد دەکا. کە بیۆگرافینووسەکانی تر تا بتوانن خۆی لێ لادەدەن.

إبن إسحاق لەسەردەمی أبو جعفر المنصور (٧١٢- ٧٧٥ س.ب) خەلیفەی دووەمی عەباسی دەنێردرێتە شاری مەدینە. بۆ کۆکرنەوەی بیۆگرافیای نەبی محمد. ئەو شارەی زۆربەی تەمەنی دەستەڵاتداری محمد لەوێ ژیاوە. و ڕووی ڕاستی کەسایەتی و پیشان دەدا. سەرجەمی کەرەستەی بیۆگرافیاکەی لە خەڵکی مەدینە وەرگرتووە. بۆیە بە نزیکرین و ڕاسترین بیۆگرافی بۆ ڕاستی ژیان و کەسایەتی نەبی محمد دادەنرێ.

إبن إسحاق دەنووسێ: ئەو (پەیامبەر) بۆ گەیشتنە ئامانج، دەستی لە هیچ نەدەپاراست. یاوەرەکانی بۆ توند و تیژی و بێویژدانی هان دەدا. ئەو توند و تیژییەی لەبەرژەوەندی خۆی بەکاری دێنا.

نەبی محمد تا ئاستێکی زۆر چاک شارەزای پیاوەتی و دڵپاکی خەڵکی مەککە بوو. بەڵام بە دەگمەن داوای ئەوەی لێدەکردن. لەجیاتی ئەوە کوشتن و سەربڕینی نەیارانی بەشێوەیەکی بەرفراوان ڕێکدەخست. ئەو لە زۆرداری و خوێنڕێژی مەدینە دا، سەرۆکی باندی چەتەکان بوو. سیاسەتی ئابووری دەوڵەتەکەی لەسەر تاڵان و برۆ دامەزراندبوو. ئەو تاڵان و برۆیەی لە ناو یاوەرانی دابەشی دەکرد. بەڵام دابەشکردنەکەی نایەکسان بوو. بۆ دابەشکردن چەند پێوانەیەکی دانابوو. کە زۆر جار یاوەرکانی پێی دڵگران بوون. و لێی وەدەنگ دەهاتن.

ئەو بۆخۆی بێ شەرم و دەست واڵابوو. یاوەرەکانیشی بۆ هەمان ئارەزوو هاندەدا. بەبێ ڕەچاوکردنی هەلومەرج، ئامادەبوو هەموو شتێک بکات بۆ بەئەنجام گەیاندنی ئارەزووەکانی.

إبن إسحاق لەوەش زیاتر دەڕوا و دەڵێ: بەهەرحاڵ ئەستەم بوو، پرینسیپێک بدۆزیتەوە. کە ئەو ئامادە نەبێ، بۆ مسۆگەرکردنی دوائامانجی سیاسی خۆی، وازی لێ نەهێنێ. چەند جار وازی لە تاک و تەنیایی خودا هێنا. تەنانەت وازی لە ناونیشانی پەیامبەرایەتی خۆی هێنا.

ئەگەر بیر لەو دەربڕینانەی إبن إسحاق بکەینەوە. دەگەینە ئەو ئەنجامەی، کە هەر لە سەرەتاوە. ئەو دینە وەک پڕۆژەیەکی بازرگانی دروست بووە. ئەو دیمەنە قێزەوەن و کارەسات هێنەرانەش، شتێک نین هەر لە خۆیانەوە سەریان هەڵدابێ. دەبێ پاشخانی ئەو هەموو داگیرکردن و تالان و کۆیلە و سەبایا. وەک بەرنامەیەکی دارێژراوی، ناو کولتووری بیابان هێنرابێتە ناو بزووتنەوەیەک بە ناوی خودا. و وەک پیرۆزییەک سەیربکرێن.

خۆ ناشکرێ پاکانە بۆ ئەوە بکرێ کە ئەو دیمەنە بە فلچەی دوژمن کێشرابێ. و ئەو هەموو کارەساتانەی بۆ هەڵبەسترابن. هەر لەبەر ئەوەبوو. مێژوونووس و بیۆگرافنووسە کلاسیکییەکانی سەدەی سێیەمی کۆچی، گرنگییەکی ئەوتۆیان بە إبن إسحاق نەدەدا. هەرچەندە باش ئەو شتانەیان دەزانی. کەچی هەوڵیان دەدا، نکۆڵی لە ناوەرۆکی ئەو بیۆگرافیایە بە ئازارە. و ووردەکارییەکانی بکەن. و بیۆگرافیایەکی تری بۆ بنووسنەوە. کە دووربێ لە ڕاستی. و بە ئەفسانە و چیرۆکی خورافی بیڕازێننەوە [334].

ئەو بەرهەمەی إبن إسحاق سەرەڕای ئەوەی کۆنترین بیۆگرافیای محمدە. گرنگیەکی تریشی هەیە. بێجگە لەوەی نووسەرێکی ئازادە. ناوەرۆکی بیۆگرافیەکەی بریتییە لە زانیاری دەگمەن. کە تا ئێستاش نووسەران و بانگهێژانی ئیسلام تا بتوانن، نکۆڵی لێدەکەن و

[334] Encyclopedia of Religion and Ethics, bind 8, s. 878

دەیشارنەوە. بەڵام لەبەر ئەوەی نزیکرین سەرچاوەیە لەسەر ژیانی نەبی محمد. دەبێ وەک بەڵگەیەکی جێ متمانە وەربگیرێ.

بۆیە دەبێ بڵێین. تا ئێستاشی لەگەڵ دابێ ئەوەندەی لە دەوڵەتی ئیسلام باسی نوێژدەکرێ. چەند جار لە ڕۆژێکدا، کاتەکانیان و هەریەک چەند ڕکاعەت و سوجدە و چی لەپێشدا و لە دوایی بڵێن. یان چۆن خۆیان بۆ نوێژ بە خاوێنی ئامادە بکەن هتد. لە جیاتی ئەوە بۆ خودا کاروباری دەوڵەتی بە ووردی بۆ عەرەبی دوورگە ڕوونەدەکردەوە. تا بەلای کەمی ئەو کۆمەڵگە ئیسلامیانە، کەچی تا ئێستاشی لەگەڵ دابێ، هەر خەریکی سەربڕین و تکفیری خەلکیترن [335].

بە ئەنجامگیری ئەو بەڵگە و گەواهیانە، محمدی مێژوویی دەبێ هەبووبێ و کاریگەریشی لەسەر مێژووی هاتنی یەهودیە نەساڕیەکان بۆ یەتوب و دواتریش دامەزراندنی دەوڵەتی ئیسلام. بەڵام پڕۆسەی ژیان و کاریگەری لەسەر کەسایەتی و جیهان بینی. دەکرێ شتێکی تربێ.

٢ دراو لە سەردەمی دەوڵەتی ئیسلام

لەسەردەمی دەوڵەتی ئیسلام لە مەدینە. دراو هەبووە. ئەو دراوانەش درهەم و دینار بووین. لە سەرتاسەری خاکی حیجاز بەکار دەهاتن. بەڵام ئەو دراوانە لەلایەن دەوڵەتی ئیسلام دروستنەکرابوون. بەڵکوو موسوڵمانان تەنیا بەکارهێنەربوون.

ئەو دراوانە ڕۆمی بوون و تا ساڵی ٧٦ ک/ ٦٩٥ س.ب، کە دەکاتە سەردەمی عبدالملک بن مڕوان، لە سەرتاسەری سەرزەمینی ئیمپراتۆری ڕۆم بەکارهاتوون. موسوڵمانان و پەیامبەر

---

[335] د. سيد القمني (٢٠١٠) إنتكاسة المسلمين إلى الوثنية. ص ١٠٩- ١١٠

محمد خۆیشی بەکاری دێنان. ناکرێ بڵێین نەیان دەزانی. لەبەر ئەوەی محمد و هاوەڵە نزیکەکانی دەمێک بەر لە بانگهێژی ئیسلام، وەک بازرگان هاتوچۆی سەرزەمینی ڕۆمیان لە شام و خاکی ئیسڕائیل دەکرد. و باش شارەزای ئەو دراوانە بوون. ئەوەشیان باش دەزانی یەک لە بنەماکانی سیستەمی سەرمایەگوزاری دەوڵەت، بوونی دراوە.

ئەو دراوە ڕۆمیانە لەسەردەمی هەرقەل بووین. و دروشمی خاچیان لەسەربوو. وێنەی هەرقەل لەسەر دراوەکە بووە. کە تاجێکی لەسەرە و خاچی لەسەر بەرزبۆتەوە. هەروەها لە دەستی ڕاستی خاچێکی گەورەی لەدەست دایە. و لە دەستی چەپیشی گۆی زەوی، کە خاچێکی بچووکی لێ بەرزبۆتەوە. لە ڕووی دووەمی ناوی شار و مێژووی دەرچوونی لەسەرە. درهەمەکان ناوی پاریس و دینارەکانیش ناوی دیمەشقی لەسەرە. مێژووی دروستکردنی ساڵێ ٦٣٨ و ٦٣٩ س.ب کە دەکاتە ١٧ و ١٨ کۆچی. کۆپیەکی ئەو دراوە لە ئەورۆپا تا ئێستا هەڵگیراوە[336] ئەو پارانەش، تا سەردەمی دەوڵەتی ئەمەوی و خەلیفە عبدالملک بن مروان، هەر بەردەوام بەکار هاتوون. بەو پێیەش نە محمد و نە هەرچوار خەلیفەکانی ڕاشیدی دراوی خۆیان نەبووە. و پەیوەست بووین بە دەوڵەتی

یەکەمین دراوی ئیسلام بە وێنەی عبدالملک کوڕی مەڕوان

[336] محمد إحسان المنير. يوم قبل وفات محمد ل ٨٩ – ٩٠

ڕۆم. ئەوەش بەڵگەیە کە ئەو دەستەڵاتەی ناوی دەوڵەتی ئیسلام بووە. تەنیا گردبوونەوەی کۆمەڵێ
خەڵک بووە. بەبێ یاسا، سیستەمی دارایی و بەردەوام بوون لەسەر دراوی ڕۆمی، وەک بەردەوامیەک لەسەر سیستەمی شوانکارەیی بەدەوی پێشتر.

یەکەم دراو لە جیهانی ئیسلامدا ، لەلایەن ئەمەویەکان، لە سەردەمی خەلیفە عبدالملک کوڕی مەڕاون دروستبوو

ناکۆکی نێوان هەردوو باڵەکانی یەهودی

ناکۆکی نێوان گرووپەکانی یەهودی پاشخانێکی مێژوویی کۆنی هەیە. بە درێژایی هەزار ساڵی ڕابردوو، بەردەوام هەر ڕێبازێک، ڕێبازێکیتری بە گومڕا دادەنا. و بەوە تاوانباری یەکتریان دەکرد کە لەڕێبازی موسا و تەورات لایانداوە.

دوای لەخاچدانی یەسوی نلسری، سەر لە نوێ بە شێوەیەکی ئاشکرا، تەوژمێکی بێ هاوتای دژایەتی یەکتریکردنی نێوان گرووپە یەهودیەکانی لەگەڵ خۆی هێنا. کۆمەڵێک لە فەریسیەکان کە هەر زوو [337] باوەڕیان بە یەسو هێنا بوو، بەڵام لەسەر پەیڕەوکردنی یاساکانی موسا بەردەوام بوون. ئەو گرووپە ناویان لێنرا یەهودیە نەسلرِیەکان. بەرامبەر بەوە، ئەو فەریسیانەی هەر لەسەر دینی یەهودی مابوونەوە، بەردەوام خەریکی شرۆڤە و پەرەدان بە نەریت و یاساکانی تەورات و کۆنی یەهودی بوون، خۆیان بەڕاستترین سەرچاوەی دینی موسا دادەنا. بەرامبەر بەوە، یەهودیە نەسلرِیەکان، سەرکەوتنی دین و پەرەدان بە یاساکانی موسایان لەڕێگای شەڕ و خوێنڕشتن دەدی. تا دەگاتە بەرەنگار بوونەوەی ئیمپراتۆری ڕۆم لە خاکی ئیسرائیل. بە پێچەوانەوە فەریسیەکان تێکەڵی سیاسەت نەدەبوون. بۆیە ئیمپراتۆری ڕۆم دژایەتی نەدەکردن. لە ماوەی ئەو شەش سەد ساڵەی دوای لەخاچدانی یەسو، یەهودیە نەسلرِیەکان بەردەوام فەریسیەکانیان بەوە تاوانبار دەکرد کە هەوکاری داگیرکەر دەکەن، تا دەگاتە تۆمەتی گۆڕینی تەورات.

---

[337] لەبەر ئەوەی یەهودیە فەریسیەکان دەستێکی باڵایان لە سەنهەدرین هەبوو. و بەردەوام خەریکی کاری دینی بوون. زۆربەیان حاخام بوون. بۆ جیاکردنەوەیان لە یەهودیە نەسارِیەکان. لەو پەرتووکە، بە یەهودیە حاخامەکان ناودەبردرێن.

دوای ئەوەی یەهودیە نەسارِیەکان لە یەتروب جێگیربوون. و هێز و دەستەلاتیان، بە خێرایی لە پەرەسەندن دابوو. هەوڵی زۆریان بۆ ڕازیکردنی یەهودیەکانی تری یەتروب دا [338]. و داوایان لێدەکردن کە باوەڕ بە ڕێبازی یەهودی نەسارِی بێنن. کەچی ئەوان باوەڕیان نەدەهێنا و نەسارِیەکانیان بە گومڕا و شەڕانی و خوێڕێژ دادەنا.

تاکە مەرجی یەهودیە نەسارِیەکان، بۆ یەهودیەکانی یەتروب ئەوەبوو، کە باوەڕ بە نەبیەتی یەسو بێنن. وەک ئەوان چاوەڕوانی کریستی چاوەڕوانکراو بکەن. بۆ ڕزگارکردنی ئۆرشەلیم.

یەهودیە نەسارِیەکان، دوای هەوڵدانێکی زۆر سەرنەکەوتن. کە زانیان سەرناکەون، ئیتر کەوتنە هێرشکردنە سەریان. بەتایبەتی لەو کاتەدا، کە دەوڵەتی ئیسلام لە دروستبووندابوو. و یەهودیە نەسارِیەکانیش تێیدا باڵا دەستبوون. کاریگەریشیان لەسەر نووسینەوەی قورئان هەبوو. ئەوەش بە پێچەوانەی یەهودیەکانی حاخامی، کە هەر لە کۆنەوە لە یەتروب دەژیان. بێ دەستەڵات و بێ دەرەتان، هیچ پشتیوانییەکیان نەبوو. ئەوەش دەرفەتێکی گەورەبوو بۆ یەهودیە نەسارِیەکان، بتوانن بە یەکجاری ناکۆکی خۆیان لەگەڵ یەهودیەکانی یەتروپ پاکتاوکەن. و ئیسلام و قورئانیش بۆ ئەو مەبەستە، چەکێکی کاریگەر بوون.
یەک لەو ئایەتانەی، لە قورئانی مەدینە، وەک هێرش و سووکایەتی بەرامبەر هەیودیەکان دەڵێ، یەهودی نەبیەکان بە درۆ دەخەنەوە و دەیانکوژن: [339]

القرآن الكريم – سورة البقره ٢: ٨٧

---

[338] یەهودی هەر لە کۆنەوە نیشتەجێی یەتروب بوون. باوەڕی یەهودی خۆیان هەر پاراستبوو، هەرگیز باوەڕیان بە ئیسلام، وەک دینێکی ئیبراهیمی نەهێنا.
[339] آل عيسى، د. محمد، تاريخ الإسلام المبكر ص ١٢٦ – ١٢٧

ئێمە خۆمان پەرتووکمان دا بە موسا. و چەند پەیامبەری تریشمان لە دوای ئەو ناردن. چەندین بەڵگەی ئاشکراشمان دانە یەسو (عیسا) ی کوڕی مریەم. لە گیانی پیرۆزی خوشمان یاریدەمان دا. هەتا ئێستا هەر پەیامبەرێکتان بۆ هاتبێ. و شتی وای گوتبێ، کە بە دڵی ئیوە نەبووبێ. خۆتان بە زلتر زانیوە. و بە هەندێکتان گوتووە درۆزن و هەندێکیشتان هەر کوشتوون (٨٧)

لێرەوە دەزانین دوژمنایەتی ئیسلام بەرامبەر یەهودیەکانی حاخامی، دوژمنایەتیەکی کۆنی چەند سەد ساڵەی، یەهودیە نەسارِیەکانە. وەک میرات بۆ ئیسلام و پەیامبەرەکەی ماوەتەوە. تا ئێستاش هەر بەردەوامە.

ڕۆڵی محمد لە دوژمنایەتی یەهودیەکانی یەثرب

محمد وەک ڕێبەر و سەرۆکی کەنیسەی یەهودیە نەسارِیەکان دوای قەشە وەرەقە، لە مەککە. شارەزای ڕێبازی یەهودیە حاخامەکانی یەتروب بوو. هەروەها بە هۆی ماڵە خاڵەکانی، بنی نجارِ لە نزیکەوە دەیناسین. دوای کۆچی بۆ یەثرب. هەڵوێستی وەک ڕێبازەکەی، لە سەرەتادا وەک هەر نەسارِیەکیتر بە نەرمی نواندن و رازیکردنیان بۆ وەگەرانیان بۆ ڕێبازی یەهودی نەسارِی. تەنانەت پەیمانی پێکەوە ژیان لەگەڵ دینەکانی (أهل الكتاب). کەچی دواتر بە هۆی پەیداکردنی هێز و پێداویستی بژێوی. ئەو پەیمانەی پشت گوێخست.

بە گومرا تاوانباری کردن. ئەوەش نەک بەهۆ ئەوەی نەبیەتی ئەویانڕەتکردەوە. وەک چۆن بیۆگرافیانووسان و ڕاڤەکارانی ئیسلام باسی دەکەن. بەڵکوو دەگەڕایەوە بۆ دوو هۆکاری بنەڕەتی.

یەکەم: سەرکەوتنی یەهودیە نەسارییەکان، کە دوژمنی لەمێژینەی یەهودیەکانی تر بوون. لەبەر ئەوەی یەهودی یەسویان (عیسا) بە نەبی نەدەزانی، و نەسارییەکانیش چەندین سەدە بوو لە هەوڵی ئەوەدابوون کە یەهودیەکان، وەک ئەوان بێنە سەرد دینی یەهودی نەساری. و باوەڕ بە یەسوش بێنن. ئەوەش دەرفەتێکی زێڕین بوو بۆ ئەوەی بەیەکجاری ئەو ناکۆکیە پاکتاوکەن و نەساریيە یەهودیەکان ببنە تاکە میراتگری دینە ئیبراهیمیەکان.

دووەم: کە زۆر گرنگ بوو. محمد بۆ پێداویستی لەشکرەکەی کە تا دەهات گەورەتر دەبوو. پێویستی بە سەرمایە و سامانێکی زۆر هەبوو. بۆ دابینکردنی پێداویستی، ئەو لەشکرە زۆرەی لە شامەوە کۆچیان کردبوو. و بەردەوام زیتر دەبوون. پێویستی زۆری خۆراک و چەک و شوێنی حەوانەوەیان. هەروەها ئەو لەشکرە، کە زۆربەیان پیاوبوون. و پڕکردنەوەی ئارەزووی سێکسیان. ئەوەش باشترین دەرفەت بوو، بۆ تێکشکاندنی هۆزەکانیان، و بەسەبایا کردنی ژنانیان، تاڵانکردنییان ، تێکدانی گوند و کێڵگەکانیان بۆ یارمەتی و باشترکردنی باری ژیانی سەربازانی لەشکرەکەی. [340]

دواتر تا دەهات دوژمنایەتی محمد و یەهودیەکان قوڵتر دەبوو. بەردەوام بیانۆی نوێی لە دژیان دەدۆزیەوە. تا گەیشتە ئەو ئاستەی تاوانباری کردن بەوەی تەوراتیان گۆڕیوە. و دینی ڕاستەقینەیان شێواندووە. لەگەڵ باپیرە ئیبراهیم و نەبیەکانی دوای ئەو ..... داوای لێدەکردن، باوەڕ بە ئەو دینە بێنن کە بۆ ئەو دابەزیوە. ئەوانیش ڕەتیان دەکردەوە. بەڵام لە

---

340 ابو موسی الحریری (٢٠٠٥) قس و نبی، بحث فی نشأة الإسلام ص ١٦٠

هیچ شوێنێک ناڵێ چیان گۆڕیووە. و لە کوێ گۆڕیویانە. یان بەراوردێک لە نێوان بنەڕەتە ڕاستییەکە و گۆڕاوەکە.

دوژمنایەتی محمد بەرامبەر یەهودییەکانی حاخامی، هیچ کارێکی بە کەسایەتی محمدەوە نەبوو. بەڵکوو دوژمنایەتییەکی مێژوویی بوو. و کە پاشخانێکی چەند ساڵەی هەبوو. و دەگەڕێتەوە بۆ قینی یەهودیە نەساڕیەکان. و لە باپیرانی بۆ محمد ماوەتەوە. و وەک کولتوورێک، دەبێ پەرەی پێبدا. سەرەڕای ئەوەش یەهودییەکان، بێ پشت و پەنا و بێ دەرەتان بوون. ئەوەش بۆ محمد بەو هێزە گەورەیە، کارێکی ئاسان بوو. بۆیە هۆزەکانی یەهودی بە خوێنڕشتن یەک لە دوای یەک لە حیجاز لەناو بردن. و ماڵ و سامانی تاڵان کردن. و پیاوەکانی دەکوشتن و ژنەکانیش دەکرانە سەبایا. و دەفرۆشران.

القرآن الكريم – سورة المائدة ٥: ٨٢

> بێگومان یەهودی و هاوبەش دانەرانن بۆخودا، لە دۆژمنایەتی بەرامبەر باوەڕداران سەرسەختن (٨٢)

لەم ئایەتەدا، نووسەری قورئان نایشارێتەوە یەهودی و هاوبەش دانەرن (مشرک) بۆ خودا، لەیەک تەرازوو دادەنێ. کەچی لەلایەک یەهودی یەکتاپەرستن و یەک لە دینە ئیبراهیمیەکانن. لەلایەکیتر لە هیچ شوێنێک ڕوونی ناکاتەوە، بۆ ئەوەندە قینی بەرامبەر بەو دینە لە دڵە.

بۆیە دەبێ بە لاپەڕەکانی مێژووی شەش سەد ساڵی ڕابردووی، ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا بچینەوە. (نیوان لە خاچدانی یەسو تا هاتنی ئیسلام) ئەوسا تێدەگەین ئەو قینە هی نەساڕیەکانە، بۆ محمد ماوەتەوە. کە تا ئێستاشی لەگەڵ دابێ تاکی موسوڵمان بەبێ ئەوەی کەمترین زانیاری هەبێ. و بزانێ بۆچی هەر لەسەر بەردەوامە.

هەوڵی سێیەم بۆ داگیرکردنی ئۆرشەلیم

شەڕی مؤتة

مؤتة شارێکە لە پاشانیشینی ئوردنی هاشمی، لە ناوچەی بەلقاء، بە دووری ٢٠ کم لە باشووری ڕۆژهەڵاتی دەریای مردوو، و ١٢ کم لە باشووری شاری (کەرەک) ی ئێستایە[341]. هەروەها ١٤٠ کم لە باشووری عەمانی پایتەخت دوورە.

ساڵی هەشتەمی کۆچی بەرامبەر ٦٢٩ س.ب هێرشی ئیسلام، بەرەو مؤتة دەستیپیکرد. ئەوەی ئەو هێرشە، لە هێرشەکانی تری محمد جیادەکاتەوە:

یەکەم: ئەو هێرشە گرنگی لە گەورەیی شەڕەکە یان مێژووی ڕوودانی دا نییە. بەڵکوو گرنگی لەوە دایە، ئەوە یەکەم جارە پەیامبەری ئیسلام، لەشکری ناردۆتە دەرەوەی سنووری دوورگەی عەرەبی. و ناو جەرگەی خاکی ئیسرائیل[342].

دووەم: ئەو شەڕە یەکەمین ڕووداوە، ئەوەندە دەنگدانەوەی لە ناو سەرچاوەکانی دەرەوەی ئیسلامی، بە تایبەتی سریانی و یۆنانی هەبووبێ[343].

محمد دەمێک بوو ئارەزووی ئەو شەڕەی هەبوو. لەبەر ئەوەی دوای پانزە ساڵ داگیرکاری ساسانیەکان، تازە گەڕابووەوە ژێر دەستەڵاتی بێزەنتی. سەرەڕای ئەوەی هێشتا بێزەنتییەکان

---

[341] Alfred-louis de Prémare (2002) The foundations of Islam, between Writing and History. Seuil. Paris Pp. 152

[342] Ibid. Pp 152 البلاذري أنساب الأشراف جلد ١، ص٣٨٠،

[343] Alfred-louis de Prémare (2002) The foundations of Islam, between Writing and History. Seuil. Paris Pp. 151

لە ڕووی سەربازی، سوپایەکی ماندوو و لەیەک ترازاو بوون. بۆیە محمد وا مەزەندەی دەکرد دەرفەتێک بێ بۆ گرتن. و بە ئاسانی ڕاونانی سوپای بێزەنتی. وەدیهێنانی خەونی چەند سەد ساڵەی یەهودی نەسارێ. بۆ دروستکردنەوەی پەرستگای ئۆرشەلیم. و چاوەڕوانی کریست بۆ ڕزگارکردنی مرۆڤایەتی.

ئەو دەرفەتەش بەتایبەتی، لەوەوە هات. کە زانرا ئیمپراتۆری ڕۆم ناوچەی مؤتەیان چۆلکردووە. و ئێستا ناوچەکە لەژێر دەستەڵاتی پاشاکانی غەساسنە دایە. کە پاشانیشینێکی ناوچەیی، هاوپەیمانی ڕۆم بوو.

یەکەم هەنگاوی محمد ئەوەبوو، نامەیەکی بۆ پاشای بوسری نارد کە موسوڵمان بێ. بەپێی مەزەندەی محمد، بەجێهێشتنی سوپای ڕۆم لەبەر بێهێزی و ماندوویی، بە یارمەتی پاشای بوسری دەتوانێ بە ئاسانی سوپای غەساسنەکان و ڕۆم ببەزێنن. ئیتر ڕێگای گرتنی ئۆرشەلیم بۆ لەشکری ئیسلام واڵا دەبێ.

نامەبەر عامر کوڕی عەمیر الأزدی، لە ڕێگا لەلایەن لەشکری غەساسنەکان دەگیرێ. و لە بەردەم شەرحەبیل کوڕی عەمرۆی غەساسنی ئامادە دەکرێ. دوای ئەوەی ڕوون دەبێتەوە، مەبەست لە نامەکە چیە! شەرحەبیل نامەبەر دەکوژێ. ئەوەش دەرفەت بۆ محمد دەڕەخسێنێ. کە هێڕشەکەی بە تەمێکردنی غەساسنەکان دەست پێبکا. لەبەر ئەوەی لەوە دڵنیابوو، سوپای ڕۆم ماندوو و شەکەتە و بەرگەی لەشکری ئیسلام ناگرێ.

کەچی لێکدانەوەکان پێچەوانە بوون. و بە هەڵە دەرچوون. سوپای بێزەنتی، سەرەڕای ماندوویی، لەبەر ئەوەی سوپایەکی کارامە بوو. و دەیتوانی پلان و بەڕێوەبردنی شەڕ بە جوانی ئەنجام بدا. هێڕشی محمد نەک تەنیا شکەستێکی سەربازی بوو. بەڵکوو ئەو شکەستە، لەگەڵ خۆیدا، خەون و چاوەڕوانی چەند سەد ساڵەی یەهودیە نەساڕیەکانیشی، لەگەڵ خۆی برد. و شکەستخواردی کرد.

لەو شەڕەدا لەشکری موسوڵمانان سێ لە سەرکردە سەربازیەکانی هەرە گەورەی لەدەست دان. سەرەڕای لە دەستدانی سەربازی تری زۆر. یەکەمین کەس کە لە هێرشەکەدا کوژرا سەرکردەی گشتی هێرشەکە بوو: زەیدی کوڕی حارثة. کە کوڕی تەبەنی محمد بوو[344].

ئەوەی جێگای سەرنجە ڕاهبێکی کریستیانی ئەبیفانیوس لە کرۆنۆگرافیایەک کە لە نێوان سالانی ٨١٠ تا ٨١٥ س.ب نووسیویەتی. ئەو هێرشە لەسەردەمی ئەبوو بەکر بووە، بەڵام ئەوەی ڕاستی بێ، بە پێی گشت سەرچاوەکان محمد پلان دانەر و دەستپێشخەی ئەو هێرشە بووە[345].

هێرشی مؤتة بە پێی گشت سەرچاوە کانی عەرەبی، و مێژوویەکانیتر، دەبێ لە سەردەمی محمد، و بە فەرمانی ئەو دەستی پێکردبێ. بەڵام لەبەر شکست هێنان و تا سەردەمی ئەبو بەکر بەردەوام بووە، ئەو کاتە لە سەردەستی ئەو کۆتایی هاتووە.

344 Alfred-louis de Prémare (2002). Pp 152
345 Ibid.

مەککە شاری پیرۆز نیە!

هەرچەندە لە سەرجەمی کەلەپووری ئیسلام مەککە بە شاری پیرۆز ناودەبرێ. کەچی هیچ بەڵگەیەکی جێ متمانە نییە، ئەو دەربڕینە پشتڕاست بکاتەوە. لە جیاتی ئەوە شاری پیرۆز، گشت نیشانەکانی لەگەڵ پێترا دەگونجێ.

بەپێی بەڵگەی شوێنەوارناسی، دەبێ پێترا بووبێ، نەک مەککە. دوای سەد ساڵ لە تێپەڕبوونی پەیامبەری ئیسلام. واتە لەسەردەمی عەباسیەکان، گوندی مەککە، لە سعودیە کرایە شاری پیرۆزی ئیسلام. لە یەکەم هەنگاو ڕەنگە مرۆڤ باوەڕ نەکا. بەڵام دان گیبسن بە بەڵگەی شوێنەوارناسی و مێژوویی، بە شێوەیەکی دۆکومێنت و ڕوونکرنەوەی لۆژیک، گومان بۆ ئەو بۆچوونەی ناهێڵێتەوە.

سوڕەتی آل عمران ٣: ٩٦

> یەکەم ماڵ کە بۆ خەڵك دانرا، ئەوەیە لە بەککە، پیرۆز و هیدایەتە بۆ خەڵك. (٩٦)

ئەو ئایەتە باسی کەعبە (بیت) ماڵ دەکا. بەڵام باسی ئەوە ناکا ئەو کەعبە و بەیتە لە کوێن.

پارتیشیا کرۆن لە پەرتووکی بازرگانی مەککە و سەرهەڵدانی ئیسلام ڕای وایە:

> لە سەرجەمی ئەدەبیاتی ئیسلام سەبارەت بە مەککە. و شێوەی باسکردنیان، لەگەڵ جوگرافیای هەڵکەوتنی شاری مەککە یەک ناگرێتەوە. بۆ نموونە

ئەدەبیاتی ئیسلامی سەرەتا بە (شاری پیرۆز) یان (دایکی گوندان) ناوی دەبا. بە پێی ئەو دوو ناوە، دەبێ ئەو شارە زۆر گەورەبێ. بە دەیان جێگای خۆش و ئاپوورەی خەڵکی تێدابێ، کە جێگای سەرسوورمان بن. تەنانەت لە زۆربەی سەرچاوەکان شاری پیرۆز، بە ڕێگای ناوەندی بازرگانی دادەنرێ. خەڵکی مەککەش بە بازرگانی گەورە و خاوەن کاروانی هەزاران ووشتر مەزەندە دەکرا. یەک لەو بازرگانە گەورانە مامی نەبی محمد، أبی طالب بووە. کە بە شێوەی بەردەوام کاروانی گەورەی ناردوونەتە شام. جاروباریش خۆی لەگەلیان چووە.

سەرەڕای ئەو هەموو نەگونجانەی مەککە. چ لە ڕێی ئاوەدانی، یان ژینگەی جوگرافی لەگەڵ دەقەکانی قورئان، و سەرچاوە مێژوویيەکان. هێشتا موسوڵمانان لەسەر ئەوە سوورن، کە ئەو شارە دەبێ مەککە بووبێ. و ئەو ناوەندی بازرگانیەش بووە کە باسدەکرێ. پاتریشیا کرۆن دەڵێ:

مەککە شوێنێکی ووشکانی قاقڕ بووە. شوێنی وا ووشکانیش بە سروشتی خۆی نابێتە وێستگەی وا مەزنی کاروانی بازرگانی.

لەلایەکیتر، ئەگە مەککە ئەو شارە مەزن و دێرینە بوایە، دەبوایە ناوی لە نەخشەو تۆمارە کۆنەکان هەبووایە. ڕەنگە گوندێک یان هەوارێکی ڕەوەندە بەدەویەکانی عەرەب بووبێ. لەبەر ئەوەی لە نەخشەکانی کۆنی وەک پتۆلیمۆس، کە شارە گرنگ و بەناوبانگەکان تۆمارکراون. کەچی مەککە نادۆزینەوە.

مەککە وەک شوێنی ئاوەدانی، لەدوای ساڵی ٩٠٠ س.ب ناوی بەدەرکەوت. کە دەکاتە ٢٦٨ ساڵ دوای مردنی محمد.

گیبسن لە سەردانێکی بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، وا ڕێک دەکەوێ، کاتی حەج دەبێ. لەگەڵ

چەند حاجیەک، کەلە حەج گەڕابوونەوە. سەبارەت بە سروشتی مەککە و دەرورو بەری، گفتوگۆیان لەگەڵ دەکا. و بەم شێوەیە دەگێڕێتەوە:

من بۆ یەکەمجار لەوە ئاگادار بوومەوە، کە ئەمە پرسێکە کاتێک قسەم لەگەڵ موسڵمانە باوەڕدارەکان دەکرد. ئەوان لە یەکەم گەشتی حەجیان گەڕابوونەوە. هەندێکیان سەرسوڕمانی خۆیان لە بچووکی شاخەکانی مەککە و دووریيان لە شارەکە پیشاندەدا. و گومانی خویان سەبارەت بە مەککە دەردەبڕی. بە جۆرێک، لەوە بێهیوا بوون، کە مەککە دیمەنی ئەو شارە نییە ئەوان، کاتی خوێندنەوەی قورئان و حەدیسەکان، لە خەیاڵیان وێناکردبوو. ئەو دەربڕین و کاردانەوەی ئەوان، وای لێکردم بپرسم ئایا چاوەڕوانی هەڵەیان هەبووە. ڕەنگە بە هەڵە لێکدانەوەیان بۆ بڕگەکانی ئایەت و حەدیس کردبێ. یان خودی بڕگەکان شتێکیان وتووە کە لەگەڵ شوێنەکەدا نەگونجێت.

بەپێی دەقە نووسراوەکانی ئیسلامی بەرایی. چیای حەڕا، کە ئەشکەوتی حەڕا دەکەوێتە لای سەرەوەی. دەبێ بەرامبەر شاربێ. و دەکەوێتە لای بەرزایی مەککە. لە ڕاستیدا چیای حەڕا، مەودایەک لە کەعبە دوورە. و بەسەر شاریش دانانۆڕێ.[346]

لێرەدا پرسیارێکی گرنگ دروست دەبێ. کاتێ حاجیەکی موسوڵمان، دوای خوێندنەوەی دەقەکانی قورئان و شێوەی وێناکردنی مەککە، ئاوا بە گومان دەکەوێ. دیارە ناکۆکی لە نێوان دەقەکانی قورئان و جوگرافای ناوچەی مەککە بە ئاشکرا هەست پێدەکرێ.

---

[346] Gibson ،Dan (2011) Qur'ānic Geography. A survey and evaluation of the geographical references in the Qur'ān with suggested solutions for various problems and issues. Independant Scholar’s Press. Canada. Pp. 222

ئەشکەوتی حەڕا لە دەرەوەی شاری مەککە. لەو سەردەمەدا، زۆر لە شار دوور بووە.

سەرەڕای ئەوە دەقەکانی ئەدەبی ئیسلامی بەرایی. باسی مەکە، وەک شوێنێکی بەرزایی دەکەن. کە شوێنێکی لێژاییشی لەبەردەم دا هەیە. ئەو لێژاییە ڕێگایەکیشی بە تەنیشت دا دەڕوا. کەچی مەککەی ئێستا لە دەشتاییەکی کراوەیە. چیاکانی لە شاخەبەردی بچووک پێکهاتوون. کە لە ناو لم ڕاست دەرچووین و بەرزدەبنەوە. و هیچ چیای وا بەرزی تێدانییە. کە بەسەر نزمایی دۆڵایی دا بڕوانێ. بۆیە گومانێکی زۆر لەوەیە، پەرتووکەکانی ئیسلامی بەرایی، باسی شوێنێکیتر بکەن. کە زیاتر لەگەڵ دیمەنی ئەو ئایەتانە بێنەوە، کە لە قورئان تایبەتن بە شوێنی سەرهەڵدانی دین و ژیانی خەڵکی. کەچی لە سەرتاسەری ناوچەی مەککە و دەوروبەی شوێنی وا نادۆزرێتەوە.

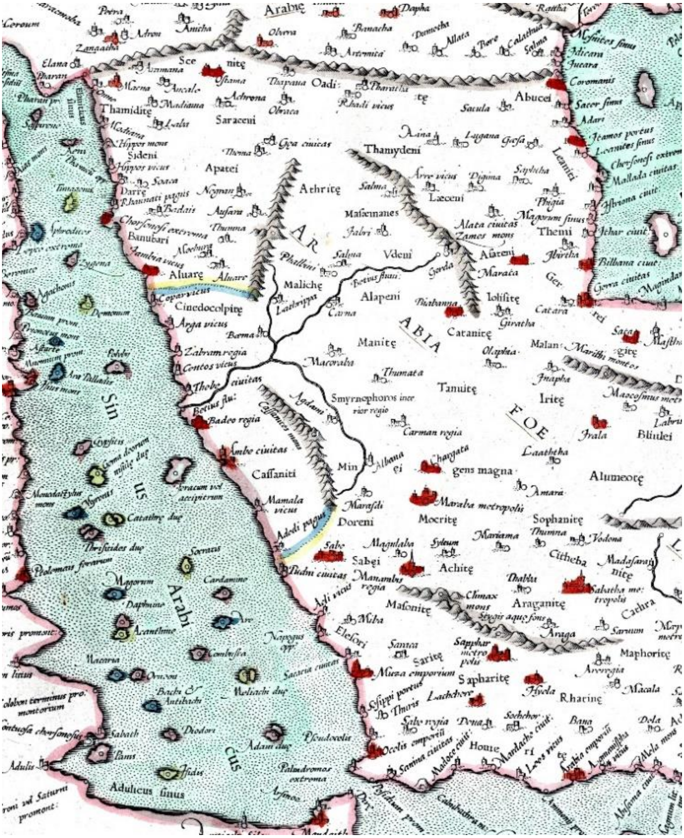

بەشێک لە نەخشەی دوورگەی عەرەبی، کە پتۆلیموس لە ساڵی ١٥٠ س.ب کێشاویەتی، تێیدا ناوی مەککە نادۆزرێتەوە.

لەلایەکیتر باسی دوو بوت، یان دوو شوێنی بوتپەرستی دەکرێ، کە هەر یەکەیان لەسەر ترۆپکی چیایەکن. بەڵام ئێستا بەڵگەیەکی شوێنەوارناسی، لەسەر ئەو شوێنانە، یان ئەو بوتانە نییە. بە شێوەیەکی گشتی شوێنەوارێک یا وێرانەیەکی ئەو پەرستگایانە، لە دەوروبەری مەککە نادۆزرێتەوە. تەنانەت بۆ بە سەر چیا کەوتن، ڕێچکەیەکیش نییە. [347]

[347] Ibid. Pp. 5

داگیرکردنی مەککە

ساڵی ٦٢٩ س.ب هێرشی لەشکری ئیسلام بۆ سەر مؤتة کرا. کەچی تا ئێستاش، بیر لە داگیرکردنی مەککە نەکرابووەوە. بەڵکوو ساڵێک دواتر، لە ساڵی ٦٣٠ س.ب هێرشی دەوڵەتی ئیسلام بۆ سەر مەککە کرا، و بەبێ شەڕ و خوێنڕێژی داگیرکرا. تەنانەت لە قورئانیش بە ڕاشکاوی ئاماژەی پێدەکا.

القرآن الکریم - سورة الفتح ٤٨ : ٢٤

هەر ئەوە بوو، ئێوەی لە دەستی ئەوان پاراست و ئەوانیشی لە ئێوە پاراست.
کاتی لە ناو مەککە ئێوەی بەسەریاندا سەرخست. ئێوە هەر کارێکتان دەکرد،
خودا دەیدی (٢٤)

ئەوەش وامان لێدەکا جارێکیتر، خوێندنەوە بۆ ئەو دوو ڕووداوە بکەین. و نیشانەی پرسیار بخەینە سەر دەربڕینەکانی مێژوونووسانی موسوڵمان. لەبەر ئەوەی گشت نیشانەکان، بۆ ئەوە دەچن کە ئیسلام لە مەککە سەری هەڵنەدابێ. ئەوە باوەڕەش دەگەڕێتەوە بۆ بوونی بەڵگەی بەهێز لە ناو قورئان و مێژووی نووسراو و شووێنەوار ناسی، گشتیان ئاماژە بە ئاراستەی شارێکیتر دەکەن.

کەعبەی مەککە

خانووی کەعبە لە مەککە، وەک هەر خانوێکیتری ئەو سەردەمە بووە. بریتی بووە لە خانووێکی بچووک. وەک بیۆگرافی نووسانی موسوڵمان باسدەکەن. (لە کەڵەکە بەردی، بەقەد باڵای مرۆڤێکی ئاسایی) بووە. هۆزەکانی عەرەبی خۆیان، چەندین جار، بە پاچ

کەعبەیان هەڵوەشاندووە. و دواتر بە ئاسانی دروستیانکردۆتەوە. ئایا لۆژیک ڕێگای ئەوە دەدا، کەعبە لە کەڵەکە بەردی بەقەد باڵای مرۆڤ بووبێ. لەگەڵ ئەوەشدا بە دەیان بوتی زۆر گەورەی تێدا بووبن.[348] ئەو خانووە کەڵەکە بەردەش تا سەردەمی خەلافەتی عمر کوڕی خەتاب هەر وەک خۆی مابوو. ئەوسا خانوێکی باشتری لەسەر دروستکراوە.

لات و عوز و منات

سەبارەت بە ناوی سێ بوتەکانی لات و عوز و مەنات، کە لە ئایەتێکی قورئاندا هاتووە. ڕاڤەکار و بیۆگرافی نووسانی موسوڵمان باسی ئەوە دەکەن، کە لە پێش هاتنی ئیسلام لە شاری مەککە. ئەو سێ بوتە لەگەڵ دەیان بوتی دیکە لەناو کەعبە دابووین، و دەپەرستران. بە بەراوردکردنێک لەگەڵ خانووی کەعبە لە مەککە، ناتوانێ جێگای باوەڕبێ کە مەبەستی شاری مەککەی حیجاز بێ. لەبەر ئەوەی، سەرەڕای نەبوونی جێگا لە ناو کەعبە. وەک پێشتر ئاماژەی پێکرا، کە هەر بەقەد بەرزی باڵای مرۆڤێکی ئاسایی بووە. تا بگرە لە قورئانیش ئاماژە بەوە ناکا، کە ئەو بوتانە لە کوێ بووین. بۆیە دەکرێ لە هەر شوێنێکی تری ئەو جیهانە بووبن. ئەوەش ناکۆکە لەگەڵ لێتۆژینەوەی شوێنەوارناسی. کە ئاماژە بە شوێنێکیتر دەکا.

القرآن الکریم – سورة النجم ٥٣: ١٩ – ٢١

ئاخۆ ئێوە تەنیا لات وعوزەتان بینیوە (١٩) سێیەمیشیان کە مەناتە. یەکێکی ترە لە بوتەکان (٢٠) ئاخۆ منداڵی ئێوە نێرە و خوداش کچی هەیە (٢١)

[348] إبن إسحق. محمد بن إسحق. السیرة النبویة. المحقق: أحمد فرید المزیدي. دار الکتب العلمیة. (٢٠٠٤) ص ١٩٣

هەرچەند ئەو دیمەنە و گشت دیمەنەکانی تری قورئان باسیان دەکا. دەدرێنە پاڵ مەککە. بەڵام بە بەدواداچوونێکی وورد. کێشەکە پێچەوانە دەبێتەوە. و ئاماژەکان بۆ ناوچەکانی باکوور دەڕۆن. ئەو شێوە دەربڕینە وێنای دینەکانی باکووری دوورگەی عەرەبی دەکا. بە تایبەتی ناوچەکانی ژێر دەستەڵاتی نەبەتیەکان.

ئەوەش هەر لە بوونی پەیکەری بەردی و پارچەی شەشپاڵوی پیرۆز، تا دەگاتە چەقی دینی کە پەرستن و سرووتەکانی، وەک نەرێتی حەجکردن، کە ئێستا لە مەککە بەردەوامە. یان بەڵاگێڕکردن و هتد. کە تێیدا بەردی ڕەشی نەیزەک پیرۆز دەکرا.

نەبەتیەکان خودایەکیان هەبووە بەناوی (دوشارا) وەک بەردە ڕەشەکە دەپەرسترا. تا دەگاتە هەمان ناوی خوداکانی لە قورئان داهاتوون، هەریەک لەوانە پەرستگای تایبەتی خۆی هەبووە:

اللات: خودای بڕشت و کشتوکاڵی جیهانی خواروو.

العوزي: خودای هێز، کە گریمانە دەکرێ ئەو خودایە لە بنەڕەتدا میسری بێ و بەرامبەر ئێیزس.

مەنات: خودای ڕێکەوت و چارەنووس.

ئەو سێ بوتانە یان خودایانە، هەرسێکیان ناوەکانیان لەگەڵ خوداکانی تر، لە دەوری خودای نەبەتی (دوشارا) هەڵکۆلراون، کە پێدەچێ ئەوانە خودای بچووکتربن. و ئەرکی خودایەتی بەشێک لە بەڕێوەبردنی جیهانیان لەسەر شانبێ.[349]

---

[349] Petra: lost city of stone. Civilization ca 2013. 02. 03
- Hearly, John F. (2001) 4. The Religion of the nabataeans: A conspectus Religions in the Greco – Roman World 136. Boston Brill pp. 107 – 119
- Jane, Tylor. Petra and the Lost kingdom of Nabataeans 1:B Tauris Publishers 2001, pp 130

The Allāt Temple at Ramm

پەرستگای اللات لە ڕام، کە دەکەوێتە ٥٠ کم باکووری ڕۆژهەڵاتی عەقەبە

هەرچەندە کەلەپووری عەرەبی ئیسلامی، نکۆڵی لەوانە دەکا. و بیانۆشیان ئەوەیە، گوایە کاتی خۆی کەسێک بە ناوی (عمرو إبن لحي) ئەو بوتانەی لە باکووری دوورگە، بەر لە هاتنی ئیسلام هێناونەتە مەککە. بەڵام یەکەم هیچ سەرچاوەیەکی بێلایەن ئەوە پشتڕاست ناکاتەوە. دووەم ئەگەر ئەو بوتانە هاتبن، کوا شوێنەواری ئەو بوتانە و دەیان بوتیتر، کە مێژوونووسانی موسوڵمان، بەردەوام ئاماژەیان پێدەکەن. و دەڵێن هەبووین.[350]

سەرەای ئەوە ناوی (الله)، وەک خودای دینە ئیبراهیمیەکان لە زۆر نەخش و شوێنەواری

- Hommel, First, Encyclopedia of Islam. Vol. 1, pp. 380.

[350] علي، دکتور جواد. المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام ج ١١، ص ٢٥٣

نەبەتی لە سەرجەمی ناوچەکانی باکوور دەبینرێ.[351] ئەوەش دەیسەلمێنێ کە خەڵکی ئەو ناوچەیە باوەڕیان بە الله هەبووە. و ناوی الله لە بنەڕەتدا لە ئێل هاتووە کە ئیبڕاهیم لەگەڵی دواوە.

سەرەڕای ئەوە، لە ناوچەکانی ژێر دەستەڵاتی نەبەتیەکان، بە تایبەتی لە پێترا، و ناوچەکانی دەوروبەری، هەر لە بوونی بە دەیان پەیکەری بەردی، لە پارچەی شەشپاڵوی پیرۆز، تا دەگاتە چەقی دینی کە پەرستن و سرووتە دینیەکانیتر. یەک لەوانە حەجکردنە ئێستا کە سەردانی پێتراو خوداکانی کراوە. و بەڵاگێڕکردن نەرێتێکی ئاسایی و هەرە پیرۆز بووە.

بەپێی لێکدانەوەی دان گیبسن، پرۆسەی حەج و عومرەی موسوڵمانان، کە ئێستا لە مەککە دەیکەن. دەبێ گشتی لە پێترا بووبێ. کەواتە دەبێ دوای کۆچی یەهودیە نەساڕیەکان بۆ حیجاز، وەک کۆپی دروستکرابێ. ناوچەکانی دەوروبەری پێترا، بە تێکڕایی، زۆر باشتر، هەم لەگەڵ دیمەنەکانی جوگرافیای ناو قورئان، و هەم لەگەڵ شوێنە هەڵکەنراوەکانی شوێنەوارناسی لە وولاتی نەبەتییە دەگونجێن. کە پێترا ناوەندی دینی و بەڕێوەبردنی بووە.

[351] Alfred, Guillaume (1990) Islam Penguin. Pp. 7

پێترا پایتەختی نەبەتیەکان

پێترا ساریکی شوێنەوار ناسیە، دەکەوێتە پارێزگای مەعان بە دووری ٣٦کم. لە شانیشینی ئوردونی هاشمی. ناوچەی پێترا دەکەوێتە نێوان عەمان و عەقەبە. شاری پێترا ، نزیکەی ١٠٠ کم لە باکووری عەقەبە دوورە. کە دەکەوێتە بیابانی عەقەبە. هەروەها ٢٢٥کم لە باشووری عەمانی پایتەخت.

پێترا بە باڵاخانەی لە شاخ داتاشراو، و ئاوەڕۆی ئاو و پردی بەناوبانگی هونەری کۆنی لێن. لەبەر ڕەنگی سوورباوی شاخ و بەردەکانی، ناوی بە (شاری گوڵ) دەرکردووە. شوێنێکی ستراتیژی گرنگی، لە سەر ڕێگای ئاوریشم، لە نێوان میسۆپۆتامیا و ئیسرائیل و میسر هەبووە.

بە پێی سەرچاوەکانی مێژوو، پێترا پایتەختی ئەدۆم (عاد) لە باکووری عەرەبستان، کەوتۆتە ناو دۆڵێکی بەردین. ئەو دۆڵە لە گشت لایەکەوە، بە چیا دەورە دراوە. بەرزترینیان چیای (هۆرە) یە. وادیارە ناوەکە وەرگێڕانێکی یۆنانیە لە ناوی عیبری ڕەسەنی شوێنەکە (سێلا) بەرد هاتووە. لە دەوروبەری ساڵی ٣١٢ پ.س.ب، نەبەتیەکان پێترایان داگیرکرد. هەر لەوکاتەوە کردیانە پایتەخی وولاتی نەبەتی. تا ساڵی ١٠٦ س.ب پایترختی دەوڵەتی نەبەتی بوو. دەوڵەتی نەبەتیش لەبەر شوێنی ستراتیژی، گرنگیەکی زۆری بۆ بازرگانی نێوان شارستانیەکانی هەبوو. پەیوەندی بەردەوامی لەگەڵ ئیمپراتۆری ڕۆم و میسر هەبووە. دواتر لەبەر گرنگی شوێنی، لە سەردەمی تراژان (٥٣ – ١١٧ س.ب) [352] ئمپراتۆری ڕۆم، پێترا داگیرکرا. و بووە بەشێک لە ئیمپراتۆری ڕۆما. هەر لەو دەمەوە کرایە، پایتەختی پارێزگای عەرەبی پێتریا.

---

[352] Trajanus

دواتر لە ناوەڕاستی سەدەی حەوتەم، بە هۆی کۆچی یەهودیە نەساڕیەکان بەرەو باشوور، بە تایبەتی حیجاز. پێترا ئەوگرنگییەی نامێنێ، چۆل دەبێ. و بە تەنیا دەبێتە شوێنی کۆچەری بەدەویەکانی ئەو دەڤەرە. دواجار لە کاتی داگیرکاری ئیسلام بە تەواوی لەناوچوو.[353]

Ad-Deir Monastery in Petra, Jordan
شوێنەواری خانەقای ئەد دێر لە پێترا، ئوردن

بەپێی سەرچاوەکانی مێژوویی، دەبێ لە بنەڕەتدا، یەهودیە نەساڕیەکان دوای بڵاوبوونەوەیان بە خاکی شامدا، ڕێبەر و پێشڕەوەکانیان هەم لە پێترا و هەم لە شاری بوسری ژیابن. و لە پەرەدان بە دین بەردەوام بووبن. بەڵام دوای کۆچیان بۆ مەدینە لە حیجاز، و دروستبوونی دەوڵەتی ئیسلام، ئێرەش وەک ناوەندییەکی سیاسی دینی لە گرنگی کەم بووبێتەوە. هەر ئەو شوێنەش قیبلەی باوەڕدارانی ئیسلام بووە، تا ناوەڕاستی سەدەی دووەمی کۆچی.

---

[353] Jewish Encyclopedia, Petra
-Seeger, Josh (1996) ،*Retrieving the Past: Essays on Archaeological Research* pp 52

گیبسن بە پشتیوانی مێژوونووسانی، وەک تەبەری لەلایەک، و لەلایەکیتر لێتۆژینەوەیەکی شوێنەوارناسی مەیدانی نەخشەی ئەو شوێنە پیرۆزانەی لە پێترا دیاریکردوون. کە ئێستا موسوڵمانان لە مەککە و دەوروبەری خەریکی پیرۆزکردنیانن.

نەخشەی حەج و عەمرەی موسوڵمانان، لە پێترا. کە جیبسن لە پەرتووکی خۆی، بە ناوی (قیبلەی سارەتایی ئیسلام) تۆماری کردووە. لەلای ڕاستەوە مەروة، کەعبة، سەفا، مینا (شوێنی ڕەجمی شەیتان)، بازاڕی عەکاز، ذو الحولەیفە، موزدەلیفە، عەرەفە و مەیدانی عەرەفە.[354]

[354] Gibson, Dan (2017) Early Islamic Qiblas. Pp 269

قیبلەی ئیسلام وکێشەی ئاڕاستەی

کێشەیەکیتری بنەڕەتی لێکدانەوەی موسوڵمانان، سەبارەت بە (شاڕی پیرۆز)، کە دەبێ مەککە بێ. هەروەها هەر لە سەرەتاوە، قیبلەی موسوڵمانان بووبێ. سەرچاوەکانی ئیسلام و قورئان، دەڵێن محمد لەناکاو ڕووی خۆی لە ئۆڕشەلیم بەرەو بیت الحرام بوەرگێراوە. هەرچەندە لە قورئان نەهاتووە. کە پێشتر ڕووی لە کوێ بووە.

القرآن الكريم سورة البقرة ٢: ١٤٤

> دەبینین چاو لە ئاسمان دەگێڕی، ئێمە ڕووت بە ئاڕاستەی قیبلەیەک وەردەگێڕین. کەلات پەسندبێ. سا ڕوو بە ئاڕاستەی مسجد الحرام وەرگێڕە. لە هەرکوێش بن، هەر ڕووبکەنە ئەوێ. ئەوانەی خاوەن پەرتووکن دەزانن، ئەوە ڕاستە. و لە پەروەردگاریانەوە هاتووە. خوداش لە هەر کارێك دەیکەن ئاگادارە (١٤٤)

ئەگەر بە لۆژیک بیر لە ئایەتی ١٤٤ ی سورەتی البقرة بکەینەوە. ئەو ئایەتە باسی ئەوە ناکا، لە کوێوە نەبی ئیسلام ڕووی خۆی بەرەو کەعبە گۆڕیووە. لە هەمان کاتدا باسی ئەوەش ناکا، بیت الحرام لە کوێیە. ئەو شێوە دەربڕینە دەرگا بۆ لێکدانەوەی بە ئارەزوو، واڵا دەکا. هەر ڕاڤەکارێک یا مێژوونووسێکی موسوڵمان بە ئارەزووی خۆی لێکدانەوەی بۆ بکا. بۆیە دەبینین ناکۆکی لەسەر شوێن و مێژووی گۆڕینی پەیدابووە.

مێژوونووسانی موسوڵمان، لە بنەڕەتدا هەریەک بە ئارەزووی خۆی، شوێن و مێژووی

گۆڕاینی قیبلەیان دیارکردووە. و تا ئێستاش بۆیان ساخ نەبۆتەوە. ئەوەش بۆتە هۆی ناکۆکی بۆ نیشانەیەک کە وەک چەقی پیرۆزی دین دێ.

هەریەکیان بەبێ گوێدانە سەرچاوەی پێشتر یان مێژوونووسانی هاوچەرخی خۆیان. لە خۆیانەوە ناوی شوێنێک دەبەن. لەگەڵ ئەوەشدا، زۆربەی مێژوونووسان و دەنگۆی بەربڵاوی جیهانی ئیسلام لەو باوەڕەدان، کە ڕووی قیبلە پێشتر لە ئۆڕشەلیم بووە.

بۆ نموونە لە سایتی مركز الإشعاع الإسلامي دا هاتووە:

> قیبلەی موسوڵمانان لە سەرەتای بانگهێژەوە پەیامی پیرۆز (بيت المقدس) بووە. کە یەهودی ڕوویان تێدەکرد. ئەو قیبلەیەش بۆ ماوەی سیانزە ساڵ موسوڵمانان بۆ پەرستن و نوێژکردن و کاروبارەکانی پێویستی بە قیبلەی کردبایە ڕوویان تێدەکرد.
> لە نیوەڕۆی ڕۆژی سێشەمەی مانگی شەعبان لە ساڵی یەکەمی کۆچی پیرۆز. یا دوای سیانزە ساڵ دوای بانگهێژ، قیبلەی موسوڵمانان لە بيت المقدس بەرەوە کەعبەی شەریف گۆڕا.[355]

کەچی بوخاری، لە گێڕانەوەیەکدا دەڵێ ڕووی لە شام بووە.

> نێردەی خودا (صعلم) لە شەو ئایەتێکی بۆ دابەزی. فەرمانی پێکرا کە بۆ نوێژکردن ڕوو لە کەعبە بکا. کە لەمەوبەر ڕووی لە شام بوو، بەرەو کەعبە وەرگەڕان.[356]

---

[355] مركز الإشعاع الإسلامي . للدراسات و البحوث الإسلامية

[356] صحيح البخاري، عن عبد الله بن عمر، الصفحة أو الرقم: 403.

ئەو ناکۆکییەش، بە گشتی گومان دەخاتە سەر دروستی ڕووداوی قیبلە گۆڕێن. سەرەڕای ئەوە، ناکۆکی لەسەر مێژووی گۆڕینی قیبلەش هەیە. نازانین، ساڵی یەکەمی کۆچیە یان دووەم. کە نەبی ڕووی خۆی بەرەو بیت الحرام وەرگێڕاوە.

هەروەها لە سایتی مقالاتی دەڵێ:

> لە صحیح بوخاری و صحیح موسلم ئەوە سەلمێندراوە. کە موسوڵمانان و نەبی نوێژیان بەڕووی مسجد الأقصی وەک قیبلە بۆ ماوەی شانزە مانگ[357] دەکرد. دوای ئەوە خودای گەورە، مۆڵەتی دایە نەبی و موسوڵمانان، ڕوویان لە بەیت الموقەدەسەوە بۆ کەعبە پیرۆز وەرەگێڕن.
>
> واهاتووە کە پەیامبەری خودا، لە نوێژی نیوەڕۆ، نوێژی بە ئاڕاستەی شام دەکرد. لە رکاعەتی دووەم، فەرمانی لەلای خوداوە بۆ هات، کە ڕووی خۆی بەرەوە کەعبەی وەرگێڕێ. و موسوڵمانانیش لەگەڵ ئەو ڕووی خۆیان وەرگێڕا. [358]

لەو دەربڕینانەدا ناکۆکی هەم لەسەر شوێنی قیبلەی پێشتر، و هەم لەسەر مێژووی گۆڕینی بۆ بیت الحرام هەیە.

یەکەم سەبارەت بە شوێنی قیبلەی پێشتر جیاوازی لە نێوان دەربڕینەکان دا. سەبارەت بە شام (پێترا) یان ئیسرائیل (ئۆرشەلیم) (بیت المقدس) کامیانە؟

---

[357] مەبەست شانزە مانگ دواى کۆچکردنە.

[358] makkah.org.sa مقالاتی ٦- ٤ - ٢٠٢٢

دووەم سەبارەت بە مێژووی قیبلە گۆڕین ناتەبایی هەیە. کە نەدەبوایە بێ. یەکیان دەڵێ: لە سێ شەممەی مانگی شەعبانی ساڵی یەکەمی کۆچی. کەچی لە دووەم دەڵێ شانزە مانگ دوای کۆچ. کەواتە دەکەوێتە ناوەڕاستی ساڵی دووەمی کۆچی.

ئەگەرچی مێژوو و شوێنی پێشتری قیبلە، لەناو ڕاڤەکار و مێژوونووسانی موسوڵمان، بە درێژایی ١٤٠٠ ساڵە، تا ئێستاش ساخ نەبۆتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا، گشت ئەو دەربڕینە ناکۆکانەی مێژوونووس و ڕاڤەکارانی موسوڵمان، بە تێکڕایی لە ڕوانگەی زانستی ڕەت دەکرێنەوە. و ناتوانن بۆ لێتۆژینەوە جێگای متمانە بن. و ئەوە پشتڕاست بکەنەوە، کە موسوڵمانانی بەرایی، تا ئەو دەمە ڕوویان لە ئۆڕشەلیم یان شام کردبێ. یان ساڵی یەکەمی کۆچی یان دووەمی کۆچی محمد ڕووی خۆی وەرگێڕاوە.

لێتۆژینەوەی هاوچەرخ سەبارەت بە مێژووی مزگەوتەکانی ئیسلامی بەرایی، تەواو ناکۆکن. ناکۆکیەکەش بە پلەی یەکەم، لەسەر هەڵکەوتەو ئاڕاستەی مزگەوتە کۆنەکانی ئیسلامی بەراییە.،کە لە سەدەی یەکەم و دووەمی کۆچی ئاڕاستەیەکیتر وەردەگرێ. ئیمڕۆ بە هۆی ئامرازەکانی تەکنیکی نوێ و مەیدانی لێتۆژینەوەکان، ساخکردنەوەی ئەو گرفتە زۆر ئاسان بووە. و دەرئەنجامی دروست وەدەست دێنێ.

با ئەوەشمان بۆ ڕوون بێتەوە. هەر لە سەرەتادا کێشەیەکی تر هەبووە.
١ ئەگەر نەبی لە ساڵی یەکەم یان دووەم ڕووی وەرگێڕاوە. بۆ موسوڵمانان، بە درێژایی دوو سەدە دوای ئەوە، هەر لەسەر ئەو نەریتە بەردەوام بووین؟
٢ لە ساڵی ٥ ک (مسجد القبلتين) دروستکرا، کە دەکاتە ٤ تا ٥ ساڵ دوای وەرگەڕانی قیبلە، کەچی هەر بەرەو شام دروستکراوە.
٣ ئەگەر تا ئێستا وەک موسوڵمانان دەڵێن بۆ نوێژکردن، ڕوویان لە ئۆڕشەلیم کردووە. بۆ مزگەوتەکانی بەرایی بە پێێ تەکنیکی مۆدێرن، ڕوویان لە پێترایە؟

با له سەرتا بە دوو خاڵ شتەکان لەیەک جیاکەینەوە:

١ لەسەدەی یەکەمی کۆچی مزگەوتێک نەبووە، ڕووی لە مەککەی عەرەبی سعودی بووبێ. ئەو مزگەوتانەی کە ماون قیبلەیان ڕووی لە پێترا/ شام بووە. یەکەمین مزگەوت لە ساڵی ١٠٩ ک/ ٧٢٧ س.ب دروستکراوە. کە ڕووی لە مەککە بووبێ.

٢ لەماوەی سەدەی دوومی کۆچی، لە ناو موسوڵمانان، وەک سەرلێشێواوی وابوو. تا دەگاتە سەردەمی عبدالملک کوڕی مروان، کە حەجاج کوڕی یوسف الثقفی یەکەمین هەنگاوی ئەوە بوو، ٨ مزگەوتی دروستکردن. کە ڕوویان لە نێوان پێترا و مەککە بوون.

بە شێوەیەکی گشتی لە سەدەی یەکەمی کۆچی هیچ مزگەوتێک نەبووە، ڕووی لە مەککە بووبێ. لە سەدەی دووەمێش تەنیا چوار مزگەوت ڕوویان لە مەککە بووە.[359]

بەو پێیەش، پرۆسەی گوڕانی قیبلە بەرەو مەککە، تەواو پێچەوانەی ئەو لێکدانەوەی مێژوونووسانی موسوڵمانە. کە هەر لە دوای کۆچی محمد بۆ یەتروب دەبێ موسوڵمانان بۆ نوێژکردن ڕوویان لە مەککە کردبێ. تەکنیکی هاوچەرخ و شوێنەوارناسی، گشت ئەو لێکدانەوانە ڕەتدەکاتەوە. و دیمەنێکی مێژوویتر دەخاتە ڕوو.

---

[359] Gibson ‹Dan (2011) Qur'ānic Geography. Pp. 213

قیبلە لە مزگەوتەکانی بەرایی

بۆ زیاتر ڕوونکردنەوە. سەبارەت گۆڕانی قیبلەی موسوڵمانان بەرەو مەککە. وا لە خوارەوە، بەشێوەیەکی کرۆنۆلۆژی، لە چوار خشتە دا، مێژووی دروستبوونی مزگەوتەکانی بەرایی. لە جیهانی ئیسلامی، هەر لە ساڵی ٥ ک/ ٦٢٦ س.ب تا ساڵی ٢٥٢ ک/ ٨٦٦ س.ب. لەگەڵ ئاڕاستەی قیبلەیان دەخەینەڕوو.

دوای ئەوە بۆمان دەردەکەوێ، ناوەرۆکی ئایەتی ١٤٤ ی سورەتی البقرة ناکۆکە لەگەڵ دۆزینەوەکانی شوێنەوارناسی. و ناتوانێ ڕەنگدانەوەی، لە پرۆسەی گۆڕینی قیبلە هەبێ. بەڵکوو پرۆسەی قیبلە گۆڕین بە پێچەوانەی ئەو ئایەتەیە.

دۆزینەوە شوێنەوارناسیەکان دەیسەلمێنن، کە ماوەی پڕۆسەی گۆڕینی قیبلەی مزگەوتە کۆنەکانی جیهانی ئیسلام، زۆر درێژتری خایاندووە. تەنانەت نزیکەی ماوەی زیاتر دوو سەدەی کێشاوە. تا مەککە بووەتە قیبلەی گشت موسوڵمانان.

ئەو دۆزینەوە شوێنەوارناسیانە، لەگەڵ لێکدانەوەی مێژوونووسانی موسوڵمان و دەربڕینی قورئان یەکناگرنەوە. لەبەر ئەوەی پڕۆسەی گۆڕینی قیبلە، تا ساڵی ٢٥٢ ک خایاندووە. نەک لە یەک نوێژدا ڕوو قیبلە وەرگەڕابێ. سەرەڕای ئەوە قیبلەی پێشتر ئۆڕشەلیم نەبووە. وەک مێژوونووسانی موسوڵمان بەردەوام دووپاتەی دەکەنەوە. بەڵکوو پێترا بووە لە شام. ئەوەش بە ڕوونی لەو خشتانەی خوارەوە نیشانی دەدا.

خشتەی قیبلە، لە مزگەوتەکانی بەرایی

خشتەی ژمارە ١: ئەو مزگەوتانەی لە دروستبوونیان، ڕوویان تەنیا لە پێترا بوو [360]

کۆچی	ساڵی س.ب	شار	ووڵات	ناوی مزگەوت	ئاڕاستە
٥	٦٢٦	مەدینە	عەرەبی سعودی	مزگەوتی دوو قیبلە [361]	پێترا
٦	٦٢٧	گوانگژو	چین	مزگەوتی گەورەی گوانگژو	پێترا
١٥	٦٣٧	حەماة	سوریا	مزگەوتی حەماة گەورە	پێترا
٨٠	٦٩٩	حومیمة	ئوردن	کۆشکی حومیمة	پێترا
٨٦	٧٠٥	سەنعا	یەمەن	مزگەوتی گەورەی سەنعا	پێترا
٨٧	٧٠٦	خربة المنیة	ئیسرائیل	خربة المنیة	پێترا
٨٩	٧٠٨	دەمغان	ئێران	مزگەوتی تاریخانیە	پێترا
٩٠	٧٠٩	ئۆرشەلیم	ئیسرائیل	مسجد الأقصى	پێترا
٩٥	٧١٤	ئەریحە	ئیسرائیل	خیربة المنجار	پێترا
٩٥	٧١٤	عەنجەر	لوبنان	مزگەوتی کۆشکی عەنجەر	پێترا
١٢٥	٧٤٣	فرۆکەخانەی عەمان	ئوردن	کۆشکی موشەتتا	پێترا
نادیار	نادیار	بۆهار	عەمان	مزگەوتی سانی رداح	پێترا
نادیار	نادیار	سەمەرقەند	ئۆزبەگستان	بیبی سەمەرقەند	پێترا و ئۆرشەلیم

[360] Gibson, Dan (2017) Early Islamic Qiblas, pp. 128 - 129

[361] مزگەوتی دوو قیبلە، لە عەرەبی سعودی ساڵی ١٩٧٨ س.ب لەگەڵ نۆژەنکردنەوەی، ڕووی لە مەککە کرا.

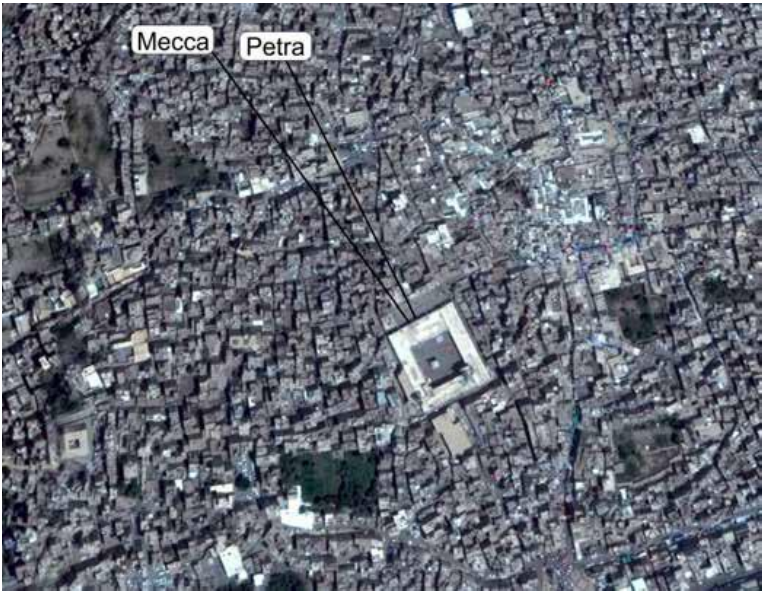

مزگەوتی گەورەی سەنعا، بە ووردبوونەوەیەک لە ئاڕاستەی مزگەوت دەردەکەوێ.
کە ڕووی لە پێترایە[362]

لێرەدا دەبینین موسوڵمانان، زۆر دواتر لە سەردەمی ئەمەویەکان هێشتا هەر نەیانتوانیوە خۆیان لەسەر ئەوە ساخکەنەوە، بۆ نوێژکردن ڕوو لە کوێکەن. بۆیە بە باشتریان زانیووە، هەر لەسەر پێترا بەردەوام بن.

خشتەی ژمارە دوو: ئەو مزگەوتانەی، کە لە کاتی دروستبوونیان ڕوویان لە نێوان پێترا و مەککە بووە (واتە ڕوویان نە لە مەککە و نە لە پێترایە، بەڵکوو لە ناوەڕاستیان) لەو خشتەیەی خوارەوە دەردەکەوێ تا ساڵی ١٢٧ کۆچی، موسوڵمان یەکلانەبوونەتەوە بۆ

362 Gibson, Dan (2017) Early Islamic Qiblas,. pp. 36

نوێژکردن، ڕوو لەکام قیبلە بکەن. پێترا یان مەککە. [363]

کۆچی	ساڵی س.ب	شار	ووڵات	ناوی مزگەوت	ئاڕاستە
٨٧	٧٠٦	واسط	ئێراق	مزگەوتی حەجاج	نێوان مەککە و پێترا
٩١	٧٠٩	دیمەشق	سوریا	الأموی الکبیر	نێوان مەککە و پێترا
١٠٢	٧٢١	بوسری	سوریا	مزگەوتی بوسری	نێوان مەککە و پێترا
١٠٧	٧٢٦	حیر الغربی	سوریا	مزگەوتی حیر الغربی	نێوان مەککە و پێترا
١١٠	٧٢٨	حیر الشرقی	سوریا	قصر حیر الشرقی	نێوان مەککە و پێترا
١٢٢	٧٤٠	بەعلەبەگ	لوبنان	مزگەوتی بەعلەبەگ	نێوان مەککە و پێترا
١٢٧	٧٤٤	حەڕان	ئێراق	مزگەوت و زانکۆ	نێوان مەککە و پێترا
١٥٥	٧٧٢	ڕەققە	سوریا	مزگەوتی ڕەققە	نێوان مەککە و پێترا

یەک لە نموونەی ئەو جۆرە مزگەوتانە. مزگەوتی ڕەققەیە لە شاری ڕەققە لە سووریا ڕووی لە ناوەڕاستی پێترا و مەککەیە

مزگەوتی ڕەققە، ئاڕاستەی بەرەو نێوان مەککە و پێترایە

[363] Gibson, Dan (2017) Early Islamic Qiblas. Pp. 129

خشتەی ژمارە سێ: ئەو مزگەوتانەی لە دروستبوونیەوە، بە شێوەی هاوتەریب، ڕوویان لە پێترا و مەککە بووە[364]

کۆچی	سالی س.ب	شار	وولات	ناوی مزگەوت	ئاراستەی هاوتەریب
١١٥	٧٣٢	تونس	تونس	مزگەوتی زەیتونە	پێترا و مەککە
١٦٨	٧٨٤	قورتوبە	ئیسپانیا	مزگەوتی قورتوبە	پێترا و مەککە
٢٢١	٨٣٦	قەیرەوان	تونس	مزگەوتی عەقەبە بن نافع	پێترا و مەککە
٢٣٦	٨٥٠	سوسە	تونس	مزگەوتی گەورەی سوسە	پێترا و مەککە
٢٥٢	٨٦٦	قەیرەوان	تونس	الأبوان الثلاثة	پێترا و مەککە

خشتەی ژمارە ٤: ئەو مزگەوتانەی هەر لە سەرەتاوە ڕوویان لە مەککە بوو [365]

کۆچی	سالی س.ب	شار	وولات	ناوی مزگەوت	ئاراستە
١٠٩	٧٢٧	بەنبهوڕ	پاکستان	مزگەوتی بەنبهوڕ	مەککە
١١٢	٧٣٠	قەلای عەمان	ئوردون	کۆشکی ئەمەوی	مەککە
١٤٦	٧٦٤	کوفە	ئێراق	کۆشکی ئوخەیزەر	مەککە
٢٣٢	٨٤٧	سامەڕا	ئێراق	مزگەوتی سامەڕا	مەککە
٢٤٥	٨٥٩	سامەڕا	ئێراق	مزگەوتی ئەبو دەلەف	مەککە
٢٦٣	٨٧٦	قاهیرە	میسر	مزگەوتی ئیبن طولون	مەککە

[364] Gibson, Dan (2017) Early Islamic Qiblas,. Pp. 130
[365] Ibid. Pp 130

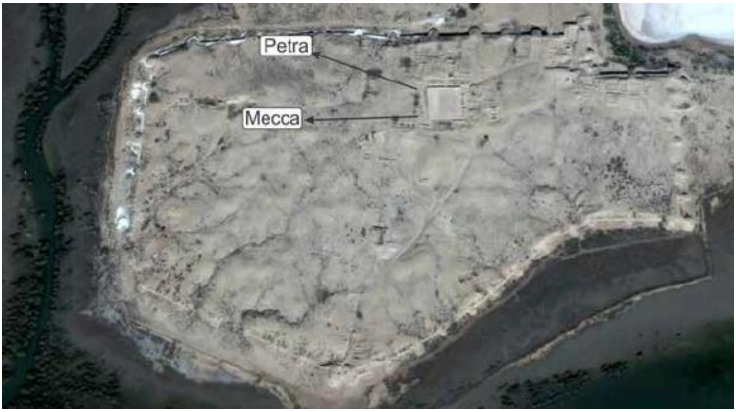

مزگەوتی بەنبهوڕ لە پاکستان. یەکەم مزگەوتە، هەر لە دروستبوونیەوە
لە ساڵی ١٠٩ کۆچی ڕووی لەمەککە بووبێ.

لەو چوار خشتانەی سەرەوەدا، بۆمان دەردەکەوێ پرۆسەی گۆڕینی قیبلەی ئیسلام ماوەیەکی دوور و درێژی پێچووە. تا لە پێترا گۆڕا بۆ مەککە. ئەوەی جێگای سەرنجە مزگەوتەکانی سەرەتای ئیسلام بەرەو پێترا بوون، نەک مەککە. یەکەمین مزگەوت رووی بۆ مەککە لە ساڵی ١٠٩ کۆچی/ ٧٢٧ س.ب، ماوەیەک لە قۆناخی خەلافەتی ئەمەوی تێپەڕیبوو. ئەوسا مزگەوتی بەنبهور لە پاکستان دروستکرا، ڕووی لە مەککە بوو. ئەوەش ماوەیەکی دوورە، لەگەڵ ساڵی یەکەم یان دووەمی کۆچی، کە محمد لە ناوەڕاستی نوێژ ڕووی خۆی بەرەو مەککە وەرگێڕاوە.

ناکۆکی لە مێژووی ئاڕاستەی قیبلە. بە شێوەیەکی گشتی، مرۆڤ دەبێ زۆر بە گومانەوە، لە ڕاستی ڕوودانی ئەو پرۆسەیە بڕوانێ، یان دەبێ موسوڵمانانی بەڕایی ئەو گرنگیەیان بە قسەکانی محمد نەدابێ، و لێی بە گومان بووبن. و لەسەر ڕووکردنە پێترا بەردەوام بووبن.

ڕوو لە پێترا: ٦ – ١٢٥ کۆچی

ڕوو لە نێوانی پێترا و مەککە: ٨٧ – ١٥٥ کۆچی

هاوتەریب بۆ پێترا و مەککە: ١١٥ – ٢٥٢ کۆچی

ڕوو لە مەککە: ١٠٩ – ٢٦٢ کۆچی

ئەوەش بۆمان دەر دەخا تا ساڵی ٢٥٢ کۆچیَ/ ٨٦٦ س.ب بەیەکجاری ڕوو لە مەککە کراوە.[366]

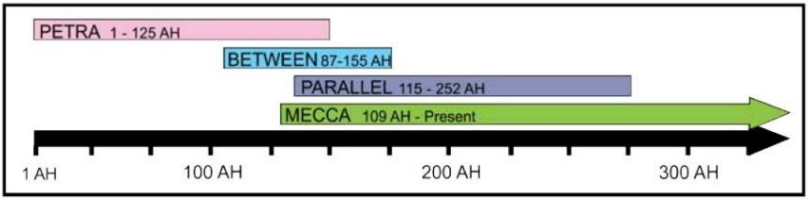

هێڵی مێژوویی تێپەڕیوونی قۆناخەکانی گۆڕانی قیبلەیە لە پێتراوە بۆ مەککە. [367]

میحراب و منارە لە سەرەتای ئیسلام نەبووین

١ میحرابی مزگەوت

میحراب لە مزگەوت، نە لەسەردەمی نەبی محمد و نە لە سەردەمی خەلیفەکانی ڕاشدی، نەبووە.

[366] Gibson, Dan (2017) Early Islamic Qiblas. Pp 130

[367] Ibid. Pp. 172

دوای ڕاپەڕینی ئیبن الزوبێر لە ساڵی ٧٢ک. دژی دەوڵەتی ئەمەوی. و ڕوخانی مەککە، کە بە کوژرانی عبدالله بن زبیر لە ساڵی ٧٣ک/ ٦٩٢ س.ب. لە سەردەمی حەجاج کوڕی یوسف الثقفی کۆتایی هات،[368] و دواتر لە ساڵی ٨٩ ک/ ٧٠٨ س.ب، کاتی کەعبە دووبارە بنیاتنرایەوە، ڕاستەوخۆ نیشانە یان شوێنی میحراب لە دروستکردنی مزگەوتە نوێکان دەستپێکرد. ئەوەی جێگای سەسوڕمانە، تا ئەوکاتە هیچ باس و خواسێک سەبارەت بە میحراب لە ئارادا نەبووە. بۆ ئەوەی باوەڕداران بە

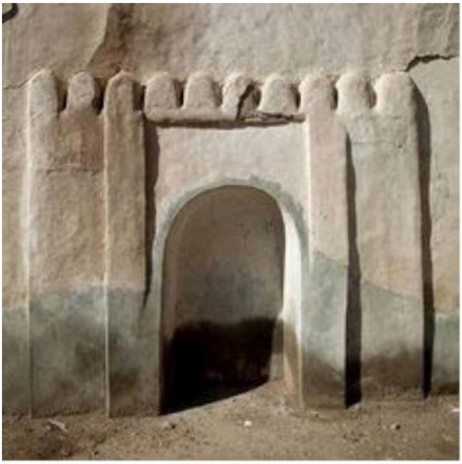

کام ئاڕاستە نوێژ بکەن. لەبەر ئەوەی خانووی مزگەوت بە ئاڕاستەی ڕووی لە قیبلە دروست دەکران. و ئەو دیوارەی لای قیبلە دیاردەکرا و بەس. لەو کاتە بە دواوە، میحراب نەک بۆ ئەو مزگەوتانەی تازە دروست دەکران، بەڵکوو بۆ مزگەوتە کۆنەکانیش زیادکران.

ئەوەش ڕەنگە لەبەر ئەوە بووبێ، کە تا ئەو دە مە لەسەر ئەوە ساخ نەبووبنەوە، ڕوو لەکوێ بکەن. بۆیە بەو شێوەیە ئاڕاستەی نوێی قیبلە بۆ هەر مزگەوتێک دیارکەن. کە بەهۆی میحراب جێگیربکرێ. [369]

مناره

---

[368] Wikipedia

[369] Gibson, Dan (2017) Early Islamic Qiblas, A survey of mosques built between 1AH/622 C.E. and 263 AH/876 C.E. pp. 46

سەبارەت بە منارە لە سەر مزگەوت، کە موسوڵمانان بانگی تێدا دەدەن، ئەوەش لە زانایانی یەهودی نەساری هاتووە. پێش ئیسلام هەروەک إمرؤ القیس لە شیعرەکانی دا ناوی هێناوە. بە مانای (چرا) دێ. ڕەبەن لە دێرەکانی نەسرانی، بۆ کاتەکانی نوێژ و ڕۆژوو، لەسەر چیا یان تەپۆلکەی بڵند دایان ناون. هەروەک امرؤ القیس دەڵێ:

تُضيء الظلامَ بالعشاء كأنها

منارة ممسى راهب متبتل

تاریکی ئێوارەی درەنگ ڕووناک دەکاتەوە

وەک منارەی، ئێوارەی ڕەبەنێکی پاکیزە

شوێنەوارناسان لە دێر و کەنیسەکانی میسۆپۆتامیا و باکووری سوریا، لە چەند شوێنێک بورجی بازنەیی یان چوارگۆشەییان دۆزیوەتەوە، کە بۆ پەرستن و هەڵسان بە سرووتەکانی دینی بەکاریان هێناون. کاتی ئیسلام هات بۆ بانگدان لەسەر دروستکردنی ئەو بورجانە بەردەوام بوو. [370]

ئەوەی ڕاستییێ موسوڵمانان لە سەرەتای بانگهێژی دین، بەبێ بانگدان نوێژیان دەکرد. إبن هشام لە سیرەکەی خویدا دەڵێ:

لەسەردەمی پەیامبەری خودا، کاتی بۆ نوێژکردن کۆدەبوونەوە. بەبێ بانگدان بوو.

هەروەها القسطلانی دەڵێ:

---

[370] یوم قبل وفاة محمد ص ١١١

کاتی موسوڵمانان هاتنە مەدینە. بەبێ بانگدان کۆدەبوونەوە. و نوێژیان دەکرد. [371]

ئەو دەربڕینانە، لەگەڵ ئەوەی کە بیلالی حەبەشی یەکەمین بانگدەری پەیامبەر بووبێ. ناکۆکن. ئەگەر بیلال بانگی دابێ، إبن هشام و القسطلانی کە دووکەسایەتی بەناوبانگن لەناو بیۆگرافی نووسانی موسوڵمان. ئەوەش جێگای متمانە نییە. لەبەر ئەوەی لە قۆناخی مەککە، نەریت و یاساکانی یەهودی نەساری بوون، بۆیە بانگدان نەبووە، بەڵکوو لە مەدینە دەستی پێکرد. لە عبدالله کوڕی عومەر دەگێڕنەوە، گوتوویەتی:

کاتی موسوڵمانان هاتنە مەدینە کۆ دەبوونەوە، نوێژیان دەکرد، کەس بانگی بۆ نەدەدا. رۆژێک لەسەر ئەوە گفتوگۆکرا. هەندێک گوتیان، ناقوسێک وەک هی نەسارییەکان دانێن. هەندێکی تر گوتیان کەڕەنایەک وەک هی یەهودیەکان لێدەن.[372] ئەوەش نیشانەیەک بوو کە تا ئەو کاتە کەس بیری لێندەکردەوە. دوای بانگدان دەستی پێکرد. هەندێک دەڵێن هەر لە یەکەم ساڵ دوای کۆچ دەستی پێکردووە. هەندێکیتر دەڵێن لە سەردەمی نەبی محمد نەبووە. و دواتر دەستی پێکردووە.[373]

371القسطلانی (١٩٩٦) إرشاد الساري لشرح صحيح البخاري، المحقق: محمد عبد العزيز الخالدي. ج٢ ص ٣

372 رواه الألباني، في صحيح الترمذي، عن عبدالله بن عمر، الصفحة أو الرقم:190، حديث صحيح.

373 رواه الوادعي، في صحيح دلائل النبوة، عن أبي عبدالله بن زيد ، الصفحة أو الرقم:353، حديث حسن.

سەردەمی جاهیلی ڕەنگدانەوەی یەهودیە نەساڕیەکان بوو

ئەدەب و هوشیاری کۆمەڵایەتی کە لە ناوەڕاستی سەدەی پێنجەمی س.ب لە دوورگەی عەرەبی دەستی پێکرد. هەرچەندە ئەو ماوەیە لە ناو مێژوو و کەلەپووری ئیسلام، بە سەردەمی جاهلی ناسراوە. کەچی بە پێچەوانەوە، دەبێ بە سەردەمی زێڕینی هوشیاری لە دوورگەی عەرەبی دابنرێ. بە دەستپێکردنی ئەو قۆناخە، تەکانێکی مەزن بە ئەدەب و هوشیاری و بیرکردنەوەی هەڵبژاردەی کۆمەڵگە درا. ئەو تەکانەش لە بوارەکانی بازرگانی، کولتووری، ئەدەبی و دین لە دوورگەی عەرەبی بەگشتی و حیجاز بە تایبەتی بوو.

ئەو سەردەمە، لەبواری ئەدەبی، بە چەرخی زێڕینی ئەدەبی عەرەبی دەژمێردرێ. کە تەمەنی نزیکە سەد و پەنجا تا دوو سەد ساڵ دەبوو. و تا سەرهەڵدانی ئیسلام هەر بەردەوام بوو. بێگومان ئەو پێشکەوتنە وا لە خۆیەوە نە هاتووە. بەڵکوو هۆکاری مێژوویی و کۆمەڵایەتی و سیاسی خۆی هەبووە.

بەر لە سەردەمی جاهیلی، ناوچەکانی حیجاز وەک بیابانێکی دابڕاو. لەلای باشووری یەمەن. و لەلای باکووری شام و میسۆپۆتامیا بوون. هەر دوولایان ئەوەندە دوورەدەست بووین، کە بە هەزاران ساڵ بێجگە لە ڕەوەند (بدوي) زیاتری تێدا نەژیاوە. باشە ئەو هوشیارییە نەتەوەیی و بازرگانی و ئەدەبی و دینییە، لە ناکاو لە کوێوە هات؟

وەڵامەکەی دەتوانرێ بەم شێوەیە بێ: بە درێژایی تیپەڕبوونی کات، دوو گرووپی سەرەکی کۆچبەر لە مەدینە نیشتەجێ بووین.

گرووپی یەکەم: دوای تێکشکانی ڕاپەڕینی یەهودیان و کەوتنی ئۆڕشەلیم، لە ساڵی ٧٠ س.ب. زۆر خەڵکی یەهودی، لە ترسی ڕۆمانەکان، دەستیان بە کۆچ بۆ شوێنی دوورەدەست کرد. دوو لەو شوێنانەش دوورگەی عەرەبی و یەمەن بوون. هەندێک لەو کۆچبەرانە لە یەتروب گیرسانەوە. وەک مەزەندە دەکرێ ژمارەی ئەو یەهودیانە زیاتر لە ٢٠ بنەماڵە دەبوون.

گرووپی دووەم: هۆزەکانی عەرەبی یەمەن بوون. کە لە سەدەی دووەمی س.ب، دوای تێکشکانی بەنداوی مأرب بەرەو باکوور کۆچ و ڕەویان کرد. لەو کۆچبەرانە هۆزەکانی ئەوس و خەزرەج لە یەتروب گیرسانەوە. هەورەها ئوزد و خەزاعە هەنگاو بە هەنگاو مەککەیان بۆ یەکەمین جار ئاوەدانکردەوە. [374]

بەڵام ناوچەی ئێستای مەککە، کە بە تێکڕای ساڵانە ٤،٣ ئینج بارانی لێ دەبارێت (١١ سم) .بەهۆی بەرزی پلەی گەرمی بیابان و بارودۆخی بێ بەرهەمەوە. ئەستەم بوو، بۆ ئەوەی هیچ ڕووەکێک لێ گەشە بکا، چ جای گەشەپێدانی خۆراکی پێویست بۆ پشتگیریکردنی دانیشتووانێکی زۆر. بۆیە هەرچەندە هۆزەکانی ئوزد و خەزاعة لەو ناوچەیە گیرسابوونەوە، کەچی تا ماوەیەکی زۆر دوور ئاوەدانی نەبوو. و هەروەک شوانکارە و بەدەوی دەژیان[375]

بەڵام کۆچی یەهودیە نەسارییەکان بۆ ناوچەی مەککە و حیجاز، بنەڕەتی ئەو هوشیارییە بوو. کە ناوی لێنرا جاهیلی. یەهودیە نەساریەکان لەو کاتەدا لەسەردەمی زێڕینی شارستانی، لە ناوچەکانی شامی وەک پێترا و بوسری و لازقیە و بیابانی سینا دەژیان. و خاوەنێ کولتوور و

[374] Gibson، Dan (2011) Qur'ānic Geography. Pp. 216
[375] Ibid. Pp 234

کەلەپوورێکی مەزنی مێژوویی بوون. بەڵام دوای تێکشکانی دەوڵەتی تەدمور. و بەدیلگیرانی زەنوبیەی شاژنی تەدمور (٢٤٠ – ٢٧٤ س.ب)، یەهودیە نەسارپەکان شوێنیان پێ لەق بوو. زۆر لەوانە بەدوای شوێنێکی دوور لە دەستەڵاتی بێزەنتی دا دەگەڕان. ئەوەش لەگەڵ کۆچی یەهودیە نەسارییەکان لە شامەوە دەستی پێکرد.[376]

شتێکی تری سەرنج ڕاکێش سەبارەت بە پەرستگای مەکە هەیە. پەرستگای مەککە یان کەعبة، کە بۆ یەکەم جار لەلایەن قصی بن کلاب نزیکەی ٢٠٠ ساڵ بەر لە ئیسلام دروستکرا، ناو لە پەروەردگاری ئەو شوینە نرا (رب البیت) واتە خاوەن ماڵ. ئەو ووشەیە (خاوەن ماڵ) لە ناو عەرەبانی پێش ئیسلام یان جاهیلی، تەنیا هەڵگری ناوی (خودا بوو). ئەوەش نەک ئێل یان إلاه بێ. بەڵکوو دوای پێناسەی عەرەبی عەدنانی هاتووە. وکەعبەش ناوی البیت، یان ماڵی خوای لێنرا. [377]

ئەو دیاردەیەش، هەر لە دەستپێکردنی کۆچی یەهودیە نەسارپەکان. لە شامەوە بۆ حیجاز، بە هۆی ئاستی شارستانیەتی و هوشیاری و جیهانبینیان. سەرەتای سەردەمێکی نوێ لە حیجاز و ناوچەکانی تری دوورگەی عەرەبی دەستی پێکرد. ئەو چالاکیانەی یەهودیە نەسارپەکانیش لە بواری بازرگانی و ئەدەبی و پەیوەندی لەگەڵ شام و میسۆپۆتامیا، لەلای باشووریش، پەل هاویشتن بۆ یەمەن تا دەگاتە هیند.[378]

بازرگانەکانی مەککە، بە گشتی لە هۆزی قورەیش بوون، کە باوەڕی یەهودی نەسارِی تێدا چەکەرەی کردبوو. و چەندین بنەماڵە دەستیان بە بازرگانی کردبوو. بەڵام هاشم بن عبد

---

[376] حسين العودات (١٩٩٢) العرب النصارى، عرض تاريخي. دمشق، الأهالي للطباعة ق النشر و التوزيع. ص ١١٣

[377] فريحة، د. أنيس، ملامح واساطير ص ١٥٩ - ١٦٠

[378] حسين العودات (١٩٩٢) العرب النصارى، عرض تاريخي. دمشق، الأهالي للطباعة ق النشر و التوزيع. ص ١١٤

مناف، باوکی عبدالمطلب یەک لە گەورەترین و دەوڵەمەنترین بازرگانی مەککە بوو. و پەیوەندییەکی باشی لەگەڵ دەستەڵاتداری بێزەنتی لە شام هەبوو. و پەیمانێکی لەگەڵ ئیمپراتۆری بێزەنتی بەست، کە بریتی بوو لە نامەیەک کە هەر یەک لە بازرگانانی مەککە بێنە شام پارێزراون. ئەوەش وایکرد.[379]

بازرگانی قورەیش، لە سەرەتادا سنووردار بوو، لە سنووری ناوچەی مەککە و تائف و یەترب و هتد، تێ نەدەپەڕاند. بەڵکوو بازرگانی بیانی (عجم) کاڵای بیانیان دێنان. و دەیانفرۆشتنە عەرەبەکانی ناوچە. عەرەبەکانی ناوچەش وەک بازرگانی خۆجێی مامڵەتیان، بەو کاڵایانەوە دەکردن.[380]

لە دوای ئەویش عبدالمطلبی کووڕی و لە هەر هەمووشیان گرنگتر نەجیبزادەی بازرگانی قوڕەیش خەدیجە کچی خوەیلد بوو. کە بازرگانییەکەی بە تەنیا بەقەد نیوەی بازرگانی قوڕەیش بوو.[381]

بێجگە لە بازرگانی، لە هەمان کاتدا، کۆچی نەساڕییەکان بۆ مەککە و حیجاز پەرەسەندنی بیری یەکتاپەرستی و هوشیاری ئەدەبی و بەتایبەتی شیعری جاهلی بوو. ئەوەش بە ڕوونی کاردانەوەی، لە سەرتاسەری دوورگەی عەرەبی هەبوو. و هۆکاری چالاکی بازاڕی ئەدەبی بوو،

---

[379] الأمام محمد بن یوسف الصالح الشامی. سبیل الهدی و الرشاد في سیرة خیر العباد. الجزء الأول ص ٣١٦ - ٣١٧ ، عبدالکریم، خلیل (١٩٩٧) قریش من قبیلة الی الدولة المرکزیة. الطبعة الثانیة، سیناء للنشر. قاهرة. مض. ص ٥٢

[380] الصفراني، ریاض رحیم حسین (٢٠١٧) هاشم بن عبد مناف. دراسة في سیرته الشخصیة. الطبعة الأولی. العراق کربلاء المقدسة العتبة الحسینیة المقدسة. قسم شؤن الفکریة و الثقافیة.ص ١٩٦

[381] حسین العودات (١٩٩٢) العرب النصاری، عرض تاریخي. دمشق، الأهالي للطباعة ق النشر و التوزیع. ص ١١٤

له مەککە و سەرتا سەری حیجاز. تا دوایی نووسەری قورئان شیعری ئەو شاعیرانەی بە شێوەی پەخشان بە ناوی وەحی دووبارە کردوونەتەوە:

بەناوبانگترینی ئەو شاعیرانەی جاهیلی، کە قورئان بەیتی شیعرەکانیانی کۆپیکردووە: إمرؤ القیس، أمیة بن أبی الصلت و زید بن نوفل بوون. لە خوارەوە لە هەر یەکەیان نموونەی شیعر لەگەڵ ئایەتی قورئان دەخەینە ڕوو (بۆ ئەوەی لەیەکچوونەکە بە جوانی بکرێ دەق شعرەکان و ئایەتەکانی قورئان هەر بە زمانی عەرەبی دادەنرێن). هەڵبەتە شاعیری تریش هەن. بەڵام ئەوە پێویستی بە بابەتێکی سەربەخۆ هەیە.

إمرؤ القيس

دنت الساعة و إنشق القمر عن غزال صاد قلبي و نفر
مربي يوم العيد فى زينة فرمانى فتعالي فقعر
سهام من لحظ فاتک فر عني کهشيم المحتظر
بالضحى و الليل من طرته فرقه ذا النور کم شيء زهر
قلت إذا شق العذار خده دنت الساعة و انشق القمر

القرآن الكريم - سورة القمر ٥٤: ١
اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ (١)

القرآن الكريم - سورة القمر ٥٤: ٢٩ – ٣٠
فَنَادَوْا صَاحِبَهُمْ فَتَعَاطَى فَعَقَرَ (٢٩) فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ (٣٠)

القرآن الكريم - سورة الضحى ٩٣: ١-٢
وَالضُّحَى (١) وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَى (٢)

أمية بن أبى الصلت

آله العالمين و كل أرض و رب الراسيات من الجبال
بناها و ابتنى سبعا شدادا بلا عمد يرين و لا حبال
وسواها و زينها بنور من الشمس الضيئة و الهلال

القرآن الكريم سورة لقمان ٣١: ١٠

خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ (١٠)

زيد بن نوفل

فقالت مريم أنى يكون ولم أكن بغياً ولا حبلى ولا ذات قيم / فقال لها إني من الله آية وعلمني والله خير معـلم / وأرسلت ولم أرسل غويا ولم أكن شقيا ولم أبعث بفحش ومأثم

القرآن الكريم - سورة مريم ١٩: ٢١- ٢٣

قَالَتْ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ وَلَمْ أَكُ بَغِيًّا (٢٠) قَالَ كَذَلِكِ
قَالَ رَبُّكِ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ وَلِنَجْعَلَهُ آيَةً لِلنَّاسِ وَرَحْمَةً مِنَّا وَكَانَ أَمْرًا مَقْضِيًّا (٢١)
فَحَمَلَتْهُ فَانْتَبَذَتْ بِهِ مَكَانًا قَصِيًّا (٢٢) فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَى جِذْعِ النَّخْلَةِ
قَالَتْ يَا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هَذَا وَكُنْتُ نَسْيًا مَنْسِيًّا (٢٣)

لە ناو گشت شاعیرانی جاهیلی، أمية بن أبى الصلت زۆرترین لە شیعرەکانی، لە ناو ئایەتەکانی قورئان دووبارە بوونەتەوە. تا ئەو ئاستەی هەندێ لێتۆژەرەوە، پێیان وایە قورئان لەسەر زمانی محمد دووبارەکردنەوەی شیعرەکانی (أمية بن أبي الصلت)ە.

گرنگی بابەتی شیعرەکانی أمية لەوەدایە، کە بە هۆی پەیوەندی نزیکی ڕاستەوخۆی، لەگەڵ ئیسلام و محمد هەبووە. خۆی یەک لەو حەنیفیانە بووە لەگەڵ عبدالمطلب، دواتریش أبي طالب چۆتە خەڵوەت .لە ئەشکەوتی حەرا و محمدیش وەک هەرزەکارێک، بەشێوەیەکی بەردەوام هاودەمیان بووە.

شیعرەکانی أمية بە شێوەیەکی فراوان لەناو خەڵکی بڵاو بووبوونەوە. محمدیش زۆر ئارەزووی بیستنی دەکردن. و هەمیشە داوای دەکرد زیاتری گوێ لێبن. [382]

ئەوەش وەڵامی دوو پرسیاری گرنگ دەدەنەوە:
یەکەمیان: یەهودیە نەسارپەکان بزوێنەری هوشیاری شارستانی و ئەدەبی بووین، لە دوورگەی عەرەبی. توانیان لە ڕێگای دین و ئاستی بەرزی شیعری جاهیلی، دوورگەی عەرەبی لە کۆمەڵگەیەکی ڕەوەند (بدوي) دوور لە شارستانی، بگەیێننە ئاستی کۆمەڵگەکانی شام میسۆپۆتامیا. خۆ ئەگەر دین و ئاستی زیرەکی ئەو قەشە و ڕاهبانە نەبوایە، ڕەنگە کارێکی ئەستەم بوایە.

دووەم: لە مەککە بوتپەرست نەبووین. و لە ناوچەی مەککە، مەدینە و تائف دینی یەکتاپەرستی هەبووە. بەڵگەی ئەوەش لە مەککە و مەدینە و تائف دێر و پەرستگای دینەکانیتر هەبووین. لەوانە یەهودی، یەهودی نەسارِی و کریستیان و سابئي. بە تایبەتی

[382] الذيب، دكتور سامى. شعر الجاهلي فى القرآن. حوار المتمدن عدد ٤٦٤٥ بتاريخ ٢٧ – ١١ - ٢٠١٤

له مەککە کەسانی وەک قەشە وەرەقة بن نوفل و أمية بن أبي الصلت و عبدالمطلب کە هەم یەکتاپەرست و هەم گەورە و دەستەڵاتدار بووین لە مەککە. ئەوەش دەیسەلمێنێ کە نە مەککە بوتی لێبووین و نە محمد بوتی شکاندووە.

سێیەم: شیعری جاهیلی، بە شێوەیەکی گشتی شیعری خوداپەرستییە. و بەتاڵە لە کفر. ڕەنگدانەوەی هزری ئایدیۆلۆژی، و گوزارە دینییەکانی یەهودی نەساڕی، کریستیانی و یەهودی لە ناو دقەکانی شیعری جاهیلی دەدۆزرێنەوە. تا دەگاتە ئەوەی نووسەری قورئان، وەک پێشتر ئاماژەی پێکرا. هەندێک لەو شیعرانە، لە ناو ئایەتەکانی قورئان دووبارە بوونەتەوە.

بۆیە دەتوانین بڵێین: خودا پەرستی مەککەی بەر لە ئیسلام، هەمان خودا پەرستی محمد بوو. هەر ئەوانیش (یەهودیە نەساڕیەکان) بەتایبەتی قەشە وەرەقە بن نوفل ڕاستەوخۆ. و حەنیفیەکانی تر ناڕاستەوخۆ بەشداری، یان کاریگەریان لە سەر دروستبوونی دینی ئیسلام هەبووە. هەر ئەوانیش، کاریگەریان لەسەر یەکگرتنی گشت ڕێبازەکانی یەهودی نەساڕی هەبوو. کە لە ئەنجامدا ببێتە ئەو دینەی محمد دروستیکرد و بە ئیسلام ناوی دەرکرد. [383]

ئەو دەربڕینە مانای ئەوە نادا کە کاریگەری دینەکانی تری لەسەر نەبووبێ. ڕەنگە کەم یا زۆر کاریگەری یەهودیشی لە یەترب هەبووبێ. هەروەها کاریگەری کریستیانی لە یەمەن. یان لە باکوور لە حیرە و بوسری. لە ناوچەکانی نەجد، ئال کندة هۆکار و پالنەربوون.

بە شێوەیەکی گشتی، هەر لە پێش سەرهەڵدانی دینی ئیسلام، دوورگەی عەرەبی پڕبوو لە هزری یەکتاپەرستی، بیروڕای جیاواز لەسەر خودا و ئاکارەکانی. زۆر ووشە و چمک لەسەر خودا و یەکتاپەرستی سەردەمی جاهیلی، لە قورئان و مێژووی ئیسلام بەکارهاتوون. و تا

[383] علی، دکتور جواد، مفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام جلد ٥، ص ٤٢٨

ئێستا لە ناو باوەڕدارانی موسوڵمان بەردەوام بەکاردین. وەک: أسلمت، سنة، شريعة، وحي، جهنم، حلال، حرام، شفاعة، مصحف، الله اكبر و زۆریتر. [384]

بە گشتی کۆچی نەساڕییەکان، تەنیا کاروانێکی دەربەدەری نەبوو، بۆ دوورگەی عەرەبی. بەڵکوو گواستنەوەی شارستانی شام و ئیسرائیل بوو. و لە دوورگە بووە سەرچاوەی هوشیاری دینی، کۆمەڵایەتی بەگشتی لە سەرتاسەری حیجاز و دوورگەی عەرەبی.[385]

یەهودیە نەساڕیەکان دوای شکەستیان لە شام. و جێگیربوونیان لە حیجاز، بۆگەیشتن بە دەستەڵاتی کۆمەڵایەتی. گشت هەوڵێکیان لە ڕێگای هوشیاری دینییەوە دەدا. ئەوەش تەنیا بۆگەیشتنە ئاستی دەستەڵاتێکی دینی و کۆمەڵایەتی، تا بتوانن حیجاز بکەنە پێگایەک بۆ بەردەوامی لە خەونی ڕزگارکردنی ئۆڕشەلیم و چاوەڕوانی گەڕانەوەی کریست. بۆ ئەوەش ناوی حەنەفیان وەک ئامرازێکی کاریگەر، لە ناو خەڵک بەکار دێنا.

---

384 الذيب، دكتور سامي. شعر الجاهلي فی القرآن. حوار المتمدن عدد ٤٦٤٥ بتاريخ ٢٧- ١١- ٢٠١٤

385 حسين العودات (١٩٩٢) العرب النصارى، عرض تاريخي. دمشق، الأهالي للطباعة ق النشر و التوزيع. ص١١٤

مەككە شاری یەهودیە نەسارپەکان بوو

دەستەڵاتی یەهودیە نەسارپەکان لە مەککە، دەمێک بوو سەقامگیربووبوو. ئەوان هەر لە کۆنەوە بە ناوی حەنیفی، لە مەککە خەریکی بڵاوکردنەوەی دینی یەهودی نەسارێ بوون. و دەستەڵاتیان لە مەککە زۆر بەهێز بوو. کەسانی وەک عبدالمطلب و وەرەقە بن نوفل و أمية بن أبی سلط، ڕۆڵی بڵاوکردنەوەی باوەڕی یەکتاپەرستی و ئەدەبیان لە ئەستۆ بوو. و بەشێوەیەکی سیستەماتیک خەریکی بڵاو دەکردنەوەی دینی یەهودی نەسارێ بوون. ئەوان بە هەر شێوەیەک دەیانەویست ڕێبازی ئیبراهیم لە ناو عەرەب بڵاوبکەنەوە.

کاتی دەوڵەتە نوێکەی محمد لە شاری مەدینە دامەزرا. هێشتا باسێک لە شاری مەککە نەبوو. یان بە مانایەکیتر ئەو پیرۆزییەی کە پێی ڕەوا بینراوە زۆر دواترە. بگرە تا هاتنی دەوڵەتی ئیسلام بۆ داگیرکردنی مەککە.

تا ئەو دەمەش مەککە هێشتا هەر لەسەر ڕێبازی یەهودی نەسارێ بووە. ئەوەی ناوی ئیسلام بووە تەنیا دەوڵەتی قورەیش بوو. ئەو ڕێبازەش تا گرتنی مەککە، هەر بەردەوام بووە.

دەوڵەتی ئیسلام لە سەرەتای ساڵی ٦٣٠ س.ب هێرشی بۆ سەر شاری مەککەهێنا و داگیریکرد، ئەوەش دەکاتە ساڵێک دوای هێرش بۆ سەر مؤتة. کاتێ دەوڵەتی ئیسلام بتوانێ هێرش بۆ مؤتة لە دەرەوەی دوورگەی عەرەبی بەرێ، خۆ دەبێ بۆ دوکردنی لەشکری ئیمپراتۆری بیزەنتی، هێزێکی گەورەی هەبووبێ. ئەگەر مەککە ئەوەندە شارێکی گرنگ بووبێ،

دەبوایە وەک هێمایەکی مەزن کە شوێنی پێگای ئیبراهیم و ئیسماعیل بووە، زۆر زووتر داگیر بکرابوایە. لەبەر ئەوەی کەعبەی لێبوو. و وەک مێژوونووسانی موسوڵمان دەڵێن دەبێ وەحی هەر لە مەککە بۆ محمد هاتبێ. داگیرنەکردنی مەککە، لە سەرەتای دروستبوونی دەوڵەتی قورەیش، تەنیا یەک مانای هەیە. نابێ مەککە شارێکی پیرۆز بووبێ. و ئەو گرنگیەشی بۆ ئیسلام و نەوەکانیتری ئیبراهیم نەبووە. بۆیە خەم لە گرتنی نەخوراوە. و ئەوەندە درەنگ داگیرکراوە.

نیشانەیەکیتر، کە تا ئەوکاتەش دەوڵەتی ئیسلام، هەر لەسەر دینی یەهودی نەسارێ بووە. بەڵگەی ئەوەش، ئەم چیرۆکەیە:

یەک لەو شتانەی یەهودیە نەسارێیەکان بە درێژایی ماوەی ڕابردوو کردبوویان، ئەوەبوو دار و بەردی دیوارەکانی ناوەوەی پەرستگای مەککەیان، بە نەخش و نیگاری، وێنەی فریشتە و نەبیەکانی، وەک ئیبراهیم و موسا و یەشوع و یەسو (کریست) و مەریەمی دایکی نەخشاندبوو. ئەوەش وەک پیرۆزییەک بوو، بۆ ڕەچەڵەکی ئیبراهیم و پیرۆزی باوەڕی یەکتاپەرستی. کە لە بۆنەی دینی، لە مەککە پیرۆز دەکران.

لە ڕۆژی داگیرکردنی مەککە. یەکەم شتی محمد کردی، بوت شکاندن نەبوو، لەبەر ئەوەی هەرگیز بوت لە کەعبە نەبووین. بەڵکوو یەکسەر چووە ناو بەیت. و فەزلی کوری عەباسی کوری عبدالمطلبی نارد، جامێک ئاو لە بیری زەمزەم بێنێ. دوایی فەرمانی دا قوماشێک تەڕکەن و ئەو وێنانەی لەسەر دیواری کەعبە نەخشێنرابوون، هەموویان بسڕنەوە. بەڵام دەستی لەسەر دوو وێنە دانا. و گوتی بێجگە لەوانەی لەژێردەستم دان، ئەوانەیتر هەمووی بسڕنەوە. کە دەستی لەسەر وێنەکان هەڵگرت، وێنەی یەسو (عیسا) و مریەمی دایکی بوون. [386]

[386] حسین، العودات (١٩٩٢) العرب النصاری، عرض تاریخی . الأهالی للطباعة و النشر و التوزیع

هەڵبەتە ئێمە نازانین ئەو وێنانە چۆن بووین و چەند گەورە بووین. ئەوەی ئێمە دەزانین، وەک نەخش لەسەر بەردەکانی ناوەوەی پەرستگا کێشرابوون.

ئەوەش تەنیا یەک مانای هەیە، مەککە هەر لەسەرەتاوە دێیەکی ئاسایی یەهودیە نەسارِیەکان بووە. و هەرگیز نە بوتی تێدابووە، نە بوتپەرست بووین. ئەو چیرۆکە بەڵگەیە بۆ ئەوەی، دینە نوێکەی محمدی تا ئەو کاتەش، واتە تا داگیرکردنی مەککە. هەر لەسەر رِێبازی یەهودی نەسارِی بووە. ئەو دەوڵەتەی لە مەدینە پێشتر دامەزرابوو، دەوڵەتێکی یەهودی نەسارِی بوو. بەناوی دەوڵەتی ئیسلام. کە دواتر هەمان ناو، بەسەر دینەکەش دابرِا. و بووە دینی ئیسلام. ئیتر دین و دەوڵەت بوونە یەک. مرۆڤایەتی ئێمە خۆش.

مەککە لە بواری شوێنەوارناسی

لە رِووی شوێنەوار ناسییەوە ناوچەی مەککە زۆر هەژارە. کە تا ئێستاش لە لیستی یونسکۆ دانییە. دان جیبسن لە پەرتووکی جوگرافیای قورئان دەنووسێ:

> لە ساڵی ٢٠٠٢ دەرفەتێکم بۆ رەخسا، سەردانی دووەمین کۆنفرانسی توێژینەوەی نەبەتییەکان بکەم، کە لە شاری پێترای ئوردن بەسترا. کۆنفرانسەکە لەلایەن زانکۆی ئەلحسێن بن تەلالەوە رێکخرابوو. لە کۆنفرانسەکەدا هەڵێکم بۆ رەخسا لەگەڵ چەند شوێنەوارناسێکی پێشەنگی ئوردنی و سعودی قسە بکەم. بە تایبەتی دەربارەی تۆمارە شوێنەوارییەکان لە مەککە و دەوروبەری پرسیارم لێکردن. کەچی ئەوان نەیانویست بە ئاشکرا ئاماژە بە ناویان بکرێ، یان ناویان بهێنرێت، بەڵام دانیان بەوەدا نا کە تۆمارە

شوێنەوارییەکان لە مەککە لە بنەڕەتدا پێش ساڵی ٩٠٠ی س.ب بوونیان نەبووە. من چاوەڕێم دەکرد، بەرگری لەو بۆچوونە بکەن. کە مەککەی کۆن شارێکی دیواردارە و خانوو و باخچە و بینای گشتی و پەرستگای تێدایە .سەریان لەقاند و گوتیان: هیچ شتێکی لەو جۆرە لەوێ نەبوو.[387]

ئەو دان پێدانانەی شوێنەوارناسانی عەرەبی ئوردن و سعودی، دانپیانانێکی ڕاستەوخۆیە. و بەڵگەیە بۆ ئەوەی تا دوای سەدەی نۆیەمی س.ب هیچ شوێنەوارێکی کۆن لە مەککە بەتایبەتی کەعبە نەبووە. واتە ٢٦٨ ساڵ دوای کۆچی دوایی محمد. بۆیە بەشێوەیەکی لێبڕاو قەدەخەکراوە، بەدواداچوون و هەڵکۆڵین، لە هیچ شوێنی مەککە دا بکرێ.

[387] Dan Gibson (2011) Qur'ānic Geography. A survey and evaluation of the geographical references in the Qur'ān with suggested solutions for various problems and issues. Independant Scholar’s Press. Canada. Pp 223

هەولدانی چوارەم

بۆ داگیرکردنی ئۆرشەلیم و کۆتایی یەهودیە نەساریەکان

دوای مردنی ئەبو بەکری سدیق ساڵی ٦٣٤س.ب، عومەر بووە خەلیفە[388]. ئەو کاتەدا دەوری خەلیفە بە ڕاوێژکاری عەرەبی یەهودی نەسارێ تەنرابوو. لە ڕێگای ئەوانەوە لەشکری ئیسلام توانی بچێتە ناو شام. ئەو خاکەی باش لێی شارەزابوون. و هاوپەیمانی پێشتریان لێ هەبوون. لە زۆر ئەو ناوچانە تا ئەو کاتەش یەهودی نەسارێ لێ دەژیان. لەگەڵ هەندێک لە هۆزی قورەیش، کە کۆچیان بۆ بیابانی حیجاز نەکردبوو. بە هۆی شارەزایی کۆچکردووەکان و بوونی یەهودی نەسارێ و عەرەبی قورەیش لەو ناوچانە گەڕانەوەی کۆچکردووەکان لەگەڵ لەشکری ئیسلام بۆ سوریا، هیچ سەختیەکیان نەهاتە ڕێگا.

لە ساڵی ٦٣٦س.ب بەبێ هیچ بەرگریەکی (هەرقەل) ئیمپراتۆری بیزەنتی، لەشکری ئیسلام سەرتاسەری خاکی سوریایان داگیرکرد. هاوسەنگیەکان گۆڕان. و هێزەکانی عەرەب و یەهودی نەسارێ لە سوریا بە هێزتربوون. و ڕوویان لە ئیسرائیل کرد. لە شاری ئۆرشەلیم نزیکبوونەوە. و گەمارۆیان دا. هەرقەل ئۆرشەلیمی دایەدەست کریستیانەکان.

دوای چەند شەڕیماڵوێرانکەر، و کوژرانی خەڵکی زۆر شار زیاتر توانای بەرگری نەما. لەلایەکیتر لەشکری عەرەبی و یەهودیە نەسارێیەکان، هەر لە ساڵی ٦٣٤س.ب یەوە

---

[388] بەپێی لێکدانەوەی تیوفیل الرهاوی و پەرتووکی The Teaching of Jacob, Doktorina Jacobi ، کە دواتر باسیان دەکرێ، دەبێ محمد سالی ٦٣٤ س.ب لە ژیاندا بووبێ. ئەو بەڵگەیەش بێجگە لەوانە لە دۆکومێنی ڕۆمانیش تۆمارکراوە. کەواتە ئەو هێرشە دەبێ لەژێر چاوەدێری محمد خۆی بووبێ. نەک عومەر.

کریستیانەکانی نێوان بێت لەحم و ئۆرشەلیمیان لە سرووت و ڕێتواڵە دینییەکانی خۆیان قەدەخەکردبوون. لەو کاتەدا لە ئۆرشەلیم پەتریاک سوفرون لە ووتاری ئاهەنگی لەدایکبوونی کریست. ئاگاداری خەڵکی کردەوە. کە ئیتر بەرگەی زیاتر ناگرن. و با کوشتاری ساڵی ٦١٤س.ب دووبارە نەبێتەوە. بۆیە باشترە دەرگای شار بکەنەوە. دەرگای شاریان بۆ لەشکری داگیرکەر کردەوە.

مێژووی هاتنە ناوشاری ئۆرشەلیم لە نێوان سالانی ٦٣٥ تا ٦٣٨ س.ب ڕوون نییە. بەڵام بە باوەڕی لێکۆڵەرەوان دەبێ، ساڵی ٦٣٧ س.ب بە کردنەوەی دەروازەی شار داگیرکەرەکانی یەهودی نەساری و عەرەب چووبنە ناو شار [389]

بە کردنەوەی دەروازەی شار و گەیشتنی سوپای عەرەب و یەهودی نەساری، خۆزگەی چەند ساد ساڵەی یەهودیە نەسارییەکان هاتە دی. لەو کاتەوە لە ئۆرشەلیم، گەیشتنە دەستەڵاتی ڕەها. و نۆژەنکردنەوەی پەرستگا و چاوەڕوانی گەڕانەوەی کریست.[390]

دوای چوونە ناوشاری ئۆرشەلیم،ڕاستەوخۆ ڕوویان لە گۆڕەپانی پەرستگاکرد. کە لەدەست شەڕی ماڵوێرانکەری، یەک لە دوای یەک کاول بووبوو. ئەو شوێنەش، لای خەڵکی لەبیرچووبووەووە. بەڵام یەهودیە نەسارییەکان و عەرەبە هاوپەیمانەکانیان، بە خرۆشەوە بوون، بۆ نۆژەنکردنەوەی پەرستگا.

لێرەدا دوو گەواهی هەن کە دەبێ لەبەرچاو بگیرێن:
یەک لەوانە دەڵێ:

---

389 Ibid. Pp 55
390 Ibid. Pp 56

کاتی عەرەبەکان هاتنە ناو شاری ئۆڕشەلیم، لە ناویاندا کەسانی بەنی ئیسرائیل هەبوون. کەڕێگا و شوێنی پەرستگایان پیشان دەدان.[391]

گەواهییەکیتر، بە ناوی تیودۆر باسی ئەو دیمەنە دەکا:

تەنیا بە گەیشتنیانە ئۆڕشەلیم، خێرا بەڕاکردن بەرەو ئەو شوێنە چوون، کە پێی دەڵێن (کەپیتۆل) یان گۆڕەپانی پەرستگا. لەگەڵ خۆیان، چەند کەسیان هێنابوون. لەوانە هەندێک خۆبەخش و هەندێکیتریش بە زۆرەملی وەپێش خۆیان دابوون. و دەستیان بە پاککردنەوەی شوێنی ئەو نەگبەتییەی کە پێی دەڵێن (میتزویە) مزگەوت یان مسجد کرد.[392]

سەرۆکی کەنیسە سوفرون بەرامبەر ئەو دۆخە دۆشدامابوو. ئەو یەهودیە نەسلڕیانە، بەبێ ئەوەی چاوەڕوانی عومەر بکەن بگاتە شار. کە تا ساڵی ٦٣٨س.ب نەهات.

لە نهێنییەکانی حاخام بن یەحیا ئاوا دەخوێنینەوە:

دووەم پاشای ڕەچەڵەکی ئیسماعیل (مەبەستی عومەر کوڕی خەتابە) بۆ چاککردنەوەی پەرستگای ڕوخاو. وەک نەخشی بنەڕەتی کۆن، لە بەرد، و مەڕمەڕ و دار دروستکردەوە. ئەوانە پسپۆڕێکی مەڕمەڕیان بەکرێگرت. کە دواتر، لەسەر بەشداریکردنی لەو کارە، لە کەنیسە وەدەرنرا. دواتر ئەو پەرستگایە ناوی لێنرا مزگەوتی عومەر. ئەو مزگەوتە جێگای پەرستگای کۆنی

[391] ئەو باسە لە تێزێکی ئەکادیمی ئۆڕشەلیم بۆ ڕەوەندی میسری یەوە. هاتووە. کە لە پەرتووکی بنەڕەتی ئیسلام (أسس الإسلام) بڵاوکراوەتە.
[392] هەمان سەرچاوە

یەهودیە نەسڕیەکانی گرتەوە. (دەبێ مەبەستی کەنیسەی خەتەنە بووبێ، کە یاقوبی برای یەسو، یەکەم جار دایمەزراند). [393]

دوای نۆژەنکردنەوەی پەرستگا دەستیان بە پەرستن کرد. و لە چاوەڕوانی گەڕانەوەی کریست دەپاڕانەوە. بەڵام بە تێپەڕبوونی کات، هیچ ڕووی نەدا. و کریست نەگەڕایەوە.

ڕەهبانی یەهودی نەسڕی دەیەویست دۆخەکە، لەگەڵ شەڕکەرە عەرەبەکان هێمن کاتەوە. ئەو عەرەبانە، وەک هاوکاری یەهودیە نەسڕیەکان، چاوەڕوانی گەڕانەوەی کریست بوون. بۆ دروستکردنی وڵاتی خودا لەسەر زەوی. بەڵام هیچ ڕووی نەدا.

عەرەبەکان ئەو دۆخەیان، بە تەڵەکە و ساختە لێکدەدایەوە. باوەڕیان وابوو، کە یەهودیە نەسڕیەکان لەخشتەیان بردوون. و هەستیان دەکرد کە چەند سەد ساڵە، یەهودیە نەسڕیەکان عەرەبیان وەک ئامرازێک بۆ خەونێکی لەبارچوو بەکار هێناون.

تا گەیشتە ساڵی ٦٤٠س.ب. ئیتر عەرەب بۆیان دەرکەوت. کە کریست ناگەڕێتەوە. و هیچ وڵاتێکی خوداش بوونی نییە. ئەوە تەنیا خەیاڵی چەند سەد ساڵە بووە، بۆ لەخشتەبردنی ئەوان. بۆیان دەرکەوت کە سەرجەمی ئەو چیرۆکە تەلەیەک بوو، ئەوان (عەرەب) بوونەتە خۆراکی بە فیڕۆچووی خەیاڵی یەهودی نەسڕی، بۆ گەڕانەوەی یەسوی کریست و گەیشتنە بەهەشتی خودا.

[393] Odon Lafontaine (Olaf) The great secret of Islam. Pp 56-57

هاتنی عومەر و کۆتایی سەردەمی نەسارپیەکان

هاتنی عومەر بۆ ئۆرشەلیم، و بۆ ماوەیەک مانەوەی بووە سەرەتای دەستپێکردنی مەرگی کۆتایی یەهودیە نەسارپەکان.

دوای داگیرکردنی ئۆرشەلیم، و چاوەڕوانی بێهودەی عەرەب و یەهودی نەسارِی. بە نەهاتنی یەسوی کریست. و مەحاڵی گەڕانەوەی. قەیرانێکی سیاسی و کۆمەلایەتی لە جیهانی ئیسلامی دروستکرد. کە وای لە عومەر کرد. هەوڵبدا، تا زووە لەدەستی هاوپەیمانیەتی یەهودی نەسارِی، بە هەر شێوەیەک بێ ڕزگاری بێ. ئەوەش تەنیا لە ڕێگای پاکتاوکردنیان بوو.

یەکەم هەنگاو لەناوبردنی سەرکردەکانی یەهودی نەسارِی، و دەربەدەرکردنی خێزانەکانیان بوو. ئەوانەی هێشتا هەر لە سوریاش مابوونەوە، پەراوێزخرابوون. و گرنگیان پێ نەدەدرا. ئیتر لەسەرخۆ، لە ناو ئیسلام دەتوانەوە. و کۆمەڵگەی تێکەڵاو و فرەڕەنگی عەرەبی - یەهودی. هەنگاو بە هەنگاو دەبووە کۆمەڵگەی عەرەبی پاک [394]

مێژووی یەهودیە نەسارِیەکانی چەکدار. دوای هەڵاتنیان لە دەستی بێزەنتی و گیرسانەوەیان لە حیجاز. لە سەرەتاوە وەک هێزێکی چەکدار، و خەونێکی مەزن دەستی پێکرد. ئەو خەونەش توانیبووی لەسەر جەمی جۆمگەکانی کۆمەڵگەی مەککە و یەتروب کاریگەری هەبێ. بەڵام پێش هاتنی ئەوان لە شامەوە، هەر دوای مردنی قەشە وەرەقەی بن نۆفل و دواتریش سەرکردەکانی تری یەهودی نەسارِی لە مەککە. ئەو ڕۆڵە گرنگەیان تا دەهات لە

---

[394] Odon Lafontaine (Olaf) The great secret of Islam. Pp 56-57

کزی دەدا. بەڵام هێشتا هەر وەک هێزێکی ڕوحی و ڕێگای ڕاست دەبیزان. دوای کۆچی یەهودیە نەسلڕیەکان لە شامەوە بۆ یتروب، دواتر بە دامەزرانی دەوڵەی ئیسلام. و دەستپێکردنی دینە نوێکەی محمد، هەنگاو بە هەنگاو لە دەستەڵات و ئاستی ڕێزی کۆمەڵایەتی ئەوانەش لە کزی دەدا.

دوای کۆچی یەهودیە نەسلڕیەکان، و قورەیشیەکان بەو هێزە زۆرەوە لە شامەوە بۆ یەتروب، دەرفەتێکی گەورەی بۆ محمد ڕەخساند، کە ئەو پەیامەی تا ئێستا لەسەر بنەمای ئینجیلی عیبرانی و بانگەێژی یەهودی نەسلڕی بوو، ئێستا پێویستی بە پەیامی هێز و توندوتیژی هەیە. لە هەمان کاتدا، لە مەدینە محمد خۆی دەستەڵاتی ڕەها بوو. و هەنگاو بە هەنگاو گۆڕان بەسەر پەیامی دینی دادەهات. تا لە سەردەمی مەدینە بە دامەزرانی دەوڵەتی ئیسلام. پەیامی یەهودی نەسلڕی، زۆر لە کزی دابوو.

لەسەردەمی عومەر کوڕی خەتاب و داگیرکردنی ئۆڕشەلیم. سەرەتای کۆتایی هاتنی دەستی پێکرد. و دینی ئیسلام لەژێر تارمایی یەهودی نەسلڕی دەرچوو.

لەمەودوا، هەنگاو بە هەنگاو دینێکی نوێ فۆرمی وەردەگرت. ئەو دینە چیتر دینی یەهودی نەسلڕی نەبوو، بەڵکوو دینێکی عەرەبی پوخت، کە ڕەنگدانەوەی کولتووری بیابانی پێوە دیاربوو. لەلایەکیتر یەهودیە نەسلرایەکانی حیجاز، جیاوازییان لە نێوان قورئان و ئینجیلی عیبرانی قەشە وەرەقە نەدەکرد. ئیتر بۆیان گرنگ نەبوو هەر بە یەهودی نەسلری بمێننەوە، یان بێنە ناو ئەو دینە نوێیە (ئیسلام). لەگەڵ ئەوەشدا هەندێک هۆزیان هەر مابوونەوە. و بەردەوام بوون لەسەر پێڕەوی سرووتە دینییەکانی یەهودی نەسلڕی.

بە شێوەیەکی گشتی لە سەردەمی محمد و ئەبو بەکر، یەهودیە نەسلڕیەکان دەستەڵاتێکی باڵایان لە بنیاتنانی فۆرمی دەوڵەت و دینە نوێکەدا هەبوو. و ڕێنمایی و ئامۆژگاری دیندارانی موسوڵمان، و خەڵکی تریان بۆ دینە نوێکە لەسەرشان بوو. ئەوەش یارمەتییەکی گەورەبوو،

له دروستکردنی دینه نوێکەی محمد، چ لە ڕێگای دەستەڵاتی کۆمەڵایەتی کە یەهودیە نەسارِیەکان هەیان بوو. و چ لەرِێگای دارِشتنی (وەحی) ئایەت و سورِەتەکانی مەککە، لەسەر بنەرِەتی ئینجیلی عیبرانی.

بەڵام هەر لە سەرەتای دەست بەکار بوونی عومەری کوڕی خەتاب، وەک خەلیفەی دووەمی ئیسلام هاوسەنگییەکان گۆڕان. و گلۆڵەی نەسارِییەکان کەوتە لێژی. بەتایبەتی دوای گرتنی ئۆرشەلیم و ئاشکرابوونی خەونە زڕاوەکەیان، عومەر گشت تەقەڵایەکی خۆی بەکارهێنا. بۆ ئەوەی نەسارییەکان دینی خۆیان بگۆڕن. و بێنە سەر دینی ئیسلام. هیچ دەرفەتێکی، بۆ ڕاییکردنیان لە دەست نەدەدا. تا دینی یەهودی نەسارِی بەجێ بێڵن. و دەوڵەت و دینی ئیسلام ببێتە دامەزراوێکی عەری پوخت. بۆ ئەو ئامانجەش عومەر هەنگاو بە هەنگاو، وەک بەرنامەیەکی ڕێکخراو جێ بەجێی دەکرد[395].

أبو يوسف لە پەرتووکی موسوعة الخراج دەنووسێ:

> زیاد کوڕی حوەیرە گوتی: من یەکەم کەس بووم عومەر ناردمی. دەڵێ فەرمانی پێدام، توندی لەسەر یەهودیە نەساریەکانی بەنی تەغەلوب بکەم، بۆ وەرگرتنی دینی ئیسلام. عومەر گوتی پێیان بڵێ: ئەوان لە نەتەوەی عەرەبن و ئەهلی کتاب نین. بۆیە لەسەریانە، چیتر درەنگ نەکەون و ببنە موسڵمان.

خۆ عومەر ڕاستی دەکرد. لەبەر ئەوەی ئەو پەرتووکە پیرۆزەی ئەوان، کە تا ئێستا بە ئینجیلی عیبرانی داناسرا، دەمێکە ناویان ناوە قورِئان (مەبەست قورِئانی مەککەیە). پەرتووکی پیرۆزی

395 آبو يوسف، الخراج (١٩٧٩). موسوعة الخراج .دار المعرفة. بيروت

ئیسلام، هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ ئینجیلی عیبرانی دا نییە. کە نەساریەکان پەیرەویان دەکرد. بەڵکوو وەک دووڕووی هەمان دراون. بۆیە عومەر مەرجی بۆ یەهودیە نەسارییەکانی بەنی تەغەلوب دانا. کە لەمەودوا نابێ منداڵەکانیان ببنە یەهودی نەساڕی.[396]

ئەبو یوسف لە درێژەی باسەکەی دا، چیرۆکێکی تر سەبارەت بە ڕێکەوتنی عومەر لەگەڵ بەنی تەغەلوب دەگێڕێتەوە.

> عەبادە بن نەعمانی تەغەلوبی بە عومەری گوت: ئەی ئەمیری مؤمنین بەنی تەغەلوب خاوەنی سەروەری و ئازایین، چی دەفەرمووی تا بیکەین. عومەر لەگەڵی ڕێکەوت کە ئیتر منداڵەکانیان لە ئاو هەڵنەکێشن (تعمید). هەروەها دەبێ سەدەقە بدەن. ئەو ڕێکەوتنەی عومەر لادانە لەسەر ئەو ڕێکەوتنەی محمد پێشتر لەگەڵ یەهودیە نەساڕییەکان کردبووی[397].

لێرەدا بە باشی دەردەکەوێ کە یەهودیە نەسارییەکانیش جیاوازییەکیان لە نێوان قورئان و ئینجیلەکەی خۆیان نەدەدیت. بۆیە بۆیان گرنگ نەبوو لەسەر کام دین بن. ئەوەی بۆ ئەوان گرنگ بوو، ناوەرۆکی پەرتووکەکەبوو. کە لە بنەڕەتدا ئەوان خاوەنی بوون و محمدیش بە یارمەتی قەشە وەرەقە کردیە قورئانی (عربی مبین).

---

[396] هەمان سەرچاوە

[397] حسین، العودات (۱۹۹۲) العرب النصاری، عرض تاریخی . الأهالی للطباعة و النشر و التوزیع

سڕینەوەی شوێنەواری کۆنە هاوپەیمانەکان

وەک یاسایەک، ئەوکاتەی هاوسەنگی هێز گۆڕا. و ئیسلام بووە دینی هێز. وای پێویست دەکرد. بۆ ئایندەی دینە نوێکە، دەبێ هاوپەیمانە کۆنەکانیان تێک بشکێندرێن. و خۆشیان شوێنیان بگرنەوە. تا ببنە (گەلی هەلبژاردە). ئەوەش لە دوای ئەوەی، بە تەواوی بوونە گەورەپیاوانی نوێی ڕۆژهەڵات. لەو دەمەدا، خۆیان بڕیاریان لەسەر چارەنووسی نەتەوە و دینەکانیتر دەدا.

بەڵام هەلومەرجی نوێ، کێشەی نوێ لەگەڵ خۆی دێنێ. چۆن پاکانە بۆ ئەو هاوپەیمانییە، چەند سەد ساڵییە بکەن. و چۆن بتوانن بیانووی گونجاو بۆ شکاندنی پەیمانیان لەگەڵ یەهودی نەساڕیەکان بدۆزنەوە. بۆیە باشترین ڕێگا ئەوە بوو، لەسەر شانۆی سیاسی کۆتاییان پێ بێنن. بەڵام چۆن شوێنەواریان نەهێڵن! بەتایبەتی زانیاری لەسەر پەیوەندیان لەگەڵ خەلیفەکانی سەرەتای ئیسلام؟ [398]

لەوە بەدوا پەیتا پەیتا دەستیانکرد، بە لەناوبردنی گشت ئەو بەڵگەنامە، و تۆمارانەی ئاماژە بە هاوپەیمانی یەکەمی عەرەبی و یەهودی نەساڕی دەکەن. ئەوکارەشیان هەنگاو بە هەنگاو، گشت ئەو شوێنەواری بەڵگە و تۆماری کە بنەڕەت بوون بۆ قورئان، و ناکۆکی و ململانێی سیاسی لەسەر دەستەڵات. لەلایەن دەستەڵاتدارە نوێکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. و پەیوەندیەکانی بە بنەڕەتەکانی دینی نوێ هەبوون فەوتێندران [399].

---

[398] Odon (0laf) Lafontaine. The great secret of Islam Pp 58

[399] Ibid. Pp 61

دوای پاکتاوکردنی گشت شوێنەواری یەهودیە نەسارییەکان. و لە شوێنی ئەوە، دینیکی نوێی بێهێز لە مەدینە لە دایک بوو.

بۆ ئەو دینە گشت ڕێگایەکی ناڕەوایان، بەکاردێنا بۆ بە هێزکردن و سەقامگیری خۆیان. هەر لە ڕێگای داگیرکاری و کوشتن و دزی و سەبایا لەلایەک. لەلایەکیتریش وەک دینێکی ئیبراهیمی لەسەر ئێسک و پروسکی یەهودیە نەساریەکان و کەلەپووری چەند سەد ساڵەیان، بوونە هێزێکی لەبن نەهاتووی داگیرکەر.

دەوڵەت و دینی ئیسلام هەر لە سەرەتاوە و لەسە خوێنڕشتن و داگیرکاری دروستبوو. هەر ئەو شێوە دەستەڵاتداریەش، لەمەودوا بووە پیشەی سەرەکی داگیرکردنی ووڵاتان، و ئەنفال و بەدیلگرتن و بە سەبایا کردن بوو.

بەراورد لە نێوان سرووتە دینیەکانی یەهودی حاخام، یەهودی نەسارێ و ئیسلام

زۆربەی ئەوک و سرووتەکانی دینی ئیسلام و یەهودی نەساری، ئەوەندە لەیەک نزیکن. زێدەڕۆیی نییە ئەگەر بڵێین ئەوەی لە دینی ئیسلام هەیە، کۆپییەکی دینی یەهودی نەسارییە. بە واتایەکیتر، قورئانی عەرەبی، متمانەی تەواوی لەسەر نەریت و کەلەپوور و پەرتووکەکانی یەهودی نەساری بووە. تا دەگاتە ئاستی گواستنەوەی دەق و نەریتەزارەکیەکانی یەهودی نەساری بۆ عەرەبی. ئەوەش لە گشت ئەوکە دینیەکان، هەروەک پەرستن و سرووتەکان نزیکییەکی زۆر لە نێوان ئیسلام و کەلەپووری باوی یەهودی نەساریدا هەیە.

قورئانی ئیسلام، کۆپییەکی عەرەبی ئینجیلی عیبرانییە. بەدیاریکراویش لە پەیڕەوکردنی، ئەوکە دینیەکانی ڕۆژانە، وەک ئەوە وایە ڕاستەوخۆ گواسترابێتەوە بۆ عەرەبی. ئەوەش بێگومان بە مەبەست بووە. ئەو یاسا و ئەوکانەش، بەپێی ڕەنماییەکانی تەورات، تالمود و ئینجیلی عیبرانین کە یەهودیە نەسارێیەکان پەیڕەویان دەکرد. کە بە ئاشکرا لەو بابەتانە دیارە:

شەهادە

یەهودیە نەسارێیەکان شەهادەتیان (أشهد أن لا إله إلا الله، وحده لاشريک له) بوو. ئەو شەهادە هێنانە، لەسەردەمی محمد و خەلیفەکانی ڕاشدین، تا دەگاتە سەردەمی عبدالملک بن مروانیش، بە هەمان شێوە بووە. کەچی دەبینین ٦٠ ساڵ دوای مردنی نەبی ئیسلام، بەشی دواوەی گۆڕا. (وحده لاشريک له) لابردرا. و لەجیاتی ئەوە (محمد رسول الله) دانرا.

هەر ئەوەش دەیسەلمێنێ. کە دینی ئیسلام باوەڕێکی یەکتاپەرستی، بە ناوەڕۆکی یەهودی نەساری بووە. و لە ناکاو وەک بڕیارێکی فەرمی بۆ گەواهی باوەڕ هات.[400]

خەتەنەکردن

خەتەنە بە پێی دەقەکانی تەورات، نیشانەی پەیمانی خودایە لەگەڵ ئیبراهیم. کە هەر کەسێکی خەتەنەکراو، یەکێکە لە گەلی خودای هەڵبژاردە. ئەوەش ئەرکێکە لە یاسای تەورات و نەبیەکان. خەتەنە ئەرکێکی بەربڵاوە لە ناو گەلان. سوریەکان، میسریەکان و عەرەب. تەنانەت لەسەردەمی بوتپەرستیشدا، کاهینان بۆ بوتەکان کردوویانە. یەهودیە نەساریەکان بەبێ جیاوازی گشت ڕەوتەکانی جێبەجێیان کردووە. باوەڕیان وا بووە کە مەرجێکی بنەڕەتییە بۆ باوەڕ بە کریست و ڕزگاربوون.[401]

سەرەڕای ئەوە کەنیسەی یەهودی نەساری، لە ئۆرشەلیم بە (کەنیسەی خەتەنە) نلسرابوو. و داوایان لە هەر کەسێک دەکرد، کە بێتە سەردین، دەبێ یەکەم شت خەتەنە بکرێ[402]

خۆشووشتن

خۆشوشتن، دەستنوێژگرتن و تارەتکردن ئەرکی سەرەکین لەلای یەهودی حاخامەکان و یەهودی نەساری و موسوڵمان. ئەوانە یاسای موسان لە تەورات. یەهودی پێش نوێژکردن، نانخواردن و ئاهەنگی پیرۆز کردویانن. شووشتنی دەست و پێ ئەرکە لەسەریان.[403]

---

400 د. محمد آل عیسی، تاريخ الإسلام المبكر ص ١٥١

401 ئینجیل کرداری نیردراوەکان ١٥: ١- ٣٥

402 قس و نبی ل ١٨٧

403 قس و نبی ص ١٣٢

لەش شووشتن

لە دینی یەهودی حاخامی:

١ لەکاتی ئارەقەکردنی لەش، لەشی پیس بێ.

٢ لەشی ئارەقەی لێبچۆڕێ.

٣ ئەگەردەستی لە لەش یان کوژراو، مردوو یان گوڕی (گوڵ) دابێ.

٤ ژن خوێن لە لەشی بێ.

٥ ژن لەکاتی خوێنی مانگانە

٦ ژنی سکپڕ منداڵی ببێ.

٧ دوای چاکبوونەوە لە گوڵی.

یەهودی نەساڕی بە گشتی و (ئەبیونیەکان) بە تایبەتی:

١ دەستنوێژی تەواو، هەر ڕۆژ بۆ خۆ پاککردنەوە.

٢ شوشتن پێش و دوای نان خواردن و نوێژ و دوای جووتبوون

لە مار پێوەدان و یان نەخۆشی

لە ئیسلام دا شووشتنی گەورە و بچووک هەیە

شووشتنی گەورە واتە شووشتنی تەواوی جەستە. شووشتنی بچووک دەستنوێژە. لە قورئان شتێکی وەک ڕەنمایی یەهودی و نەسرانیەکان دەڵێ:

القرآن الكريم - سورة النساء ٤: ٤٣

ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە. بەسەرخۆشی لە نوێژ نزیک مەبنەوە. هەتا بزانن، چی دەڵێن. بە لەش پیسیش نوێژ مەکەن. مەگەر لەکاتی ڕێگوزەربن، تا کاتی خۆتان دەشۆن. ئەگەر هاتوو نەخۆشکەوتن. یان ڕێبواربوون. یان یەکێکتان لەسە پێشاوێ هاتەوە. یان لەگەڵ ژنان جووتبوو. دەستتان بە ئاو ڕانەدەگەیشت، خۆڵێکی پاک پەیداکەن. ڕوخسار و دەستەکانی پێ بسڕنەوە. خودا چاوپۆشیتان لێدەکا (٤٣)

القرآن الكريم - سورة المائدة ٥: ٦

ئەی گەلی باوەڕداران، ئەگەر بۆ نوێژکردن هەڵسان. ڕووخسارتان بشۆن. و دەستەکانتان تا سەر ئانیشکان بشۆن. دەستی تەڕ بە سەرتان دابێنن. پێکانیشتان، تا سەر گۆزینگ پاککەنەوە. ئەگەر تووشی لەشپیسی بوون، خۆتان پاککەنەوە. ئەگەر نەخۆش کەوتن یا ڕێبواربوون، یان یەکێکتان لەسەر پێشاوێ هاتەوە. یان دەستتان بە ژنان کەوت. و دەستتان بە ئاو ڕانەگەیشت. بە خۆڵێکی پاک ڕوخسار و دەستەکانتان بسڕنەوە. خودا نایەوێ بتانخاتەتەنگاوە. بەڵکوو گەرەکیە پاکتان کاتەوە. و چاکەتان لەگەڵ بکا. بەڵکوو ئێوەش سوپاسی بەکەن (٦)

سەرەڕای ئەوە ئەگەر ئاو نەبێ، دەبێ تەیمیم بە خۆڵ یان لم بکەن.

لە یەهودی نەسارِی، لە ئاوەوە گۆڕدراوە بۆ لم. [404]

[404] قس و نبی ل ١٨٩

قەدەخەکردنی گۆشتی بەراز

لە دینی یەهوودی گۆشتی بەراز بە پیس دادەنرێ. ئەوەش بە دیارکراوی لە تەورات، پەرتووکی دوا ووتار، دەردەبڕێ.

پەیمانی کۆن – دواووتار ١٤: ٨

(٨) هەروەها بەرازیش، چونکە سمی لەتکراوە. بەڵام کاوێژناکا. لەبەر ئەوە بەپێی نەرێتی دینی، بۆتان گڵاوە. نە گۆشتیان بخۆن و نە دەست لە کەلاکیان بدەن.

دەبێ ئەوە ڕەچاوبکەین لەو پەرەگرافەی تەورات گۆشتی بەراز بە پیس دانانرێ. بەڵکوو وەک نەرێتی دینی قەدەخەکراوە. جا یەهودییە نەسارێیەکان و ئیسلام بەبێ هیچ ڕوونکردنەوەیەک لە تەورات وەریانگرتووە.

لە هەردوو دینی یەهودی و یەهودی نەسارێی قەدەخەکردنی گۆشتی بەراز ئەوکە. یەهودیە نەسارییەکان هەر لە سەرەتاوە. لە گشت ڕێبازەکانی، لەسەر پەیڕەوکردنی یاساکانی موسا بەردەوامە. خۆشیان بە یەهودی ڕاستەقینە دادەنێن. و یاساکان بێ کەم و کووڕی پەیڕەوی دەکەن. [405]

بەڵام لای کریستیانەکان پرسەکە، بەلایەکیتر دادەڕوا. لە جیاتی ئەوە پێویستە خۆیان لە بەلاگەڕکردن، و گۆشتی مردار و داوێن پیسی بپارێزن. بەڵام هەرگیز باسی گۆشتی بەراز ناکا.

پەیمانی نوێ – کردەوەی نێردەکان ١٥: ٢٠

---

[405] هەمان سەرچاوە ص ١٣٥

(٢٠) بەڵکوو بۆیان بنووسن. خۆیان لە گڵاوی بوتەکان دوورخەنەوە. و لە داوێنپیسی، و لە گۆشتی مردار و خوێن.

پەیمانی نوێ – کردەوەی نێردەکان ١٥: ٢٨ – ٢٩

(٢٨) چونکە ڕۆحی پیرۆز. و ئێمەش وامان بەباش زانی. هیچ قورسایییەک نەخەینە سەرشانتان. جگە لەوانەی پێویستن. (٢٩) خۆتان لە بەڵاگەڕکردن دوورخەنەوە. کە بۆ بۆت پێشکەش دەکران. هەروەها ئاژەڵی مردار. و خوێن و داوێنپیسی. ئەگەر خۆتان لەوانە بپارێزن، شتی چاک دەکەن.

پەیمانی نوێ – کردەوەی نێردەکان ٢١: ٢٥

(٢٥) دەربارەی ناجولەکانیش، کە باوەڕیان هێناوە، نامەیەکمان ناردووە. و فەرمانمانکرد، خۆیان لە بەڵاگەڕکردن بۆ بوت. و لە خوێن و ئاژەڵی مردار و لە داوێنپیسی بپارێزن.

لەم سێ پەرەگرافە دووپاتەی ئەوە دەکاتەوە، کە چیتر بەڵاگەڕکردن نەکەن. گۆشتی مردار نەخۆن. بەڵام بە هیچ شێوەیەک باسی گۆشتی بەراز و گڵاوی ناکا. ئەوەش گەورەترین جیاوازییە لە نێوان یەهودی نەسارییەکان. کە بەردەوامن لەسەر یاسا و نەریتی موسا. و کریستیانەکان، کە هەر لە سەرەتاوە بە یاسا دەیانەوێ لە هەرچێ ترامایی کولتووری یەهوودیە دەربچن.

ڕۆژووگرتن

ڕۆژوو لە هەرسێ دینەکە یەهودی حاخام، یەهودی نەسارڕی و ئیسلام سونەتە. بەڵام ئیسلام، لەبەر ئەوەی ڕێکارەکان، لە تالمود و میشنا وەگیراون. بۆیە جیاوازی لەگەڵ یەهودی حاخام و یەهودی نەسارڕی دا هەیە.
لە تالمود و میشنا بەم جۆرە کاتەکانی ڕۆژوو دیاری دەکا:

تالمود ١: ٥، میشنا ١:٢

> یەکەم هێڵی سپی لە هێڵی شین بەدیارکەوت، مرۆڤ بە ڕۆژوو دەبێ .

لە قورئانیش هەمان دەربڕینی تالمود و میشنا دووبارە دەکاتەوە

القرآن الكريم – سورة البقره ٢: ١٨٧

> بخۆن و بخۆنەوە، تا کاتی دەمەو بەیان کە هێڵی سپی لە هێڵی ڕەش جیادەبێتەوە. پاشان بەڕۆژووبن تا شەوی دوایی (١٨٧)

لای یەهودی نەسارڕیەکان، یەک لە مەرجەکانی بڕیاری ڕۆژوو ئەوەیە، نابێ پیاوی بە ڕۆژوو لەگەڵ ژنەکەی جووت بێ، تا ڕۆژووی کۆتایی دێ. ئەوەش هەرچەندە قورئانی عەرەبی هیچ ئاماژەی پێ نەکردووە، کەچی لە کولتووری ئیسلامی هەر ماوە. و پەیڕەو دەکرێ.

نوێژکردن

نوێژ لە یەهودی نەسارڕی و ئیسلام هەمان شتە.
القرآن الكريم – البقرة ٢: ٢٣

> ئاگاداری لە نوێژەکانتان بکەن. و بیانپارێزن. بەتایبەتی نوێژی ناوەڕاست. لە نوێژدا، بە ملکەچی بۆ فەرمانی خودا بووەستن.

القرآن الكريم سورة النور ٢٤: ٥٨

ئەی خاوەن باوەڕان. بەندەکانتان، هەروەها منداڵەکانتان کە هێشتا پێنەگەیشتوون. لە سێ کاتدا دەبێ مۆڵەتتان لێ وەگرن. لە پێش نوێژی بەیانی، و نیوەڕۆ، کاتی جلەکانتان داکەنین. لە کاتی نیوەڕۆدا و لە پاش نوێژی خەوتنان.

لە نوێژی موسوڵمانان قیام و رکوع و سجود و دەست بەرزکردنەوە هەیە. ئەوەش وەک نوێژی نەسارییەکانە.[406]

بڕیار و بەندەکانی هاوسەرگیری و لەیەک جیابوونەوە لە نێوان یەهودی نەساری و قورئان وەک یەکن. هەروەها لە یەهودی حاخامەکانیش هەروایە.

هاوسەرگیری

سەبارەت بە هاوسەرگیری: یەهودی حاخام، یەهودی نەساریی و ئیسلام وەک یەکن.

بەشوودانی کچ بە منداڵی

ئەپیفانیوسی سالامیس (٣١٥ – ٤٠٣ س.ب)، لە پەرتووکی پەناریۆن، ئاماژە بە دیاردەیەکی سەیر دەکا. کە لە ناو یەهودیە نەسارییەکان باو بووە، وەک کارێکی ئاسایی، منداڵی کەم تەمەنیان بە شووداوە. ئەوەش دەقی دەربڕینی ئەپیفانیوسە:

---

[406] الأب لويس شيخو اليسوعي (١٩٨٩) النصرانية و أدابها بين عرب الجاهلية الطبعة الثانية. دار المشرق ش م م. ص ١٧٧

یەهودیە نەسارییەکان، منداڵان بەمێرد دەدەن. هەرچەندە ئەگەر زۆر کەم تەمەنیش بن. ئەوەش لە ڕێگای مۆڵەت لە مامۆستایانیان. ئەبیونیەکان، ڕیش سپی و سەرۆکیان لە سیناگۆگەکان هەبوون. (تێبینی: ناوی کەنیسە ناهێنێ). [407]

ئەوەش هەرچەندە لە قورئان لە هیچ شوێنێک ئاماژەی پێنەکراوە. کەچی ئەو دیاردەیە، لە ناو کۆمەڵگەی ئیسلام، وەک سونەتێکی نەبەوی شتێکی باوە. خۆ دیارە ئەو سونەتەش، دەگەڕێتەوە بۆ هاوسەرگیری محمد و عائیشە. هەر لەو ڕێگایەشەوە وەک دیاردەیەک، لەناو کۆمەڵگەی ئیسلامی بەردەوامی هەیە. کە سەرچاوەکەی، ڕاستەوخۆ لە یەهودیە نەسارییەکان وەرگیراوە. و تائێستاش بە هەمان شێوە، هەر بەردەوامە. و ڕۆژنییە بە سەدان کچی منداڵ نەبێتە خۆراکی ئەو نەرێتە بێ ویژدانییە.

ئەو دەربڕینەی ئەپیفانیوس، بەڵگەیە بۆ ئەوەی یەهودیە نەسارییەکان کەنیسەیان نەبووە، بەڵکوو تا سەردەمی ئەویش هەر سیناگۆگیان هەبووە. سەبارەت بە بەشوودانی منداڵی کەم تەمەنیش، نازانرێ لە سەرتاسەری جیهانی یەهودی نەساری هەبووە یان نا. واتە لە شام و حیجاز و میسۆپۆتامیا. یان تەنیا لە دووروگەی عەرەبی. هەرکامیان بێ ئەوە کولتوورێکە لەوانەوە، وەک میرات بۆ ئیسلام ماوەتەوە. و تا ئێستاش هەر بەردەوامە.

بەکەم زانینی مێینە

لە تالمود لەدایکبوونی کچ (مێینە) مایەی خەمە بۆ باوک.

---

[407] Epiphanius of Salamis(315 -403) The panarion of Epiphanius of Salamis .Book I, 2:18. Nag Hammadi & Manichaean Studies. Brill. Leiden (2009) Boston Pp 145

له قورئان دەڵێ:

القرآن الكريم - سورة النحل ١٦: ٥٨

هەر کاتێ موژدەی مێینە بۆ یەکێک لەوان بچێ ڕووخساری ڕەش هەڵدەگەڕێ و پێش دەخواتەوە (٥٨)

له یاسای یەهودی نەساڕی دەڵێ:

ژیانی گشتی بۆ پیاوانە و ژنانیش لە ماڵ دەمێننەوە. و پەچە دەکەن (محجبە). دایک بە کچەکەی دەڵێ: من کچێکی پاکیزە بووم. شەرمم بۆ سەر ماڵی بوکم نە هێنا. [408]

خۆداپۆشینی ژنان (حیجاب)

یەهودی حاخام

لە تەورات دا بە گشتی ٣١ جار ناوی سەرپۆش هاتووە، بە مانای داپۆشینی هەر شتێ بە گشتی. بەڵام سەبارەت بە شاردنەوەی ڕووی ژن، بە شێوەی ڕاستەوخۆ، لە ناو هیچ لە پەرتووکە پیرۆزەکانی شتێک نادۆزرێتەوە. کەچی لە تالمود، کە پەرتووکی دووەمی دینی یەهودییە، موسا بن مەیمون کە یەک لە کلاترین ڕابینەکانی نووسەری تالمود بووە دەڵێ:

ئەگەر ژنێک لە ماڵەوە بەبێ سەرپۆش چووە دەر، ئەوە لەیەهودیەتیش دەر دەچێ.

408الحريري، أبو موسى، قس و نبی ل ١٩

له دینی ئیسلام

القرآن الكريم – سورة النور ٢٤: ٣١

به ژنانی باوەڕداریش بڵێ. با چاویان داخەن. و عەورەتی خۆیان بپارێزن. و خشڵی خۆیان وەدەر نەخەن. جگە لەوەی بەدەرەوەن. با سەرپۆشیان تا سەر سنگ و بەرۆکیان داپۆشێ. خەمڵی خۆیان نیشان نەدەن، تەنیا بۆ مێرد، یان باوکیان، یان خوزووریان، یان کوڕی خۆیان. یان زڕکوڕیان. یان برا، یا ئەو نێرینەی خزمەتکاریانن، و ئارەزوویان لە ژن نییە. یان منداڵی پێنەگەیشتووی، لەخوار ئەو تەمەنەی کە هەست بە مێینە بکەن. با پێشیان بەزەویدا نەدەن، کە بەو خشڵانە، بزاندرێ کە شاردوونیانەتەوە (٣١).

له دینی کریستیانی

لە ئینجیلەکانی قانونی کریستیانی، هیچ شتێک، سەبارەت بە سەرپۆش نادۆزیتەوە. بەڵکوو لە نامەی پاولۆس، یەکەم کۆرنتۆس دەق ١١: ٤ -١٠ و ١٣ دا بە ڕاشکاوی. باسی ئەوە دەکا. کەژنان لە کاتی نوێژکردندا، دەبێ سەرپۆشیان هەبێ.

پەیمانی نوێ – یەکەم کۆرنتۆس ١١: ٤ – ١٠

(٤) هەر پیاوێک بەسەر داپۆشراوی نوێژ بکا یان پەیامی خودا ڕابگەیێنێ. ئەوا سەری خۆی شۆڕدەکا. (٥) هەر ژنێکیش بەسەر دانەپۆشراوی نوێژبکا، یان پەیامی خودا ڕابگەیێنێ، ئەوا سەری خۆی شۆڕدەکا. چونکە ئەو و ژنێکی سەرتلشراو هەمان شتن. و وەک یەکن. (٦) ئەگەر ژن سەردانەپۆشێ، با

قژی ببڕێ. بەڵام ئەگەر بۆ ژن شوورەیی بوو قژی ببڕێ. یان بیتاشێ، با سەری داپۆشێ. (٧) کەواتە پیاو نابی سەری داپۆشێ، کە وێنەی وەک شکۆی خودایە. بەڵام ژن شکۆی پیاوە (٨) چونکە پیاو لەژن نەهاتووە، بەڵکوو ژن لە پیاوە. (٩) پیاو لە پێناوی ژن دروست نەکراو. بەڵکوو ژن لە پێناوی پیاو. (١٠) لەنەر ئەوە. لەبەر فریشتەکان پێویستە ژن نیشانەی دەستەڵاتی بەسەر سەریەوەبێ.

لە هەمان دەق، پەرەگرافی ١٣ پاولۆس پرسیار دەکا:

(١٣) ئێوە خۆتان بڕیار بدەن. ئایا دەشێ ژن، بەسەری دانەپۆشراوەوە نوێژ بکا؟

سەبارەت بەڕەبەنی

قەدەخەکردنی ڕەبەنی (بە پاکیزەیی مانەوە) و هاندان بۆ هاوسەرگیری. دوو ئەرکی گرنگن لە یەهوودی حاخام و یەهودی نەسارِی.

ئەپیفانیوس دەربارەی ڕەبەنی. بەپێی باوەڕی یەهودیە نەسارِیەکان دەنووسێ:

ئەمڕۆ ڕەبەن قەدەخە دەکەن. و وەک گشت ڕێبازەکانی تری وەک خۆیان، هاوسەرگیری لەسەر گەنجان دەسەپێنن. بۆ ئەو کارەش هانیان دەدەن. ئەوان پێشتر ڕێزیان لێدەگرت. کەچی ئێستا، ئەوەی ڕێگا لە هاوسەرگیریش بگرێ بەرپرسیارێتی دەکەوێتە سەر شان. واتەسزای دەکەوێتە سەر. [409]

[409] Epiphanius of Salamis(315 -403) The panarion of Epiphanius of Salamis .Book I, 2:18. Nag Hammadi & Manichaean Studies. Brill. Leiden (2009) Boston 18: 30

کەسایەتی یەسو لە دینی یەهودی نەسارِی

لە باوەڕی یەهودی نەسارِی دا کریست کوری مریەمە. مرۆڤێکی هاوشێوەی مرۆڤەکانیترە. وەک هەر کەسێکیتر لە دایک بووە. چۆن ئادەم لە ڕێگای پەرجوو (معجزة)، لە خۆڵ دروست بووە. یەسوش بە هەمان شێوە.

لە قورئانیشدا، بە هەمان شێوە. کریست مرۆڤێکە، نەبیە و نێردەیە. وەک گشت نێردەکانی تری پێش ئەو هاتوون.

القرآن الكريم – سورة المائدة ٥: ٧٥

> کریستی کوڕی مریەم، بێجگە لە پەیامبەرێک، هیچیتر نەبوو. بەر لەویش زۆر پەیامبەری تر هاتوون. دایکی ئەویش ژنێکی ڕاست و دروست بوو. هەردووکیان خواردنیان دەخوارد. سەرنج بدە چۆن ئایەتەکانیان بۆ ڕوون دەکەینەوە. دوای ئەوە سەیرکە چۆن لە هەق لادەدرێن و بەرەو بەتاڵی دەڕۆن (٧٥)

بە خوێندنەوەی هەردوو دەقەکانی پەیمانی نوێ و قورئان، بۆمان دەردەکەوێ کە باوەڕی ئیسلام سەبارەت بە یەسو و مریەم، هەمان باوەڕی یەهودیە نەسارِیەکانە.

له سۆراخی محمدی مێژوویيدا

محمد وەک کەراکتەری سەرەکی، لە دینی ئیسلام، ژیان و چۆنیەتی بیرکردنەوەی ئەو بوونەتە بنەڕەتی ئەو دینە. لەم بەشەدا هەوڵ دەدرێ بەدواداچوونێک بۆ ژیان و پەروەردو، و کاریگەری ژینگەی گەورەبوونی لەگەڵ ڕەچەڵەکی بکەین.

ئەوەش ڕەنگە کلیلێک بێ، بۆ چوونە ژوورە تاریکەکانی ژیانی و ڕاستیەکانی ئەو جیهانەی کە بۆتە ئەفسانەیەکی شاراوە، و هەمیشە سەرەتاتکی لەگەڵ لێتۆژەرەوە و مێژوونووسان دەکا. جیهانێک ڕەنگە، بە هەڵماڵینی پەردە لەسەریان، بتوانێ سیمای هەندێک شتی شاراوە دەرخا. ناوەوەی جیهانێک پیشان بدا، کە تا ئێستا نەویسترابێ یان بە گرنگ نەزانرابێ.

لە کاروانی بازرگانییەوە بۆ دەوڵەتی داگیرکەر

ڕەنگە ئەم ناونیشانەی سەرەوە، بۆ زۆر کەس شتێکی نوێ بێ. بەڵام پێت سەیر نەبێ، سەرهەڵدان و دروستبوونی دەوڵەتی قورەیش لە مەدینە، تەنیا گۆڕینی مێتود و تاکتیکی بازرگانی بوو. بەوەش توانیان لە بازرگانی پێستەی جۆراوجۆر، و خواردەمەنی و جل و بەرگ، کە بە درێژایی زیاتر لە سەد ساڵ بوو دەیانکرد[410]. ئێستا میتوودێکی خێراتر و بەرژەوەندییەکی

[410] Crone, Perticia (1987) Meccan trade, and the rise of Islam. Pp 87

گەورەتر، لە تالان و سەبایا و وەرگرتنی سەرانە لە خەڵکی کە نەدەبوونە موسولمان وەرگرن. و خۆیان بکەنە میراتگری ئیبراهیم. و ببنە گەلی هەڵبژاردە. ئەوەش گشتی بەناوی خودا. و فرۆشتنی بەهەشت بە شەهید بوون.

لەلایەکیتر، بەپێی لێتۆژینەوەی هاوچەرخ، دین و پەرەسەندنی بەرهەمی کولتوور و پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکانن لە ناوچەیەکی جوگرافی و سەردەمێکی دیاریکراو. بۆیە دین و دیاردەکانی، ناتوانن لە ژێر تارمایی کولتوور و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و ئاستی پێشکەوتنی شارستانی دەربچن[411]. دروستبوونی دەوڵەتی قورەیش لە مەدینە ناتوانێ لەو پرینسیپە بەدەربێ.
کولتوور و نەرێتە کۆمەڵایەتییەکانی ، بە درێژایی مێژوو لە ناوچە جیاجیاکانی دوورگەی عەرەبی و شام و میسۆپۆتامیا، پاشخانێکی پتەوی دینی ئیسلام، و دەوڵەتی نوێی قورەیش بوون. کوشتن و تاڵان و سەبایای تاک و تەرای پێش سەردەمی ئیسلام، بە هاتن و پەرەسەندنی دەوڵەتی قورەیش و دینی ئیسلام ئەویش پەرەی سەند. ئەوەش هەر لە دامەزراندنی دەوڵەتی ئیسلام لە مەدینە. شەڕکرایە بنەمایەکی سەرەکی بۆ بانگهێژی دین. ئەوەش نەک تەنیا لە پراکتیکی بڵاوکردنەوەی دین. بەڵکوو لە تێکهەڵکێشەی سورەتەکانی قورئانی مەدینەش ڕەنگدانەوەیەکی دیاری هەیە. و بە ئاشکرا بەدی دەکرێن. تێگەیشتنی ئەو ئایەتانە لە تێگەیشتنی پێویستی و پاڵپشتی بۆ کردەوە شەڕەنگێزیەکان بوو.

بە پێی لێکدانەوەی هەلومەرجی مێژوویی و کۆمەڵایەتی سەردەمی ئیسلامی سەرەتایی. دەتوانرێ بڵاو بوونەوە و پەرسەندنی، دینی ئیسلام لە سەرەتادا. بگەڕێندرێتەوە بۆ سێ ڕەهەندی لەیەک جیا و تێکەڵاو. ئەو سێ ڕەهەندەش، لە سێ سەرچاوەی جیاوازەوە پەرەیان سەندووە. هەر ئەوەشە وایکردووە ئەو شارستانییەتەی بە ناوی ئیسلامەوە

[411] Warburg, Margit(1999) Religionssociologi. I Rothstein; Mikael (red) Religionsforskning. Nya Doxa. Landskrona s 122

نووسراوە. دیمەنێکی دەگمەنی لە پەرەسندنی شارستانیی مرۆڤایەتی هەبێ. و لە شارستانی دەرەوەی جیهانی ئیسلام، بەتایبەتی ئەورووپای جیا بکاتەوە. ئەو سێ سەرچاوەیەش کلاسیکی، عیبرانی و داگیرکاری بووین.

مەبەست لە کلاسیکی ئەو کولتوور و کەلەپوورەی بیابانی حیجاز، لە پیش ئیسلام. بە میرات ماوەتەوە. و بۆتە بەشێک لە یاسا و پیرۆزیەکانی دینی ئیسلام. کە بریتی بوو لە کوشتن و تاڵان و کۆیلەکردن. ئیسلامی سەرەتایی هەردوو لایەنی کلاسیکی و عیبرانی لەگەڵ داگیرکارییەکانی تێکەڵکرد. و ناوی لێنا شارستانی ئیسلام.[412]

هەر ئەوەشە سەرجەمی یاسا و نەرێتەکانی ئیسلام. سەرەڕای میراتی یەهودیە نەسارپەکان، میراتگری زۆربەی نەرێت و کولتوورەکانی دوورگەی عەرەبیشە. ئەوەش سەرجەمی جۆمگەکانی کۆمەڵایەتی باوی، لە بوارە جیاجیاکانی سەردەمی جاهیلی وەرگرتووە. بۆ نموونە ڕەوشت، کۆمەڵایەتی، یاسا و سیاسەت و زمان. هەندێك لەو شتانە لە ناو کلتووری ئیسلام وەک خۆی ماوە. یان هەندێك نەرێتی وەرگرتووە. و تەنیا ناوەکەی گۆڕیووە[413]. بۆیە دینی ئیسلام شتێکی نویی نەهێناوە. بەڵکوو کاڵای کۆنەو و بە نوێ دەیفرۆشێتەوە.

بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئەو بۆچوونەش. دەبێ بە دواداچوونێک بەناو ئەو سەرچاوانە دابکەین. کە لە دەرەوەی باوەڕی (عقیدة) دینین. و بێلایەنانە ئاماژەیان بە کەسایەتی محمدی مێژووی و سەرهەڵدانی بزووتنەوەکەی کردووە. هەروەها لە کولتوور و پەیوەندیە

[412] Crone, Perticia, Michael Cook (1977) Hagarism the making of the Islamic world. Cambridge University Press. Pp 139

[413]عبدالکریم، خلیل (١٩٩٠) الجذور التاریخیه للشریعه الاسلامیه. سینا للنشر. ص ٩

کۆمەڵایەتیەکانی ئەو سەردەمە قووڵببینەوە، تا بتوانین دەرئەنجامێکی لۆژیک و ڕیالیستانە، دوور لە ئەندیشەی بێ بنەما، بدیەنە دەست.

١ محمد لە نێوان ڕاستی و ئەفسانەدا

نەبوونی پاشماوەی شوێنەوارناسی و کەلەپووری کۆن. لە ناوچەکانی حیجاز. ئاڵۆزی دەخاتە بەردەم لێتۆژینەوە. بەتایبەتی بۆ گەڕان بە سۆراخی کەسایەتی دامەزرێنەری دەوڵەتی ئیسلام لە مەدینە. محمد وەک کەسایەتییەکی مێژوویی و پەیامبەر ئیسلام. و دامەزرێنەری دەوڵەتی ئیسلام لە مەدینە. گەڕان بە دوای شوێنەواری مێژوویی و نەبوونی بەڵگە بۆ پشتڕاستکردنەوەی، گەیشتۆتە ئەو ئاستەی هەندێک لێتۆژەرەوە، محمد بە کەسایەتییەکی خەیاڵی و دۆزراوەی دواتری دابنێن. وکە لە ڕاستیدا بوونی نەبێ. بەڵکوو دوای دروستبوون و پەرەسەندنی دەوڵەتی قورەیشی عەرەبی، وەک ئامرازێکی پێویست بۆ ڕاگیرکردن و مانەوەی دەستەڵاتی ئەو دەوڵەتە، پێویست بە دروستکردنی دینێک و نەبیەک هەبوو. تا بتوانن، وەک پاڵپشتی دەوڵەت. و فراوان بوون و بەهێزکردنی پان عەرەبیزم، پشتی پێ ببەستن.

بەڵام بۆ سەلماندنی ئەو گریمانیە، پێویست بە گەواهی مێژوویی و شوێنەورناسی و سەرچاوەکانی هاوسەردەمیش هەیە. کە بتوانرێ، ئالترنەتیڤی بوونی پرۆسەیەکی تر بسەلمێندرێ. لەبەر ئەوەی بوون و نەبوونی محمد لەوە قووڵترە. تا بەو ئاسانییە بڕیاری کۆتایی لەسەر بدەین.

با هەوڵدەین پرسیارەکە ئاوەژووکەین، و بڵێین! محمد پەیامبەری ئیسلام، وەک کەسایەتییەکی مێژووی و کۆمەڵایەتی، نکۆڵی لەبوونی ناکرێ. بەڵام ئایا کەسایەتی محمدی

مێژوویی، هەمان ئەو کەسایەتییەیە، کە پەرتووکی بیۆگرافی و مێژوونووسانی موسوڵمان، بەردەوام لە پەرتووک و بیۆگرافیاکانیان باسی دەکەن؟

ئەو پرسیارە، لەبەر گرنگی جێگای هەڵوێستەکردنە. و دبێ ببێتە بنەما، بۆ ساخکردنەوەی کەسایەتی محمدی مێژوویی. وەک کەسایەتییەکی کۆمەڵایەتی و سیاسی. بە قووڵبوونەوە لە ڕۆڵی، چ لە پڕۆسەی چاڵاکییەکانی. و چ بۆ پەیدابوونی ئیسلام.

لێرەدا دەبێ شتێکی گرنگ یەکلاکەینەوە. ئەویش مێژوونووس و لێتۆژەرەوە، بەدوای کەسایەتی محمدی مێژوویی دادەگەڕێ. نەک محمدی باوەڕ (عقيدة). لەبەر ئەوەی هەر یەکەیان سەر بە لقێکی تایبەتی لێتۆژینەوەن. ئەو باسەی بەردەستیشت بەدواداچوونێکە، هەوڵدەدا محمدی مێژوویی بدۆزێتەوە. و ئاکار و ڕۆڵی لە پەرەسەندنی مێژوویی کۆمەڵگە، بە باش یان بە خراپ یەکلاکاتەوە.

بۆ دۆزینەوەی ئەو کەسایەتییە، دەبێ پەنا بۆ سەرچاوەکانی دەرەوەی دینی ئیسلام بەرین. وئەوسا هەنگاو بە هەنگاو، لەگەڵ سەرچاوەکانی ناوەوەی ئیسلام وەک مێژوونووس و ڕاڤەکار و بیۆگرافیانووسەکان بەراوردیان کەین. دوای ئەوە دەتوانین بە شێوەیەکی لۆژیک و گونجاو، دیمەنی ئەو مرۆڤە بەرجەستەکەین.

لێتۆژەرەوە، نابێ یەک لایەنانە، تەنیا باوەڕ بە سەرچاوەکانی دینی ئیسلام بکا. هۆکارەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی، مرۆڤ وەک بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی، بەستراوەتەوە بەو چوارچێوە کولتوورە کۆمەڵایەتییەی، کە پەیوەندی پێیانەوە هەیە. هەر بۆیە کەسایەتی نەبی محمد لە قورئان و بیۆگرافیاکانی ژیانی، ئاوڕیان لە باوەڕ و کەسایەتی بەپێی دین داوەتەوە. ئەوەش ناتوانێ کەسایەتیەکی مێژوویی بێ. لە هەمان کاتدا ناکری پشت گوێش بخرێن.

ئەگەرچی ئەو بیۆگرافیا و مێژووە دینیانە، ناتوانرێ وەک سەرچاوەی مێژوویی پشتیان پێ ببەسترێ. سەرەڕای ئەوەش دەتوانرێ، بە چاوی ڕەخنەگرانە شتێکیان لێ بدۆزینەوە.

بەو شێوەیە گۆڕەپانێکی بەراوردکاری، لەگەڵ سەرچاوەکانی دەرەوەی دینی ئیسلام بەراورد پێ دەکەین. تا لەو ڕێگایەوە، بتوانین بە شێوەی فرەڕەهەندی، شوێن پێی محمدی مێژوویی هەڵبگرین. ئەوەش دەرفەتی ئەوەمان دەداتێ، سەرەداوێک بۆ بەردەوام بوون بدۆزینەوە.

بەپێی گێڕانەوەی بیۆگرافیانووسانی موسوڵمان، محمد لە سەرەتای تەمەنی، دوو جار بۆ ناوچەکانی سووریا و ئیسڕائیل سەفەری کردووە. یەکەم سەفەری منداڵ بووە، لەگەڵ مامی أبی طالب و سەفەری دووەمی بۆ بازرگانی. وەک بریکاری (وکیل) هاوسەری داهاتووی خدیجة. ئەوەی جێگای سەرسوڕمانە هەر نووسەرێک بە شێوەیەک باسی سەفەرەکان دەکا. تا دەگاتە ئەو ئاستەی کە لە ڕێگا، سێبەر لە گەرما دەیپارێزێ. گوایە ئەوە نیشانەی نەبییەتی محمد بووە [414].

بازرگانیکردنی محمد وەک شتێکی ئاشنا، لە زۆر سەرچاوە باسکراوە. بەتایبەتی لە تەمەنی سەرووی بیست ساڵی، بە نوێنەرایەتی خدیجە بۆ شام. و ئاشنا بوونی بە بازرگانی و مێتودەکانی. سەرەڕای ئەوەش زۆر کەسیتری بازرگانی قورەیشی ناسین و بوونە دۆست و دواتریش یاوەری. لە هەمان کاتدا ئاشنایەتی باشی بە کولتوورەکانی تری دەرەوەی حیجاز پەیداکردووە. بەتایبەتیش لە نزیکەوە ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی ڕۆژهەڵاتی بینیووە. ئەو زانیاریانەش نەک تەنیا لە مێژوونووس و سیرەنووسانی ئیسلام، بەڵکوو زۆر پێشتر لەوانیش زانیاری لە دەرەوەی دینی ئیسلام دەدۆزینەوە.

---

[414] Alfred-louis de Prémare (2002) The foundations of Islam, between Writing and History. Pp 84

٢ محمد، له دەرەوەی سەرچاوەکانی ئیسلام

یەکەمین زانیاری مێژوویی سەبارەت بە محمد و بزووتنەوەکەی، لە پەرتووکی مێژوونووسانی دەرەوەی دوورگەی عەرەبی دەبینینەوە. ئەو زانیاریانە ئەگەر سادە و سەرپێیش بن، زۆر گرنگن. لەبەر ئەوەی یەکەم کەسانێکی دەرەوەی دینی ئیسلام، وەک گەواهێک تۆماریان کردووە. دووەم لە ڕووی کاتەوە، هاوسەردەمی سەرهەڵدان و گەشەکردنی ئیسلامن. کە ڕەنگە سەرەڕای سادەیی نووسینەکان. بتوانن زۆر لایەنی تری ژیانی نەبی ئیسلام ئاشکراکەن.

ئەو نووسینانە بە گشتی دەکەونە نێوان سالآنی ٦٤٠ تا ٧٠٥ س.ب. کە دەتوانرێ گەواهیەکانی ئەو سەرچاوانە.
١ لەسەر داگیرکاری عەرەب، لە وولآتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و میسر.
٢ زانیارییەکانیان، وەک گەواهییەکی هاوسەردەمی زۆر نزیک. لەسەر پڕۆسەی پەرەسەندنی ئیسلام، هەواڵێکی جێ متمانەبن [415].

کە دەڵێین مێژوونووسانی دەرەوەی دوورگەی عەرەبی. مەبەست سەرچاوەکانی ئەرمەنی، سریانی، ئارامی، قبتی، یەهودی، لاتینی و یۆنانین. ئەم سەرچاوانە هەم باش ئاگایان لە کاروباری پەیوەندیە بازرگانیەکان، و هەم بەرژەوەندی دینی لە ناوچەکە پێکی دەبەستنەوە. لەبەر ئەوە تۆمارەکانیان دەبێ، وەک بەڵگە بە متمانەوە ڕەچاوبکرێن.

ئەگەرچی زۆربەی هەرە زۆری سەرچاوەکانی دەرەوەی ئیسلام لەگەڵ داگیرکارییەکانی عەرەب فەوتێنراون و سووتاون. لەگەڵ ئەوەشدا تاک و تەرایەک، لە ناو دەلاقەی دێر و

[415] Ibid. Pp. 39

کەنیسەکانی کریستیانی، و سیناگۆگی یەهودیەکان هەر دەستدەکەون.

یەک لەو کەسانەی هاوسەردەمی محمد بووە. قەشە توماس سریانی بووە. لە ناوچەی میسۆپۆتامیا دەژیا. و لە دەوروبەری ساڵی ٦٤٠س.ب واتە هەشت ساڵ دوای مردنی نەبی محمد. ئەو قەشەیە دوو ڕووداومان بۆ دەگێڕێتەوە. کە تیایدا باسی محمد دەکا. کە سەبارەت بە داگیرکردنی شام و ئیسرائیلن. یەکەمیان مێژووی ٦٣٤ و دووەمیان ساڵی ٦٣٦ س.ب. لە دوای ئەویش نووسەری ئەرمەنی سێبێۆس، وەک گەواهیەکی ڕاستەوخۆ (شاهدعیان) چیرۆکی داگیرکارییەکانی سەرەتای عەرەبی بۆ ناوچەی ئەرمینیا دەگێڕێتەوە. سێبیۆس مێژووی داگیرکارییەکە، بە ساڵی ٦٤٠س.ب دادەنێ[416].

یەکەمین نووسەر سێبیۆسی ئەرمەنی، بە ڕاشکاوی دەنووسێ:
لەناو منداڵەکانی ئیسماعیل، بازرگانێک هەبوو. بە ناوی محمد.[417]

هەروەها نووسەری سریانی یاقوب رەهاوی، دوو دەیە دوای سێبیوس، بە ڕوونتر دەنووسێ:
محمت* بۆ بازرگانی چووە ئیسرائیل. و عەرەبیا، و فینیقیا الصوريين[418].

ئەوەی ڕاستییێ ئەو سێ شوێنەی یعقوب الرهاوی ئاماژەیان پیدەکا، کە محمد بازرگانی تێدا دەکردن. هەرسێکیان لەژێر دەستەڵاتی ڕۆمی بێزەنتی دابوون. کە ئیسرائیل، میسۆپۆتامیا و باشووری لوبنان بووین[419].

---

[416] هەمان سەرچاوە ص ٣٣

[417] Sebeos of Bagratanius, History of Heraclius pp 95

[418] يعقوب الرهاوی لە وەرگێڕانی دەقی لاتینی لاپەڕە ٢٥٠

[419] دی بریمار، ألفريد لويس (٢٠٠٩) تأسيس الإسلام. بين الكتابة و التاريخ. ص ٤٣

سێیەم بەڵگە لە ڕێبازی یەهودی بە ناوی (باوەڕی یاقوب، عقیدة یعقوب[420]) دێ. کە بریتیە لە نامەیەکی یەهودی، دژی هەرقەل، لەسەر چەوساندنەوەی گەلی یەهودی. ئەو نامەیە لە ساڵی ٦٣٤ س.ب لە ئیسرائیل، لەسەر زمانی کەسێکی یەهودی، بە ناوی ئیبراهیم، یەک لە هەڵاتوانی یەهودییە، لە دەستی زۆرداری ڕۆم. لە دەقی نامەکەدا ئیبراهیم، لە دیالۆگێک لەگەڵ هەندێک خەڵکی تر، باسی شتێکی سەرنجڕاکێشی مێژوویی دەگێڕێتەوە. ئەو گێڕانەوەیە، وەک گەواهییەکی مێژوویی، هەرچەندە ڕووداوەکە زۆر کورتە. بەڵام بۆ شرۆڤەی هەڵومەرجی، ڕووداوەکانی ئەو سەردەمە لە ئیسرائیل ڕوودەدەن، زۆر گرنگە.

ئیبراهیم باسی نەبیەکی درۆزن دەکا. کە لەو کاتەدا لە ناو سەرەسینیەکان (عرب) بەدیارکەوتووە.

ئیبراهیم دەگێڕێتەوە:

> کاتی ئەندامێکی پاسەوانانی پاشایەتی بێزەنتی، بە دەستی سەرەسینیان (عەرەب) کوژرا. لە شێکەمۆنە (دەکەوێتە سەر قەراخی دەریا لە حەیفا – ئیسرائیل). خەلکم بینی دەیانگوت ئێمە ئەو پاسەوانەی پاشایەتی بێزەنتیمان کوشت. ئێمە وەک یەهودیەک، بەو هەواڵە دڵخۆش بووین.
>
> ئەوان دەیانگوت نەبییەک لە ناو سەراسینەکان (عەرەب) بەدەر کەوتووە. ڕایگەیاند کە کریستی پاکراوەیە (کریستی چەورکراو)ە. دەڵێ کلیلەکانی چوونە بەهەشتی لایە.
>
> منیش چوومە لای پیرێکی بەڕێز و شارەزا لە پەرتووکە پیرۆزەکان. و پرسیارم لێکرد:

[420] The Teaching of Jacob, Doktorina Jacobi

گەورەم، مامۆستا، ڕات بەرامبەر بەو نەبیە چییە، لەناو سەرەسینەکان بەدەرکەوتووە؟

بە هەناسەیەکی قووڵ، وەڵامی دایەوە: گوتی ئەوە ساختەچییە. پەیامبەر بە شمشێرەوە دێن؟ ئەو ڕووداوانەی ئەمڕۆ، بەڕاستی ئاژەوەنانەوەن. بەڵام بەڕێز ئیبراهیم، برۆ سەبارەت بەو نەبیە پرسیار بکە، بزانە چی دەردەچێ. بەو شێوەی ئەو گوتی، من کەوتمە گەڕان. ئەوانی دیبوویان، پێیان ڕاگەیاندم: بێجگە لە خوێنڕشتن، هیچ ڕاستییەک لای ئەو بەناو نەبییە نادۆزیتەوە. ئەی سەبارەت بەوەی کلیلی بەهەشتی لان، تۆ چی دەڵێی؟ ئەوەش هیچ ڕاستی تێدانییە [421].

لەو بەڵگەنامەیە پێنج خاڵی گرنگ، دەبنە جێی سەرنج.
١ یەکەمیان محمد وەک کەسایەتییەکی مێژووی بوونی هەبووە و بینراوە.
٢ کەسێکی خوێنڕێژ و ساختەچی بووە. هیچ ئاکارێکی پەیامبەری تێدا نەبووە.
٣ گوایە کلیلی بەهەشتی لایە. و دەیانداتە ئەو کەسانەی خۆیان بۆ ئەو بە کوشتن بدەن. ئەوە لە ئیسلامدا بوونی نییە، بەڵکوو لەناو یەهودیەکان دابووە.
٤ ئەو کەسایەتییە (محمد) بەناوی کریستی پاککراوە (چەورکراو) (مسیح ممسوح) ناسراوە، و بە هیچ شێوەیەک ناوی ئیسلام ناهێنێ. ئەوەش بۆمان ڕوون دەکاتەوە. کە تا ئەو کاتە دینێک بەناوی ئیسلام بوونی نەبووە. بەڵکوو هەر لەسەر ڕێبازی یەهودی نەساری بووین، و چاوەڕوانی کریستی ڕزگارکەریان دەکرد.
ناوبردنی نەبی سەرەسینی بە کریست. کە لە ناو یەهودیان گەڕانەوەی موسایە. ئەوە ئاشکرا دەکا. کە نەبی محمد شارەزایی لە چیرۆک و باوەڕی یەهودی هەبووە. و خۆی

---

[421] نبيل فياض (١٩٩٨) نصان يهوديان حول بدايات الإسلام. لبنان ص ٥٧

وەک بەردەوامی ئەو چیرۆکانە پیشانداوە.

٥ بە پێی ئەو گەواهیە محمد تا ساڵی ٦٣٤ س.ب دەبێ لە ژیاندابووبێ. و سەرپەرشتی شەڕو داگیرکاری کردبێ. ئەوەش پێچەوانەی مێژوونووس و بیۆگرافینووسانی موسوڵمان کە دەڵێن ساڵی ٦٣٢ س.ب مردووە.

سەبارەت بەوەی کە نەبی محمد کلیلەکانی بەهەشتی لەلان. ئەو گەواهیە لە دەقێکی تری بێزەنتی هەمان دەربڕین، پشتڕاست دەکاتەوە کە دەڵێ:

> من نەفرەت لە باوەڕی نهێنی سەرەسینەکان (عرب) دەکەم. کە موامد (محمد) پێی وایە پاسەوانی بەهەشتە.[422]

هەروەها لە مێژووی سێبێوسی ئەرمەنی (٦٢٨ – ٦٦١س.ب) کە لە دەمی گەواهی ڕاستەوخۆ (شاهدعیان) بیستوویەتی. ئەو گەواهیانە لە زیندان بووین. دوای بەربوونیان هاتوونەتە شاری ڕەها (ئورفە) و هەرقەل لە ساڵی ٦٢٨ س.ب لە ساسانیەکانیان وەریاندەگرێتەوە. بەم شێوەیە دەگێڕێتەوە:

> لە بیابان دەرچوون و هاتنە دوورگەی عەرەب. لای نەوەکانی ئیسماعیل، داوای یارمەتیانکرد. تێیان گەیاندن، کە بەپێی پەرتووکی پیرۆز، ئێمە خزمی یەکترین. لەبەر ئەوە ئیسماعیلیەکان، زۆر بە گەرمی و دڵفراونی پێشوازیان لەو خزمایەتیەکرد. بەڵام لەبەر ئەوەی ئەوانە یەهودی بوون. و نەیاندەتوانی باوەڕ بە هەموو خەڵکەکە بێنن. چونکە خودا پەرستیەکەیان جیاوازبوو. لەو کاتەدا ئیسماعیلیەک، بە ناوی مهمت (محمد) لەوێ بوو. خۆی پێناساندن. وەک ئەوەی خودا وەک موژدەدەر فەرمانی پێکردبێ، بۆ ڕێگای ڕاستی. و فێری کردن چۆن خودای ئیبراهیم دەناسن. لەبەرئەوەی شارەزایی لەسەر

---

[422] نبیل فیاض (١٩٩٨) نصان یهودیان حول بدایات الإسلام. لبنان ص ٥٧

> چیرۆکی موسا هەبوو. و بەباشی دەیزانی. پێی گوتن: خودا پەیمانی ئەو خاکەی، بۆ هەتا هەتایێ، بە ئیبراهیم و نەوەکانی داوە. ئێوە نەوەی ئیبراهیمن. ئەو پەیمانەی خودا دەتانگرێتەوە. گشتیان کۆبوونەوە. و لە بیابانی پاران دەرچوون. بە پێی ڕەچەڵەکی نەوەکانیان، دابەشی دوانزە هۆز بوون. هۆزەکانیان دابەشی سەر دوانزە هەزار ئیسرائیلی بوون. هەر هۆزەی هەزار کەس. ئەوەش بۆ گەیشتنە خاکی ئیسڕائیل. ڕەشماڵ دوای ڕەشماڵ، بە پێی نەرێتی باپیرانیان. دوای ئەوەی، ئەوانە، هێشتا لە نەتەوەی ئیسڕائیل مابوون، هاتنە ناویان. تا لەشکرێکی مەزنیان پێکەوە نا. دوایی نێردەیەکیان ناردە لای ئیمپراتۆری یۆنانی (گرێکی). تا پێی بڵێن. خودا ئەو خاکەی، وەک میرات بە ئێمە داوە. بۆ نەوەکانی ئیبراهیم و نەوەکانی دواتر. بە ئاشتی بەجێی بێڵن [423].

سەبارەت بە بانگهێژی دینی محمد، لە ئەدەبی کریستیانی باسی کردبێ، دەگەڕێتەوە بۆ هەمان کات. سێبیۆس لە پەرتووکی مێژووی سێبیۆس دەڵێ:

> ئیسماعیلیەک خۆی بە نەبی دادەنێ. و داوا لە ڕۆڵەکانی نەتەوەکەی دەکا، بگەڕێنەوە سەر دینی ئیبراهیم [424].

ئەو گەواهیانە، کە نزیکترین بەڵگەن. ئەوە پشتڕاست دەکەنەوە، کە نەبی محمد وەک مرۆڤێکی مێژوویی بوونی هەبووە. و خەریکی کاروباری بازرگانییش بووە. بەڵام کەسایەتی محمد پێویستی بە لێتۆژینەوەی زیاتر هەیە. لەبەر ئەوەی کەسایەتییەکی مێژوویی، وەک

[423] Chronical of Sebeos Pp 94-94
[424] Ibid. Pp 342

نەبی محمد، ناکرێ تەنیا بە گێڕانەوەی بیۆگرافیانووسێکی موسوڵمان یان بە پێچەوانەی ڕاییمان بکا.

٣ محمد و هەواڵەکانی بازرگانی

لەلایەکیتر بەپێی هەواڵەکانی بازرگانی، محمد هاوبەشێکی (شریک) هەبوو. بە ناوی السائب بن أبی السائب. کە سەر بە هۆزی قورەیش بوو، لە بەنی مخزوم بووە. چالاکی بازرگانی السائب لە نێوان مەککە بەرەو یەمەن و حەبەشە بوو [425]. ئەوەش دەریدەخا کە السائب کالاو کەرەستەی لە یەمەن و حەبەشە کڕیووە. و هێناویەتیە مەککە. محمدیش کالاکانی بۆ فرۆشتن، بردوونەتە شام. لەوێش کەرەستەی کڕیوە بۆ مەککەی هێناوە تا السائب بۆ یەمەن و حەبەشەی بردوون.

لە گێڕانەوەیەک هاتووە، گوایە محمد، لە بواری بازرگانی. متمانەی تەواوی لەسەر هاوبەشەکەی هەبووە. ئەوەش وایکردووە، هەندێک باوەڕیان وابێ بۆتە موسوڵمان. بەڵام هەندێکیتر دەڵێن لە شەڕی بەرد لە ڕیزی دوژمنانی نەبی کوژرا[426].

لە ساڵی ٦٦٠س.ب نووسەری ئەرمەنی سێبێۆس زیاتر لە بیرو کردەوەکانی محمد قووڵدەبێتەوە و دەنووسێ:

> محمد شارەزای سەربردە و ژیانی موسا بوو. و خۆزگەی بۆ دەخواست.

درێژە بە باسەکەی دەدا و دەڵێ:

---

[425] الهندسي، الموسوعة الإسلامية. الجزء السادس. مادة (مخزوم) ص ١٣٦٩

[426] إبن هشام السيرة جزء الأول ص ٧١١ – ٧١٢

یاوەرەکانی بۆ گرتنی ئیسرائیل هان دەدا. و دەیگوت:

تەنیا خودای ئیبراهیمتان خۆش بوێ. بڕۆن خاکی خۆتان داگیرکەن. ئەو خاکەی خودا دایە ئیبراهیمی باوکتان. هیچ کەس ناتوانێ لە شەڕدا بەرگەتان بگرێ. لەبەر ئەوەی خودا لەگەڵتان دایە.[427]

مێژوونووسانی موسوڵمان دەڵێن محمد لە کاتی شەڕی موءتة مردووە. و دوای ئەو ئەبوبەکر لەسەر شەڕ بەردەوام بووە. کەچی مێژوونووسێکی تری سریانی، بە ناوی تیوفیل الرهاوی پەنجا ساڵ دواتر، زانیاری زیاتر لەسەر محمد دەدا و دەڵێ:

کاتی محمد تەمەنی گەیشتە گەنجی و پێگەیی. دەستی بە بازرگانی کرد. بۆ مامڵەتی کڕین و فرۆشتن، بە سەفەری بازرگانی دەچووە ئیسرائیل. و لەگەڵ ناوچە و خەڵکەکەی ئاشنابوو. دینی خودای تاک ڕایکێشا. دوایی گەڕایەوە لای خەڵکی هۆزەکەی[428].

تیوفیل الرهاوی لە نیوەی دووەمی سەدەی هەشتەمی زایینی دەینووسی. کە هاوسەردەمی إبن إسحاق بووە. ئاشنایەتیشیان لەگەڵ یەکتری هەبووە. ئەو دەمە تیوفیل لە شاری بەسرای باشووری عیراق بوو. و لە سایەی خەلیفەکانی عەباسی دەژیا. و کاری زانستی ئەستێرەناسی دەکرد. سەرەتا لای منصور (٧٥٤ – ٧٧٥ س.ب) بوو. دواتر لای المهدی (٧٧٥ – ٧٨٥ س.ب) بەردەوام بوو. بەو پێیەی زانای ئەستێرەناسی بوو. پەیوەندی باشی لەگەڵ موسوڵمانانی ئەو کاتەدا هەبوو. هەر لەو کاتەشدا إبن إسحاق هەواڵەکانی دەربارەی نبی ئیسلام کۆدەکردنەوە.

---

[427] Sebeos of Bagratanius, History of Heraclius pp 95-96

[428] یعقوب الرهاوی لە دەقی لاتینی لاپەڕە ١٧٨

تیوفیل سەبارەت بە مێژووی داگیرکاری ئیسلامی سەرەتای، بۆ ئیسرائیل کۆدەکردەوە. لە پوختەی باسەکەی ئەوە ڕوون دەکاتەوە:

> کە دوو نێردە لە پشت ئەو چالاکی داگیرکردنەبوون. ئەوانیش محمد داوای لێکردبوون. کە خاکی پەیمان داگیربکەن. و تا دەکرێ تالان لەشەر وەدەست بێنن.

بەردەوام دەبێ و دەڵێ:

> لە پێشیان باسی خاکی ئیسرائیلی دەکرد:
> ئەو خاکە باش و بە پیتە، دراوە بەوان (واتە باوەڕدارانی موسوڵمان) لەبەر ئەوەی باوەڕیان بە خودای تاک و تەنیا هەیە.
> بەردەوام دەبوو و دەیگوت: ئەگەر ئێوە گوێم لێبگرن، خودا خاکێکتان دەداتی شیر و هەنگوینی لێ دەڕوا.
> هەر ئەوەش وایکرد، بەو قسانە کۆمەڵێک بە دوای کەوتن. و بەرەو خاکی ئیسرائیل بەڕێکەوتن. هێرشیان کرد. کاولیانکرد. و دوایی بە بارێکی گرانی تالانەوە گەڕانەوە. و هیچ زیانیان لێنەکەوت.[429]

ئەو ڕێکلامانەی نەبی محمد بۆ خاکی پەیمانی دەکرد. کە یاوەرانی بەردەوام بۆ داگیرکردنی جۆش دەدا. بەڵگەیە بۆ ئەوەی، شارەزای مێژوو و یاساکانی موسا بووە. هەروەها باش ئاشنایی لەگەڵ زەبوورەکانیش هەبووە. کە لە ناو دەقەکانی باسی خاکی پەیمان و چاکەکاران دەکا. بەڵگەی ئەوەش لە دەقی قورئان دەبینینەوە:

---

[429] Alfred-louis de Prémare (2002) The foundations of Islam, between Writing and History. Pp 145

القرآن الكريم – سورة الأنبياء ٢١: ١٠٥

له زەبوور نووسیومانه، له دوای ناوهێنان له تەورات. ئەو خاکه تەنیا بەنده چاکەکان به میرات دەیگرن (١٠٥)

ئەو ئایەتەی سەرەوه لەگەڵ دەقی زەبوور بەراورد بکه.

پەیمانی کۆن - زەبوورەکان ٣٧: ٢٩

(٢٩) ڕاست و دروست پێتان دەڵێم. دەبنه میراتگری خاکەکه و هەتا هەتایێ لەسەری نیشتەجێ دەبن.

ئەو گێڕانەوەی تیۆفیل الرهاوی. دەکرێ وەک بەڵگەیەک بۆ ئایەتێکی قورئان و بەراوردکردنی به دەقێکی زەبوور. بەڵگەیه بۆ ئەوەی محمد خۆی به موسای چاوەڕوانکراو داناوه. و هەم له کردەوەکانی و هەم له هێنانەوی ئایەت بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئامانجەکانی، بۆ ڕاییکردنی یاوەرانی. و ناردنیان بۆ داگیرکاری.

تیۆفیل الرهاوی مێژوونووس، بەو گێڕانەوه مێژووییه، بنەڕەتێکی لۆژیکیمان سەبارەت به ئامانجی محمد، له داگیرکردن و تاڵانی خاکی پەیمان دەداتێ.

ئەو هاندانانەی محمد، بۆ ڕاییکردنی یاوەرانی بۆ خاکی پەیمان، که مافی خۆیان لەو خاکەدا هەیه، و خودا پەیمانی به ئیبراهیم و وەچەکانی داوه. لەبەر ئەوەی ئەوانیش نەوەی ئیبراهیمن، له ڕێگای ئیسماعیلەوه. سەرەڕای ئەوەی، جیاوازییەکی تەواو له ڕووی جوگرافییەوه هەیه[430]. دەبینین قورئان له دوو ئایەت ئەو گێڕانەوەیه پشتڕاست دەکاتەوه. بۆیه گومانی تێدا نامێنێ. که محمد، بڕیاری تاڵان و بڕۆی خاکی پەیمانیکردووه.

---

[430] Michael Cook (1940) Mohammed the prophet of Islam. Pp. 106

القرآن الكريم - سورة مريم ١٩: ٤٠

ئەو خاکەی بۆمان ماوەتەوە، و لە دواجاریش هەر بۆ ئێمە دەگەڕێتەوە.

القرآن الكريم – سورة المائدة ٥: ٢١

ئەی گەلەکەم، بڕۆنە ناو ئەو خاکە پیرۆزەی، خودا بۆ ئێوەی دیارکردووە (نووسیووە) دوودڵ مەبن، مەگەڕێنەوە. هەر گەڕانەوەیەکتان، بە زیانتان کۆتایی دێ.

بە گشت ئەو بەڵگە مێژووییانە، گۆمانی تێدا نامێنێ ، کە ژیان و پەیامی محمد، شێوەیەکی هەڕەشە و داگیرکاری هەبووە. بە هۆی وەرگرتنی دەستەلاتی دینی و سیاسی، گۆڕانێکی بنەڕەتی لەناو کۆمەڵگەی عەرەبی وەدیهات. محمد و یاوەرانی لە بازرگانی سادە و بریکار، گۆران بۆ بازرگانی شەڕ و تاڵان وماڵوێرانکردن. کە مێژووی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی لە بنەڕەتەوە گۆڕی بۆ فراوانخوازی و تالان و کوشتن و سەبایا و کۆیلەکردنی تاکەکانی میللەتانی ئازاد. گشت ئەوانەش بە ڕوونی لە قورئان دا ڕەنگدانەوەی هەیە. و دوای کۆچی دوایی محمد. هەمان پەیام و مێتوودی توند و تیژی، لەلایەن خەلیفەکانی تری ئیسلام وەک ڕاشدین، أموی و عباسی هتد بەردەوام دەبێ.

٤ لەکۆنە بازرگانەوە بۆ یاوەر و فەرماندەی شەر

دەبێ لێرەدا شتێکی گرنگ بخەینە ڕوو. ئەو کەسانەی کە لە دەوری محمد بوون. و ڕۆڵی ڕاستەوخۆیان، لەسەر سەرهەڵدان و پەرەسەندنی بزووتنەوەکەی هەبوو. زۆربەیان

پەیوەندی ڕاستەوخۆیان لەگەڵ دەرەوە هەبوو. و خەریکی بازرگانی بوون. بێجگە لە عەلي، لەبەر ئەوەی هێشتا لە تەمەنی هەرزەکاری دابوو. کە محمد دەستی بە بانگهێژی ئیسلام کرد. و عەلیش ئیسلام بوونی خۆی ڕاگەیاند.

أبو بكر صديق (٥٧٣-٦٣٤ س.ب) بازرگانێکی گەورەی قورەیش بوو لەمەککە.[431]

عومەر بن خطاب (٥٨٥- س.ب) کەسێکی فرەپیشەیی بوو. لە بازاڕەکانی عەکاز، مجنة و ذی المجاز بەردەوام خەریکی ئاڵوگۆڕی بوو. هەر لەوێش فێری بازرگانی بوو[432]. دوایی دەستی بە بازرگانی دەرەوەکرد. بەڵام ئەوەی پێی ناسرابوو، بازرگانێکی سەرەڕۆ بوو. لە هاوینان بۆ بازرگانی بەرەو باکوور. هەر لە غەزەوە، تا دەگاتە ڕۆژهەڵاتی ئوردن و دیمشق . بە زستانیش باشوور بۆ یەمەن ئەوەش مەودایەکی باشە بۆ بازرگانێکی مەککەی قورەیش.[433]

هەروەها عوسمان کوڕی عەفان (٥٧٦-٦٥٦ س.ب) یەک لە بازرگانە گەورەکان بوو. بازرگانی لە نێوان مەککە و شام دەکرد. لە گەشتێکی بازرگانی دوای گەڕانەوەی لە شام ئیسلامبوونی خۆی ڕاگەیاند [434].

طلحة بن عبيدالله (٥٩٤-٦٥٦س.ب) یەک لە (العشرة المبشرين بالجنة) هەروەها یەکێک بوو لەو شەش کەسەی عومەر دیاریکردبوون، کە دوای ئەو یەکیان بۆ خەلیفە هەڵبژێرن. طلحة سەفەری بازرگانی شامی دەکرد. خۆی دەڵێ، کاتی بە شاری بوسري، لە

---

[431] Alfred-louis de Prémare (2002) The foundations of Islam, between Writing and History. Pp 120

ابن كثير. البداية و النهاية جلد ٣، ص ٣٩

[432] خطيب.د.على(١٩٨٦) عمر بن خطاب، حياته، علمه أدبه الطبعة الأولى. ص ١٥٣

[433] هەمان سەرچاوە ص٨٤

[434] هەمان سەرچاوە ص ٨٧

ناوچەی حۆران، دا تێدەپەڕی. بۆ یەکەمین جار لە ڕەبەنێکی بیست (ئەو ڕەبەنە، دەبێ بحیرا بووبێ)، کە بەم زووانە نەبیەک دەردەکەوێ. طلحة هەر لە یەکەم گرووپ لەگەڵ عوسمان موسوڵمان بوو. بەبێ ئەوەی واز لە بازرگانی بێنێ.

طلحة لەگەڵ سعید بن زید، ناردرا بۆ چاوەدێری جوولانی کاروانی مەککیەکان. کە لە شام دەگەڕانەوە. ئەوەش لە خۆڕایی نەبوو. لەبەر ئەوەی خۆی بازرگان بوو. و باش ڕێگاکانی کاروانی دەزانی [435].

زید بن حارث (٥٨١-٦٢٩س.ب) کوڕی تەبەنی محمد بوو. و زۆر جاریش، هاوسەفەری محمد بووە لە بازرگانی. کە دواتر هەر لە گەڵ ئیسلام بوونی. بووە سەرکردەی سەربازی. لە ساڵی ٦٢٩س.ب/ ٨ کۆچی لە هێرشی مؤتة نزیک دەریای مردوو کوژرا [436].

خالد بن ولید (٥٩١-٦٤٢ س.ب) بەر لە ئیسلامبوونی، بازرگانی بۆ وولاتی شام دەکرد. جارێکیان لە دیمەشق میوانی ئەسقەفێک دەبێ. ئەو ئەسقەفە لە ساڵی ٦٣٥س.ب ئەوەی باسکردووە. کە لەکاتی گەمارۆی شار. کە خالد یەک لە سەرکردە گەورەکانی لەشکری ئیسلام بووە. ئەو ئەسقەفە بۆ پارێزگاری لە شار و دانیشتوانی لەسەر شوورەی کەنیسە بەرامبەر لەشکری ئیسلام وەستاوە. و بەبیر خالیدی هێناوەتەوە، کە بە ئەمەک بێ [437].

أبو سفیان بن حرب (٥٦٥-٦٥٣ س.ب) سەرۆکی هۆزی بنی أمیة، کە گەورەترین هۆزی مەککە بوو، و نەوەی عبد شمس بوو. هەمان هۆزی خەلیفەی سێیەم عوسمان کوڕی عەفان. هەروەها دواتر خەلیفەکانی أمیة.

---

[435] هەمان سەرچاوەە ص ٨٨
[436] الواقدی. المغازی جزء الثانی ص ٥٦٤
[437] البلاذري. فتوح البلدان. الطبعة الثانية. ص ١٦٥- ١٦٦.

بەپێی گێڕانەوەی ئیسلامی. ماوەیەکی زۆری برد تا أبو سفیان ئیسلام بوو. و تا کاتی ئیسلام بوونیشی دژی ئەو دینە نوێیە بوو.

دەکرێ لێرەدا پرسیارێکی لۆژیکی بکەین. بۆ أبو سفیان وەک بازرگانێک دژی ئەو دینە نوێیەبوو؟ لە کاتێکا کەسایەتییەکی دیپلۆماسی بوو. هەمیشە لەکاتی هەرە ناخۆشی، بەدوای چارەسەری مام ناوەندی دادەگەڕا.

وەڵامەکەی ئاسانە. یەک لە هۆکارە هەر گرنگەکان، ئەوەبوو. کە محمد لەگەڵ یاوەرانی دەستیان بە ڕێگری لەو کاروانانە کرد، کە هاتوچۆی شامیان دەکرد. و یەکەمین کاروان کە کەوتبەر تاوی ڕێگری موسوڵمانان، أبو سفیان سەرۆکایەتی دەکرد، ئەو کاتەی لە شام دەگەڕانەوە. بەو کارەش أبو سفیان هەستی بەوە کرد، محمد سووکایەتی پێکردووە. وەک یەکێک لە پیاوماقولانی قورەیش. و یەکێک لە هۆزی خۆی، هەوڵی تاڵان و بڕۆیان بدا. دواییش وەک کۆیلە بیانفرۆشن. مرۆڤ دەتوانێ بۆ ساتێکیش بێ بیر لەو سووکایەتییە بکاتەوە، کە چەند چەتە و ڕێگر بە کاروانی کەسێکی خاوەن پێگای کۆمەڵایەتی (اهل البیت) دەکەن. ئەویش بە پلانی یەک لە خاڵکی هاوشار و هۆزی خۆی.

بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئەوەش، با تەنیا بیر لە گرتنی مەککە بکەینەوە. کە بەبێ خوێنڕێژی کەوتە دەستی موسوڵمانان. ئەوە هەڵوێستی ئاشتیانەی، أبو سفیان نیشان دەدا. کە بەبێ شەڕ خۆیان دایە دەست. و موسوڵمانان بەبێ خوێن ڕشتن چوونە ناو شاری مەککە [438].

---

[438] البلاذري. فتوح البلدان ص ١٧٦

عمرو کوڕی عاص وەک بازرگانێک لە سوریا، حەبەشە و میسر، هەمیشە میوانی سەر سفرەی أبو سفیان بوو. بۆ ماوەیەکی درێژ دژی محمد بوو. دوای أبو سفیان ئەویش لەگەڵ دوو یاوەری تری مسوڵمان بوو.

بەڵام ڕقی عمرو لە بنەماڵەی محمد هەر مابوو. بۆ بەڵگەی ئەوەش، هەڵوێستی دژی عەلی. و پشتگیری لە معاویە بن أبی سفیان کرد [439].

[439] Alfred-louis de Prémare (2002) The foundations of Islam, between Writing and History. Pp 90 - 91

ڕەچەڵەک و باوەڕی نەبی محمد
پێش هاتنی دینی ئیسلام

ئەم باسە بەدواداچوونێکە، سەبارەت بە باوەڕی دینی. و ڕەچەڵەکی بنەماڵەی نەبی محمد بەر لە هاتنی دینی ئیسلام. کە تیایدا هەوڵدەدرێ قووڵبوونەوەیەک لەسەر پاشخان، و پرۆسەی ژیانی بکرێ. ئەوەش بە مەبەستی دۆزینەوەی، خاڵە هاوبەشکان بۆ گەیشتنە دەرئەنجامێک. کە چمکێکی لوژیکیمان بداتە دەست. و ببنە ڕێچکەیەک بۆ گەیشتنە وەڵامێکی جێگای متمانە و ڕاییکەر.

هەرچەندە بیۆگرافی- و مێژوونووسانی ئیسڵام، مێژوویێکی ئەفسانەییان بۆ محمد هۆنیوەتەوە. کە هەتیوێکی هەژار بووە. و هەر لە منداڵیەوە تووشی نەهامەتی بووە. و لەبەر دەستکورتی شوانکارەیی کردووە، بۆ ئەوەی بژێ. بەڵام مێژوو شتێکی تر دەسەلمێنێ. و ئەو چیرۆک و ئەفسانانەی بیۆگرافی –و مێژوونووسانی موسوڵمان هۆنیویانەتەوە ڕەتدەکاتەوە. و پیشانی دەدا، کە دوورن لە ڕاستی. و تەنیا چیرۆکی ئەفسانە ئاسا ڕێکخراون.

ڕاستی ژیانی محمد ئاڕاستەیکی تری هەبووە. ڕاستە کە محمد لە دایک بوو، باوکی ماوەیەک بوو کۆچی دوایی کردبوو. عبدالمطلبی باپیرەی، کە ئەو دەمە سەرۆکی هۆزی قورەیش و دەستەڵاتداری مەککە بوو. لە هەمانکاتدا فەرمانڕەوای بەیت بوو. دوای مردنی باوکی سەرپەرشتی محمدی گرتە ئەستۆ. و بە باشترین شێوە خزمەتیکرد. پێش مردنیشی ڕایسپارد کە ئەبی طالب سەرپەرشتی بکا. ئەویش لەهیچ دریخی نەکرد.

بۆیە پێچەوانەی سەرچاوەکانی ئیسلام، محمد بە باشترین شێوە منداڵی و هەرزەکاری بەڕێکردووە.

ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی بنەماڵەی هاشم وەک نەریتێکی دینی، کە سەرۆکایەتی بیت الحرامیان لەدەست بوو، ئەوەش پایەیەکی مەزنی کۆمەڵایەتی بووە. لە هەمان کاتدا خاوەن سامانی گەورەی مەککە بوون. بۆیە هەم لە توانایان دابوو و هەمیش وەک ئەرکێکی دینی کۆمەڵایەتی، دریخیان لە خزمەتی محمد نەکردووە.

وا لەخوارەوە، هەردوو پاشخانی دینی و کۆمەڵایەتی بنەماڵەی محمد. لە ١٤ خاڵ دەیانخەینەڕوو. [440]

١ دایکی محمد، ئامینە کچی وەهب لە بنەماڵەی زەهرە، لە هۆزی بەنی نەجارِ بوو. هۆزی بەنی نەجار عەرەبی یەهودی نەساری بوون. بەو پێیە ئامینەی دایکی محمد یەهودی نەساری بووە، و هەر لەسەر ئەو دینەش مابوو تا مرد. دەگێڕنەوە محمد دەپاڕایەوە. و خۆزگەی دەخواست کە دایکی، ئەگەر بۆ ساتێکیش بێ، زیندوو بێتەوە. تا تۆبە بکا.

هەروەها عبدالمطلب و ئەبی طاڵبی مامی، کە هەردووکیان سەپەرشتکاری محمد بوون. ئەوانیش، لەسەر باوەڕی یەهودی نەساری بوون. ئەوکاتەی هێشتا ابی طالب لە ژیاندابوو، محمد زۆر هەوڵی لەگەڵدا، کە دینی یەهودی نەساری بەجێ بێڵێ. و بێتە سەر دەینە نوێکە. بەڵام هەر بە یەهودی نەساری مرد.[441] هەرچەندە ئێمە هیچ دەربارەی عبداللهی باوکی محمد نازانین. بەڵام بە ڕەچاوکردنی ئەوەی باوکی و برای یەهودی نەساری بووین، و هەروەها هاوسەرگیری لەگەڵ ژنێکی یەهودی نەساری کردووە، دەبێ ئەویش خۆی هەر

---

440 الحداد، یوسف درة، قرآن دعوة نصرانیة ص ٢٩٧
441 محمد حسان المنیر، یوم قبل وفاة محمد ص ٦٩

نەساری بووبێ.

٢ دوای لەدایک بوونی محمد، یەکەم شت عبدالمطلب کردی، ئەوەبوو ڕۆژی هەشتەم، بە پێی نەریتی یەهودی نەسرانی بەنی ئیسرائیل خەتەنەی کرد. چونکە تەنیا یەهودیە نەساڕیەکان لە مەککە یاساکانی تەوراتیان پەیرەو دەکرد. کە خەتەنە ئەرکێکی سەرەکی بوو. ڕۆژێک پێش ئەوەی خەتەنە بکرێ نازناوی محمدی پێدرا.[442]
هەر لە ڕۆژی حەوتەم ناویشی لێنا، ئەوەش بە لاسایی کردنەوەی خەتەنەکردن و ناولێنانی یەسو.

پەیمانی نوێ - ئینجیلی لۆقا ٢: ٢١

> (٢١) لە دوای هەشتەمین ڕۆژ، کاتی خەتەنەکردنی منداڵەکە هات. هەر ئەو کاتەش ناوی لێنرا یەسو. بەو شێوەیە فریشتە پێش ئەوەی خەتەنەبکرێ ناوی لێنا.

هەر دوای ئەوە ژنێکی یەهودی نەساڕی بۆ گرت، دایەنی بۆ بکا بەناوی (بركة الحبشية)، کە بە (أم أيمن) بانگ دەکرا. محمد تا تەمەنی ٥ ساڵی، لای ئەو ژنە یەهودی نەساریە بوو. تا ئەو کاتەی ئامینەی دایکی و محمد لەگەڵ (بركة الحبشية) سەردانی ماڵە خاڵوانی (بنی نجار)یان کرد. و مانگێک لە یەتروب مانەوە. دوایی لە ڕێگای گەڕانەوە، لە (الأبواء) کە شوێنێکە لە نێوان مەککە و مەدینە دایکی مرد. لەو سەردانە (بركة الحبشية)ی دایەنی محمد لەگەڵیان بوو. برکة کۆرپە پێنج ساڵیەکەی، لەگەڵ خۆی هێنایەوە مەککە، بۆ لای عبدالمطلب. تا ئەو کاتەی محمد تەمەنی گەیشتبووە پێنج ساڵان یەهودیەکی نەساڕیەک

[442] الحداد، يوسف درة، القرآن دعوة نصرانية ص ٣٠٠ – ٣٠١، محمد الغزالي (٢٠٠٠) فقة السيرة. مطابع الشروق ص ٦١

بەخێوی دەکرد.[443]

عبدالمطلب بەر لەوەی بمرێ، ڕایسپارد کە ابی طالبی مامی سەرپەرشتیکردنی محمد بگرێتە ئەستۆ. ئەوەش نووسەری قورئان لە سوورەتی (الضحی). بە ڕاشکاوی باسی دەکا.

القرآن الكريم – سورة الضحى ٩٣: ٦ – ٨

ئەدی تۆ هەتیوێک نەبووی، ئەو پەنای دای؟ (٦) ئەدی تۆ گەمرایەک نەبووی، ئەو ڕێی نیشان دای؟ (٧) ئەدی تۆ هەژارێک نەبووی، دەوڵەمەندی کردی؟ (٨)

لە حیجاز لەو سەردەمە خەتەنەکردن، و ناونانی منداڵ بەپێی نەرێتی تەورات، تەنیا یەهودیە نەسارپیەکان، لە مەککە دەیانکرد. سەرەڕای ئەوە، ژنێکی یەهودی نەسارپیان بۆ بەخێوکردنی بەکرێگرت. و تا ماوەی ٥ ساڵ لەلای بمێنێتەوە.

پەیڕەوکردنی ئەو نەرێتانە، یەک گوزارەی هەیە کە بنەماڵەی عبدالمطلب لەسەر دینی یەهودی نەسارپی بووین. و محمدیش هەم وەک نەرێتی یەهودی نەسارپی خەتەنەکرا. و هەر لەسەر ڕێبازی ئەو دینەش پەروەردەکرا.

٣ لە دەوروبەری تەمەنی دوانزە ساڵی. ئەو تەمەنەی منداڵ دەگاتە تەمەنی هەرزەکاری، بەپێی تەورات واتە تەمەنی پێگەیین. وەک یاسای دینی یەهودی نەسارپی، سەبارەت بە حەجی گەنجان. بە تایبەتی، لە بنەماڵە ساماندارەکان بووایە. بۆ حەج دەیانبرد. کە بریتی بوو لە چوونە خزمەت جێنیشینی کریست. محمد لەگەڵ أبی طالبی مامی، لە مەککەوە،

---

[443] الحداد، يوسف درة، القرآن دعوة نصرانية ص ٣٠١ – ٣٠٢ ، السيرة الهاشمية ١: ١٧٧، الحلبية ١: ٧٢

بەڕێکەوتن و چوونە سەردانی ئیمامی مەزن. بوحیرای بوسری، لە شاری بوسری لەشام. کە جێنیشینی یەسوی کریست بوو، لەسەر دین. ئەوەش نەریتێک بوو لەگەڵ ژیانی، یەسوی ناسری، دەستی پێکردبوو. کە لە تەمەنی ١٢ ساڵیدا، چووە ماڵی خودا لە ئۆڕشەلیم. ئەوەش وەک لاسایی کردنەوەی یەسو بوو، بەپێی ئینجیلی لۆقا حەجیان پێکرد.

پەیمانی نوێ – لۆقا ٢: ٤٢

(٤٢) کاتی تەمەنی بووە دوانزە ساڵ. وەک نەریتی پەسخە بەرەو ئۆڕشەلیم سەرکەوتن. (٤٣) دوای کۆتایی ڕۆژەکان، لە گەڕانەوەیاندا یەسووی مێرمنداڵ، لە ئۆڕشەلیم مایەوە. دایک و باوکی نەیانزانی.

سەبارەت بەم سەردانەی (حج) محمد بۆ وولاتی شام و شاری بوسری. بیۆگرافی نووسانی موسوڵمان، سەفەرەکەیان گۆڕی بۆ بازرگانی. پرسیارەکە لەوەدایە. ئاخۆ منداڵێکی دوانزە ساڵی چ کاری بە بازرگانی دایە؟ یان هیچ لە پرسە بنەڕەتییەکە دەگۆڕێ؟

ئیمە دەزانین محمد زۆر دواتر، دەستی بە کاروباری بازرگانی کرد. و بووە نێردەی خدیجە. بەڵام ئەو دەمە تەمەنی لە سەرەوەی ٢٠ ساڵی بوو.[444]

بۆیە ئەو گۆڕینە تەواو جێی گومانە.
یەک لەو بیۆگرافی نووسانەی کە ڕەنگە یەکەمین کەسیش بووبێ، بۆ تێکدانی مێژووی ژیانی محمد، ابن هشام بوو. کە دەڵێ:

محمد لە تەمەنی نۆ ساڵ بوو. هەندێکیتر دەڵێن تەمەنی دوانزە ساڵ بوو. هەندێکیتر شتی تر دەڵێن...... لەگەڵ مامی ابی طالب بۆ بازرگانی چووە شام.

---

[444] الحداد، یوسف درة، قورآن دعوة نصرانية ص٣٠٣

کاتی گەیشتنە بوسری، لە خاکی شام. لەوێ ڕاهبێک هەبوو بە ناوی بوحیرا، کەسێکی پایە بەرز بوو. وخاوەن زانیاریەکی زۆر لەسەر یەهودی نەسارِی بوو. تا ئەو کاتەش هەر لەو پلەو پایە بەرزە دابوو. بوحیرا هەندێک پرسیار و گفتوگۆی لەگەڵ محمدی منداڵ کرد. دوایی سەبارەت بەو قسەی جوانی کردن. و بە أبی طالبی مامی گوت: لەگەڵ ئەو برازایەت بگەڕێوە وولاتی خۆتان. و چاوت لێبێ و پارێزگاری لێ بکە. بە الله ئەگەر خەڵکی بیبینن و ئەوە بزانن کە من دەیزانم، خراپی بەسەردێنن. ئەو برازایەت کەسایەتییەکی مەزنە. بە پەلە بیگەیێنەوە وولاتی خۆی.[445]

دوای ئەو سەردانەی محمد و ئاشنابوونی لەگەڵ ڕاهب بوحیرا، دەبینین ڕاهب دەست دەکات بە پێشبینی کردن بۆ محمد و دەڵێ: دەبێتە نەبی ئەو نەتەوەیە.[446]

٤ یەک ڕووداو جێگای هەڵوێستەکردن و خوێندنەویەکی وورده. لەکاتی مارەبڕینی خەدیجە و محمد، أبی طالبی مامی ووتەیەکی بە بۆنەی هاوسەرگیری محمد و خەدیجە، لەبەردەم خەڵکێکی زۆر دا خوێندەوە، دەڵێ:

بە الله دوای ئەو هاوسەرگیریە، هەواڵێکی مەزن و ترسناکی بۆدێ.

ئەو ووتەیەی أبی طالب مەبەستی (هەواڵێک بۆ محمد دێ). بێ هۆکار نییە. محمد لە تەمەنی ٢٥ساڵی هاوسەرگیری کرد. واتە پانزە ساڵ بەر لە بانگهێشی دینە نوێکەی. کەواتە دەبێ پلانێک بۆ محمد لە ئارا دابووبێ. جا ئەو پلانە چی بووە. و مەبەستی پلانەکە چی بوو؟

---

[445]الحداد. یوسف درة، قورآن دعوة نصرانية ص ٣٠٤، سيرة ابن هشام ١: ١٩٠ – ١٩٤

[446] الحداد، یوسف درة، قورآن دعوة نصرانية ص ٣٠٦

ئەوە گرفتی سەرەکی نییە. بەڵکوو ئەو دەربڕینە، بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە أبی طالب کەم یان زۆر ئاگاداری پلانەکە بووە. بۆیە خۆشەویستی و خزمەتی محمد و پەروەردەکردنی لەسەر زانستییە سرووشتییەکان، وەک ئەرکێک پێ سپێردراوە. لە کۆتاییش ئەو هەواڵە، ئاماژەیە بۆ ئەوەی أبی طالب، نەک تەنیا لە سەرجەمی پلانەکانی قەشە وەرەقە ئاگاداربووە، بۆ دوارۆژی محمد. بەڵکوو لە هەمان کاتدا بەشدار و رەزامەندیش بووە، لە سەر پلانەکە.[447]

ژیان و باوەڕی أبی طالب بە پێی پەرتووکەکانی سیرە، کەسێک بوو بە باوەڕەوە دەژیا. و لەسەر هەمان ڕێگای عبدالمطلبی باوکی بوو. یارمەتی هەژارانی دەدا، هەڵسوکەوتەکانی نیشانی ئەوە دەدەن، کە نەک تەنیا نەسارِی ئەبیۆنی بووە. بەڵکوو پەیڕەوکارێکی سەرسەختی ئەو ڕێبازە (نەساری ئەبیونی) بووە. دەگێڕنەوە کاتی أبی طالب لە سەرەمەرگ دابوو، گوتوویەتی: من لە میللەتی عبدالمطلبم. دوای ئەوە مردووە. ڕێبازی عبدالمطلب، ڕێبازی نەساری و باوەڕ بە حەنیفی بوو.

بەپێی لێکدانەوەی بیۆگرافی – و مێژوونووسانی موسوڵمان دەبێ، ئەو کاتەی رەمەزان دادەهات عبدالمطلب لەگەڵ چەند کەسیتری حەنەفی و نەساری دەچووە (ئەشکەوتی حەڕا) لەوێ بە ڕۆژوو دەبوو. و خواپەرستی دەکرد. و فەرمانی دەدا، بە درێژایی مانگی ڕەمەزان خۆراك دەبەخشرایە هەژاران، هەروەها زید کوڕی عمرو بن نفیل (مامی عومەر کوڕی خەتاب) و قەشە وەرەقە کوڕی نۆفل و أمية بن أبی سلط کە ئەویش یەك لە حەنەفییەکان بوو، لەگەڵ چەند کەسیتر خەڵوەتیان لە ئەشکەوتی حەڕا دەکرد . محمد هەم بە منداڵی لەگەڵ باپیرەی دەچووە خەڵوەت. و هەم دواتریش بە هەرزەکاری و گەنجی لەگەڵ أبی طالب لە خڵوەتی ئەشکەوتی حەڕا بەشدار دەبوو[448].

---

[447] طبقات ابن سعد ١: ١٢٢
[448] خليل عبدالكريم (١٩٩٠) الجذور التاريخيه للشريعه الاسلاميه. سينا للنشر

بەڵام ئەو هەموو کەسانە بە بەراورد لەگەڵ ئەشکەوتی حەڕا ناگونجێ. چونکە ئەشکەوتی حەڕا کەلێنێکی بچووک بە ڕووبەری درێژی ٤ باسک و پانی ٣ باسک بووە. بۆیە جێگای گومانە، شوێنی ئەوەندە کەسەی تێدا بوویێتەوە. هەرچۆنی بێ، با وایدابنێین لە ئەشکەوتی حەڕا یان شوێنێکیتر بووبێ، لە مانگی ڕەمەزان وەک هاوسەفەری خوداپەرستی بەسەریان بردبێ.[449] ئەوەی لێرەدا گرنگە، ئەو کەسایەتیانە یەکتا پەرستی یەهودی نەساڕی بووین. و بە حەنیفی ناسراون.

٥ قەشە وەرەقە، قەشە و سەرۆکی کەنیسەی یەهودی نەساڕی (ئەبیۆنی) بوو لە مەککە. مارەیی محمد و خەدیجەی بڕیووە. ئەوەش بە ئامادە بوونی أبی طالبی مامی محمد. بەم بۆنەیەوە قەشە وەرەقە لە بەردەم خەڵکێکی زۆر، بە لێبڕاوی گوتی:

ئێمە خانەدان و سەرکردەی عەرەبین [450].

بە ڕەچاوکردنی ئەوەی قەشە وەرەقە، سەرۆکی کەنیسەی یەهودی نەساری ئەبیۆنی بوو لە مەککە. و کەسایەتییەکی دیار و خاوەن پێگایەکی بەرز بوو. و لە ئاهەنگی مارەبڕی محمد ئەو دەربڕینە بدات. بێگومان ئەو خانەدان و سەرکردەیە محمدیش دەگرێتەوە. جا ئەگەر بە شێوەیەکی لۆژیک، و دیارکردنی مێژوو لێی ووردبینەوە. ناتوانین چاوپۆشی لەوە بکەین کە محمد خویشی لەسەر هەمان دین بووە. و پەیامی بانگهێژییەکەشی، وەک قوتابیەکی قەشە وەرەقە کوڕی نۆفل، هەر لەسەر ڕێبازی یەهودی نەساری بووە [451].

---

[449] صفي الرحمن، المبارك كفوري (١٤٢٢ك) الرحيق المختوم. بحث في سيرة النبوية. دار المؤيد. ص ٦٥

[450] الحريرى، أبو موسى (٢٠٠٥) قس و نبى، بحث فى نشأة الإسلام ص ٥٢

[451] هەمان سەرچاوە

٦ بۆ محمد تا هاوسەری خەدیجە بوو ژنێکیتری نەهێنا

سەرپەرشتی کردنی قەشە وەرەقە لە ئاهەنگی هاوسەرگیری خەدیجە و محمد، بەپێی ڕێبازی یەهودی نەساری، نیشانەیەکی بەهێزە کە محمد لەسەر هەمان دین بووە. لە یاساکانی دینی نەساری مرۆڤ بۆی هەیە تەنیا یەک ژن بێنێ و ناتوانێ لێی جیابێتەوە. مەگەر تەنیا دوای مردنی یەکیان، ژنە یان پیاوەکە. بە پێی ئەو یاسایەش تا خەدیجە لە ژیاندا مابێ، محمد ناتوانێ ژنی دووەم بێنێ. و ناشتوانێ لێی جیابێتەوە.

وەک مێژوو بۆمان دەگێڕێتەوە تا خەدیجە لە ژیاندابوو. محمد وەک دیندارێکی یەهودی نەساڕی هیچ ژنێکیتری نە هێنا. و تا مردنیش لە خەدیجەش جیا نەبووەوە. دوای مردنی خەدیجە محمد ژنی تری هێنا[452] . بۆیە ئەو دەنگۆیەی کە گوایە خەدیجە دەوڵەمەند بووە، محمد نەیوێراوە ژنیتر بێنێ، ڕاست نییە. لە جیاتی ئەوە دەتوانین بڵێین وەک یەهودیەکی نەساڕی، بەپێی پلانێک، پەیمانی شتێکی بەرزتری پێدرابوو. بۆیە ئەوەندە لەسەر هاوسەرگیرییەکەی بەپێی دینی نەساڕی پەیگیر بوو.

٧ ڕەزامەندی محمد لەسەر مارەبڕینەکەی، بەڵگەی یەهودی نەساڕی بوونیەتی. مارە بڕینی محمد لەگەڵ خەدیجە، لەلایەن قەشە وەرەقە، لەسەر ڕێباز و نەرێتی یەهودی نەساری بوو. کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ پانزە ساڵ بەر لە بانگهێژی دینە نوێکەی محمد. ئەوەش خۆی بەڵگەیە بۆ ئەوەی محمد، خۆی لەسەر دینی یەهودی نەساڕی بووە، بۆیە بەو مارەبڕییە ڕازیبووە.

---

[452] الحریری، أبو موسی (٢٠٠٥) قس و نبی ص ٣٩

له ڕێبازی دینی یەهودی نەساری، مرۆڤ دەبێ خۆی لەسەر ئەو دینەبێ یان ڕیزی بۆ یاساکانی ئەو دینە لەسەر هاوسەرگیری هەبێ، ئەوسا دەتوانێ هاوسەرگیری بکا. ئەگەر محمد خۆی لەسەر ئەو دینە نەبوایە، بوت پەرست یان دینێکیتر بوایە، لێنەدەگەڕا بەپێی نەرێتی یاسای دینی یەهودی نەساری مارەبڕی بۆ بکرێ [453].

له دینی یەهودی نەساڕی، پێنج خاڵ هەن کە دەبێ لە مارەبڕیندا پەیڕەوبکرێن. هەر پێنج خاڵەکان لە مارەبڕینی خدیجە و محمد پەیڕەوکروان.

١ بوونی قەشەیەک بۆ سەرپەرشتی مارەبڕین و دڵنیابوون لە نەرێتی یەهودی نەساڕی و لە کۆتاییشدا بڵێ (من ئێوەم لەیەکتری مارەکرد. و ئێستا ئێوە ژن و مێردی یەکترین).

٢ هەردوو هاوسەر بە دڵنیاییەوە یەکتر پەسند کەن. ئەوەش خەدیجە دەستپێشخەری کرد و بە محمدی گوت: ئامۆزا من ئارەزووم لە تۆە. و محمدیش ڕەزامەندی دەربڕی. و مامەکانی دڵخۆش بوون. لەکاتی ئاهەنگگێڕان أبی طالب ئارەزووی برازاکەی ڕاگەیاند.[454]

٣ بوونی گەواهی لە آل قوڕەیش و خزم و کەسیان.

٤ ڕاگەیاندنی هاوسەرگیریان لەبەردەم ئامادەبووان.

٥ لە کۆتایش کە لە هەمووی گرنگترە، بەردەوامی هاوسەرگیریان تا مردنی یەک لە هاوسەرەکان. إبن هشام دەڵێ خدیجە یەکەم ژن بوو نێردەی خودا هاوسەرگیری لەگەڵ بکا. تا مرد لەگەڵ کەسیتر هاوسەرگیری نەکرد.[455]

٨ مردنی قەشە وەرەقە و گۆڕینی ڕووگە لە ئۆڕشەلیم بۆ مەککە. ئەو خاڵەی زۆر گرنگە هەڵوێستەی لەسەربکرێ. بە پێی سەرچاوە مێژووییەکانی ئیسلام. دەبێ دوای مردنی قەشە

---

[453] الحريری، أبو موسی (٢٠٠٥) قس و نبی، بحث فی نشأة الإسلام ص ٣٩

[454] سيرة بن هشام ١: ١٧٣، السيرة الحلبية ١: ١٥٣

[455] الحريری، أبو موسی (٢٠٠٥) قس و نبی ص ٣٩

وەرەقە، و خدیجە و أبی طالب، ئەوسا محمد، خەیاڵی گۆڕینی قیبلەی کەوتە سەر. ئەوەش ماوەیەکی باشی برد تا لە مەدینە ڕایگەیاند.قیبلە بەرەو مەککە بگۆڕێ. هەرچەندەڤ مێژوونووسانی موسوڵمان دەڵێن لە ئۆڕشەلیمەوە بەرەو مەککە گۆڕی (کەعبە) بووە.[456] ئەوە قیبلە گۆڕینەش لای موسوڵمانان بەخاڵی وەرچەرخان دادەنرێ. بەڵام سەرچاوەی تر ئاماژە بەوە دەکەن کە لە ساڵی ٦٤٠ س.ب بەدواوە، موسوڵمانان دەستیانکرد بە گەڕان، بە دوای قیبلەیەکی نوێ. بۆ خوداپەرستی. قیبلەیەکیتر لەجیاتی ئۆڕشەلیم.[457]

لەگەڵ ئەوەشدا، دوای مەرگی قەشە وەرەقە، لەسەر خۆ دینی یەهودی نەساڕی، ئاڕاستەیەکیتری وەرگرت. لێرە بە دواوە، ئەگەر چی هێشتا هەر لە ژێر هەژموونی قەشە وەڕەقە بوو. محمدیش هەر موژدەدەر بوو، کەچی خۆی فۆڕمی پەیامەکەی دادەڕشت.

لەو قۆناخەدا واتە لە مەرگی قەشەوە تا کۆچی بۆ مەدینە، هێشتا نەیتوانیبوو لە چوارچێوەی یاساکانی موسا، و ڕێبازی یەهودی نەساڕی دەربچێ. بۆ بەڵگەی ئەو دەربڕینە دەبێ ئاماژە بەوە بکەین، کە لە سەرتاسەری قوڕئانی مەکە، بێجگە لە یەک ئایەت، لە سورەتی الأعراف کە لە کۆتایی سەردەمی مەککە و دوای مردنی قەشە ورەقە، خەدیجە و أبی طالب هاتووە. ئەگینا لە هیچ جێگایەکیتر محمد بە نەبی ناو نابا. تەنیا بە موژدەدەر :

ئەم دوو ئایەتەی خوارەوەش لە سورەتی الأعراف، بەڵگەن بۆ ئەوەی تا قۆناخی کۆتایی مەککە و سەرەتای قۆناخی مەدینە،کە دەکاتە دوای مەرگی قەشە وەرەقە و خەدیجە و أبی طالب هێشتا محمد وەک دیندارێکی پایەبەرزی یەهودی نەساڕی هەڵسوکەوتی دەکرد و هەمیش وا دەبینرا.

---

[456] الحریری، أبو موسی (٢٠٠٥) قس و نبی، بحث فی نشأة الإسلام ص ٣٩

[457] Odon Lafontaine (Olaf) The great secret of Islam. Pp 58

القرأن الكريم – الأعراف ٧: ١٥٧ – ١٥٨

بۆ ئەوانەی کە شوێن پەیامبەر کەوتوون. کە پەیامبەرێکی ئومیە. و لەلایەن پەروەردگرەوە هاتووە (١٥٧) بڵێ ئەی خەڵکینە من پەیامبەر و نێردەی خودام، بۆ ئێوە هەمووتان....... کەواتە باوڕ بە خودا و پەیامبەری بهێنن. کە نێردراوێکی ئومیە. ئەویش باوەڕی بە خودا و ووتەکانی هەیە. ئێوەش شوێنی کەون و پەیڕەوی بکەن. تا بکەونە سەر ڕێگای ڕاست (١٥٨)

ئەوەش ئەوەمان دەداتە دەست کە قەشە وەرەقە محمدی بۆ جێنیشینی خۆی ئامادە دەکرد. کە ببێتە سەرۆکی کەنیسەی یەهودی نەساڕی ئەبیۆنی لە مەککە. نەک بۆ ئەوەی ببێتە نەبی. بۆیە بە موژدەدەر و ئاگادارکەرەوە (مبشر و نذیر) ناوی هاتووە [458].

٩ لە سەرەتای ئیسلام وانە بێژەکان یەهودی نەساڕی بوون

لەسەردەمی قۆناخی سەرەتای بانگهێژی دینە نوێکەی محمد لە یەتروب، سەرجەم وانەبێژ و ڕێنمایی کەر و ئامۆژگاریکەرانی دین، بە شێوەیەکی ئاسایی یەهودی نەساری بوون. ئەوانەش سەرچاوە و ئامرازی لێکدانەوە ڕێنمایی ڕێبازی دینی بوون. پرسیارەکە لەوەدایە. ئەگەر ئەو دینە یەهودی نەساری نەبوو، دینێکی نوێ ڕاستەوخۆ لەلایەن خوداوە لە ڕێگای جوبرائیلەوە هاتبێ، چۆن کەسانی لەسەر دینی یەهودی نەساڕی، دەبوونە ڕێنما و ئامۆژگاریکەر، بۆ ئاڕاستەکردنی دینێکی تری نوێ. و جێی متمانەی پەیامبەر و گشت یاوەرانی بن و تەنانەت لەو کاتە ناسکەدا، کە بناخەی دینەکە هێشتا لە ڕۆنانە، ئەوان ئاڕاستەی دیاربکەن.

[458] حسین، العودات (١٩٩٢) العرب النصاری، عرض تاریخی.

لێرەدا دەردەکەوێ ئەو دینە نوێیە هەمان دینی یەهودی نەسارِی بووە. ئەو کەسانەی ڕێنماپی و ئامۆژگاریان کردووە. و زانیارییان لەسەر دین هەبووە، یەهودی نەساری بووین. و بەپێی دینی نەساریش، ئامۆژگاری و ڕێنماییان کردووە. چونکە تا ئەو کاتەش قورِئان لە قۆناخی سەرەتای بوو [459].

پرسی ڕۆڵی نەسارِیەکان لە سەرەتای دینە نوێکە، لە قورِئاندا بە ڕوونی ئاماژەی پێکراوە. کە ئەو دەستەیە یەهودیە نەسارِیەکانن (قورِئان تەنیا بە نەسارِی یا نەسرانی ناویان دەبا)، لە نەتەوەی موسا، یارمەتی محمد دەدەن بۆ بانگهێژی دینەکەی و گەیاندنی پەیامەکەی. هەروەها بۆ پشتڕاستکردنەوەی پەیامەکەی، دەبێ بۆ زانیاری دین و دادگەری بەپێی یاساکانی خودا پرسیان پێبکرێ.

القرأن الكريم - سورة الاعراف ٧: ١٥٩

> دەستەیەکیش لە هۆزی موسادا هەن، بەڕاستی ڕێنماپی دەکەن و هەر بەڕاستیش دادوەری دەکەن (١٥٩)

دەستەیەک لە هۆزی موسا، بە دڵنیاییەوە یەهودی حاخام نین، بەپێی ئەوەی ڕەچەڵەکی محمد و بنەماڵەکەی و ژینگەی نزیکی تەنیا یەهودیە نەسارِیەکانن. کە ئەو ڕێزەیان هەبێ بکرێنە ڕێنماو جێی متمانەبن. ئەوەش لە قورِئان - سورِەتی المائدة باڕاشکاوی دانی پێدادەنێ.

القرآن الكريم – سورة المائدة ٥: ٨٢

> دەبینی نزیکترین لە سۆز و خۆشەویستی بۆ ئەوانەی باوەڕیان هێناوە. ئەوانەن کە دەڵێن: ئێمە نەسارین. ئەوەش لەبەر ئەوەی هەندێکیان قەشەن

---

[459] الحريرى، أبو موسى (٢٠٠٥) قس و نبى، بحث فى نشأة الإسلام، ص ٨٧

و هەندێکیشیان ڕەبەنی (ڕهبان) دیندارن بێگومان ئەوانە لەڕاستی ڕەواییدا خۆ بە زلزان نین (٨٢)

سۆز و خۆشەویستی قەشە وەرەقە و بوحیرای ڕەبەن و ئەوانیتر جێگای ڕەزامەندی و متمانەی محمد و یاوەرەکانییەتی. ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ نزیکی و دۆستایەتی ئەو یەهودیە نەسارپیانە، لە بنەماڵەی هاشم و بزوێنەری ئەو شەپۆلە بوون کە لە کۆتایی بووە دینی ئیسلام. بۆیە لە قورئان بە ڕاشکاوی بە نەبی محمد دەڵێ:

القرآن الكريم – سورة يونس ١٠: ٩٤

ئەگەر تۆ لەوەی بۆمان ناردووی بە گومانی. دەسا لەو کەسانە بپرسە کە بەر لە تۆ پەرتووکیان خوێندۆتەوە (٩٤)

لەم سێ ئایەتە دا، نووسەری قورئان بە روونی ئاماژە بە یارمەتی و ڕێنمایی یەهودیە نەسارپیەکان دەکات. تا دەگاتە ئەوەی بۆ پشتڕاستکردنەوەی پەیامەکەی دەبێ پشت بەو دەستەیە، لە هۆزی موسا ببەستن. هەر ئەوەشە محمد هەر لە دوای کۆچ و گیرسانەوەی لە مەدینە، بەرەنگاری یەهودییەکانی حاخامی بووەوە. ئەوەش بە بیانۆی گوایە گومران و دەستکاری تەوراتیان کردووە. کەچی ئەو بەرەنگارییە هی یەهودیە نەسارپیەکان بوو. کە دوژمنی مێژوویی یەهودی حاخامی بوون و بە گومرا و دۆزەخی ناویان دەبردن. محمدیش تەنیا بەردەوامی بەو دژایەتییە دەدا، کە بۆی مابووەوە. ئەو دژایەتییەش تائێستا هەر بەردەوامە. بەو شێوەیە محمد و دینەکەی شەڕێکی بۆ ماوە لە باپیرانیان درێژە پێ دەدەن.

لێرەدا دەبێ تێبینییەک بخرێتە ڕوو. لە سورەتی آل عمران ٣: ٦٧ دا هاتووە:

ئیبراهیم نە یەهودی بوو. و نە نەسارێ، بەڵکو حەنەفیەکی ملکەچی خودابوو. و هیچ هاوبەشی بۆ پەیدا نەکرد (٦٧)

ووشەی نەسارِی لەم ئایەتەدا، لەسەرتادا نەبووە، بەڵکوو دوای مردنی محمد. زۆر دواتر لێی زیادکراوە. ئەگینا تەنیا ناوی یەهودی دێنێ و بەس.

١٠ قەشە وەرەقە مزگێنی دەداتە محمد

لە گشت خاڵەکان گرنگتر، ئەوەیە کە قەشە وەرەقە زیاتر لە سەد ساڵ ژیا. و هەر بە یەهودی نەساریش مرد. و نەهاتە سەر دینە نوێکەی محمد. ئەوەش سەرەرِای رێنوێنی بەردەوامی بۆ محمد. تا دەگاتە ئەو ئاستەی، بە پێی سەرچاوە ئیسلامیەکان، خۆی موژدەی دایە محمد کە نەبیە، وەک موسا بۆ بەنی ئیسرائیل چۆن بوو .محمدیش بۆ نەتەوەی بەنی ئیسماعیل وایە. ئەوەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی، کە ئەو دینە نوێیە، ئەگەر لە ماوەی ژیانی قەشە وەرەقەش نەبووبێ. ئەوە دوای کۆچ لە مەدینە ئەو دەرفەتە رەخساوە. تا هەنگاوی جیابوونەوە باوێ. لە راستیدا دینە نوێکەی محمد، بێجگە کۆپییەکی یەهودی نەساری ئەبیۆنی زیاتر نەبوو [460]

بۆ نموونە با سەرنجێکی ئەو رووداوە بدەین: کاتی محمد لە ئەشکەوتی حەرا، لە خلوەت بوو و نوێژی دەکرت و بەرۆژوو دەبوو. و بیری لە الله دەکردەوە. ئەو کاتە تەمەنی چل ساڵ بوو.

وەک ژیاننامەکان(السیرە) دەگێرنەوە: لە کۆتایی مانگ بوو جوبرائیل هاتوو مزگێنی دایە محمد. دوایی ئەو رووداوە محمد بە پەشۆکاوی هاتەوە ماڵ. و باسەکەی بۆ خەدیجەی هاوسەری گێرایەوە، دەستبەجێ خەدیجە ووتی (مزگێنی دەدەمە کورِی مامم و ئەوە سەلمێندرا. خەدیجە دەستەکانی لە یەکتری دان. گوتی من دەپارِێمەوە کە تۆ ببیە نەبی ئەو

[460] الحوار المتمدن العدد: ٢٤٣٧ تاریخ ١٧- ١٠ – ٢٠٠٨

نەتەوەیە). هەر دوای ئەوە خەدیجە جلەکانی لەبەرکردن. و بەپەلە چووە لای قەشە وەرەقەی ئامۆزای. و هەواڵی بەسەرهاتی محمدی بە درێژی بۆ گێڕایەوە. پێش ئەوەی خەدیجە قسەکانی کۆتایی پێبێنێ. قەشە وەرەقە بە دڵنیاییەوە گوتی: پیرۆزە، پیرۆزە. دەستەکانی تێکهەڵگوشین. و گوتی: ئەگەر تۆ باوەڕت بەمن هەبێ ئەی خەدیجە. ئەوە یاسای مەزنە هات. وەک ئەوەی بۆ موسا هات. ئەو (محمد) نەبی ئەو نەتەوەیە. پێی بڵێ ئێستا سەلمێندرا. کە ڕزگارکەری چاوەڕوانکراو هات. [461]

لەم سیناریۆیەدا دەبینین چۆن هەردوو ئامۆزا قەشە وەرەقە و خەدیجە، چەند ڕۆڵێکی کارامەیان هەیە، لە پرۆسەی پێگەیاندن و ڕێنمایی محمد. باش هەرک بەوە دەکەین کە خەدیجە دەیزانی پلانی قەشە چییە. بۆیە دەڵێ:

مژگێنی دەدەمە کوڕی مامم ئەوە سەلمێندرا.

دوای ئەوە قەشە وەرەقە دەڵێ:

پیرۆزە، پیرۆزە. و بەردەوام دەبێ.

مرۆڤ هەرک بەوە دەکا، تەنیا شاهۆگەرییەکە، بۆ ئامادەکردنی دیمەنی دواتر و کاریگەرتر. سەرەڕای ئەوەش سەرچاوەکان گشتیان هاوڕان کە قەشە وەرەقە، تا مردیش هەر لەسەر دینی نەسارِی مایەوە، و باوەڕی بە هیچ دینێکی تر نەهێنا.

بەڵام ڕۆڵ و کەسایەتی قەشە وەرەقە لای محمد ئەوەندە بەرزبوو. کە دوای مردنی قەشە وەرەقە، هەر بەردەوام سەنا و پیاهەڵدانی بۆ دەکرد. کە بەچاوی خۆی لە بەهەشت

[461] الحريری، أبو موسی (٢٠٠٥) قس و نبی، بحث فی نشأة الإسلام ص ٧٦، سيرة ابن هشام ١: ٢٢١، سيرة الحلبيه ١: ٢٦٢، طبقات ابن سعد ١: ٣٠١ - ٣٠٢، الكامل فی التاريخ، لابن الاثير ٢: ٣١

بینیوویەتی. بەرگێکی ئاوریشمی لەبەردابووە. ئەوە سەرەڕای ئەوەی قەشە وەرەقە هەرگیز باوەڕی بە ئیسلام نەهێنا و هەر بە نەساڕیش مرد. بۆ نموونە:

پەیامبەر دەڵێ:

> من قەشەم بینی، واتە وەرەقە لە بەهەشت. جلێکی ئاوریشمی لەبەردابوو.

لە ریوایەتێکی تر دەڵێ:

> بینیم. بینیم جلێکی سپی لەبەردابوو. بە باوەڕی من، ئەگەر دۆزەخی بوایە، نەدەبوو جلی سپی لەبەردابوایە.

لە ریوایەتێکی تر، سەبارەت بەوەی خەڵکی قسەی بە قەشە وەرەقە گوتووە. محمد دەڵێ:

> جنێو بە وەرەقە مەدەن. من ئەوم لە بەهەشت بینی یان لە دوو بەهەشت. لەبەر ئەوەی ئیمانی بەمن هێنا و باوەڕی پێکردم. [462]

ئەوەی لێرە دا گرنگە، بە گوێرەی یاساکانی ئیسلام دەبێ قەشە وەرەقە دۆزەخی بێ، لەبەر ئەوەی، وەک یەهودی نەساڕیەک مردووە. کەچی مەبەستی محمد ئەوەیە، قەشە وەرەقە هەم یەهودی نەساڕی بووە، و هەم دەبێ باوەڕیشی بە محمد هێنابێ.

ئەوەش بۆمان دەردەخا، قەشە وەرەقە تا چ ئاستێک، کاریگەری لەسەر محمد و پەیامەکەی هەبووە. تەنانەت دوای مردنیشی، کۆنترۆڵی لەسەر کەسایەتی و پەیامی هەیە. لە هیچ سەرچاوەیەکی ئیسلام و دەرەوەی ئیسلام، نەهاتووە کە قەشە وەرەقە، هەڵوێستی لەسەر پەیامی محمد بۆ دینە نوێکەی هەبووبێ. ئەوەش لە خۆیدا بەڵگەیە کە ئەو دینە دوای

[462] الحريري، أبو موسى (٢٠٠٥) قس و نبي، بحث في نشأة الإسلام

قەشە، ئەو ئاڕاستەیەی وەرگرتبێ. کەچی محمد دەڵێ باوەڕی پێهێنام. لەم قسەیەی محمد، بۆمان دەردەکەوێ کە قەشە هەرچەندە بە نەساری مرد، کەچی موسوڵمان بوو. چونکە ئیسلام و یەهودی نەساڕی هەمان دینن. بەو پێیەبێ قەشە وەرەقە بەر لە محمد موسوڵمان بووە و محمدیش قوتابیەکی گوێڕایەڵ، و جێ هیوای قەشە بووە. و وەک نەساریەک پەروەردەی کردووە.

١١ کە وەرەقە مرد وەحیش بۆ ماوەیەک وەستا

پەرتووکەکانی کەلەپووری ئیسلامی، ئاماژە بەوە دەکەن کە دوای مردنی قەشە وەرەقە، وەحیش بۆ ماوەیەک وەستا، هەندێکیان ئاماژە بە سێ ساڵ دەکەن. کە جوبرائیل ئیتر سەردانی محمدی نەدەکرد. ئەوەش بەڵگەیە، کە قەشە وەرەقە سەرچاوەی ئەو زانیاریانە بووە، کە محمد وەک پەیام بڵاویکردوونەتەوە.

مەرج نییە ئەو ئامۆژگاری و ڕێنماییانە، بۆ دینێکی نوێ بووبن، لەبەر ئەوەی قەشە وەرەقە محمدی بۆ جێنیشینی خۆی پەروەردە دەکرد. بۆیە مردنی قەشە وەرەقە، مەرگی سەرچاوەی ڕێنمایی و ئامۆژگاری بوو. و بووە کارەساتێک بۆ محمد و پەیامەکەی. هیچ دوور نییە، لە بێ هیوایی، تووشی خەمۆکی بووبێ. و ماوەیەک وازی لە موژدەدان هێنابێ. دوای تێپەڕینی ماوەیەک کە محمد توانی لەو قەیرانە دەروونیە دەرچێ. ئەو سێ ئایەتەی خوارەوە دادەبەزن.

القرآن الكريم – سورة الضحى ٩٣: ٣ -٥

> پەروەردگات وازی لە تۆ نەهێناوە. و لێشت قەڵس نییە (٣) خۆ دیارە بۆ تۆ، دوارۆژ لەو دونیایە چاکترە (٤) بەم زوانە پەروەردگارت چاکەی وات لەگەڵ دەکا، تۆ ڕازی دەبی (٥)

لەلایەکیتر ئەو خەمۆکی و بێهیواییە، چەندین ڕیوایەتی لەگەڵ خۆیدا هێناوە. ئەوەش کارێکی ناوێزە نییە. زۆربەی هەرە زۆری حدیس و ڕیواتەکان دروستکراون و لەگەڵ ڕەوتی ڕووداوەکان، بە تایبەتی دەقەکانی قورئان یەکتر ناگرنەوە. ئەوەش کێشەیەکە بۆ باوەڕداران و ڕێبەرانی دین دروستبووە. جا ئەو حەدیس و ڕیوایەتانە، لەلایەن هەر ڕێبازێک بۆ بەرژەوەندی ئەو ڕێبازە دروسکراون. یەک لەو ڕیوایەتانەی بە ناوی عائیشە دەگێڕنەوە، کە ناکرێ جێی گومان نەبێ.

لە صحیح بخاری روایەتی ژمارە ٤٩٥٣

> لە دەمی عائیشە دەگێڕنەوە، گوتوویەتی: دواى وەرەقە دیارنەما و مرد، وەحیش بۆ ماوەیەک وەستا. بەوە پەیامبەری خوداش خەم دایگرت.[463]

ئەو ریوایەتە، ناکرێ جێگای باوەڕبێ. و دەبێ دروستکراوبێ. لەبەر دوو هۆ:

یەکەم: لەسەردەمی قەشە وەرەقە لە ژیاندابوو. محمد هێشتا موژدەدەر و ئاگادارکەرەوەی دینی یەهودی نەساڕی بوو. قەشە وەڕەقە بەردەوام ناوەرۆکی ئینجیلی عیبرانی و تەوراتی بۆ ئامۆژگاریکردن دەدایە محمد. کە دواتر ناوی سوڕەتەکانی مەککەی لێنرا. زۆر دوای ئەوە دەوڵەتی ئیسلام لە مەدینە دروستبوو، دواتریش دینی ئیسلام وەک پاشکۆی ئەو دەوڵەتە دروستکرا. ماوەی نێوان مەرگی قەشە و دامەزرانی دەوڵەتی ئیسلام، نزیکەی ٧ ساڵ دەبێ. خۆ ئەو دەمە ئایدیای وەحی بوونی نەبووە. ئەی باشە لە کوێ وەستا.

دووەم: کاتی محمد هاوسەرگیری لەگەڵ عائیشەکرد تەمەنی ٥٣ ساڵ بوو. واتە ١٣ ساڵ دوای بانگهێژی. کەچی قەشە وەڕەقە ٤ ساڵ دوای بەناو بانگهێژی پەیامی محمد مردووە.

---

[463] صحیح بخاری روایة رقم ٤٩٥٣، الحریری، أبو موسى (٢٠٠٥) قس و نبی، بحث فی نشأة الإسلام ص ٣٢

هەروەک سەرچاوەکانی ئیسلام و نا ئیسلامی دەڵێن عائیشە لە تەمەنی ٨ ساڵی هاوسەرگیری لەگەڵ محمد کردووە. کەواتە لە نێوان ساڵێک تا دوو ساڵ، دوای مردنی قەشە وەرەقە عائیشە لەدایک بووە. بۆیە رێی تێناچێ، عائیشە ئەو ڕیوایەتەی گێڕابێتەوە. مەگەر لە کەسێکی بەتەمەنی بیستبێ، و دووبارەی کردبێتەوە.

لە جێگای خۆیەتی بەسەرهاتێکی أمية بن أبی صلت بگێڕینەوە:

ئەوەی تۆزێک لە ئەدەبی سەردەمی جاهیلی بزانێ، ناوی أميه بن أبی الصلت وەک ناوێکی درەوشاوە، لە ئاسمانی شیعری جاهیلی بیستووە. بەڵام ئەوەی کە لەبارەی أمية نەزانراوە ئەوەیە، یەک لەو کەسانە بووە ئارەزوویەکی زۆری هەبووە بە ناوی نەبی [464] بانگی بکەن. أمية بەردەوام باسی دینی دەکرد. و لە دڵەوە خوازیار بوو ببێتە نەبی.

عومەری کوڕی ابی بەکر المؤلمی دەگێڕێتەوە. دەڵێ أميه بن أبی الصلت خۆی لە دین دەدا و حەزی لەوە بوو، ببێتە نەبی. جارێکیان لەگەڵ کاروان دەچێتە شام. کۆمەڵێکی عەرەب و قورەیشی لەگەڵدابوون.

لە شاری بوسری لە شام، بەلای کەنیسەیەکدا تێدەپەڕن. أميه پێیان دەڵێ: من پێویستە بچمە ئەو کەنیسەیە، چاوەڕوانم بن. لەسەرخۆ دەچێتە ژوور. دوایی بە دەم و چاوێکی کز و رەنگی تێکچوو دێتە دەرەوە. بەڵام خۆی گرت و هیچی نەگووت. بۆ ناو شار ڕۆیشتن و کاروباری خۆیان جێبەجێکرد. لە گەڕانەوە بەلای کەنیسەکە دا تێپەڕینەوە. دیسان وەک

[464] نەبی بەمانای پەیامبەر نایە، بەڵکوو زیاتر موژدەدەر و ڕێبەری دین دێ. ئەوەش بەڕوونی لە شیعرەکانی أمية دەردەکەوێ. بۆیە با لەگەڵ نێردە یان پەیامبەر تێکەڵی نەکەین. لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بەپێی سەرچاوەکانی دین دەبێ ١٢٤ هەزار نەبێ هەبووبن. بەڵام ژمارەی پەیامبەران بە پەنجەی دەست دەژمێردرێن.

جاری پێشوو گوتی چاوەڕوانم بن. لەسەر خۆ چووە ژوور. دوایی کە هاتە دەرەوە. حاڵی لەجاری پێشتر خراپتر بوو، و زۆر تێکچووبوو.

ئەبو سوفیان کوڕی حرب گوتی: لە هاوڕێکانت دابڕایت؟!!
أمیه بن أبی الصلت گوتی:

لێم گەڕێن من خۆم بۆ دوژمنم، بەرەنگاری خۆم دەبمەوە. ڕاهبێک لێرە پێی ڕاگەیاندم گەر شەش مەرج هەیە تێت دابێ، دەبیە نەبی و جێگری یەسو (عیسا) لە دین. لەوانە من پێنج مەرجم تدا هەبوون، و یەک مابووەوە. من ئارەزووی بوونە نەبییەتیم هەیە. لەوە دەترسام هەڵەم لێبگیرێ. چونکە لەو شتەی لێرە بینیم دەترسام. کە جاری دووەم گەڕامەوە و چوومەوە لای هەمان ڕەبەن. گوتی: مەرجێک مابوو. ئێستا نەبییەک لە ناو عەرەب پەیدابووە. ئەوەش ئەو هەواڵە بوو، من چاوەڕوانم نەدەکرد. ئێستا بێ هیوابووم و ئەوەی لێی دەترسام ڕوویدا. [465]

دوای ئەو بەسەرهاتە و گەڕانەوەی أمیة بن أبی صلت. ئەوەندەی پێنەچوو نەبییەتی محمد ڕاگەیێندرا. أمیه هەرچەند باوەڕی تەواوی بە یەکتاپەرستی هەبوو. و چەندین شیعری لەسەر خودا و یەکتاپەرستی و ڕێبازی ئیبراهیم نووسیون. کەچی هەرگیز باوەڕی بە محمد نەهێنا.
ئەو گومانەشی سەبارەت بە محمد، دڕدۆنگی لە شیاوی و جێباوەڕی، ناشارێتەوە. کە لەسەرەمەرگ دەریدەبڕی، و دەڵێ:

---

465 الاب انستا ماری الکرملی (١٨٩٦) ادیان العرب و خرافاتهم ص ٣٩

من دەزانم حەنیفی ڕێگایەکی ڕاستە. بەڵام گومان بەرامبەر محمد لەدڵمدایە. [466]

بە ڕەچاوکردنی ئەوەی أمیە، هەم ئاستێکی بەرزی لە شیعر و ئەدەبیاتی ئەو سەردەمە دا هەبوو. هەم حەنیفیەکی لە دڵەوە بوو. ئەوەش لە شیعرەکانی و ئاکارەکانی ڕۆژانەی بە ڕوونی دەردەکەوێ. بۆیە دەکری، ئەم دەربڕینە بە دوو شێوە لێلک بدرێتەوە.

یەکەم: پرسی نەبیەتی و هەڵبژاردنی، داهینانێکی یەهودیە نەسارییەکان بوو. ئەوەی کە پێی ڕەوا ببیزابوایە، دەبوایە یەهودی نەساری بێ. هەرچەندە أمیە خۆی لە یەهودیە نەسارییەکان بوو. بەڵام پێگای کۆمەڵایەتی بنەماڵەی محمد، دەوڵەمەند، و سەرپەرشتکاری کەعبە و أهل البیت بوون. بۆیە لە بەراوکێی پرۆسەی نەبیەتی. ناتوانێ بەرامبەر محمد سەوکەێ. و ببێتە جێگای ڕەزامەندی ڕاهب بوحیرا و یەهودیە نەسارییەکانیتر.

دووەم: پرسەکە لەسەر کەسایەتی محمد خۆیەتی. کە ڕەنگە أمیە کە دەیناسی گومانی لەسەرڕاستی و خودا پەرستی هەبووبێ. بۆیە سەرڕاست گومانی خۆی لە هەردوو بارەکە، دەردەخا.

ئەوەش یەک مانا دەدا. کە هەڵبژاردنی محمد وەک نەبی جێی گومانە. و لەبنەڕەتدا، بێجگە لە دەقەکانی قورئان، بەڵگەیەکیتر نییە، بیسەلمێنێ، وەحی بۆ محمد هاتبێ. بەڵکوو هەڵبژاردنی و دواتریش هاتنی وەحی، شتێکی هەلبەستراوە. نەبیەتی محمد، لەبەر پایەگای بنەماڵەکەی بوو. ئەوەش دواتر باش ئاشکرا بوو.

---

[466] هەمان سەرچاوە ص ٤٢

له بەرامبەر ئەوەدا، دەبینین محمد نکۆڵی لە گەورەیی و بەرزی ئاستی شیعرەکانی أمیه ناکا. لە پرسیارێک دەربارەی أمیه دەڵێ:

باوەڕداری لە شیعرەکانی دا، و گومرایی لە دڵی بوو. [467]

واتە زانیاری و خوداپەرستی ئومییە، کە لەڕێی شیعرەکانییەوە دەربڕیووە. قورئانیش هەندێک لە شیعرەکانی وەک ئایەت دووبارە کردوونەتەوە. بەڵام محمد ئەو ڕقەش ناشارێتەوە. کە أمیه بەوە ڕازی نەبووە، باوەڕ بە محمد و دینەکەی بێنێ. تەنانەت گومانیشی لەسەر دڵپاکی هەبووە. بۆیە دەڵێ دڵی گومڕابوو.

سەبارەت بە شاری بوسري، لەو سەردەمەدا ناوەندی دینی یەهودیە نەسارییەکان بوو. لەوێ دەستەڵاتیان بەسەر میسۆپۆتامیا و شام و حیجازدا دەڕۆیشت. ئەو ڕەبەنەی أمیة بن أبی الصلت بینیوە، بوحەیرای ڕەبەن بووە. کە لەو سەردەمە، مەترانی شام بوو لەسەر یەهودیە نەسارییەکان. و بە جێنیشینی یەسو (عیسا) دادەنرا لەسەر دین. بوحیرای ڕەبەن وا دادەنرا، پێشبینی لە کریستی چاوەڕوانکراو دەکرد. هەڵبەتە ئەوەش پلانێک بوو لەگەڵ قەشە قەرەقە دایاننابوو. و پەیڕەویان دەکرد. سەردانی محمدیش بیانۆیەک بوو بۆ بڕیاری چارەنووسی وەک کەسێکی بەرز و پیرۆز.

باچیرۆکێک لەسەر دیدارێکی محمد و بوحیرای ڕەبەن بگێڕینەوە. هەرچەندە محمد منداڵ بووە لەگەڵ ئەبی تالبی مامی چۆتە خزمەت بوحیرا. بەڵام لەو چیرۆکە دروستکراوە، وەک پەرجوێک هۆنراوەتەوە. کە پەیامبەر دەناسرێنەوە.

دیداری محمد لەگەڵ بوحیرای ڕەبەن، دەڵێن جارێکیان لە شاری بوسری، لە شام. محمد لە ژێر سێبەری درەختێک لە نزیک دێرێک بە ناوی (القصر)، بە چاوەڕوانی دانیشتووە.

---

[467] هەمان سەرچاوە ص ٤٤

لەو کاتەدا ڕەبەنێک (بوحیرا) چاوی پێدەکەوێ و لای نامۆنابێ. یان هەست بە ئاشنایەتی دەکا. [468] دەڵێ:

ئەی مەیسەرە ئەوە کێیە لەژێر ئەو درەختە دانیشتووە؟

مەیسەرە گوتی: ئەوە پیاوێکی قوڕەیشییە و ئەهلی حەرەمە.

ڕەبەن گوتی: لەو کاتە بێجگە لە نەبی، کەسیتر لەژێر ئەو درەختە دانانیشێ.

دوای ئەو جارە، هەر جارەی محمد دەچووە شام، بە هەفتە و مانگ لە بوسری و لە خزمەتی بوحیرای ڕەبەن دەمایەوە. ڕێنمایی و ئامۆژگاری دەکرا. تەنانەت لە دیدارێکدا بوحیرا، سەبارەت بە چارەنووسی محمد دەڵێ: دەبێتە نەبی ئەو نەتەوەیە. [469]

کارەساتی دواتر بۆ محمد، مردنی خەدیجە و أبی طالب بوو. کە چەند ساڵێک دوای مردنی قەشە وەرەقە ئەوانیش مردن. ئەوەش بۆ محمد دوولایەنی هەبوو. یەکەمیان بەبێ پارێزگار مایەوە. کە تا ئەو کاتە، لە ژێر سێبەری أبی طالب و خەدیجە دابوو. کە دوو کەسی خانەدان و دەستڕۆیشتووی مەککە بوون. بە نەمانی ئەوان محمد بە هەتیوی و بێ پشتیوان مایەوە. لەلایەکیتر دوای مردنی ئەوان، محمد دەستی ئازاد بوو. ئەو ئازادیەش وایکرد، قۆناخێکی تر و ئاڕاستەیەکیتر، لە ژیانی محمد و پەیامەکەی دەستی پێبکا. هەر چەند سەختتر بوو. بەڵام ڕێگای بۆ ئاوەڵابوو پەیامەکەی بە کام ئاڕاستەدا ببا. [470] ئیتردرچوون لە سێبەری یەهودی نەساڕی. و دەستپێکردنی قۆناخی دینی ئیسلام دەستی پێکرد.

---

[468] ڕەنگە ئەو چیرۆکە دروستکراوبێ، لەبەر ئەوەی محمد لەتەمەنی منداڵی بۆ حەج لەگەڵ ئەبی تالبی مامی سەری لە شاری بوسری داوە و چاوی بە بوحیرای ڕەبەن کەوتووە. کەواتە بۆ لەژێر درەخت دابنیشێ، لە کاتێکدا دەیزانی، کەنیسە لە کوێیە. سەرەڕای ئەوە، بۆ درەختێک بە تەنیا نیشانەی نەبیەتی بێ؟ ئەو ڕووداوە زۆر جێگای گومانە.

[469] یوسف دره الحداد (١٩٦٨) قران دعوة نسرانیه ص ٣٠٦ – ٣٠٨

[470] الحریری، أبو موسی (٢٠٠٥) قس و نبی، بحث فی نشأة الإسلام

١٢ قەشە وەرەقە ناسیاو و پەروەردەکاری دینی محمد بوو

قەشە وەرەقە بە درێژایی تەمەنی هاموشۆی محمدی کردووە، یان لە نزیکەوە یەکتریان ناسیووە. بەوەش دەبێ هەر لە دوای لەدایک بوونی محمد، ئەو پەیوەندییە هەبووبێ. بە ڕەچاوکردنی نزیکی، و پەیوەندی بەهێزی قەشە وەرەقە لەگەڵ عبدالمطلبی باپیری و أبی طالبی مامی، شتێکی ئاساییە. لەلایەکیتر قەشە وەڕەقە، وەک پسپۆڕێک لە جیهانی دینە ئیبراهیمییەکان. ڕۆڵی مامۆستایی بۆ محمد بینیووە. ئەوەش لەسەر خواستی عبدالمطلب باپیرەی محمد. کە بە دڵەوە دەیەویست قەشە وەرەقە ئەو ئەرکە بگرێتە ئەستۆ. کاتی وەرەقە مرد، چوار ساڵ بەسەر بانگهێژی محمد بۆ دینە نوێکەی دا تێپەڕیبوو.

١٣ پلانی قەشە بۆ محمد

پلانەکانی قەشە وەرەقە بۆ پەروەردەکردنی محمد، لە سەرەتادا پتەوکردنی پێگای دینی یەهودی نەسارى بوو. لەبەر ئەوەی بنەماڵەی هاشم وەک سەردار و ساماندارى مەککە، برەوی باشی بە دەستەڵاتی ئەبیونی لە مەککە دەدا. بەڵام بە مردنی قەشە، هەنگاو بە هەنگاو دینی یەهودی نەسارى لە مەککە لە ڕەگەوە دەکێشرا و لەجێگای ئەوە، دینێکی نوێ کە لە هەرسێ ڕەوتەکانی یەهودی نەسارى پێکهاتبوو، گەشەی دەسەند. قەشە لە پلانی بۆ دوارۆژی محمد وەک جێنیشین، هیچ کات مەبەستەکانی خۆی نەدەشاردەوە. [471]

بۆ ئەو کارەشی چەند کەسێکی دەوروبەری نزیک هەبوون کە یارمەتی قەشەیان دەدا و گوێیان لە بانگهێژ و پلانەکانی بوو. گرنگترینیان خدیجە ژنی محمد، ابی طالب مام و سەرپەرشتیاری محمد، ئەبو بەکری صدیق برادەری گیانی بەگیانی محمد، هەروەها بلوکی خدیجە دوای

[471] الحریری، أبو موسی (٢٠٠٥) قس و نبی، بحث فی نشأة الإسلام

ڕەزامەندی لەسەر هاوسەرگیری محمد و خەدیجە، و برای خدیجە عمرو .....بوون. دەبینین گشتیان لە پلانەکە بە شێوەی جۆراوجۆر بەشدارن. سەرەڕای ئەوە لە ناو دەستەڵاتی دینی یەهودی نەسارِی، چەند ڕاهب هەبوون. وەک راهب بحیرا و راهب عداس النینوی و قەشە عیصا هەریەک بە جۆرێک بەشدار بوون. و ڕۆڵی خۆیان بەپێی پێویست دەبینی. ئەوانە گشتیان بەپێی پێویست و ئارەزووی قەشە ورەقە یارمەتیان دەدا. پێشبینییەکانیش لەسەر ئایندەی محمد لە گشت لایەکەوە، لەسەر زمانی جادوو و کاهینەکان. انس و جن، و درەخت و بەرد. جورەکانی گیانداران، پاشا و ناوداران، و فریشتە و مرۆڤ. پەرتووکەکانی سیرە و ڕاڤەکاران بێ دوودڵی ناویان دەبەن و چیرۆکیان لەسەر دەگێڕنەوە. [472]

سەرەڕای ئەوەش شێوەی پەیوەندی محمد لەگەڵ عەداسی نەینەوی ڕەبەن، قەشە عیصا و بوحیرای ڕەبەن، پەیوەندییەکی ئاسایی نەبووە. بەڵکوو ئەوانە هەریەکەیان بە ڕۆڵی خۆی ڕێنمایی کەری محمد بوون. و ئامادەیان دەکرد کە سەرکردایەتی دینداران لە مەککە بکا. ئەوەش وەک ئامرازێک بۆ دەستگرتن بەسەر داهاتی حەج و دەستەڵاتی دینی یەهودی نەساری لە مەککە.

زۆر لە لێکۆڵەرەوان یەکڕان لەسەر ئەوەی دینی یەهودی نەسارِی، بنەڕەتی ئیسلامە. تەنانەت کەم نین ئەوانەی باوەڕیان وایە، کە ئیسلام و یەهودی نەسارِی یەک دینن. ابو موسی الحریری دەنووسێ:

> تاکە جیاوازی لە نێوانیان ناوەکەیانە. یانی ئیسلام ناوی عەرەبی نەسارِیە. ئەوەش ڕاستی مانای دینی ئیبراهیمی حەنیفە، کە یەکەم و کۆتایی داوای یەکتاپەرستی خودای ڕەها دەکا. و هاوبەشی بۆ ڕەتدەکاتەوە. [473]

---

472 السیرة المکیة ١: ١٨٣، السیرة الحلبیة ١: ٣٦٧

473 الحریری، أبو موسی (٢٠٠٥) قس و نبی، بحث فی نشأة الإسلام

گشت ئەو شتانە بەڕوونی هەم لە ئایەتەکانی قورئانی مەککە دەدۆزێنەوە. هەروەها لە مێژووی ژیانی محمد و هاتنی وەحی و پەیوەندی تایبەتی لە نێوان کەسانی ناو تۆڕی پلانەکەی قەشە وەرەقە بۆ ئەنجامدانی.[474]

١٤ قورئان باسی یەک ئینجیل دەکا

ئەمڕۆ سەبارەت بە ئینجیل، لە هەر کەسێک بپرسی. یەکسەر دەزانی چوار ئینجیلی قانونی هەن، بێجگە لەو چوارە، زیاتر لە بیست و پێنج تا سی ئینجیلی شاراوەشمان (ئەپۆکریف) هەن. کەچی لە سەرتاسەری قورئان، بە شێوەی تاک باسی ئینجیل دەکا. سەرەڕای ئەوەی دەیزانی نەستووریەکان، و یاقوبیەکان و کریستانەکانی کاتۆلیک هەبوون و پەیڕەوی ئینجیلی تریان دەکرد. کەچی لە سەرتاسەری ئایەتەکانی قورئان ئینجیل بە تاک ناو دەبا. بەوەش بۆمان دەردەکەوێ. کە لەباوەڕی ئیسلام، تەنیا یەک ئینجیل هەیە و باسی دەکا. ئەوەش ئینجیلی مەتی عیبرانییە. [475]

هەڵبەتە نووسەری قورئان ئەو ئینجیلەی کە باسی دەکا. و ئەو بەها گەورەییەی پێ دەبەخشێ و بەرێزەوە ناوی دەبا. تەنیا ئینجیلی عیبرانییە، کە قەشە وەرەقە لە عیبریەوە وەریدەگێڕایە سەر عەرەبی. و لە لای یەهودیەکانی نەساڕی ئەبیونیی پیرۆزبوو، و پەیڕەویان دەکرد.

قورآن الكريم - سورة المائدة ٥: ٤٦ - ٤٧

> لە شوێن ئەوان عیسای کوڕی مریەممان نارد. کە باوەڕی بە تەورات هەبوو. کە بەر لە ئەو هاتبوو، ئینجیلیشمان بۆ نارد. (٤٦) دەبا باوەڕدارانی ئینجیل، بەپێی ناوەرۆکی ئینجیل کە خودا ناردوویەتی بڕیاربدەن (٤٧).

---

[474] الحوار المتمدن العدد ٢٤٣٧ تاريخ ١٧- ١٠ - ٢٠٠٨

[475] الحريري، أبو موسى (٢٠٠٥) قس و نبی، بحث فی نشأة الإسلام، ص ٣٦

ئەو دیاردەیەش وایکردووە، کە گوستاف لێ بۆن لە دەربڕینێکی مێژووی بیخاتە ڕوو:

> ئەگەر قورئان بگەڕێنینەوە سەر بنچینەکەی خۆی. دەتوانین ئیسلام بە دیمەنێکی کورتکراوەی یەهودی بنەما نەساری دابنێین.[476]

ئەم دەربڕینەی گۆستاف لێبۆن بێ هۆکار نییە. بوونی قەشە وەرەقە بن نۆفل و ئامۆژگارییە بەردەوامەکانی. وەک ئەمبارێکی زانیاری نەسارِی بووە. کە بێ وەستان، بە شێوەی لیتورگی و ئامۆژگارییە کورتەکانی کە لە ناو دەقەکانی ئینجیلی عیبرانی و پەرتووکەکانی تری یەهودی وەریدەگرتن، و دەیدانە محمد. ئەوەش وادەکات ئەو دیمەنەی کە قورئان بە ئایەتی کورتیلە و پچڕ پچڕی بەرهەم هێناون.

محمد بن عبدالمنعم الحميري دەڵێ:

> شتێکی لە ڕاستی بەدوورە، کە ئینجیلی نەسارِی دان بە دروستی قورئان دا دەنێ. بەڵکوو سەرچاوەی قورئان خۆی ئینجیلی نەسارِییە.[477]

هەڵگری وەحی لە مەککە گیانی پیرۆزە و لە مەدینە جوبرائیل

ئەوکاتەی محمد ڕایگەیاند کە وەحی بۆ هاتووە. ووتی لە گیانی پیرۆزەوە بووە (روح القدس) کە عیبریە. و وایزانیوە فریشتە بووە. ئەوەش سەرجەمی سوورەتەکانی مەککە دەگرێتەوە. یەکەم جار لە مەدینە ناوی نێردەکەی بە جوبرائیل هێنا.

---

[476]Gustav Le Bon. The Civilisation of the Arabs

[477] محمد بن عبدالمنعم الحميري (١٩٨٤) الروض المعطار في إخبار الأقطار. بيروت. ص ٥٧٣

گیانی پیرۆز لە ئیسلام جیاوازە لەگەڵ ئەو گیانی پیرۆزەی لە ئینجیلی کریستیانی دا هاتووە. بە پێچەوانەوە لەگەڵ یەهودی نەسارییەکان دێتەوە. گیانی پیرۆز، لە ئیسلام وەک یەهودی نەسارِی بە وەحی لەلایەن خوداوە، بۆ پەیامبەر و نیردەکان دێ.

بەڵام جیاوازییەک لە نێوانی قورئانی مەککە و قورئانی مەدینەدا هەیە. لە قورئانی مەککە گیانی پیرۆز وەحی خودایە، بۆ محمد دێ.

القرآن الكريم – سورة النحل ١٦: ١٠٢

بڵێ گیا نی پیرۆز لە خوداکەتەوە بە هەق دایبەزاندووە، بۆ ئەوەی ئەوانە جێگیر بکا ت کە باوەڕیان هێناوە، وە هیدایەت و مژدەیە بۆ موسڵمانان (١٠٢)

القرآن الكريم – سورة القدر ٩٧: ٣ - ٤

شەوی چارەنووس چاکترە، لە هەزار مانگ (٣) تیایدا فریشتەکان و ڕۆح بە مۆڵەتی خوداکەیان بە شێنەین دابەزین، سەبارەت بە هەموو شتێ.(٤)

القرآن الكريم - سورة الإسراء ١٧: ٨٥

پرسیارت لێدەکەن، سەبارەت بە ڕوح، بڵێ ڕۆح لە پرسەکانی خوداکەمە. و زانستم پێتان نەداوە تەنیا کەمێک نەبێ. (٨٥)

لە سورەتی البقرە، لە مەدینە، قورئان باسی گیانی پیرۆز دەکا، بەڵام ئەو گیانی پیرۆزە سەبارەت بە یەسو (عیسا) یە کە خودا چۆن، بە گیانی پیرۆز پشتیوانیت دەکا.

القرآن الكريم - سورة البقرة ٢: ٨٧

و چەندین پەرجوومان بە یەسوی کوڕی مەریەم دا و بە گیانی پیرۆز
پشتیوانیمان کرد (٨٧)

له مەدینە جوبرائیل دەرکەوت

کەچی لە قورئانی مەدینە بە تایبەتی لە کۆتایی، وەحی بە ناوی جوبرائیل دێ. لێردا دەردەکەوێ سەردەمی مەککە و بەشێکی زۆریش لە مەدینە، محمد پەیرەوی پەیامی خودا وەک یەهودی نەساری دەکا. لە سەردەمی مەدینەدا هەنگاو بە هەنگاو، دەیەوێ لەو چوارچێوەیە دەرباز بێ. و نێردەی خوداش دەگۆڕێ.

القرآن الکریم – سورة البقرة ٢: ٩٧ - ٩٨

هەر کەسێك دوژمنی جوبرائیل بێت، ئەوەی بە مۆڵەتی خودا کەلەسەر دڵی تۆی دابەزاندووە، کە ئەو پەرتووکانە بە ڕاست دادەنێت کە لە پێشیدایە، و هیدایەت و مژدەیە بۆ باوەڕداران. (٩٧) هەر کەسێك دوژمنی خودا و فریشتەکانی و پێغەمبەرەکا نی و جوبرائیل و میکائیل بێت، ئەوە بێگومان خودا دوژمنی کافرەکانە(٩٨)

القرآن الکریم – سورة التحریم ٦٦: ٤

ئەگەر تۆبە بکەن بۆ خودا، بێگومان چونکە دڵەکانتان بەلاڕێدا ڕۆیشتووە، وە ئەگەر لە دژی بوەستن، ئەوە خودا خۆی پشتیوانیەتی، و جوبرائیل و ئیماندارە چاکەکان و فریشتەکانیش لەوەدواوە پشتیوانن (٤)

پوختەی باس

گێڕانەوەی مێژوو بریتییە لە ڕوومالکردن و شرۆڤەی، زانیاری متمانەپێکراو. کە بتوانرێ بە پێی لۆژیک، لێکدانەوەی لەسەر بکرێ. ئەوەش لەخۆیدا کارێکی سەختە و پشوودرێژی دەوێ. لەبەرامبەر ئەوە، متمانەکردن بە گۆتەی باوی خەڵکی، سەبارەت بە ڕووداوەکانی کۆمەڵایەتی لە قۆناخێکی مێژووی دوور، ئەوسا ئەو ڕووداوە، ڕووداوێکی سەربازی و شەڕێ یان دین، لە سەردەمێکی دیاریکراوی مێژوودا. بەتایبەتی بۆ مەبەستێکی دیاریکراو. ئەو گۆتە باوانە هەنگاو بە هەنگاو، بە زێدەڕۆیی و درۆ و بەلاڕێدابردن، ڕاستی ڕووداوەکان یان دیاردەکان دەکەونە پشت تارمایی ئەو زێدەڕۆییانە. لەگەڵ تێپەڕبوونی کات، ئەو ئەفسانە و چیرۆکی نالۆژیک جێی ڕووداوە ڕاستیەکان دەگرنەوە.

بەدرێژایی چەند هەزار ساڵەی ڕابردوو، گەنجینەی کەلەپووری گەلێری، بە سەدان چیرۆک و ڕووداوی بێ بنەمای تۆمارکردوون. و بوونەتە جێگای باوەڕی ملیۆنان کەس. و نەوە دوای نەوە باوەڕیان پێیان بووە.

ئەگەرچی ئەو چیرۆکانە تەنیا خەیاڵی کەسێک یا گرووپێک بووین. بە مەبەست، وەک شانۆیەکی دروستکراو، بە شێوەی ڕەوانبێژی بە خرۆش و کاریگەر، کۆنترۆڵی هزری خەڵکیان پێ کردووە. بەڵام بۆ زاڵبوون بەسەر ئەو کەلەپوورە هەڵبەستراوە. و ڕەواندنەوەی تەم لەسەر ڕاستیە حەشاردراوەکان، کارێکی وا بە ئاسانی نییە. وەک ئەوە وایە تۆ بەدوای گرێکوێرەکانی حەشاردراو دابگەڕێی. و نازانی لە کوێوە دەست پێبکەی.

بۆ ئەوەش دەبێ بەردەوام بەدوای، کوێرە ڕێگاکاندا بگەڕێ و بە شێوەی وورد و مێتودی تایبەتی. ئەو سەرەداوانەی دەیاندۆزینتەوە. هەم ڕووماڵی بکەی و هەمیش بە بەراورد لەگەڵ سەرچاوەی جیاجیا، لە سەرەندی شرۆڤەیەکی ووردی بدەی.

هەرچەندە لەو چەند سەدەیەی کۆتایی، لێتۆژینەوەی هاوچەرخ توانیویەتی تا ئاستێکی باش هەنگاو بۆ ساخکردنەوەی ڕووداوە مێژوویەکان باوێ . و چیرۆکە پیرۆزەکان و ڕووداوەکانی پاوانکراو جارێکیتر بگێڕێتەوە. بەڵام ئەو قۆناخە، کاتێکی زۆری دەوێ تا کۆمەڵ بتوانێ هزری خۆی لەو چیرۆکە خورافیانەی بە گوتی و دەگێڕنەوە، ڕزگار بکا و بە ئازادی و لۆژیک بیر لە پیرۆزیەکان و داهێنانیان بکاتەوە.

١

بە شێوەیەکی گشتی، فەلسەفەی یۆنانی کاریگەرییەکی قووڵی لەسە مێژووی هزری مرۆڤایەتی هەیە. و هەرمیشە هەنگاوێک لەپێش سەرهەڵدانی هزری مرۆڤی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بووە. لەگەڵ هەر گۆڕانێکی کۆمەڵایەت ئەویش، خزاوەتە ناو کەلەپوور و هزری تاکەکانی نەتەوەکانی تر. لەوانەش ستۆیزم و سینیسیزم. دوو ڕێبازی فەلسەفین هەر زوو لە ناو کۆمەڵانی خەڵکی جێگای خۆیان کردۆتەوە. و تا گەیشتۆتە ئەو ئاستەی تێکەڵی بیروباوەڕیشیان بووە. یەک لەو ڕێبازە فەلسەفیانەی تا ئێستاش لەناو هەناوی کۆمەڵگە دینیەکان وەک فاکتەرێکی کاریگەر ماوەتەوە، سینیسیزمە (الکلبية، یان سەگ ئاسا).

سینیسیزم وەک فەلسەفە باوەڕی وایە، کە بەختەوەری مرۆڤ لە ژیانێکی سادە، و دوور لە سامان و ژیانێکی زێدەڕۆیی دایە. مرۆڤ پێویستە ئارەزووی ژیانێکی خۆش و ناوبانگ و

دەستەڵات ڕەت کاتەوە. تەنانەت بە شێوەی ڕاستەوخۆ نەرێت و ژیانی کولتووری و زێدەڕۆیی پێشێل دەکا. ئەوەش تا دەگاتە ئاستی بە ئاشکرا، و بێ شەرمانە. بە شێوەی گاڵتەجاڕی لەبەردەم خەڵکی، بە تانە و تەشەر سووکایەتی بە خەڵکی تر بکا. یا بە ڕووی خەڵکیتر کە وەک ئەوان نین هەڵشاخێ. و بە قسەی سووک بەرەو ڕووی خەڵکی شار دەبوونەوە، تەنیا لەبەر ئەوەی جلوبەرگ یا لە خانووی بەرز دەژیان.

ئەو شێوە ژیانە ڕاستەوخۆی لە هەرسێ دینە ئیبڕاهیمیەکان ڕەنگی داوەتەوە. بەڵام جیاوازیەکی بنەڕەتی لە نێوان سینیسیستەکان و دیندارەکان دا هەیە. سینیستەکان، بە کردەوە و ژیانیان لەگەڵ باوەڕی فەلسەفیان سەرڕاست و یەک ڕووبوون. هەمیشە باوەڕیان و کردەوەکانی ڕۆژانەوەیان ڕەنگدانەوەی یەکتر بوون. کەچی دیندارانی، دینە ئیبراهیمیەکان، تەواو پێچەوانەن. لەلایەک خۆ ڕەزیلکردن و کڕنۆش بردن، تا دەگاتە ئاستی ڕەشبینی لە ژیانی ئەو جیهانە. و بە هیوای ژیانێکی باشتر. لەلایەکیتر کردەوەی ڕۆژانەیان، لە دڵڕەقی و تێنووی کوشتن و تاڵان و قۆڵبڕی و بەدیلگرتن و سەبایا. بەگشتی دوو کەسایەتی لە کەسێکدا. جا ئەوە چ بە خەیاڵ بێ یان ڕاستی.

بە هاتنی یەسوی کریست و دەرچوونی باوەڕی دین لە چوارچێوەی سنووری نەتەوەیەک بۆ جیهانێکی فراوانتر. فەلسەفەی سینیسیزمیش ڕەوتێکی قووڵتری وەگرت. بە پێی لێتۆژەرەوان یەسو خۆی بیرمەندێکی سینیسیست بوو. ئەو فەلسەفەیەش لە کردەوە و ووتارەکانی دەبینرێتەوە. بە تایبەتی لە ئینجیلی مەتیاس (مەتی) و لوکاس (لۆقا).

لە دینی ئیسلام، سینیسیزم هەر لە دەقەکانی قورئان تا دەگاتە، ووتاری ڕۆژانەی ڕابەرانی دین، هەر لە خۆ زەلیلکردن و پاڕانەوە. تا دەگاتە سووکایەتی بە دینەکانیتر. و شەڕ و کوشتن و تاڵان لە پێناوی خودا. وەک ئەرکێکی دینی و خودایی دەبینرێ.

٢

شەڕ و داگیرکاری نەتەوە سامیەکان شتێک نییە لە مێژووی چەند هەزار ساڵەی دوایی، شاراوە بێ. ئەوەش هەر لە کۆچی یەهوودیەکان لە یەمەنەوە بەرەو باکوور. و شەڕو ململانێیان لەگەڵ کەنعانی و ئاشووری و کلدانیەکان. تا دەگاتە دامەزرانی یەکەم دەوڵەتی بەنی ئیسرائیل لە سەدەی دەیەمی پ.س.ب لەلایەن ساول باوکی داود. دوای ئەویش داودی کوڕی و سلێمانی کوڕی داود لە پاشایەتی بەردەوام بوون. ئەوەش لە ژێر ئاڵای پیرۆز و ئارەزووی خودایی، بەردەوام بە داگیرکاری و تالان و بڕۆ. بە ناوی بەرگری لە جیهانی خودا. بە درێژایی تەمەنی دینە ئیبراهیمیەکان هەر بەردەوام بووە. و ئیسلامیش نەک هەر کەمیکردۆتەوە، بەڵکوو ئاگری کوشتن و تالان و داگیرکاری خۆشترکردووە. کە تا ئەمڕۆش بەشێکی هەرە گرنگی ئەرکی خودایی ڕۆژانەی موسوڵمانانە، بۆ گەیشتنە بەهەشتی خودا.

٣

یەسوی ناسری، وەک کەراکتەرێکی مەزنی دین، گەورەترین کاریگەری و ڕۆڵی، لە ناو دەروونی کۆمەڵگەی یەهودی هەبوو. کە تا ئێستاش ڕاستەوخۆ یا ناڕاستەوخی ئەو کاریگەرییەی لەسەر کۆمەڵگە و دینەکان بە جاك یان خراپ هەر بەردەوامە. ئەو کاریگەرییەشی لەسەر دینی ئیسلام و پەرتووکی پیرۆزی بە ئاشکرا دیارە.

بەڵام نابێ ئەوەشمان لەبیربچێ کە یەسو بیرمەندێکی سینیسیزم بوو. و کارەکتێری سینیستی یەسو لە کارو پەیامی ڕەنگدانەوەیەکی بەهێزیان هەبوو. ئەوەش لە هەردوو ئینجیلی مەتیاس و لوکاس دەردەکەوێ.

دوای بەدواداچوونێکی وورد بەناو سەرچاوە و تۆمارەکانی ڕۆمانی و یۆنانی دا. دەردەکەوێ، مێژوونووس و کاربەدەستانی ڕۆمانی و یۆنانی لەسەردەمی یەسو، دژایەتی کریستیانیان دەکرد. و تا دەگاتە بە خورافە و جادوگەریان دادەنان. کەچی نکۆڵیان لە بوونی یەسو (عیسا) نەدەکرد. ئەوەش بەڵگەیە بۆ سەلماندنی بوونی یەسو، وەک مرۆڤێکی مێژوویی و چالاک.

بەڵام کێشە لێرەوە دەست پێدەکا. ئایا یەسوی مێژوویی، هەمان ئەو یەسوە بووە، وەک کریستیانەکان، ئەفسانەی بۆ دەهۆننەوە؟ ئایا تا چەند باوەڕ بەوە بکەین. کە یەسو ئەو هەموو پەرجووەی کردووە. کە ئینجیلەکان باسی دەکەن. ئەوە بۆ مێژوو نووسێک گرنگ نییە، لەبەر ئەوەی ئینجیلەکان پەرتووکی باوەڕن، نەک مێژوویی. ئەوەی مێژوونووس پێویستیەتی، بوونی یەسو وەک کەسایەتی مێژووییە و هیچیتر.

ئەو دەربڕینە نووسەرانی یەهودی و حاخامەکانیش دەگرێتەوە. ئەگەرچی ئەوانە دژی یەسو و کریستیانین و بە خراپی لەسەریان نووسیون. کەچی بە هیچ شێوەیەک نکۆڵی لە بوونی یەسوی مێژوویی ناکەن. بەڵام ئەوەی لێرە بۆ ئەو نووسینە گرنگە دەبێ دەرئەنجامەکەی هەر گرووپێک بە تەنیا ڕوونبکرێتەوە.

نووسەرانی ئیمپراتۆری ڕۆمانی بریتین لە کەسانی پایەبەرز، لە بواری سیاسی و کارگێڕی لە ناو دەستەڵاتی ئیمپراتۆری ڕۆم وەک سوتۆنیوس، تاسیتوس، پلینی بچووک. هەروەها نووسەرانی نەناسراوی وەک تالۆس و مارا. و فەیلەسوفی وەک لوسیانی سامۆساتە و سیلسوس. ئەوانە بەگشتی دژی کریستیانی بووین. و بە خراپە تا دەگاتە سووکایەتی باسی کریستیانیان کردووە. کەچی بە ڕاشکاوی باسی یەسو دەکەن. ئەوەش وەک گەواهی گرنگن

بۆ بوونی یەسوی کوڕی یوسفی دارتاش، وەک کەسایەتییەکی مێژوویی، کە لە دەرەوەی پەرتووکی باوەڕی دینی دانی پێدابنرێ.

بەڵام ئەوەی جێگای پرسیارە، بۆ لەو هەموو گەنجینە گەورەیەی یۆنانی ڕومانی، تەنیا چەند سەرچاوەیەک باسی یەسویان کردووە؟ ئەوانەش زۆر دواترن لە سەردەمی کریست. تەنانەت پەرتووکی تالۆس کە ساڵی ٥٥ س.ب نووسراوە. زۆر دواتر لە مێژووی یولیوس ئەفریکانوس دەبینینەوە. وەڵامی ئەو پرسیارە دەگەڕێتەوە بۆ دوو هۆکار:

١ زۆربەی هەرە زۆری دۆکومێنت و سەرچاوەی گرنگی مێژوویی ڕۆمانی لە سەردەمی یەسو تا ساڵی ٨٥ س.ب فەوتان. ئەوەش بەهۆی سووتان لەلایەک و لەلایەکیتر کودەتا و ڕەشکردنەوەی شوێنەواری یەکتری. بۆیە ئەو سەرچاوانەی، کە باسی یەسو دەکەن لەدوای ئەو سەردەمەن. بەتایبەتی سەدەی دووەم.

٢ ئەوەی بۆ ئیمپراتۆی ڕۆم گرنگ بوو، دینی کریستیانی بوو. نەک یەسو. بۆیە بەڵگەنامە و تۆمارەکانی سەبارەت بە دینی کریستیانی، ئەوەندە زۆرن ژمارە نایەن. کەچی هەوڵ دەدرا دوای لە خاچدانی چیتر ناوی نەهێنن. لەجیاتی ئەوە زیاتر بەرەنگاری کریستیانەکان و چالاکیان ببنەوە. چونکە لە ئایندەی ئەو دینە نوێیە دەترسان.

سەرەڕای ئەوە، هیچ لە ئینجیلە نووسراوەکان هاوسەردەمی یەسو نەبووین. بەڵکوو لە ساڵانی نێوان ٦٨ تا ١٠٠س.ب نووسراون. واتە یەکەم ئینجیڵ ٣٨ ساڵ دوای لە خاچدانی یەسو، دەست بە نووسرانەوەی کراوە. سەرەڕائ یەوە ئینجیلەکان وەک سەرچاوەی باوەڕێکی خودایی، باسی یەسو دەکەن. بۆیە دەبێ جیاوازی لە نێوان یەسوی ئینجیلەکان و یەسوی مێژووی بکرێ. ئەوەی بەلای مێژوونووسانی ئەو سەردەم گرنگ بوو، شتێک دەربارەی یەسو بنووسن و بەس. بۆیە تا نزیکەی دوو سەد ساڵ لەمەوبەر، یەسوی مێژووی

لە ڕوانگەی یەسوی باوەڕ دەبینرا. ەوەش ئتێکەڵاویەکی خەستی لە نێوان باوەڕ و مێژوو دروستکردبوو.

دەرئەنجام بەوە دەگەین کە گشت پەرتووکە کلاسیکیەکان، کریست لە ڕێگای کریستیانییەوە دەبینن. کریستیانیش بزووتنەوەیەک بوو. گرنگی سیاسی خۆی لە دیدی ئیمپراتۆری ڕۆم هەبوو. کە بەردەوام لە بەرزی و نزمی دابوو. لەگەڵ ئەوەشدا کریست وەک دامەزرێنەر و سەرکردە و مامۆستای گیانی (روح) ئەو بزووتنەوەیە بوو. کە هەمیشە لە پەراوێزی کێشەکانی سیاسی و دینی دەبینرا. بەو مانایەش، هەمیشە لە پشت پەردەی شانۆی ململانێی کریستیانی بەرامبەر ڕۆم ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو. بەڵام نەک وەک لایەنێکی چالاک بۆ کێشەکان. بۆیە دوای لە خاچدان، و بەردەوامی بزووتنەوەکەی. هەڵسوکەوتی نووسەران و دەستەڵاتی ڕۆم لە شێوەی تاکەوە، گۆڕا بۆ ئەو کۆمەڵەی لەسەر هەمان ڕێگا بەردەوام بوون.

٤

دوای لە خاچدانی یەسوی نلسری، ناکۆکییەکی گەورە کەوتە نێوان بنەماڵەی یەسو لەلایەک و نێردە و قوتابیەکانی لەلایەکیتر. ئەوەش لە ئەنجامدا، دینی یسوی لە بناخەوە کردە دوو ڕەوتی جیاواز. یەکەمیان بنەماڵەی یەسو و ئەو یەهودیە فەریسیانەی باوەڕیان هێنابوو. کە دەیانەویست سەرجەمی دینی یەسو باوەڕی بە یاساکانی موسا و یەسو پێکەوە هەبێ. کەچی نێردەکان هەوڵی ئەوەیان دەدا لەژێر تارمایی دینی یەهودی و یاساکانی موسا دەربچن.

ئەو ناکۆکیە وایکرد، نێردە و قوتابیانی لە دوای ساڵی ٤٠ س.ب لە کۆنفرانسێکدا ناو لە خۆیان بنێن کریستیان. بەڵام یەهودیە نەسارِیەکان هەر بەردەوام بوون لەسەر پەیڕەوکردنی هەردوو یاساکانی موسا و یەسو. سەرەرای ئەوەش هەڵیان دەدا بە توندوتیژی ڕێبازە دینیەکەیان بچەسپێنن. بۆیە دەستەڵاتداری ڕۆم یەکەم بنەماڵەی داودی لەناو برد و یەهودیە نەسارِیەکانیشی دەربەدەری شام و میسۆپۆتامیا کردن. سەرەرای ئەو دەربەدەری و دوورەپەرێزیە، یەهودیە نەسارِیەکان، هێشتا باوەڕیان بە توند و تیژی هەر پتەوتر دەبوو. بە درێژایی چەند سەدە، بوونە هۆی شەڕی گەورە و ماڵوێرانی و کوشتنی دەیان هەزار بێتاوان. تا لە کۆتایی لە نەیانتوانی لە شام زیاتر بمێننەوە. و کۆچیان بۆ یەتروب کرد لە حیجاز.

٥

محمد وەک دامەزرێنەری دەوڵەتی ئیسلام لە مەدینە، وەک کەسایەتییەکی مێژوویی چالاک هەبووە. بەڵام ئەو کەسایەتییە نەبووە، کە لە پەرتووکەکانی مێژوونووسانی موسوڵمان دیخوێنینەوە. بەپێی ڕاڤەکار موسوڵمانان باوەڕیان وایە دینی ئیسلام لە بۆشاییەکی ڕووحی دروستبووە. ئەوەش هەر لە یەکەم دەرکەوتنی جوبرائیل، و گەیاندنی یەکەمین پەیامی دین لەلای خوداوە.

بەڵام بە بەدواداچوونێکی وورد، دەردەکەوێ ئەو لێکدانەوەیە، لە بنەڕەتدا هەڵەیە. لەبەر ئەوەی یەکەم بەپێی یاسای سرووشت، ئەوە شتێکی ئەستەمە. لەبەر ئەوەی هیچ

دیاردەیەکەی کۆمەڵایەتی، لە مێژوودا پاشخانێکی خۆی هەیە. کە دەتوانێ بەپێی ژینگەی سەرهەڵدانی، سیمای دەروونی و کۆمەڵایەتی بداتێ.

١ پەیامبەری ئیسلام، هەم لە ڕووی کۆمەڵایەتی هەمیش لە ڕووی بایۆلۆژی لە هەردوو لایەنەوە دایک و باوکی، یەهودی نەسارێ بووە. هەروەها عبدالمطلب و أبی طالب مامی لەسەر هەمان ڕێباز بووین. هەرچەندە سەرچاوەکان باسی عەبدوڵای باوکی ناکەن. بەڵام بە ڕەچاوکردنی باپیرەی و مامی لەلایەک. و دایکی لە لایەکیتر کە گشتیان نەسرانی بووین. ناکرێ گومانی شتێکیتر لە باوەڕی عەبدوڵا بکرێ.

٢ سەرەڕای ئەوەش لەسەر ڕێبازی یەهودی نەسارێ هاوسەرگیری کردووە، کە تا مردنی خەدیجە نە لێی جیابووەوە و نە توانی ژنێکیتر بێنێ. ئەوەش لە بنەڕەتدا دەگەڕێتەوە بنەچەکەی بایۆلۆژی محمد لەلایەک. لەلایەکیتر پەیوەندی نزیکی لەگەڵ قەشە وەڕەقەی کوڕی نۆفل و ڕەبەنەکانی تری نەسارێ. ئەو پەیوەندییەش بێجگە لە پەیوەندییەکی دینداری بەولاوە، ناتوانێ هیچیتر بێ.

٣ هەر لە منداڵیەوە هاتوچۆی، ئەشکەوتی حەڕای دەکرد. و هاودەمی أبی طالبی مامی و قەشە وەرەقە بوو. ئەو ئامادە بوونەشی، ئامادەکارییەک بووە لەلایەن قەشە وەرەقە و أبی طالب بۆ ئەرکێکی مێژوویی. ئەوەش أبی طاڵب نایشارێتەوە. لە ئاهەنگی هاوسەگیری محمد و خدیجە بە بێ پەردە لە ووتارێک دا بە هەمان بۆنەوە دەیدرکێنێ.

٤ لەسەرەتادا قەشە وەرەقە محمدی بۆ جێنیشینی خۆی ئامادە دەکرد. و ئارەزووی ئەوەی هەبوو، کە دوای خۆی ببێتە سەرۆکی کەنیسەی یەهودی نەساری ئەبیۆنی لە مەککە. بەڵام دوای مردنی قەشە وەرەقە چوار ساڵ دوای بانگهێژی و دواتریش مردنی هەردووک خەدیجە و ابی طالب کۆچی دواییان کرد. محمد بێ دەرەتان و پارێزگاری مایەوە. ئیتر بانگهێژەکەی هەنگاو بە هەنگاو بۆ ووتاری توندتر و ئاراستەیەکی نوێ گۆڕی. بەتایبەتی دوای کۆچ بۆ

مەدینە. پەیداکردنی هێزێکی گەورە لە قورەیشیەکانی شام و یەهودیە نەسڕیەکانی کۆچکردوو. کە شەڕکەری کرامەبوون. گشت ئەوانە هێزێکی گەورەیان دایە محمد و هاوڕێکانی، بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی ئیسلام.

سەبارەت بە ناکۆکی محمد لەگەڵ یەهودیەکانی مەدینە، ناکۆکییەکانی پێشینەیەکی کۆنیان هەبوو. کە بە میرات لە یەهودیە نەسڕیەکان بۆ محمد مابوونەوە. ناکۆکیەکان لەگەڵ هەردووک یەهوەدیەکانی حاخامی و ڕێبازەکانی تری کریستیانی. دوای دروستبوونی دەوڵەتی ئیسلام، یەهودیە نەسڕیەکان ببوونە بڕبڕەی پشتی دەوڵەتی مەدینە بوون و خزابوونە ناو دەمرەکانی. و بوونە ڕیناماکار و ئاڕاستەکەری، و گشت ئەو ڕق و خوێنڕێژییەی بە سەدان ساڵ کردبوویان، توانیان لە مەدینە دژی هەر نەیارێکیان پەرەی پێ بدەن.

ئەوەش بە باشی لە ڕەفتاریان بەرامبەر یەهودیەکانی مەدینە دەردەکەوێ. کە بۆ دوو هۆی تەواوکەری یەکتری دەگەڕایەوە.
یەکەم: هەوڵی چەند سەد ساڵەی یەهودیە نەسڕیەکان و بۆ ڕاییکردنی یەهودییەکانی حاخامی بە وەرگرتنی یەسو. بەو مانایەش دێنە سەر دینی یەهودی نەسڕی. لەو هەوڵەیان سەرنەکەوتن.

دووەم: پێویستی دابینکردنی ئابووری بۆ لەشکری دەوڵەتی ئیسلامی ساوا. کە پێویستی بو گشت پێداویستیەکی بژێوی و شوێنی حەوانەوە هەبوو. ئەوەش دەتوانرێ لە ڕێگای داگیرکاری و تاڵان و سەبایا بتوانێ هەم ئابووری لەشکرەکەی دابین بکا. و هەم زیاتر هۆزە عەرەبیەکانی بەدەوی بەلای خۆیدا ڕابکێشێ. ئەوەش وایکرد لەبنەڕەتا زمانی قورئان و جوولانەوەی نەبی محمد، لە شێوەیەکی ئارام و ئاشتیانە، بگۆڕێن بۆ شەڕانگێزی و داگیرکاری و کوشتن.

٦

سەبارەت بە نەسارپیەکان، کە تا ئەو دەمە ڕێبەر و ڕێنما و ئامۆژگاریکەربوون، هەنگاو بە هەناگاو گرنگیان لەدەست دەدا. و دەبوونە موسوڵمان. بەڵام لە لەسەردەمی محمد و ئەبو بەکر، هیچ زۆریان لێ نەدەکرا، بەڵکوو بۆ پەرەدان بە دینە نوێکە، یارمەتی ڕێنمایی و ئاراستەی دین و ئامۆژگارییەکانیان وەردەگیرا. و لەسەر ڕێبازی یەهودی نەسارِی هەر بەردەوام بوون. بەڵام بە کۆتایی سەردەمی ئەبوبەکرو دوای ئەو . کاتی عومەر کوڕی خەتاب بووە خەلیفە، هەلومەرجی بەردەوام بوونی نەسارییەکان لە بنەڕەتەوە گۆڕا.

هیلاری بیلوچ دەڵێ:

> ئیسلام وەک لاڕێ (گومڕا)، دەستی پێکرد. پارێزگاری لە سیمای یەهودی بە باوەڕەکی نوێ و یەکتاپەرستی و ڕەها دەکرد. کە بەگشت شێوەیەک بەرجەستەکردنی کریستی (یەسو) لە خوداوەڕەتدەکردەوە، و بە تەنیا مرۆڤی دادەنا. [478]

ئەو تێکەڵاویەی دینە نوێکە لە نێوان بنەڕەتی یەهودی نەسارِی و کولتووری عەرەبی حیجاز، پێکەوە دینێکی نوێ، هەم لەگەڵ نەرێت کولتووری عەرەب لە حیجاز بگونجێ. و هەم بتوانێ پەیامی یەهودی نەسارِی پێبێ. ئەوەش تا سەردەمی عومەر، درێژەی کێشا. کە تا ئەو دەمە یەهودیە نەسارپیەکان لە ناو دینی ئیسلامی محمد باڵادەست بوون. هەر لە ڕێنمایی و ئامۆژگاری تا دەگاتە بەشداربوونیان لە شەڕ و داگیرکاری. یەک لەو شەڕانەی کە چالاکانە

---

[478] Hilaire Belloc, What kind of Religion is Islam

بەشداربوون، هێرش بۆ سەر ئۆرشەلیم بوو. لە ساڵی ٦٣٨س.ب. کە عومەر وەک یەکەم خەلیفەی موسوڵمانان چووە ناو شار. دوای گەڕانەوەی عومەر لە ئۆڕشەلیم، و هەڵسەنگاندنی هەڵومەرجی نەساریەکان بڕیاری دا. دەبێ خۆیان یەکلا کەنەوە. و دینی یەهودی نەسارِی بەجێبێڵن. لەبەر ئەوەی ئەوان عەرەبن و (أهل الكتاب) نین.

زۆربەی هەرە زۆری لێتوێژەرەوان پێیان وایە ئیسلام بێجگە لە یەهودی نەسارِی شتێکی تر نییە. دوای ئەوەی لە گەڵ دینی کریستیانی لەیەک ترازان. و بەرگی خودایيان لە کریست داماڵی. و تەنیا وەک دینێکی سادە لەسەر ڕێبازی یەهودی مایەوە. [479]

لە کۆتاییدا بەگشت لێکدانەوەیەک، محمد هەر لە لەدایکبوون و پەروەردەکردنی، تا دەگاتە هاوسەرگیری، کەسێکی یەهودی نەساری بووە. ئەو دینە نوێیەی کە داشی هێناوە نەساری ئەبیۆنی بوو، کە قەشە وەرەقە ڕێبەرایەتی دەکرد. دواتر ئەو کاتەی دەوڵەتی ئیسلام لە مەدینە دامەزرا، ناوی ئیسلام هاتە ئارا. کە دوای داگیرکاری و فراوان بوونی سەرزەمینی دەوڵەتی ئیسلام، هەمان ناو بە بەر دینەکەش دابڕا. ئەگینا دینە نوێکە تەنیا درێژبوونەوەی دینی نەسارِییە. بە تایبەتی قورئانی مەککە و هیچیتر.

نووسەری قورئان توخمە سەرەکیە گرنگەکانی ڕەوتە دینیەکانی دانەدەنا. کە خۆیان بڵاویان دەکردەوە و بەگرنگیان دادەنا. بە پێچەوانەوە بە مەبەستی ناڕەزایەتی و پەڵپ لێگرتنیان و کوودەتاکردن بەسەریاندا، ئەو شتانەیان وەردەگێڕا کە ئەو ڕەوتانە گرنگیان پێ نەدەدان و پشتگوێیان دەخستن.زیاتر شتە شاراوەکان (ئەپۆکریفا) و لە پێشەوەی باوەڕی خۆیان دایان دەنان. [480]

---

[479] آل عیسی، د. محمد، تاریخ الإسلام المبکر، ص ١٦٩

[480] هەمان سەرچاوە ل ١٧٤

بۆ نموونە پاتریشیا کرۆنە دەڵێ: ووشەی ئیسلام یان مسلم به مانای مل کەچکردن و گوێڕایەڵی دێ. و لەزمانی سامەرییەوە هاتووە نەک عیبری یان ئارامی [481]

ووشەی ئیسلام و دەربڕینی هیچ پەیوەندی بە چۆنییەتی دینەوە نییە. دین شتێکە و ئیسلام شتێکی تر. دین واتە باوەڕ (ئیمان) و ئیسلام واتە خۆدانە دەست و ملکەچبوو. بەو پێیەش دەتوانین ووشەی ئیسلام بە گونجان، پەیڕەوکردن و ڕاستاندنی یاساکانی موسا بێ. بەو مانایەی گەڕانەوە بۆ ئیبراهیم و یاسای موسا و تەورات. جا بەو پێیە دین هەر دینێکی ئیبراهیمی ئیسلامە.

سورة آل عمران ٣: ٨٥

هەر کەسێ بێجگە لە ئیسلام، دوای هەر دینێکی تر بکەوێ، لێی وەرناگیرێ.
و ئەو کەسە لە ڕۆژی دوایی لەڕێزی زیانبارانە (٨٥)

بە گشتی شارستانی ئیسلام، بەرهەمی داگیرکاری بەربەریانەی بوو، بۆ ئەو خاکانەی کە خاوەنی کولتووری زۆر کۆن و پەرەسەندوو بوون.

ئەزموونی داگیرکاری بەربەریانە، لە مێژووی میللەتاندا هەر هەبووە. بەڵام نەک بەو ئاستەی توندوتیژی، کە شارستانی ئەو وولاتانە وێران بکەن کە داگیریان کردوون. ئەو داگیرکەرانە پێویستیان بە ماوەی هەزاران ساڵ هەبوو تا شارستانیەکی وای تایبەت بە خۆیان هەبێ. بەڵام ئەوان لەجیاتی ئەو هەزاران ساڵە زەوتی دەکەن. لەگەڵ ئەوەشدا پەیوەندی عەرەب بە چەرخە کۆنەکان ناگونجێ. عەرەب کە وولاتانیان داگیر دەکرد هیچ زیانێکیان لێ نەدەکەوت. بۆ یە لەسەر کاولگەی ئەو شارستانیەتەی داگیریان کردبوو. گشت داهێنان و سامانی کولتووریان دەبردن . ئەوەش ئەنجامی لێککەوی هێزی داگیرکاری لەگەڵ

---

[481] هەمان سەرچاوە ل ١٧٥

سەردەمەکۆنەکان، شارستانیەتێکی زۆر نوێی دروست دەکرد. هەر بەو زووە تەم و مژی داگیرکاری لەسەر شارستانی دەنیشت. ئەوەش پێویستی بە تێگەیشتنێکی قووڵتر هەیە. لەسەر ئەو کولتوورە دەگمەنەی کە داگیرکەرەکانی گۆڕی. و ئەو نەتەوە شکاوانەی بە مێژووی کۆنی خۆیان دەرفەتیان دا داگیرکاران کە ئەو ئەنجامە بەدی بێنن.[482]

٧

لە کۆتاییدا گەرە بمانەوێ ئیسلام وەک دین و دەستەڵاتی دەوڵەت بناسین، دەبێ ئەوە تێبگەین کە ئەو دینە کۆکراوەی پاشخانێکی تێکەڵاوە. هەر لە سینیسیزمەوە تا دەگاتە کولتوور و کەلەپووری دینەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست یەهودی، کریستیانی سابئی و زەردەشتی. گشت کەلەپووری دینی و کۆمەڵایەتی ئەو ناوچانە، وەک چێشتی مجێور بوونەتە ناوەرۆکی دینێک کە دواتر ناوی لێنرا ئیسلام.

[482] Crone, Patricia, Cook Michael (1977) Hagarism the making of the Islamic world. Pp 73

سەرچاوەکان

القرآن الكريم

الاب انستا مارى الكرملى (١٨٩٦) اديان العرب و خرافاتهم

الأزرقى. إخبار مكة و ما جاء فيها من الأثار.

الأناجيل المنحولة (٢٠٠٤) ترجمة اسكندر شديد، الكنيسة في الشرق ٨، دير سيدة النصر. نسبية غوسطا.

إبراهيم احمد إبراهيم (١٩٨٥) مكة و المدينة فى الجاهلية و عهد الرسول. دار الفكر العربي. مصر.

ابن كثير. البداية و النهاية جلد ٣

إبن هشام، السيرة جزء الأول

أبو عبيد، كتاب الأموال

آبو يوسف، الخراج (١٩٧٩). موسوعة الخراج .دار المعرفة. بيروت

آل عيسى، د. محمد. تاريخ الإسلام المبكر

إبن سعد، أبو عبدالله محمد (٢٠٠١) كتاب الطبقات الكبير. جزء الأول. فى سيرة النبوية. تحقيق الدكتۆر على محمد عمر. الناشر مكتبة الخانجى بالقاهرة.

إبن كثير، الكامل فى التاريخ، لابن الاثير

ابن هشام، الإمان أبو محمد عبدالملك (١٩٧١) السيرة النبوية. الجزء الأول. مكتبة الشقرون بالقاهرة

إبن قتيبة، أبى محمد عبدالله بن مسلم (١٩٣٤). المعارف لأبن قتيبة. الطبعة الرابعة. دار المعارف.

إبن مسعود، أبى الحسن على بن حسين بن على. مروج الذهب و معادن الجوهر. الجلد الأول. المطبعة التجارية

أحمد، أمين، فجر الإسلام، مكتبة النهضة المصرية.

الألبانى، محمد ناصرالدين (٢٠٠٠) سنن الترمذى، رقم: .٨٧٧، ص ١١٢، الطبعة الأولى. مكتبة المعارف للنشر و التوزيع الرياض.

الإمام أحمد المسند. حديث رقم ٦٨٤٣ ص ٦٨٣٥ الجزء الثامن. تحقيق الشيخ احمد محمد شاكر. دار المعارف بمصر.

الإمام الجوزى (١٩٨٠) الوفاء، باحوال المصطفى. تحقيق د. مصطفى عبدالواحد. الجزء الأول

أبو موسى الحريرى (١٩٧٩) قس و نبى. بحث فى نشأة الإسلام. سلسلة الحقيقة الصعبة

البراوى، د.راشد (١٩٧٥) القران و النظم الاجتماعيه المعاصره.

البلاذري، احمد بن يحيى بن جابر. أنساب الأشراف ١

البلاذري. احمد بن يحيى بن جابر. فتوح البلدان. الطبعة الثانية. مؤسسة المعارف للطباعة و النشر. بيروت.

بهنسي، أحمد فتحي (١٩٧٢) مدخل الفقه الجنائي الإسلامي. نشر دار الشرق بمصر

پەیمانی کۆن

پەیمانی نوێ

تالمود

تقى الدين المقريز (١٩٨٨) كتاب التنازع و التخاصم فيما بين بنى أمية و بنى هاشم. حققه و علق على حواشيه د. حسين مؤنس. الطبعة الألى، ١٩٨٨. دار المعارف بمصر.

الثعلبى، ابو اسحاق. قصص الانبياء المسمى عرائس المجالس
الحداد، يوسف درة (١٩٨٦) قرآن دعوة نصرانية. منشورات المكتبة البولسية.
الحريرى، أبو موسى (٢٠٠٥) قس و نبى، بحث فى نشأة الإسلام
حسين، العودات (١٩٩٢) العرب النصارى، عرض تاريخى . الأهالى للطباعة و النشر و التوزيع
الحلبى، علي بن برهان الدين ( ) إنسان العيون فى سيرة الأمين المأمون. جزء الأول

الحوار المتمدن العدد: ٢٤٣٧ تاريخ ١٧- ١٠ – ٢٠٠٨
الحوار المتمدن العدد: ٤٠٧٨ تاريخ ٣٠-٠٤- ٢٠١٣
جامع الأحكام القرآن تفسير قرطبي.
الجصاص، الإمام أبو بكر(بدون تاريخ) أحكام القرآن. الجزء الثالث باب حد القاذف. طبعة دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع.
جعيط، هشام . تاريخية الدعوة المحمدية
الجوزى، الإمان (١٩٨٠) الوفاء، باحوال المصطفى. تحقيق د. مصطفى عبدالواحد. الجزء الأول
الجوزي، الحافض الإمام أبو الفرج. تاريخ عمر بن الخطاب

الخربوطلى، الدكتور على حسنى (١٩٨٦) الكعبة على مر العصور. الطبعة الثانية. دار المعارف
الخربوطلى، الدكتور على حسنى. بناء كعبة. دار الجمل. بيروت.
الخربوطلي، د. حسني (١٩٦٧) الكعبة على مر العصور. دار المعارف بمصر.

خطيب. د.على(١٩٨٦) عمر بن خطاب، حياته، علمه أدبه الطبعة الأولى.

الدوسرى، أ.د محمود بن أحمد. بناء الكعبة،
دى بريمار، ألفريد لويس (٢٠٠٩) تأسيس الإسلام. بين الكتابة و التاريخ. ترجمة عيسى محاسبي. دار الساقي.
الذيب، د. سامي. شعر الجاهلي في القرآن. حوار المتمدن عدد ٤٦٤٥ بتاريخ ٢٧-١١-٢٠١٤
الريس، د. محمد ضياءالدين، الخراج و النظم المالية للدولة الإسلامية.

زيدان، جورجي (١٩٠٤) تاريخ التمدن الإسلامي. فصل العرب قبل الإسلام – الطب. الطبعة الاولى مطبعة الهلال بمصر.

سالم، د. السيد عبدالعزيز. دراسات فى تاريخ العرب. العرب قبل الإسلام. مؤسسة شباب الجامعة الأسكندرية.
السرخسي، شمس الدين (١٩٨٦) المبسوط جلد الثالث- باب نكاح البكر – باب الأكفاء الطبعة السادسة. دار المعرفة. بيروت

السيرة الحلبية جلد الأول
السيرة المكية جلد الأول
السيرة الهاشمية ١

الشامي، الأمام محمد بن يوسف الصالحى. سبل الهدى و الرشاد فى سيرة خير العباد. الجزء الأول

الشرباصي، د. محمد أحمد (١٩٨١) المعجم الإقتصاد الإسلامي. الطبعة الأولى. دار الجيل.
الشرقاوي، عبدالرعمن
الشيخ، السيد سابق (بدون تاريخ) فقهة السنة. الجزء الثالث. دار التراث بمصر

صحيح بخارى رواية رقم ٤٩٥٣
الصفراني، رياض رحيم حسين (٢٠١٧) هاشم بن عبد مناف. دراسة في سيرته الشخصية. الطبعة الأولى. العراق كربلاء المقدسة العتبة الحسينية المقدسة. قسم شؤن الفكرية و الثقافية
الصليبى، كمال البحث عن يسوع – قراءة جديدة فى الأناجيل
الطبري. تفسير الطبري. جامع البيان، لتأويل آى القرآن. ، تحقيق محمد محمود شاكر، جلد ١٤ سورة التوبة. أية ٩٨
الطبري. تاريخ الطبرى. تاريخ الأمم و الملوك المجلد الأول. دار الكتب العلمية. بيروت. لبنان.
طبقات ابن سعد ١
عاشور، سيد محمد (١٩٩٢) اليهود فى عصر المسيح. دار القلم. دمشق
عبدالكريم، خليل (١٩٩٠) الجذور التاريخيه للشريعه الاسلاميه. سينا للنشر.
عبدالكريم، خليل (١٩٩٧) قريش من قبيلة الى الدولة المركزية. الطبعة الثانية، سيناء للنشر. قاهرة. مصر.
العشماوي، المستشار محمد سعيد (١٩٨٨) الربا و الفائدة فى الإسلام. دار سينا للنشر.

العلامات، محمود جلال (١٩٨٤) السبئيون و سد مأرب. الطبعة الأولى.

على، د. جواد (١٩٩٣) مفصل فى تاريخ العرب قبل الإسلام. الجزء الثالث
على، د. جواد. مفصل فى تاريخ العرب قبل الإسلام جلد الرابع.
علي، د. جواد (١٩٧٨). المفصل فى تاريخ العرب قبل الاسلام. الجزء السادس. الطبعة الثانى
العلى، صالح أحمد. الدولة فى عهد الرسول. المجلد الأول. تكوين الدولة و تنظيمها. مطبوعات المجمع العلمي العراقي. طبعة ١٩٨٨. مطبعة المجمع. بغداد. العراق.
أحكام القرآن لإبن العربي الجزء الثاني

العمرى، ابن فضل الله العمرى، شهاب الدين بن يحيى (٢٠١٠) مسالك الأبصار فى ممالك الأمطار. المسالك و الأثار و الأقاليم. الجزء الأول.

العمارى، ناصر (٢٠١٣) من الذى كتب القرآن،
العودات، حسين (١٩٩٢) العرب النصارى، عرض تاريخى . الأهالى للطباعة و النشر و التوزيع
عودة، أ. عبدالقادر (١٩٨٤) التشريع الإسلامي. طبعة نادي القضاة.

فريحة، د. أنيس. ملامح و اساطير
فياض، نبيل (١٩٩٨) نصان يهوديان حول بدايات الإسلام. لبنان
فياض نبيل (٢٠١٧)، النصارى، تاريخهم و عقائدهم
الفيومي، الدكتوړ محمد ابراهيم (١٩٨٢) الفكر الدين الجاهلى

القاضي، أبو يوسف صاحب الإمام الأعظم، الخراج ١١٧.
القرطبي. الجامع الأحكام القرأن في تفسير سورة التوبة.

قلعة جى، د. محمد رواس (١٩٨١) موسوعة فقة عمر بن خطاب – مادة النسب.
الطبعة الأولى

القمني، د. سيد محمود (٢٠١٠) إنتكاسة المسلمين إلى الوثنية. الطبعة الأول، مؤسسة الإنتشار العربي.

قمني. د. سيد محمود (١٩٩٠) دور الحزب الهاشمي و العقيدة الحينيفية في تمهيد دولة العرب الإسلامية. دار سينا للنشر

المباركفوري، صفي الرحمن (١٤٢٢ك) الرحيق المختوم. بحث في سيرة النبوية. دار المؤيد.

المدخل إلى الفقه الإسلامى.(١٩٨٧) الطبعة الأولى مكتبة هبة بمصر

المسعودي. (١٩٩٠) مروج الذهب و معادن الجوهر للمسعودى ج ٢،
مشنا

معجم ألفاظ القرآن الكريم. الجزء الثاني – مادة عرب. إعداد مجمع اللغة العربية – سلسلة التراث للجميع. الهيئة المصرية العامة للكتاب.

منجد في اللغة و الإعلام (١٩٨٦)

المنير، محمد حسان، يوم قبل وفاة محمد

النجار، د. حسين فوزى (١٩٨٥) الإسلام و السياسة. دار المعارف بمصر

النيسابوري، الواحدي. أسباب النزول. الطبعة ١٩٦٨ مؤسسة الحلبي و شركاه بمصر.

الواقدى. محمد بن عمر، المغازى جزء الثانى

الواقدي، محمد بن عمر، المغازى جلد الثالث،

الواقدى. المغازى جزء الثانى

هادي العلوى (١٩٩٩) فصول من تاريخ الإسلام السياسي. الطبعة الثانية. قبرص.
الهندسي، الموسوعة الإسلامية. الجزء السادس.
هيكل. محمد حسنين (١٩٧٥) الصديق أبو بكر. الطبعة السابعة. دار المعارف بمصر.
هيم، ماكبى. بولس و تحريف المسيحية

يعقوب الرهاوى له دهق لاتينى
اليوزبكي، د. توفيق سلطان (١٩٨٨) دراسات فى النظم العربية الإسلامية. الطبعة الثالثة. جامعة الموصل – العراق.

English sources

6 lectures given by Michel Foucault at the University of California at Berkeley, Oct-Nov. 1983
Africanus, Julius (ca 220) History of the World.
Ahuvia Mika (2014) Intoduction to Toledot Yeshu. Ancient Jew Review,
Albert Schweitzer (1968) The Quest of the Historical Jesus (rev. ed.; New York: Macmillan)

Amari, Dr. Rafat (2004) Islam: in laight of history. A Religion Reserch Institut Publication.
A.N. Sherwin- White (1966) The Letters of Pliny. Oxford: Claredon.
Augustine, De Civitate Dei 14.20. The City of God.

Basil of Caesarea, Leg. Lib. Gent. 9.3, 4, 20;
Beard Mary et al (1996) Religions of Rome. Volym 1, A history. Cambridge University press
Belloc Hilaire, What kind of Religion is Islam
Benko, Stephen (1969) The Edict of Claudius of AD 49
British Museum Syriac MS Additional 14,658. Blinzler, *Trial of Jesus*
Bruce Jesus and Christian origins
Bruno, Bauer The history of the Gospels.

C.P. Jones (1996) Culture and society in Lucian. Cambridge. Harvard university press.
Craig A. Evans, Life of Jesus Research: An Annotated Bibliography, p. 151. Brill

Christianity in Talmud and Midrash
Crone, Perticia (1987) Meccan trade, and the rise of Islam. Princeton university press.
Crone ،Patricia. Cook Michael (1977) Hagarism .The making of the Islamic world. Cambridge University Press.

Crossan, John Dominic, (1991), The Historical Jesus: The Life of a Mediterranean Jewish Peasant.
Chrysostom, John Theodoret, Provid. 6; Ad. Op. Vit. Monast. 2.4, 5

De Prèmare, Alfred-louis (2002) The foundations of Islam, between Writing and History.
Diogenes Laertius, The live and opinion of Eminent Philosophers.
Epiphanius of Salamis(315 -403) The panarion of Epiphanius of .Salamis (2009) Book I, 2:18. Nag Hammadi & Manichaean Studies Brill. Leiden. Boston
Dudley, R (1937) A history of cinicism from Diogenes to the 6th century AD. Combrige university Press. Pp 117

Encyclopedia of Religion and Ethics, bind
Ephram E. Urbach (1987) The sage. Cambridge. Harvard university press.

Evans. Jesus in non- Christian sources.

F.C.Conybear (1914) The historical Christ. London. Watts
Flavius, Josephus, Jewish War.

Gibson, Dan (2017) Early Islamic Qiblas. A survery of mosques built between 1AD/622 CE and 263 AH/ 876 CE. Vancouver. Published by Independent scholars press

Gibson، Dan (2011) Qur'ānic Geography. A survey and evaluation of the geographical references in the Qur'ān with suggested solutions for various problems and issues. Independant Scholar’s Press. Canada

Herodian, Roman History, 1.9.2–5

Herodotus، THE HISTORY

Holger Kersten (1986) Jesus lived in India; His unknown life before and after the Crucifixion, Shaftesbury.

H.P Mantegli. (1998) Journal of Theological studies. April 1998.

Irenaeus: Adversus haerses part 2

Jewish virtual library. A project of Aic

Laertius & Hicks 1925, VI:23; Jerome, Adversus Jovinianum, 2.14

Le Bon Gustav. The Civilisation of the Arabs

Lena Einhorn (2006) Vad hände på vägen till Damaskus? På spaning efter den verklige Jesus från Nasaret.

Lennartsson, Göran (2015) Judiska grupper på Jesu tid.

Live of the Caesars (De vita Caesarum) Life of Hadrian

Live of the Caesars (De vita Caesarum Claudius

Lucian of Samosata. The passing of Peregrinus; C.P. Jones (1996) Culture and society in Lucian . Cambridge. Harvard university press.

Luxenberg, Christoph (2007) The Syro-Aramaic reading of the Koran. A contribution to the Decoding of the Language of the Koran. Verlag Hans Schiler. Berlin

Odon Lafontaine (Olaf) The great secret of Islam

Origen of Alexandria, Contra Celsum (ca 250 C.E)
Origen, adv. Cels. 2.41, 6.28, 7.7;
Otosius, Paulus, (1965) The seven Books of history against the pagans world history. Ancient

Philo of Alexandria, Legation to Gaius 299- 305
Pliny the Younger Book 10, Letter 96 and 97

Rebert E. Van Voorst (2000) Jesus outside the New Testamanet. An Introduction to the Ancient Evidence. Wm. B. Eerdmans Publishing.
R. Martin (1994) Tacitus. Bristol. Bristol Classical press.
Robertson John. M (1900) Christianity and Mythology. London. Watts.
Robinson, James. M (1959) The new quest of the historical Jesus. SCM press. London.

Sarton, G. (1980) Ancient Science Through the Golden Age of Greece, Dover Publications.
Sebeos of Bagratanius, History of Heraclius
Sebeos, Chronical of Sebeos

Vaage, Leif E. (1990), Cynic Epistles (Selections), in Vincent L. Wimbush, Ascetic Behavior in Greco-Roman Antiquity: A Sourcebook, pp. 117–118. Continuum International

Vaage, Leif E (1994), *Galilean Upstarts: Jesus' First Followers According to Q*. TPI; F. Gerald Downing, (1992), Cynics and Christian Origins. T. & T. Clark.
Quoted in R. Ostling. Who was Jesus?,Time, August 15, 1988, pp. 37–42.
Wilfred Schoff on his introduction to The Periplus of the Erythraean Sea, Munshiram Manoharial Publishers Pvt Ltd.(New Delhi, 1995)

Voltaire, F.m Collected works .
Warburg, Margit(1999) Religionssociologi. I Rothstein; Mikael (red) Religionsforskning. Nya Doxa. Landskrona

Zetzer, Jewish Responses to Early Christian
Zuckerman, Phil (2007). Martin, Michael T (ed.). The Cambridge companion to atheism. Cambridge: Cambridge University Press. p. 56.

زنجیرەی ساخکردنەوەی مێژوو، بریتییە لە ٧ پەرتووک.

١ لە سۆراخی لافاوی نوحدا، هەر لە دۆندی ئاراراتەوە تا قووڵایی دەریای ڕەش

٢ نەبی ئیبراهیم ناوێکی گەورە و ماڵێکی وێران

٣ مەککە لە نێوان ئەفسانە و مێژوودا

٤ ئیسلام و پاشخانی مێژوویی

٥ ژینگەی نووسینی قورئان و قۆناخەکانی کۆکردنەوە و ڕێکخستنی

٦ سەرچاوەی ئەفسانە و چیرۆکەکانی قورئان

٧ چەند تیشکێک لە سەر دین و کاریگەرییەکانی لە مێژوودا (کۆمەڵی نووسینی هەمەجۆرن)